

॥ श्रीशारदाम्बा विजयतेतराम् ॥

॥ त्रिदण्डमतविभेदिनी ॥

नाम

रामानुजाद्युपकल्पितमतविभेदतापादिसंस्काराणां
तत्प्रणीतश्रीभाष्यवचनपराकरणपूर्वकसमूलो-
न्मूलनसमितिकर्तव्यतावती

प्रथमो भागः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यजगद्गुरुश्रीमच्छ-
ङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वर-
श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वाभिमहाराजानां
कृतिरेषा जागर्तितराम् ।

वाराणस्यां राजराजेश्वरीयन्त्रालये मुद्रापितम् ।

—o*o*o—
All Rights Reserved.

विक्रमशकाब्दाः १९५६

भूमिका ।

—*—

अथ जगद्गुरुमहेश्वरापरावतारश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाचार्या हि
 युधिष्ठिरशके २६३१ वैशाखशुद्धपञ्चमीमारभ्य २६६३ कार्तिकशुद्धपौर्णिमा-
 पर्यन्तं द्विग्विजयसमारम्भमहामहिम्ना वेदमार्गवर्हिभूतानितरांश्च द्वात्रिं-
 शदुत्तरैकसहस्र (१०३२) सङ्ख्युया सङ्ख्यातान्वादिदैत्यभूरिसङ्घान्वा-
 द्दपाशुपतकापालिकादीनौहिकादींश्च सर्वतो जित्वा निरवघमत्रात्रभवन्तं
 वैदिकराद्धान्तं कृतादियुगीयमर्यादानुरूपमेव भारते वर्षे पुनः प्रतिष्ठाप्य
 वर्णानाश्रमांश्च यथानियमं व्यवस्थापयाम्बभूवुः । नातः परं किमप्यन्य-
 न्तमासीद्भारते वर्षे भगवतामवतारसमयं तमेतमारभ्यापोढश-१६०० श-
 तसङ्ख्याकाभ्यः समाभ्यः । तद्दर्माणां पुनराम्नायसुधानिधोर्धनमात्र-
 समुद्भूतानामविच्छिन्नप्रचारैकहेतवे दिक्षु चतसृषु निजविजयपीठानि च-
 त्वार्येव द्वारका जगन्नाथ-बदरिका ऋष्यशृङ्गाख्यासु तावत्स्थलीषु शारदागो-
 वर्धनज्योतिःशृङ्गेरीपदाङ्कितानि यथासङ्ख्यन्निर्माय पीठेष्वेतेषु ब्रह्म-
 विष्णवाद्यंशावतारभूतान्सर्वज्ञानमयात्नाम श्रीमत्सुरेश्वराचार्यपद्मपादाचा-
 र्यतोडकाचार्यहस्तामलकाचार्यान् यथाक्रमं संस्थाप्याचार्यपरम्परामति-
 तरां प्रवर्तयाश्चकिरे । यथोक्तं मार्कण्डेयकौर्मपाद्मादौ “परहंसा-
 त्मना सत्यः परमात्मा महेश्वरः । करिष्यत्यवतारं हि जम्बुद्वीपे कळौ
 युगे । द्रुष्टानां निग्रहार्थाय शिष्टानां रक्षणाय च । वेदराद्धान्तसंस्थित्यै
 सत्यरूपेण भारत । चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतारिष्यति । शङ्करः
 सवितानन” इत्येवमादिकं भगवता बादरायणाचार्येण । एवञ्च चतुर्ष्वे-
 तेष्वाचार्येषु श्रीमद्भयस्तावत्सुरेश्वराचार्येभ्य एव महानिबन्धभूतवार्तिका-
 दिकर्तृतया पदवीं स्वां जगद्गुरुपदादिलक्षणां परं प्रायच्छन् । तत्परम्प-
 रापरिमाप्ता द्वारवत्यां श्रीमच्छारदापीठमधिरूढाः सर्व एवाचार्या “स्त-

स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभत' इति न्यायेन जगद्गुरुपदवीदेवीमर्हन्ति । परिशिष्टाः पीठत्रयाधीशास्त्वाचार्यैरुपदभानो भवन्तीति विवेकस्तयोरधिगम्यते समस्तैरेव साम्प्रदायिकव्यवहरणैः ॥

नियमेन किलानेनैव साम्प्रतमत्र वरिष्ठद्वारकाशारदापीठस्य परमाचार्याः "श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामिनो" निजपीठपूर्वाचार्यसरणिमनुरुन्धानास्समुपात्तविजययात्राः सौराष्ट्रादिनानादेशीयब्रह्मसत्रमहाराजवन्दितपादारविन्दाश्च बहुतरविघातपोविभूतिभिरौन्नत्यमात्मनो दिशि दिशि चित्तवाना विराजन्ते । त एते यात्रायामेतस्यां श्रौतानि हि तत्त्वान्युच्चावचफलप्रकारपरितुन्दिष्ठान्यतिविशदपुरुषार्थविशेषपर्यवसायीन्याधिकारिकजनानतितरामेव ग्राहयामासुराचार्यचरणा अनुप्रसङ्गम् । तेभ्यः किल तत्रेभ्यो घटिर्भूतान्वातुलघ्रातपारभावितात्मनः पुनरीपत्करानविचारितचेतोमोहघटनामात्रकुशलानशिक्षयन्वा चिरं जम्बुकालापविषयसमवायसहोदरान्वैष्णवमन्योद्धारितविकृतप्रक्रियागर्हितगान्द्राश्चानेकत्र वा यथायोग जल्पकान् । परममी निवन्धमुखेनैव निर्णीता उपकारायाशेषाणां सम्पद्येरन्निति विवेचकमतीनामभ्यर्थनाभिरारचितोयं निवन्धोऽध्यवसीयते सदर्थे प्रयुज्यमानाभिस्तदनन्तरम् । स एष रामानुजीयादिकल्पिततापादिसंस्काराणां सहैव स्वोपजीव्यश्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकावाग्भिर्निरसनातिशयशरीरी सदसद्रस्तुस्वरूपप्रत्यापनैकहेतवे निरमाय्यादरभराद्भगवद्भिर्जगद्गुरुचरणैरिति स्वाभिप्रायपर्यालोचनपुरस्सरमिह सद्ख्यावन्त प्रवर्तन्ताम्मा पुनस्तत्सम्पत्तिदेवतामन्तरा दुरावेशदूषितमनीषा दूषणसामान्यवेष्टायापद्यन्तापिति खल्वावेदयाम्यहं विद्वज्जनान् ।

मूल्यम् १॥)

. रामचन्द्रगङ्गाधरशास्त्री ।

श्री ११०८ मन्महेश्वरापरावतारशङ्करभगवत्पूज्यपादा
जगद्गुरवो विजयन्ते त्राम् ।

॥ त्रिदण्डमतविभेदिनी ॥

अचिन्त्याण्डोद्भूतिस्यितिविद्वतिसत्तासुकृतभाक्
कृतिव्रातस्फूर्तिस्थिततरसपारम्भवननम् ।
निधानं निर्द्वन्द्वव्यवद्वतिभरस्य प्रशमिनाम्
भजामः श्रीकण्ठावतरणमहो मोक्षमुन्नमम् ॥ १ ॥
अभेद्यापत्पद्याविवशजगतीचक्रकामिदम्
दुरुच्छेद्यच्छायावचनरचनावीचिनिहतम् ।
समुद्धर्तुं सद्यस्त्रिदशविभुभिः सार्धमभव-
न्नमामस्तर्वेशस्तमिह भगवत्पादमजिरम् ॥ २ ॥
तदनु मदनं निर्भिद्यैव व्यपेतसदात्मना-
मसुरसुधियामन्तर्नेता प्रसाधितनैगम-

त्रिदण्डमतविभेदिनी ।

क्रमिकसदनो विश्वं हीष्टे हिरुग्यरिषिप्रहैः

स खलु भगवान्नाराराध्यो युगीगतिभूतये ॥ ३ ॥

हते ऽपि शतधा तले वसुमतीसुमित्राकृते-

र्गणे विगुणकिन्नरामुदयमाप्नुवत्येव तम् ।

मुधाविधिपरावृतं निजवितण्डितानात्मकम्

सुवाद्दहरिताशयैर्मथितजीवनं मन्महे ॥ ४ ॥

एवंविधे विविधनिग्रहगोचरे नो

निर्मत्सरोद्यममिमं सुविभाव्य भूयः ।

श्रीभाष्यके मतिपरिभ्रमवाग्विलापे

लोप्यन्नपत्ननिलये कल्पेपुरर्षाः ॥ ५ ॥

अत्र हि तापत्रयपापच्यमानप्राणभृत्करणत्रयीप्रशान्तिहेतवे निगमग्रामः किल

१ प्रन्धारम्मः कृत्स्नार्थावाप्त्युपायरत्नाकरो महेश्वराकारप्रज्ञानैकविशालमूर्तेश्व-

राघरप्रचारव्यवस्थाविभागमागिप्रक्रियाविमासकः कर्मोपास्तिज्ञानानां नामोपद-

शिततापारातिपरंतपभूतानामुद्योतको व्यष्ट्या पुनः समष्ट्या नः सर्वतन्त्रसिद्धान्त-

मदगाह्यमानस्तन्त्रान्तरं च न्यक्कुर्वाणो विराजते त्रिलोक्याम् ।

नन्वत्र विप्रतिपन्नानां नाम रामानुजादीनामाभिप्रेतन्तावच्छ्रीवैष्णवत्वादि

भ्रौतं भवत्युत स्मार्तमथ वा पौराणिकमाहोस्वित्तान्त्रिकमिति जिज्ञासुजनचिन्ता-

यां न भवत्येव श्रौतं नापि स्मार्तं न वा पौराणिकं तात्पर्याद्धि परमात् । कि-

न्तर्हि परिशेषात्तान्त्रिकमेवेति वदामः । न ह्येवंविधसङ्केतानिकेतनं चत वैष्ण-

२ तदुपोद्गतः बलं क्वचिदपि लक्षितं वेदेष्ववजानीमहे । तद्वचोवकप्रमाणत्वा-

वयानामनविप्रमात् । न त्वन्तरा वाक्यप्रतीतिं तथाविधार्थाम्युपगमो त्रिदुषा-

मिष्यते निरावाचम् । मानवाह्यार्थावलीपरिग्रहस्य सुमतयोग्यताभाववत्त्वैकनि-

रूपकत्वात् । न चायं मतविभेदश्चतुर्वेदसंहितासु वाक्यनैकतमेन वा ऽङ्गीकृतो

गम्यते यतस्तत्र श्रीवैष्णवपदस्यैवात्यन्ताभावः । विष्ण्वादिशब्दैरुल्लसच्छ्रुति-

मात्रप्रतिपादने परं निर्भरभरत्वात् । न चायमनन्यात्मैव वैकुण्ठाधिपतेर्भगवतो मूर्तिमतः परमात्मेति वाच्यम् । वैकुण्ठाधिपतेव लोकान्तराणामप्याधिपत्यं, तस्य निरङ्कुशं गम्यमानं सच्छ्रीवैष्णवमतिमद्भिरभ्युपात्तस्य तु विष्णोरनवस्थितविग्रहविशेषवतो दूरीकरोत्येव भावनां यस्मात् ।

ननु “ इदं विष्णुर्विचक्रमे । त्रीणि पदा विचक्रमे । तद्विष्णोः परमम्पद ” मित्याद्याः श्रुतयो वैकुण्ठेश्वरस्यैव विष्णोस्तेपाङ्कैर्गुणक्रियाकर्मीभूतस्य परं तं महिमानं विनिवेदयन्त्यो विजयन्त इति चेन्मात्मैवं मंस्थाः । वैलासेश्वरस्यापि महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञयोः प्रतिपादने बद्धादराणां “ तमीश्वरा-

३ विष्णोरेव सर्वेश्वरत्वशब्दाया म-
हेश्वरस्यापि तद्वत्ता
व्यवस्थापकप्रमा-
णप्रदर्शनम् ।

णां परमं महेश्वरं तं देवनानां परमं च दैवतं । पतिं पती-
नां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीडय ” मित्येवञ्जाती-
यकानां श्रीवैष्णवादिमतव्यूहविध्वंसनीनां च श्रुतीनां श्वेताश्व-

॥

तरसंहिताभागगानां प्रत्यनुसृतव्यत्वात् । अतो ऽपि पुनः प्रमाणान्तरजिज्ञासायां “ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिता ऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णो ” रित्यास्या ऋचो नैरुक्ते निगदव्याख्यातायासंशयोच्छेदपरमकरवालत्वात् । न च ऋगेषा सूर्यपरतयैव तत्र व्याख्याता सती कथमिहोदाह्रियते महेशमाहात्म्यवादितयेति भ्रमितव्यम् । आदित्यमण्डलाखण्डलावच्छेदेन महसो, माहेश्वरस्यैव ब्रह्माण्डगोलकबाह्याम्यन्तरप्रकाशातिशयशालिनो गीयमानत्वात् । तथा चान्नायते “ असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभूः सुमङ्गलः । सहस्राक्षाय मीढुषे । ” अथ य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रण-
खास्सर्व एव सुवर्णः । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्य-
मय्ये ऽश्विक्तपतय उग्रपतये इन्द्रपतये नमो नम ” इति । तदुक्तं भूत-
कर्मादिवचनैश्च “ सर्वात्मा सर्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः । सूर्य एव त्रिलो-
कस्य मूलं परमदैवतम् । द्वादशान्ये तथा ऽऽदित्या देवास्ते ह्यधिकारिणः ।
वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने । चैत्रमासि च वेदाङ्गो घाता वै-
शाखतापनः । ज्येष्ठे चैव तु देवेन्द्र आपाडे सविता रविः । विवस्वान् श्रावणे
मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः । पर्जन्योऽश्वयुजे त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुस्सनातनः । एको देवो महादेवो भास्वान् सा-

क्षान्महेश्वरः । एष रुद्रो महादेवः कपर्दी च घृणीः हरिः । आदित्यो म-
 गवान् सूर्यो नीलग्रीवस्त्रिलोचनः । अधीयते सहस्रांशुः सामगाध्वर्युहोतृभिः ।
 भूर्भुवस्वस्त्वमोङ्कारः सर्वो रुद्रस्सनातनः । त्वमेव विश्वं बहुधा जातं यज्जायते-
 च यत् । नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः । हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिर-
 ण्यपतये नमः । अग्निकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः । नमोस्तु नीलग्रीवाय
 नमस्तुभ्यं पिनाकिने । विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः । नमस्या-
 मि परं ज्योतिर्व्रह्मणां त्वां परामृतम् । विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिण ॥
 मित्येवमादिभिरादित्यान्तर्यामित्वतन्मूर्तिधरत्नविश्वप्रकाशकत्वविश्वव्यापित्वानि स-
 दा महेश्वरे समुल्लासगोचराणि प्रतिपादितानि भवन्ति । न च “ त्रयीमयी
 विष्णुशक्तिरवस्थाने करोति वै ॥ ” इत्यादिना विष्णोरादित्यमण्डलादिव्यापारनिय-
 म्नुत्वाधिगमेन कथमत्र शिवस्य प्रतिपाद्यते तद्वत्तेत्याशङ्कनीयम् । शिवांशावे-
 शवशेनैव तस्मिन्तद्योग्यतापादकशक्तिविशेषोपचारप्रतिपत्तेः ।

ननु शिवस्य जीवकोटिप्रविष्टत्वे विष्णोर्भगवतो भक्ताग्रगण्यत्वे च क-

४ शिवस्य हि स षडङ्कारमुदीरितप्रमाणवाणीभिर्वा सर्वेश्वरत्वमुपपाद्यतामिति ।
 वेश्वरत्वसिद्ध्या अत्राभिधीयते यथाशास्त्रमुपपाद्यत इति । तस्य हि जीव-
 जीवकोटिपन्तर्गत- त्वविष्णुभक्तत्वा- त्वभक्तत्वयोर्ग्राहकवचनभेदानामेकादशरुद्रान्तर्द्वयरुद्रादिवि-
 त्वविष्णुभक्तत्वा- द्दिदुर्भेतेनास्तिका- शेषनिपयाणां च पौराणिकादीनामपौरुषेयश्रुतिमण्डलीपरि-

शास्यमानानामुदितार्थव्यवस्थापनानुकूलप्रभुताया एवामावात् । तथा च श्रुतिः
 “ मायिनं तु महेश्वर ” मित्यादिका । सेयं शिवमेव ब्रह्मेति बोधयन्ती जीवभावं
 कथं नु तस्याभिदध्यात् । तदव्यवहितोत्तरश्रुत्यवयवो हि “ तस्यावयवभूतै-
 स्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदि ॥ त्याऽत्मा भुवनजातं व्याप्नुवतां स्वांशभूतजीवानां
 नियामकतया महेश्वरं, परमात्मनमाचक्षणः कथं वा जीवात्मानं तमेतमभिव्या-
 हरेत् । न चैतावता “ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जी-
 वस्स विज्ञेय ॥ ” इति श्रुतिमेताञ्चोदाहरता ऽस्ति हि जीवभावस्तात्त्विक एवेति
 शक्यते वदितुं वादिना मन्दात्मना वा । “ स चानन्त्याय कल्पत इति तदव्यव-
 हितोत्तरमन्प्रवर्णेन तु दशाब्जवस्य व्यावहारिकीं समाप्य पारमार्थिकीमेव
 ब्रह्मानन्यस्वभावां विभावयतां जडत्वस्य प्रशान्तिपुरस्सरमेव ब्रह्मात्मभावयोग्य-
 ताकत्वप्रतिपत्तेः कैवल्यरूपायाः परं प्रतिपाद्यमानत्वात् । न चापि हरिविरी-

इत्यादीनां ललाटमुखेभ्योऽङ्गेभ्यश्शम्भोः प्रादुर्भूतिम्पुराणादिभ्यो नानाविधेभ्यो
 ऽवगच्छाम इति युक्तम्प्रत्याययितुम् । प्रादुर्भूतेरेतस्यास्संहाररुद्रतदवयवभूतानां
 श्रीमन्महेशविभूतिविशेषाणामेव गत्या हि तया तया विपयीकरणात् । मूर्तित्र-
 ५ उदितार्थसंसा योत्तीर्णस्य तु महेश्वरस्य भगवतो न कुतोपि जननमुपपद्यते ।
 थकप्रमाणवचनो
 पन्यसनम् । नैतावता तेषां नारायणाहिरण्यगर्भाभ्यामपकर्षः कदाचिदप्याकलनी-
 यः । कल्पदिभेदेन कदाचिद्विष्णोः कदाचिद्विरिञ्चेः कदाचित्तेषामपीति तद-
 र्थसमानयोगक्षेमत्वोपपत्तेः । यथोक्तं वायुसंहितायां शिवपुराणे “ त्रयस्ते
 कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरा ,, दित्युपक्रम्य “ तपसा तोषयित्वा तं
 पितरं परमेश्वरं । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा
 रुद्रविष्णुं जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारायणं
 पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनर्भवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ।
 प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवात् । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न
 मुह्यति । अयम्परस्त्वयन्नेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव पि-
 शाचाश्च न संशय ,, इति कर्मविपाके पुनः “ यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम्भेदमुत्त-
 ममावतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानव,, इति महेश्वरांशभूतानां ते-
 पान्दोषविशेषप्रसाधने दोषोत्कीर्तनात् ।

एवञ्चायम्परिहारः पारमार्थिको भवन्नपि साक्षान्महेश्वरस्यैव ‘ तुष्य-
 तु न्यायेन विष्णुविरिञ्च्योर्ललाटदेशाज्जननमङ्गीकृत्याप्यदोषावहमेव तदेतदिति
 परं व्यवस्थाप्यते । विष्णोर्विरिञ्चेश्चाविमुक्तोपासनास्थानतया ऽतिनिर्मलास्ल-
 ष्टाटदेशादाविर्भूति महेश्वरस्य न तु नासापुटाद् ब्रह्मणो नारायणस्येव तत्पा-
 त्रात्कश्यपान्मानवमात्राद्वा जननं महादेवस्याविर्भवे च क्वचिदपि नारायणस्येव
 न मानववीर्यानुप्रवेशो न वा योषिद्गर्भादिवासादिः । यदि तद्योनिप्रभवत्वं तत्र
 तत्राविर्भावमात्रेण चेदवद्यमापद्येत तदा सञ्जातनिदर्शनैर्नारायणस्य क्लृप्ततरैः
 कियदवद्यमापद्येत । यदि पुनराविर्भावमात्रमहेश्वरस्य जननदोषतयैवोद्घाटये-
 त बालिशकिशोरैस्तदा तदेतन्नारायणस्यैवातिमात्रमुद्घाटितं स्यादेव शश्वत् ।
 रामकृष्णावनारयोर्मोहभयशोकादिप्रबन्धस्य यथाभूतजननैकमूलीभूतस्य तत्तत्प्रकर-
 णे प्रकीर्तिततया तच्चापि तैरेवोद्घाटितं स्यादेव सर्वशः ।

न चायद्भूमलासनादिसम्प्रार्थितस्याकर्मवशवर्त्येव नारायणस्याखिलोऽप्यवतारः स्वात्मेच्छापरिग्रहप्रयुक्तमानवजन्मादिरञ्जनैरुपयोजनो वा शोकमोहाद्यभिनयप्रकार इति मन्तव्यम् । प्रवर्तिते हि प्रमाणपर्यनुयोगे विकलोत्तरस्वादुत्तरमतेः । पुराणवचनेभ्य एव चेन्मतिमेताद्ग्राहयेद्युस्तदा तेभ्य एव वामहेश्वरस्याप्याविर्भूतिं पितामहादिप्रार्थितस्यात्मेच्छापरायत्ताद्भक्तो न सद्गच्छेत्तन्नातानेतान “नादिनिधनो देवश्चैतन्यादिममन्वितः । ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः । अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमं । सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटाद्गुणित प्रभु । स हि पूर्वार्धके राजैस्तोपिनन्तपसा विधेः । ललाटादानियोज्योऽपि पुत्रत्वेन प्रकल्पितः । अहन्व भवतो वक्रात्कल्पान्ते घोररूपधृक् । शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः । निर्दिष्टः परमेशेन महेशो नीललोहितः । पुत्रो भूत्वाऽनुगृह्णाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुजः । तस्य तद्वत्कमलस्थस्य नियोगादंशजो विभुः । ललाट तस्य निर्भिद्य प्रादुरात्तन्मिहेश्वरः, इति महामारतकूर्मपुराणयोरात्मेच्छापरायत्तामेव शिवस्याभिव्यक्तिं ब्रह्मनारायणयोर्ललाटदेशादनुजानीमहे यथान्यायम् ।

विष्णोस्तु “अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभो । उपाधावत्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् । स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत । प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितयेक्षणः । सोऽदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसम्भृतम् । समाहितमना राजन् दारुण्यग्निमिवानिलः । अदितौ निहिते गर्भे भगवन्तं सनातनं । हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीढे गुडनामभिः । इत्य विरिञ्चिस्तु-तकर्मवीर्यं प्रादुर्भवामृतभूरदित्यां । चतुर्भुजः शरूखगदाव्जचक्रः पिशङ्गवासा नलिनायतेक्षणः, इति वामनावतारप्रस्तावे भागवते पुरुषशीर्यानुप्रवेशनत्तत्स्त्रीगर्भवासतद्योनिप्रभवत्वानि दर्शितानि भवन्ति । आरूयानाद्मुष्मान्मानवातिवदेव कतिपय-कालावस्थायिनी गर्भं तस्थानस्थितिस्मूचिता सती वामनपुराणे पुनः स्पष्टमेव वर्णिता ।

तत्र तान्त्रप्रह्लादेन विष्णुम्मगवन्तङ्गवेपमाणेन तमेतद्भक्तुनाप्यलब्ध्वा रत्नसानोरधस्तात्तनोऽतिरेकाञ्च गीर्वाणजननीं दितिमहानाम्नीं दृष्टवना कुक्षौ तस्या प्रतिष्ठमेव तं निश्चितवता च साक्षात्कृत एव विष्णुस्तत्रेति “तान्दृष्ट्वा देवजननीं सर्वतेजोऽधिजा मुने । विवेश दानवपातिरन्वेष्टुं मधुसूदनं । स दृष्ट्वा जगतान्नाथं माधवं वामनाकृतिं । सर्वभूतरं देवं दृष्ट्वा मातुरथोदरः, इत्या-

दिना गम्यते हि विस्पष्टम् । इत्थञ्च मा त्वं मधुसूदनस्यैव महादेवस्यापि गर्भवासादिकं नियतमेव तदा तदा ऽभूदिति ज्ञेयाः । विकारवर्गनायकस्य वस्तुवृत्त्या ननु नेतृभावातिशायिकार्यानुप्रवेशादिव्यापारासम्भवात् । अन्यथा ऽनन्यसाधारणमेवाजन्मेति विशेषणं श्रीकण्ठस्य साभिप्रायं न प्रसिध्येत् । न चेष्टापत्तिः । तद्विषयप्रमाणवाक्यव्याकोपात् । मन्त्रवर्णस्तावच्छ्रुवेताश्वतराणामुदा-
 ६ रुद्रस्य स रूढतः पुरस्तात् । परस्ताच्चेहा “जात इत्येवं कश्चिद्भीरुः
 वैश्वरत्वे सिद्धे त- प्रपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यामिती-
 द्र पोपस्थापकतत्- ममुदाहरामो मन्त्रवर्णमेव पुनस्तत्रत्यम् । अस्यायमर्थः । रुद्रं
 पदोर्ध्वनिर्वचन पु संसारदुःखं द्रावयति वियोजयतीति रुद्रः “रेदिर्णिलुक्चेति र-
 नस्तान्निरूपक- श्रुत्याद्युपवर्णन- म् ।
 कप्रत्ययः । रुत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीति रुद्रः । रु-

ति शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे कल्पादौ राति ददातीति वा रुद्रः तस्य सम्बुद्धिर्हेरु-
 द्र । त्रिविधायामप्यस्यां व्युत्पत्ता “वशुभद्रावको रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।
 तस्माच्छिवस्ततो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे
 शीर्षे सप्तहस्तासो ऽस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवे-
 श । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्म-
 बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये,, इति यथाक्रममेव भारती स्मृतिः श्रुती
 चात्रार्थे प्रामाणानि वेदितव्यानि । तथा विष हे रुद्र । इति शब्दो हेत्व-
 र्थः यस्मात्त्वमेवाजातो जन्मजराऽऽशनायापिपासाधर्मवर्जितः । इतरत्सर्वं विनाशि-
 दुःखान्वितं तस्माज्जन्मजरामरणाशनायापिपासाशोकमोहान्वितात्संसारान् भीरुर्भी-
 तस्तन् कश्चिन्मोक्षार्थी त्वामेव शरणं प्रपद्यते तथैवाहं मोक्षार्थी सन् त्वामेव शरणं
 प्रपद्ये । यत एवमतो यत्ते दक्षिणं मुखं उत्साहजननं ध्यातमाह्लादकरं अथवा द-
 क्षिणस्यां दिशि भवं दक्षिणं मुखं तेन मां सर्वदा रक्षस्वेति भाष्यकृद्भिर्भगवद्-
 भिर्भाषितो ऽधिगम्यते ।

अत्रार्थे “अजातमिममेवैकं मत्वा जन्मनि भीरवः रुद्रस्यास्य प्रपद्यन्ते र-

७ शिवस्यैव सर्व- शार्थं दक्षिण मुख मिति तदुपबृंहणायमानशिवपुराणवचोविशेष
 श्वरत्वे श्रुतिभि- उन्नीयते । एतेन “यस्याङ्गाज्जायन्तो हरिरुद्रमुख्या मोहं न
 रपि सिद्धे तन्मान- जानन्ति सुरेन्द्रमुख्याः । ममापि विष्णोर्जनकं देवमीड्यं
 स्वैव निरतिशय- त्वावदकपराशर- स्मरणादाहरणम् । यो ऽन्तकाले सर्वलोकान्स जहे । नित्यस्सत्यस्सर्वसाक्षी महेशो

नित्यानन्दो निर्गुणो निर्विकल्पः । आनन्दरूपो भगवान्गिरीशः स्वाविधया
 मोहितमातनोती,, त्येवमादिकाना पिप्पलादशाखीयश्रुतिवाक्यानामात्मगतपदाति-
 शयतात्पर्यपर्यालोचनया महेश्वरस्तावदेक एव सर्वेश्वरस्सर्वताक्षी चाजन्मा तद-
 न्ये तु सर्व एव हरिब्रह्मादयो जनिमन्त इत्यवधार्यने अपर्यन्तस्य तावत्कालस्य
 समुद्राम्भस इव विप्लुपो रामकृष्णाद्यवस्थानकालावयवस्य तदितिकर्तव्यतानाञ्चा-
 लनायत्तोच्चावचोपाख्यानतात्पर्यपरिचिन्तया तेषामपि देहस्यागादिव्यापारव्या-
 पृतस्य स्वेतरजनाद्यैवपारवश्यसमानस्वमायामिधायिनो माहात्म्यं ननु नार्हत्येव
 तौल्यकथागन्धमनाद्यनवच्छिन्नकालकारणीभूतेन परमात्मना परं रुद्रेण । तथा
 च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वतराणां “स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः कालकालो गुणी स-
 र्वविद्य,, इति । स्मृतिरपि पाराशरी “एवंमानेन वर्षाणां ब्रह्मक्षय उदात्ततः ब्रह्मक्षय
 शतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् । एवंविधास्समाप्तेन प्रयाते ऽब्दशते द्विजाः ।
 रुद्रस्यात्मनि लीयन्ते भूतभौतिकसृष्टय,, इत्येवञ्जातीयका च पाकशासनपद्मासन-
 पद्मनामानां यथाऽधिकारमेव मानमुपन्यस्यात् ऊर्ध्वं रुद्रमानमेव परमावधि-
 पेण बोधयन्ती तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डमण्डलस्य प्रविलयमात्यन्तिकमवगाहयतीति
 गम्येते चातितराम् । न चैव महिमा रुद्रस्य गम्यमानो ऽपि ताम-
 सत्वनिर्घृणत्वाभ्यां नेष्टे नस्तेव्यस्य विष्णोस्सत्वप्रधानस्य कारुण्यसिन्धोः क-
 ल्पन्तमधरीकर्तुंङ्कुदाचिद्वेति शक्यमाक्रोशकिर्तुम् । तत्करुणाल्पताऽऽपाद-
 नानुरूपप्रवृत्तिमिन्नप्रवृत्तेरेव स्मृतेरस्यास्तुतरामप्रत्ययात् । प्रत्युत प्रकरणस्यैवा-
 स्य तदर्थत्वाच्च ।

यदुक्तमगवति शिवे तामसता ऽस्तीति तदयुक्तम् । कालाग्निरुद्रमूर्त्ति-
 स्वरूपधारिणस्तस्य नियन्तरजगत्संहारप्रक्रियामुपाददानस्य प्राणितामान्यविश्राम-
 ८ शिव तमस परमसदनस्य कदाचित्कया विद्वद्यपेक्षयोपदार्शिततमः प्रादुर्भाव-
 मन्यमानानां म तरिपाकृत्य तस्य- स्य च वस्तुस्थित्या गुणत्रयप्रचारमात्रोतीर्णस्य तत्प्रयुक्तया-
 य मप्रतिक्रियाम्- वद्वृषणसम्पर्कासम्पृक्तत्वात् ३ न ह्यत्र संहारप्रक्रियामालक्ष्य
 म्पादवधेदादिय नैर्घृण्यं रुद्रे वा कालाग्निसंज्ञके शक्यते सम्मावापितुम् । तार-
 माणस्य व्यक्ती- करणम् । तस्योपेतया च प्रयोजनानन्तवृष्णया व्याप्रियमाणप्राणिमात्रचि-
 न्तासन्ताननन्योपद्रवनातस्यात्यान्तिकप्रहाणायामन्यप्ययापरपर्यायाविश्रान्तिविशेष-
 दानाऽत्मने स्वकाल एव प्रवृत्तस्य हि तस्य संहाराह्वयस्य वस्तुनो नैर्घृण्यगोच-

रशङ्काकलङ्कानास्पदत्वात् । न ह्युन्मार्गगामिनः पुत्रादीन् शिक्षयतान्तावत्पि-
त्रादीनामवात्सल्यलेशो बोद्धान्वयते क्वचिदपि तावत्तत्त्वार्थविद्भिर्वा सद्भिः ।
पुत्रादिषु गुणार्जनैकसम्पत्सम्पत्तये पित्रादिभिः प्रयुज्यमानायाश्शास्त्रेः पुनः प्रे-
मातिशयपर्यवसिताया आम्बुदयपारम्परीपरिप्राप्त्याधायकत्वात् । यथा वा दु-
ष्टात्मन्येकस्मिन्निधनं प्रापिते व्यालव्याघ्रादाववश्यमेव प्राणिनाम्बहूनामुपनायते
खलु क्षेमातिशयः । न चैष वधः पापायावकल्पते अपि तु पुण्यायैव मोदानुवा-
दिने । “भोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्यये,,त्येवमादिकानामर्थशास्त्रवाचामनु-
ग्राहिणीनां जागरूकत्वात् । चोरादिवधोऽपि वसुमत्यां क्षेममात्रपर्यवसाय्येव
सन्नाभिप्रेयते दुरितहेतुतया शास्त्रैर्वा शास्त्रस्यैः । उत्कटपाप्मनाञ्च कृते प्रयुक्तो
ह्युग्रतरौ ऽपि वधो न लोकविद्विष्टो न वा शास्त्रविद्विष्टश्च । अपि तूभ्यां
न्याय्य एव मन्यमानो व्यवतिष्ठते । यथोक्तं “राजनिर्धूतदंडास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा । यत्र श्यामो लोहिता-
क्षो दण्डश्चरति निर्भरः । प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यती,, त्यादिना
मनोः स्मृतौ विष्णोश्च भगवतः । न ह्येवमपि त्रिपुरादिदैत्योत्संसंहारकारणी-
भूतस्य हि तस्य क्रौर्यैर्देव्याय्यत्वेऽपि दक्षाध्वरविध्वंसनहिरण्यगर्भपंचमाशिरो-
लवनादिकङ्कर्म क्रौर्यैकमूलमनुचितमेवेति बोधपद्यते । सूक्ष्मतरापराधसञ्जातदो-
षविशेषस्यैव ब्रह्मादिगतस्य पुराणाद्युन्नीतस्य च तत्रापि हेतुतावगमात् । तथा
च पुत्रादिनिग्रह इव ब्रह्मादिनिग्रहो ऽपि न्यायप्राप्त एवेति स्थिते । “ये पु-
नर्निग्रहाः केचिद् ब्रह्मादिषु निदर्शिताः । तेऽपि लोकहितायैव कृताः श्रीक-
ण्ठमूर्तिना । अण्डस्यास्याधिपत्यं हि श्रीकण्ठस्य न संशयः । श्रीकण्ठा-
रुयां शिवो मूर्तिं क्रीडन्तीमधितिष्ठति । सद्योपा एव देवाद्याः निगृहीता यपो-
चितम् । ततस्तेऽपि विषाम्पानः प्रजाश्च विगतज्वराः । निग्रहोऽपि स्व-
रूपेण विदुषां न जुगुप्सितः । अत एव हि द्रुष्टेषु दण्डो राज्ञ प्रशस्यते ।
यत्सिद्धिरीश्वरत्वेन कार्यवर्गस्य कृत्स्नशः । न स चेदीशताड्कुर्याज्जगद-
कथमीश्वरः । हिते सदा निषण्णानामीश्वरः स्यान्नदर्शनम् । स कथं दू-
प्यते सद्भिरसतामेव निग्रहात् । सर्वोऽपि निग्रहो लोके न च विद्वेषपूर्वकः ।
न हि द्वेष्टि पिता पुत्रं यो निगृह्यापि शिक्षये,,दितीमाः प्रवर्तन्ते वाचो म्यासा-
चार्याणां शिवपुराणे । न चैवङ्क्रौर्यादेः परित्छतत्वेऽपि तमोऽभि-

भूतना तु तस्यास्त्येवान्यविवेति चोदितव्यम्पुनर्दुरात्मभिः । निद्राचलिवन्व-
ननाडकाभृगुपत्नीनाञ्छिववादी यदुनन्दनकृतछन्नवादी चान्यायांश्रयमेव परं
ऋतार्यादिकं शोकमोहादिचेतोविकाराश्च दृष्टा एव रामकृष्णावतारयोर्निद्रापा-
रवश्यं पुनर्यस्मात् ।

आह स्म च सभापर्वणि महाभागो भीष्मः “आदिदेवः पुरा-
णात्मा निद्रावशम्पागतः । शेते स्म स सदा विष्णुर्मोहयन्नगदव्ययः, ॥ इ-
त्यादिना स्कान्दे पुनस्सर्वेश्वरश्शरमो- “यत्तामसकलाशेषगृहीतस्त्वं पयोनि-
धौ । निद्रापरवशशोषे नेदन्तव गुणावह, मिति निनिन्द बहुधा नारसि-
हं भगवन्तम् ।

शन्यपर्वणि तत्तन्महारथमारणोपायभूतादल्लिकन्यापाराः खलु श्री-
कृष्णस्य दुर्योधनेन पाण्डवयुद्धे परिगणिताः क्रोधाविष्टेन पुनस्तेन भगवन्तम्प्रत्या-
वेदिताश्च “कंसदासस्य दायाद न ते लज्जा ऽस्त्यनेन वै । अधर्मेण गदा-
युद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरु भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या यदिच्छसि ।
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचिथाः । तापयित्वा महीपालानृजुयुद्धात्सहस्र-
शः । जिह्वैरुपायैर्निपुणैर्न ते लज्जा न ते घृणा । अहन्यहनि शूराणां कुर्वा-
णः कन्दनं महत् । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पातितं स पितामहः । अश्वत्था-
ग्नः सुनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते । आचार्यात्पानितं शस्त्रं किं तत्र विदितं म-
म । स चानेन नृशंभेन धृष्टद्यूष्मनेन वीर्यवान् । हन्यमानस्त्वया दृष्टो न वै-
वं समवाप्यत् । वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च । घटोत्कचे व्य-
सर्जेषां कस्त्वत्तः पापकृतमः । छिन्नबाहुः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा रणे । त्वया
विमृष्टेन हतः शैनेयन दुरात्मना । कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिवांसया ।
व्यसनेनाश्रुतेनस्य घन्नगेन्द्रमुतस्य वै । पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजि-
तः । यदि मां चैव कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे । अर्जुनं प्रति युध्येषाः न
ते स्याद्विनयो ध्रु । त्वया पुनरनार्येण निह्नमार्गेण पार्थिवाः । स्वधर्मम-
नुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च पातिताः । त्वया मायाविना कृष्ण मायां कर्मप्रमोक्ष-
णाम् । कृत्वा हतस्तिन्धुपतिः किं तन्न विदितं मम । न मे विपादो भीमेन पादेन
शिर आहतम् । काका वा कङ्कगृध्रा वा निघ्रास्यन्ति पदं क्षणा, दिति वा-
सुदेवर्षीमसेनयोस्तिरस्कारक्रियाविषयाः प्रगृह्यन्ते । दुर्योधनाकलितपरावमानोत्त-

रकालं दिवि देवताभिः प्रशंसा तस्य समकारि चात्यन्तम् । ततस्तस्योपरि कृता
ताभिः कुसुमवृष्टिर्वर्णिता विशेषेण । तत ऊर्ध्वं कृष्णादीनामन्यायाचरितशाठ्या-
दिप्रवृत्तिनिमित्तं च लज्जाचिन्ताद्युपवर्णितं भवति । ततोऽप्यूर्ध्वं “अत्यद्भु-
तानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः । दुर्योधनस्य पूजा च कृत्वा व्रीडामृपागमन् ।
हर्तौश्चाघर्मतो दृष्ट्वा शोकार्ताः शुशुचुर्नृपान् । भीष्मं द्रोणं तथा
कर्णं भूरिश्रवसमेव च । तौस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवादीनचेतसः । प्रोवा-
चेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः, इतीदं वचनजातं दृश्यते हि
साभिप्रायम् ।

आश्वमेधिके पुनः पर्वाणि “उत्तङ्को मुनिरायया,, वित्यारम्य महता शा-
ठ्येन विनिपातिता हन्त दुर्योधनादय इति मुनिना तेन कारुणिकेन कृत. कोपो
वर्णितो भवति । “आयान्तमेत्य गोविन्दं समन्युर्मुनिरब्रवीत् । सर्वास्त्वं धा-
र्तराष्ट्रादीन्शाठ्येनानाशयन्नृपान् । अतः शपेयं स्वाङ्कृष्णेत्युक्तस्तु हरिराह
स,, इति वचोविशेष उपलभ्यते विस्पष्टम् । दुराभिवेशे तर्हि शिवे ननु
परे ब्रह्मणि रामकृष्णाद्याराधिते तामसताऽदिकमध्यारोपयता तामस-
सेवकसेवकग्राहसेवकेन श्रीवैष्णवंमन्येन दुष्कृतङ्घोरतरमात्मना कृतमिव स्थेयमि-
ति फलितम् ।

नन्वेवमपि “श्रेयौसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु,, रिति भागवतवचनो-
पजीव्येन बहुतरपुराणवचोनिचयेन विष्णोरेव सत्त्वैकविग्रहस्य मोक्षमहादातुस्तथा
स्थितौ बहुतरपुराणादिप्रामाण्योपपन्नतामसतनुं तावद्द्रुमारोपयितुं न शक्नुमो वयं
सात्विकाङ्गाः कथञ्चिद्वेति चेन्मैव वादीः । प्रभुसम्भिताभिराम्नायमहागीर्भिर्भग-
वतो रुद्रस्यैव सात्विकतनुदीव्यताधिगमात् । विष्ण्वदिकास्वशेषास्वपि दे-
वतासु सनत्कुमारदिप्राजानासिद्धेषु वसिष्ठवामदेवादिषु नो ब्रह्मर्षिप्रवरेष्वजातशत्रु
जनकादिषु च राजर्षिधुर्येषु तरतमभावेन प्रतीतिमापन्नस्य सर्वस्यैवास्य सत्त्वाश-
स्य पराशिवप्रसादनैकजन्मन. सत्त्वाण्वाब्धिबन्धुस्थानीयतया परम्प्रतिपत्तेः । तथा च
श्वेताश्वतरोपनिषदि “महान्प्रभुर्वै पुरुषस्मत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं
तेन मा पाहि नित्य,,मित्याम्नायते । एतेन सत्त्वैकविग्रहः परमात्मा हि रुद्रो
ऽमृताशुरिवात्मभूतसत्त्वकिरणावलीभिर्हरिब्रह्मेन्द्रादिकृष्णगच्छराचरमाहादयन्ननुपलं
पुष्णानीति विज्ञायते । यो ऽसौ निजसत्त्वप्रकाशेनान्यान्यात्त्विकीं वृत्तिगपादय-

ति स सत्वाल्यः सत्वघनीति चारुयायते योगिजनो जगत्याम् । किमुतात्र दि-
 क्खालोद्यनवच्छिन्नो जगन्नियन्ता च रुद्रस्तत्वार्षव एव सन्स्वात्मभूतं ननु सत्त्वं
 भुवने किलाखिले स्वातन्त्र्येण सदा भवर्तयतीति । सत्त्वांशमरीचीनां वितरणेन
 देवतादिकञ्जगदनुगृह्णन्ती या तनुशशिवा सा सदा मत्वमप्येव । या च पु-
 नर्नगद्वचापारवेलायां नियामिकी सती निग्रहानुग्रहप्रवृत्तिप्रयोजिका भवति सैव
 तनुर्योरा मूत्वा तमोमयीन्तावत्प्रत्रित्यान्तात्कालिकीमात्मनो व्यपदिशतीत्य-
 ष्यवसीयते ।

यथा चाम्नायते यजुस्संहितायामध्याये शतरुद्रीये “याते रुद्र शिवा त-
 नुर्योराऽपापकाशिनी तथा नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । या
 ते रुद्र शिवा तनुः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृडजी-
 षमे,, इति ऋचोरनयोरयमर्थः = हे रुद्र गिरिशन्त गिरौ कैलासे सदैवाविर्भूतो म-
 क्तेभ्यो यस्मुखं तनोति विस्तारयति स गिरिशन्तः तस्य सम्बोधनं हे गिरिशन्त
 तनेनेऽप्रत्ययः । अथवा गिरिर्मेघः तस्मिन्निधत्वा भूतेभ्यः पर्जन्यरूपेण यः शं
 तनोति । यद्वा गिरि वेदे गतिष्ठन् ज्ञातव्यार्थद्वारा शं तनोति । गिरि प्रणवे व-
 र्तमानस्सन् ध्येयरूपेणानवधिक्रातिशयात्मानन्दात्मकं शं तनोति या । ते तव शिवा
 भक्तानामनुग्राहिका तनुः शरीरं तनुशब्दपर्यायस्तनूशब्द ऊप्रत्ययान्तः । अ-
 घोरा भक्तानामहिंसिका शिवेत्युक्तेऽप्यवरोति पुनर्थचनं स्वपरायत्तमयद्वयनिमित्त-
 त्वाभावप्रदर्शनार्थम् । अपापकाशिनी पापमनिष्टं तस्याप्रकाशयित्री अव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा भक्तानां पापापनोदकत्वात्पापफलान्तावत्तापानामप्रका-
 शयित्री तथा शन्तमया सुखतमया सत्वफलभूतनिरतिशयानन्दस्वभावया इयद्भुव-
 ह्अधिकारं तन्वादीनाञ्छन्दसि बहुलमित्युवडादेशः १ नोऽस्मानभिचाकशीहि ता-
 दृशीं तनुं स्वदीयामस्मान्प्रति भक्तजनानतिशयेन प्रकाशय काशतेदृच्छान्दसं ह-
 स्तत्वम् । अथवा चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यद्भुगन्तश्छान्दसः । हे रुद्र
 या ते तव शिवा कल्याणकरी तनुः सेयं विश्वाहभेषजी । विश्वान्यहानि विश्वाहाः ।
 राजाहःसाम्बिष्यष्ट्च । तेषु भेषजी सर्वेष्वप्यहस्सु भेषजभावात्त मुच्यते “भिषक्तमं
 त्वा भिषजां शृणोमी,,ति मन्त्रवर्णात् । वनितासुतराज्यस्वर्गादितांसारिकमुख-
 विशेषदातृत्वेनात्यन्तिकसारापरमपूर्वकमोक्षैकमुग्दातृत्वेन च शिवत्वं तस्यास्त-
 न्वा उपपदिषं महीषने । तथा नो भक्तान्ब्रह्मविदश्च यथाधिकारं स्वर्गापवर्ग-

प्रदानद्वारेण जीवसे जीवयितुं तारयितुमिति यावत् । मृड सुखयेति प्रार्थनम् ।
 एतेनाम्युदयनिःश्रेयसे हि शिवाधीने भवत इति फलिते तत्पादपद्मरजसे हन्त म-
 ह्मसेऽस्पृहयाणाः प्रत्युन पराः पुनर्वैरवृत्तीः प्रतिपलम्प्रयुञ्जानाश्च जान्तादयो
 दशाङ्काङ्कां न गन्तारो दुरतिक्रमामिति व्यक्ततरम् । न चात्र रुद्रस्य तनुद्वय-
 स्यास्तित्वे केन चिद्भ्रमितव्यम् । “रुद्रो वा एष यदग्निः तस्यैते तनुवौ घो-
 रा ऽन्या शिवा ऽन्या । यच्छतरुद्रीयञ्जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तान्तेन श-
 मयति यद्वह्नसोर्षाराञ्जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तान्तेन प्रीणाती,,ति ब्राह्मणवचो-
 छेन तन्नोरुमयोरपि रुद्रस्य पृथक्पृथङ्निर्देशात् । तच्छमनप्रीणनयोरप्युपायवि-
 शेषस्य हवनस्नपनादिलक्षणस्य चोपदिष्टत्वात् । एवञ्च शिवस्य सत्वैकविग्रह-
 वत्तानिरूपकस्य “महान्प्रभुर्नैव पुरुष,, इति श्वेताश्वतरमन्त्रवर्णस्योपबृंहणवाक्यानि
 “यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्तमोगुणः । महाराय त्रिमूर्तीनां स, रुद्रः स्या-
 न्न चापरः । तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं सात्विको गुणः । पालनाय त्रि-
 मूर्तीनां स विष्णुः स्यान्न चापर,, इत्येवंरूपाणि पठ्यन्ते सूतसंहितायाम् । एतेन
 शिवस्य विग्रह एव सत्वम्भवति तमस्तु स्वकार्यकारणोपाधिः विपरीतमेवैताद्विष्णो-
 स्तिवति विज्ञायते ।

वस्तुतस्तु शम्भोरन्यत्र न क्वापि सत्त्वं निगतिशयं सम्भवत्सम्भियते ।
 पालनोपाधितामात्रेण विष्णावपि सत्वमुपचर्यते । तदपि यथोपन्यस्ताविवया म-
 नोभवप्रदाहकेन हि शिवेनैव परब्रह्मणा तथा नया गत्या तत्र तत्र प्रवर्तितम्भ-
 वतीति प्रतिपद्यते “अथो ये ऽस्य सत्वानो हन्तेभ्यो ऽकरं नमः । सत्वनां पतये
 नम,, इत्याभ्याम्यनुभ्यो शिवस्य हि शरणमुपयातास्तर्वात्रिधा एव प्राणिनो भृत्य-
 रूपाश्चास्त एते सर्वसज्जननमनार्हाः सात्विकीभूय सायुज्यं लभन्त इति स्थितो कि-
 ष्पुनरत्र सत्वोदन्वानुमानानिर्माक्षमहादातेति ।

नन्वेतावता कथमुपपाद्यतां मोक्षप्रदत्वं शिवस्येति चेदित्यम् । “नमो
 भवस्य हेत्यै,, इति मन्त्रेण संसारमहीरुहोच्छेदप्रक्रियायादिशिवोदगन्तारिषाकोत्त-
 रपरब्रह्मत्वेनैव रकारानपरब्रह्मपरायत्तताऽधिगम्यते । यथा ऽऽहुः “कोटि-
 गन्मांगितैः पुण्यैदिशवे भक्तिः प्रनायेत । ईश्वरानुग्रहादेया धु-
 सामद्वैतवासने,, ति । प्रज्ञा च सा संमर्गामङ्गसम्पद्मतिप्रमा-
 नर्धान्तरभूता “नमः श्लोक्याय चावसान्याय चेति,, मन्त्रेणा-

६ परब्रह्मत्वेनैव
 शिवस्य मोक्षप्र-
 दत्वप्रतिपादक-
 त्वत्वाद्युपपत्त्या
 श. ।

म्नायान्नेष्वेवोरुल्लसन्ती तदात्मा हि शिव एवेति परं सम्पद्यते । श्रूयते पुन-
रीशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे
अस्तु सदाशिवो,, मिति “ ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषत,, इति स्म-
र्यते च महाभारते । एतेन वेदशास्त्रादिविद्यासर्वस्वसञ्चालनाधीननिरतिशयनि-
यन्तृत्वप्राणिमाध्रकृत्स्नप्रवृत्तिप्रयोजकप्रभुनावत्त्ववेदोदयैकहेतुम्बहिरण्यगर्भादिदेवता-
जातजनयितृत्वमोक्षमहादातृत्वपरब्रह्मत्वादयो हि घर्मा महेश्वरे परमुपपन्नाः प्र-
तीयन्ते । ययोदीरितैश्वर्यशालितायां शिवस्य “सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वत-
न्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वर-
स्य । ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं समा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्ममन्त्रोद्योहाधिष्ठा-
तृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे । ज्ञानमप्रतिमं यस्य वै-
राग्यञ्च जगत्पतेः । ऐश्वर्यञ्चैव धर्मश्च सहासिद्धं चतुष्टय,, मित्याद्याः स्मृतयो
ययोदात्ततात्याश्रमोपनिषद्चोर्वल्लरीलावण्यसम्मीलिताः सर्वैरेव मुमुक्षुगणैरवधार्य-
न्तान्नावदादरभरैः ।

ननु श्वेताश्वतरोपनिषदः परब्रह्ममहिमानमवबोधयन्त्याः कथमन्यथा

१ • श्वेताश्वतरो
पनिषदा तदुपबृ-
हणेन च शिवस्य
परब्रह्मवप्रति-
पादनम् । शिवतत्त्वप्रतिपादनपरतेति चेन्मैत्रम् । उपनिषदः स्वज्येतस्या उ-
पक्रमपरामर्शोपसंहारैरसाधारणाभिर्हरशिवरुद्रेशानमहेश्वरादिगी-
र्भिरुपयुपर्याऽदृष्टतराभिर्दिशवपरब्रह्मभावसमर्पणपरताया एवाप्र-
पादनम् ।

त्यूहमुपपत्तेः । उपक्रमे तावद् “ब्रह्मवादिनो वदन्ति किङ्कारणं

ब्रह्मकुतः स्म जाता जीवामकेन क्व च सम्प्रतिष्ठिताः अधिष्ठिता केन सुखेतरपु वर्ता-
महे ब्रह्मविदो व्यवस्था,, मिति केषान्चिद्ब्रह्म जगत्कारणमित्येतावदवजानतां वि-
शिष्य तदेतदविज्ञाननामृषीणामेव ब्रह्मवादिनां तन्निर्णयाय विचारणा क्लि द-
र्शिता भवति । किङ्कारण ब्रह्मेत्यनेन पुनर्नगत्कारणे ब्रह्मणि सामान्येन सन्देह-
म्भूचितोऽवगम्येन । कालः स्वभावो नियनिर्यदृच्छा मृतानि योनिः पुरुष
इति चिन्त्य संयोग एषां न त्वात्ममात्रादात्माऽप्यनीशस्मुत्तु त्वहेनोरिति,, म-
न्धेणानन्तरेण जगत्कारणे सन्देहगोचरधर्मिभिर्द्विः प्रदर्शिता भवति । इत्थं स-
न्दिहानानामृषीणां स्वतो निर्णेतुमशक्तानां ब्रह्मविद्याविदेवताया उमायाः प्रमादेन
तन्निर्णयमिच्छमानानां नत्प्रमादेन जगतां कारणं ब्रह्म शिव एतेत्यासीत्तिपां निर्णय
इत्येतरप्रदर्शनार्थं “स्ते ध्यानयोगा अनुगता अपश्यन्देशोत्पशक्तिं स्वगुणभिर्गुत्तां

यः कारणानि निखिञ्जानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः, इत्यादिरुत्तरो मन्त्रः । उपनिषद्यस्यामग्निमन्त्रेषु “विश्वधिपो रुद्रो महर्षिः । तस्मात्सर्वगतः शिवः । शरं प्रधानममृताशरं हरः । एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरः, मित्यादिषु महीयमानैर्महेश्वरहरशिव-रुद्रेशानादिशब्दैर्भगवान् शिव एव जगत्कारणपरब्रह्मात्मतया निर्णीतः सिद्धान्तितश्चेति विस्पष्टमाधिगम्यते ।

एवञ्च कृत्स्ना हीयमुपनिषदनन्यभावेन शिव एव परब्रह्मभावं प्रतिष्ठापयन्ती विजयतेऽतितरामिति स्थिते उपनिषद्येतस्यां “किङ्कारणं ब्रह्मेति,, मन्त्रविशेषा “स्तमेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः । वितेनिरे बहून्वादानात्मविज्ञानसंश्रयान् । किमस्य जगतो मूलमात्मा वाऽस्माकमेव हि । कोऽपि स्यात्सर्वभूतानां हेतुरीश्वर एव वा । इत्येवं मन्यमानानां ध्यानकर्मावलम्बिनां आविरासीन्महादेवी गौरी गिरिवरात्मजा । ब्रह्मविद्याधिजननी मुनीनां मुक्तिसिद्धयः, इत्युक्तम्य “निरीक्षितास्ते परमेशयत्प्राक्तदन्तरे देवमशेषहेतुं पश्यति शम्भुं कवि-मीशितारं रुद्रं बृहन्तं पुरुषं पुराण,, मित्युपबृंहिताः कूर्मपुराणे । शिवपुराणे पुनः “मुमुक्षया पुरा केचिन्मुनयो, ब्रह्मवादिनः । संशयाविष्टमनसो विमृशन्ति यथायथम् । किं कारणं कुतो जाता जीवामः केन वा वयं क्व चास्माकं सम्प्रतिष्ठा वर्द्धिताः केन वा वयम् । केन वर्त्तामहे शश्वत्सुखेष्वन्येषु वा ऽनिशं अविलङ्घ्या च विश्वस्य व्यवस्था केन वा कृता । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा नात्र युज्यते । भूतानि योनिः पुरुषो योगो वैषां परोऽथवा । अचेतनत्वात्कालोदशैचेतनत्वेऽपि चात्मनः सुखदुःखाभिभूतत्वादनीशत्वाद्विचार्यते । ते ध्यानयोगाऽनुगतः प्रापश्यन् शक्तिमैश्वरीं पाशविच्छेदिकां साक्षान्निगूढां स्वगुणैर्भृशम् । तथा संचिञ्चन्त्या शास्ते सर्वकारणकारणं शक्तिमन्तं महादेवमपश्यन् दिव्यचक्षुषा । यः कारणान्यशेषाणि कालात्मसहितान्यपि । अप्रमेयो ऽन्या शक्त्या साकमेको ऽधितिष्ठती,, त्यादि । अत एव “नमस्ताराये,, ति मन्त्र-
११ अनैव मन्त्रा वर्णः प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन परब्रह्मभावं शिवे अवबोधयत्यत्यर्थम् ।
न्तरोदाहरणम् । संसारसागराज्जन्तून्तारयतीति तारः पञ्चाद्यच् । शिवस्य प्रणवप्रतिपाद्यताया “मत्र हि जन्तोः प्राणैरुक्रममाणस्य रुद्रस्तारकं ब्रह्म च्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवती,, ति जाबालश्रुत्या पुनरविमुक्तोपासनयो प्र-

सादितस्य हि शिवस्योपासनासगये ससारतरणोपायतमप्रणवमहातात्पर्यभूतपरब्रह्म
विद्याप्रदत्वमैककण्ठेश्वरः सस्तूयते । विद्याया पुनरेतस्या जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ति
लक्षणफलसिद्धावर्वाचीनमानवमनोमोहविलसिता देवतान्तरलोकाताप्तिलक्षणा पु-
नर्नमपरंपराप्राप्तिका वा मुक्ति क्रिमर्षेति विभाष्यतान्तावद्वेदार्थमहातात्पर्यवि-
द्विर्धेतोऽत्र मानिकव्यवहारनिवहात्प्रच्याव्यात्ममती शिव एव परे ब्रह्मण्यन्तः-
करणगुहायामासीने जीवजातेत्यार्पयित्वा रमणमेव तत्र परफलावह विधायते य-
थावत् । तथाचाम्नायने “स्तुहि श्रुत गर्तसदं युवान मृगं न भीममुपहत्नुमुग्र-
म् । “ अद्गुप्तमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य स
एवाद्य स उश्व एतद्धैतत् । यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन् । सो
ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । हृत्पुण्डरीके विरज विशुद्ध विचिन्त्य मध्ये विशद
विशोकं भाषित्यमव्यक्तमनःतमव्यय शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनिं तदादिमध्या
न्तविहीनमैकं विभुं चित्तानन्दमरूपमद्भुतं उमासहाय परमेश्वर विभु त्रिलोचन
नीलकण्ठं शान्त ध्यात्वा मुनिर्-उति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्ता,
दिति । स्मर्यते च “ईश्वरस्वर्गभूताना ऋद्देशे ऽर्जुन तिष्ठती,,ति । श्रुतेरादि-
भाषा अयमर्थः । श्रुत विश्वविरुधात् वेत्प्रसिद्ध वा “विश्वस्याधिपो विश्व-
स्याधिष्ठाता विश्वाकारस्त,, भित्ति । गर्तमद् हृदयाभ्यन्तर गर्तं यथा ऽऽहुः ।
“गिरिति क्वत्गति विश्वमिति गर्तं विश्वस्यावरकस्तेजोविशेष कश्चित् । गी-
र्षन्ते ऽग्निना भक्ष्यन्ते प्रजा अत्रेति गर्तं इमंशाने शब्दवानाकाशो वा गर्तं तत्र
स्वमहिम्ना सीदतीति,, तीर्थकाराः । युवान नित्यतरुणं “युवा पिता स्वया रु-
द्र एषा,, मिनि मन्त्रवर्णात् मृगं न भीमं मृगः सिंहादिः सिंह एव वा मृगराट् त
मिव भीमं भयंकरस्वरूपमुन्मार्गगामिनो दैत्यादीप्रति उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमा-
र्थोयो न शब्दः । उपहत्नु उमासहर्तव्यानामसन्मार्गानुगामिनामुपसहरणाद्योद्यन
बुहनिम्या वजुरिति वजुप्रत्ययः । छान्दसो ऽत्र तकारोपननः उग्र सर्वैरप्यन
मिमवनीयतेजोऽतिरेक । एवरूप परमशिव भगवन्त स्तुहीति । श्रुतिपूत्रास्वपि
दीपन्तो हि शिवेशानत्रिलोचनोमासहायादयो धर्मिग्राहकशब्दविभेदाः पार्थिव
ग्राहन्त्यायेनार्थान्तरमनवकाशीकुर्वीणाः परब्रह्मभूत नाम शिवमेवादित्याद्यन्तर्था-
मिणमसाधारणरैर्विशेषणैस्समभिव्याहृता भवन्त्यतिशयेनाभिष्टुवाना इति गम्यते
तावन्निराशयम् ।

ननुदाहृतश्रुतिवर्णितमहिमातिशयस्य स्वप्रकरणाधीनपरब्रह्ममात्रगोचरत-

१२ ब्रह्मशिवयो- या कथमकस्माच्छिवपरताम्प्रत्याययसीति चेन्नायन्दोष । शिवब्रह्म-
रभेदाभिधायकेति णोरात्यन्तिकानन्यतोद्भासकेभ्यः परमेश्वरादिशब्देभ्यश्च स्व-
हासश्रुतिवचना- नामुपन्यसनम् । घटकेभ्यः परब्रह्मानर्थान्तराशिवमाहात्म्याधिगमादतितराम् । य-
थोक्तं महाभारते “युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमो स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शा-
खाः माद्रीसुतो पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे,, ति । अत्र
हि ब्रह्मशब्दः शिवाभिधायी विद्योतते । वृक्षरूपेण वर्णितस्य तावद्युधिष्ठिरस्य
“मूलंब्रह्मे,, तिनिरूपयता हि भगवता बादरायणाचार्येण शिव एव परम्ब्रह्मेति
द्योतितं यस्मात् । ननु न ब्रह्मशब्द ईशानवाची क्वचिद्वा लक्ष्यते । वेदविष्णु-
विप्रजातितपोहिरण्यगर्भादीनामेवावबोधनादिति । मैवम् । “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
पुरुषं कृष्णापिङ्गलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नम,, इतिश्रुतेः । “त्वामा-
हुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदांवर,, इति शान्तिपर्वान्तर्हृदयपदसाहस्र्याश्च शिवस्य
भगवतः परब्रह्मत्वप्रतिपत्तेः । न च शिवस्य भूयः सङ्कीर्णवाणीव्यवहृतजीवभावभा-
विततया वैष्णवाग्रयायितया च सम्भावनामात्रमेव ब्रह्मत्वं तन्निष्ठमिति मनोरथैर्हर्षि-
तव्यम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु हि तस्य ब्रह्मत्वपरमात्मत्वसर्वभूतान्तरात्मत्वादे-
र्णनस्यैवेष्टाद्योपात् । अत्र हि ब्राह्मणानां विष्णोश्च पृथगुपादानात्तपोवेदयोस्ताधेन-
भूतयोश्चेतनवर्गमध्यपाठाङ्गीकारे प्रायःपाठविरोधान्न ते नितरां ग्रहणमर्हन्ति अपि तु
तेभ्यो विलक्षणस्यैव युधिष्ठिरसामूज्यमहोहेतुभूतस्योपादानं भवति न्याय्यम् । स
चेह भगवान् शिव एवेति परम्प्रतीयते परिशेषादिति । न च “रूपं ज्योतिश्शब्द
आकाशो वायुर्दिव्यः स्पर्शः सलिलं गन्ध उर्वी कालो धर्मो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
त्वत्सम्भूताः स्थास्तु चरिष्णुचेद,, मिल्येवं प्रवृत्ते द्रोणपर्वणि नारायणकृतशिवस्तो-
त्रे ब्रह्मपदस्य ब्राह्मणपदसमभिध्याहृतत्वेऽपि वेदैकवाचित्वादिहापि तस्यैव वाचि-
ता कुतो न स्यादित्याशङ्कनीयम् । रूपं ज्योतिरित्याद्यचेतनसमभिध्याहारेण प्रा-
यस्तत्र चेतनपाठान्नादात्र च तद्भावाच्च । एवञ्च शिव एव चेतनो ब्रह्मशब्देनेहा-
धिगम्यते प्रमाणप्रभादैः । न चैवमपि “मम प्राणा हि पाण्डवा,, इति वामुदेवव-
चनात्तस्य युधिष्ठिरसामूज्यसिद्धिहेतुता सर्वप्रकारकसाहाय्यमरतयाऽस्ति हि प्र-
सिद्धा । “अनुध्यानेन नप्येन विधास्यामदिशवं त्वे,,ति वनं व्रजन्तं धर्मरानमनु-
प्रनेननानुगृहीतुकामानां वाक्येन ब्राह्मणानामपि जपादिभिराशीर्षिश्चोपकारिता वर्णिता

भवति । एतेन ब्रह्मेति गीर्वासुदेवमेव विनिवेदयन्ती न तु शिवं तस्मादन्यं श-
क्युवात्तदुपकारकतयाऽधिगमयितुं कदाचिद्वेति चतुरस्रम् । श्रीकृष्णवचनेभ्योऽपि
प्रेमभरवारिहरीविलासिभ्यः शिवस्यै परब्रह्मतया युधिष्ठिरसाम्राज्यस्थित्यैकहेतु-
तया चात्यन्तमुपपत्तेः ।

न च पुनर्मैयैवैते निहिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सद्यसाचिन्तिति,,

१३ पाण्डवविज
यैकहेतुत्व भगव
ति शिव एवेति
भारतस्यबायुदेव
वचनादेवधारण
म् ।

गीतावचनात्कौरवसेनासंहारकर्तृत्वन्तावदात्मनिष्ठतैव प्रतिज्ञात-
म् भगवति युक्तमध्यवसातुम् । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहिते पार्थितेन
वै कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्य्य-
मात्मनो विजयावहम् यदृच्छया गतं व्यासं पप्रच्छ भरतर्षभ,,

इत्यारभ्य “सङ्ग्रामे न्यहनच्छन्नून् शरौघैर्विमलैरहम् । अग्रतो लक्षये यान्तं
पुरुषं पावकप्रभम् । ज्वलन्तं शूलमुद्यम्य यां दिशं प्रतिपद्यते । तस्यां दिशि
विशीर्यन्ते शत्रवो मे महामते तेन भग्नानरीन्सर्वान् मद्भग्नान् मन्वते जनाः ।
तेन दग्धानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुदहाम्यहम् । भगवँस्तन्ममावक्ष्व को वै स पु-
रुषोत्तमः शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभः । न पञ्चां स्पृशते भूमिं न च
शूलं विमुञ्चति शूलाच्छूलसहस्राणि निष्पेतुस्तस्य तेजसे,, त्यजुनप्रश्नं प्रस्तुत्य
“प्रजापतीनां प्रभवं तेजसां प्रभवं विभुम् । भुवनं भुभूवं देवं सर्वलोकमहेश्वरं ।
ईशानं वरदं पार्थ दृष्टवानसि शङ्करम् तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरम् ।
महादेवं महात्मानमीशान जटिलं विभुम् । ज्येष्ठं महाभुजं रुद्रं शिखिनं चीर-
वाससम् । महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरम् । जगत्प्रधानमजितं जगत्प-
तिमधीश्वरम् । जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् । विश्वात्मानं वि-
श्वसृजं विश्वमूर्तिं यशाखिनं । विश्वेश्वरं जगत्प्रीतिं कर्मणामीश्वरं प्रभुम् । शं-
भुं स्वप्भुं भूनेशं भूतभञ्जभवोद्भवम् । योगं योगेश्वरं देवं सर्वलोकमहेश्वर-
म् । सर्वश्रेष्ठं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेष्ठिनम् । लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्र-
याश्रयं शुद्धात्मानं मत्र भीमं शशाङ्ककृतशेखरम् । शाश्वतं भूधरं देवं सर्ववागी-
श्वरेश्वरं सुदुर्जयं जगन्नाथं जन्ममृत्युनरातिगम् । ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं
सुदुर्बिदं । दातारथैव भक्तानां प्रसादाविहितान्वरान् । तस्य पारिपदा दिव्या रू-
पैर्नानाविधैर्विमोः वामना जटिला मुण्डा ह्रस्वग्रीवा महोदराः । महाकाया महा-
त्सारा महाकर्णास्तपा परे आननैर्विकृतैः पादैः पार्थ वेपथैश्च वैकृतैः । ईदृशः स

महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रतः । तस्मिन्वारे सदा पार्थ सङ्ग्रामे लोमहर्षणे द्रौणिर्कर्णकृपैर्गुप्तां महेष्वसैः प्रहारिभिः । कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसाऽपि प्रघर्षयेत् । ऋते देवान्महेष्वसाद्बहुरूपांश्च-
हेश्वरात् । स्यातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते न हि भूतं समं तेन त्रिपुलोकेषु विद्यते । गन्धेनापि हि सङ्ग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च । तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गानिनो नराः ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिं अनन्यभावेन सदा सर्वेशं समुपासते । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिं नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदे, ति प्रवृत्तस्य श्रीमद्वादरायणाचार्य्यवचनजातस्य विस्पष्टार्थपर्यालोचनया पाण्डवसामूज्यानिमित्तभूतकौरवसैन्यसामान्यसंहारित्वस्य पाण्डवपरमाराधितश्रीमदुमा-
रमणैकनिष्ठत्वावगमात् ।

न च तावता “मयैवैते निहिताः पूर्वमेवे,” त्युक्तिरकिञ्चित्करोति श-

१४ वासुदेवदर्शित-
विश्वरूपन्तुपरम-
शिवस्यैव विजयते
नतु जातु विष्णोर्नि-
तिरिक्त्वरूपम् ।
कथशङ्का । दर्शितादिशा—ऽहंपदाभिधेयमृतप्रत्यगर्थानर्था-
न्तरमहेश्वरैकलक्ष्मीकरणात्तदुक्तेः । न च पुनः पार्थसार-
थ्याद्यत्यासनसमारम्भनिर्वाहकवाक्यान्तरसहस्रेण भगवत्येव के-

वलं तत्कर्तृताऽवगम इति युक्तमावेदयितुम् । भगवति केवलं

तदुपसर्जनीभूतसत्ताहक्रियायोग्यताकत्वे ऽपि तत्प्रधानभूतसंहारकर्मणः पिनाकि-
न्येव सर्वेश्वरे विश्रामात् । संहरणप्रक्रियायास्ततो ऽन्यगामिन्या नूनं मूल एव
व्यग्रतरत्वे साक्षात्तदामेलापकप्रमाणप्रकाण्डेऽन्यथासमाचारस्यासामायिकत्वात् ।
नन्वनवधिकातिशयवशित्वादिविरुपापनानुकूलविश्वरूपप्रदर्शनस्य निरवशेषमहिमाव-
धारणभूम्यादिशशुपालादिहर्तव्यैव विश्रुततया कथमकस्माद्भूदितावस्थानप्रपञ्चाधि-
गमस्तत्र स्यादिति चेद् बादमेवं स्यात् । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ।
योगेश्वर तनो मे त्वं दर्शयात्मानमच्ययम् । दिव्यन्ददामि ते चक्षुः पश्य मे
योगमैश्वरम् । महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं,
मित्याद्याभिर्विश्वरूपाध्यायगर्भाभिर्गीर्भिर्योगमाहात्म्यप्रतीत्यन्वयितावच्छेदकमाहेश्व-
रमहोनिष्ठकिञ्चिद्दर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वस्य भगवद्वासुदेवदे-
हावच्छेदेनाविर्भावमात्राम्युपगमात् । न चैवमपि विष्णुरूपप्रादुर्करणप्रक्रियायाम-

त्यासन्नायामात्मगतायामेवात्रापूर्वतरशैवस्वरूपविशेषणाक्रान्ततया तद्रूपोपवर्णन-
मकाण्डशण्डवप्रायममिषयामह इति मत्ववस्थातव्यम् । ऐश्वरादिशब्दश-
क्यतावच्छेदकव्यापारमहिम्ना ह्युपक्रमपरामर्शोपसंहारादीर्णायकसामग्रीमुद्रया
तद्रूपस्वीयताम्युपगमाभावविशिष्टशिवमहोमात्रप्रद्योतनोत्पादनाया भगवद्दामुदेव-
प्रतिज्ञानगोचरायाः प्रज्ञायमानत्वात् । “नमो हिरण्यनाहवे सेनान्ये दिशाञ्चे”
ह्युपक्रम्य “नम आमीवत्केम्य,, इत्यन्तम्परमपुरुषे पुरत्रयहर्तारि वैश्वरूप्यप्रति-
पादनैकवद्प्रतिज्ञशतरुद्रीयानुवाकभूरिमापाविचारणाया ब्रह्माण्डपुण्डरीकमूर्त्तौभू-
तशाम्भवमहोमहाव्यक्तेर्विश्वरूपापरपर्यायाया योगाधिरानयादवाधीशप्रसाधिता-
याः परं विभावनीयत्वाच्च । अन्यथा रुद्ररूपाभिष्ठापकस्य “कालो ऽस्मि लो-
कक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्तमाहर्तुमिह प्रवृत्त” इति वाक्यस्य सर्वतः पाणिपादन्त-
त्सर्वतो ऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १ सर्वेन्द्रियगु-
णाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृन् २ ऋतं
सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापेङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै न-
मः ३ द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः घोरा चान्या शिवाचा ऽन्या
ते तनू बहुधा पुनः ४ घोरा तु या तनुस्तस्य सो ऽग्निर्विष्णुस्तभास्करः । सौ-
म्या तु पुनरेवास्य आपोज्योतीषि चन्द्रमाः ५ वेदाङ्गास्तोपनिषदः पुराणाध्या-
त्मनिश्चयाः । यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वरः ६ गन्धमादनविन्ध्वी-
ष कृत्वा वंशध्वजौ हरः । पृथ्वीं ससागरवनां रमह्कृत्वा तु शंकरः ७ अ-
क्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः । चक्रे कृत्वा तु चन्द्राक्षौ देवदेव पि-
नाकधृक् ८ अणीकृत्यैलपुत्रञ्च पुष्पदन्तन्त्रियम्बकः । युगह्कृत्वा तु मलयम-
वनाहं च तक्षकम् ९ योक्त्राप्यद्भानि सत्वानि कृत्वा शर्वः प्रतापवान् । वे-
दान्कृत्वा ऽथ चतुरश्रचतुरश्वान्महेश्वरः ४ उपवेदान्त्वर्लानौदच कृत्वा लोक-
त्रयेश्वरः । गायत्रीम्प्रग्रहह्कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः ५ कृत्वाँह्कारं प्र-
तोदन्व ब्रह्माणञ्चैव सारपिम् । गण्डीवं मन्दरह्कृत्वा गुणह्कृत्वा तु वामु-
किम् ६ विष्णुं शरोत्तमह्कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुह्कृत्वाऽथ वा-
वाभ्याम्पुह्स्ते वैवस्वतं यमम् ७ विद्युत्कृत्वा ऽथ निश्रानं मेरुह्कृत्वा तथा
ध्वजम् । आरह्य स रथन्दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः ८ त्रिपुरस्य वधार्थाय
रथागुः प्रहरतां वरः । घाता च स विघाता च विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ॥

सर्वासान्देवतानाम् च धारयत्यत्र पुर्वपुः १ सर्वदेवैस्तु नो देवसैकधा बहुधा च सः । शतधा सहस्रधा चैव भूयश्शतसहस्रधा २ विश्वेदेवाश्च यत्तस्मि-
 १५ उकार्यस न्विश्वरूपस्ततस्स्मृतः । सर्वात्मा सर्वाविख्यातः सर्वस्सर्वकरो
 स्थापकानामानुशा भवः । सर्वभुक् सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः विश्वरूपस्स्व-
 चनिकपर्ववर्तिव- यं श्रेष्ठो । दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
 चनानामुदाहरण- अजश्च बहुरूपश्च । सहस्रहस्तो विजयो । सुतीक्ष्णदशनश्चैव ।

महाकायो महाननः । सर्वधारी धरोत्तमः । सर्वदस्सर्वतोमुखः । अग्निज्वालो
 महाज्वालो अतिधूम्रो द्रुतो हविः कृष्णवर्णस्सुवर्णश्च । महोरस्को ह्यन्तरात्मा । धा-
 ता शक्रश्च विष्णुश्च । युगरूपो महारूपः । सहस्रपात् सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्व-
 देवमयो गुरुः । अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयम्भुवः । चराचरात्मा, सूक्ष्मा-
 त्मा । विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजम् । स्वर्गद्वारम्प्रनाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् । उद्दिष्ट
 त्रिविक्रमः । ललाटाक्षो विश्वदेवो । भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निजालेश्वरम् ।
 आदित्यमप वै विष्णुमब्रह्माणश्च बृहस्पतिम् । खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे । कटङ्कटाय द-
 ण्डाय नमः पचपचाय च । हूंहूंकारपाराय हूंहूंकारप्रियाय च । नमस्सहस्र-
 शर्षीय सहस्रचरणाय च सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । सहस्रसूर्यप्रतिमं
 तपोनित्यं नमोऽस्तु ते । त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी शर्षरी तथा । छेत्ता
 भेत्ता प्रहर्ता त्वं नेता मन्ता पिता मतः । मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च । विश्वकृद्विश्वकृतो वरेण्य-
 स्त्वं विश्वबाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः । यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्वस्थाः सं-
 यतेन्द्रियाः ज्योतिः पश्यंति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । जटिले दण्डिने नि-
 त्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिपङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । यस्य केशेषु जी-
 मूता नद्यः सर्वाद्भ्रसन्धिषु । कुसौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । सम्मक्ष्य
 सर्वभूतानि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । यश्शेते जलमध्यस्थस्तम्प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ।
 प्रविश्य वदनं राहोर्हस्तोमग्निचने त्रिशि । प्रसत्यर्कश्च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरस्त-
 तु,, इतीदमाद्याम्नायमौलिमहामारतवचोमञ्जरीविभवाभिरञ्जितस्योदाहृत "तेन म
 ग्नानरीन्सर्वान् मद्भग्नान्मन्वते जनाः । न पद्भ्यां पृथते भूमिं न च शूलं विमु-
 च्यती" त्यादिवाक्यैकवाक्यतापन्नस्य भयानरादिप्रकीर्णरूपदान्वयातिशयसम्भीयमा-

१६ सद्गोचरश्च नस्य च महामारतमहानात्पर्य्येदम्पर्य्यपय्यालोचनया व्याकोप
 ह्वासमाधाना- आपतेदतो यथोक्तमुनीर्थः कृष्ण एव चेतस्माच्छिवांशावनारत-

या कृष्णस्वरूपसङ्कीर्तनस्य “सप्तमोऽहं वंशे तव भविष्यामी”ति गोपबालकम्प्र-
 त्यनुग्राहकमहादेववचनप्रदानलक्षणस्य ब्रह्मोत्तरखण्डेऽवगमाच्छिवांशभूते श्रीकृष्णे
 शैवस्वरूपापरनामविश्वरूपाभिव्यक्तिरनुकूलतरेत्यवधेयम् । अन्यथा “दर्शयामास
 पार्थाय परमं रूपमैश्वरमि”ति परोक्षतया तद्रूपव्याख्यानां वा विरुध्येत । न च
 ‘किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च,त्यादिपदेभ्यो हि गम्यमानं रूपं वैष्णवमेवेति भ्र-
 मितव्यम् । प्रमाणगम्यस्यास्य साहजिकत्वेऽपि प्रमाणान्तरगम्यमानतात्त्विकमाहे-
 श्वरमहसः कृष्णमूर्तौ व्यक्तीभूतस्याभ्यार्हेततरत्वात् । न ह्येवं सति विष्णुत्वशिवत्वा-
 भ्यामितरेतरसङ्कीर्णभ्यामंकराया अप्यासिद्धि “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथा-
 नवस्थिति”रिति जातिबाधकमानीदिति भवति । स्वरूपतो हिरुद्ग्निरूप्यमाणतद्भ-
 र्मावच्छिन्नहरिहरमहसोरसङ्कीर्णत्वात् । वस्तुतस्तु नित्यतया पराम्युपेतायास्तस्याः
 धृत्या बाधनाच्च । ईशशब्ददेशववाचकपदपारम्परीमध्यपातितया रूढतया च त्रै-
 वामरासिंहादिभिस्सङ्ग्रहिततया किल प्रतिपत्तिर्व्याकुप्येत । न च “सर्वः शर्वः शिवः-
 स्थाणुः प्रभवः प्रभुरीश्वर” इति विष्णोः सहस्रनांभावर्लगतपर्यायपदप-
 द्धत्या पुण्डरीकाक्षार्थान्तरं नाभिधत्ते प्रकृतेऽपीशपदमिति भ्रमितव्यम् । रूढयौ-
 गिकादिभेदभिन्नपदप्रतिष्ठानप्रक्षयापत्तेस्तथासति दुष्परिहरत्वात् । इतरेतरकृत्य-
 स्येतरेतरेण साध्यत्वापत्तेश्च । न च श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैर्निरधार्यत्रैवायमर्थो यतः
 १० बहुतरशङ्का- पद्मनाभादभिधेयान्तरं न न्यरूपीति हर्षितव्यम् । वादिभे-
 पुरस्सर गीतायाः दाभिमतविकृतविष्णुतत्त्वासंसृष्टनिर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रातिपात्तिप्र-
 सनात्तनतैव ननु तिपादनपरव्याख्यानातिशयस्य भगवतां शरणीकरणे हताः स्थ-
 जातु वासुदेवकर्तृ तेति सङ्कीर्तनम् ययं वर्धामहे वयञ्च । तत्त्वतस्तु परब्रह्मानन्यत्वप्रतिपत्तिक्रमा-
 हेश्वरमेव महो विश्वरूपानर्थान्तरत्वेन यथोपन्यस्तप्रमाणैस्सुप्रतिष्ठितमुज्जृम्भने । न
 तु सा परैरभ्युपेतवैष्णवी प्रभा कथञ्चित् । तस्याश्चोक्तलक्षणलक्षितत्वे शोदक्ष-
 मत्वात् । भगवति गोपिकावल्लभे तद्रूपप्रादुर्भावस्तु निरवद्ययोगमाहात्म्यानिबन्धन
 एवेति स्थितम् । ननु “या स्वयं पद्मनामस्य सुसप्तञ्चाह्निर्निर्गतेति” वचनङ्कि-
 ल पौराणिकङ्गीतामेताम्भगवद्दनाम्बुजातनिर्याततया द्रुवाणङ्कपमत्र साहसमात्रेण
 विश्वरूपन्तच्छैवमेवेत्युक्तिमिमामनुमोदयेदिति चेन्मैवम् । श्रीमन्महेश्वरैकसत्तास-
 मुन्मीलितत्वाद्भारतसङ्ग्रामसमयावच्छिन्नवासुदेवकृतव्यक्तीकाराक्रियासमाश्रितत्वा-
 चार्जुनप्रति गीतायाः । न हि प्रकटीकरणप्रक्रियाऽतिशयशास्त्रिनस्तस्याः श्रीकृ-

ष्णस्य प्रणेतृना समापतेच्छक्यसम्भावना । प्रकटीकर्तुः प्रणेतृत्वव्यपदेशस्यौपचारिक-
 कतयाऽऽत्मकार्यकारितापत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न “चेमं विवस्वते योगं प्रो-
 क्तवानहमव्यय,,मिति भगवत उक्त्या गीतायां निजनिर्मातृकतामेव तां प्रति प्रति-
 पद्यामह इति साम्प्रतम् । उक्तंच स्वसनातीयया “विवस्वान्मनवे प्राह मनुरि-
 स्वाकवेऽब्रवीदि” त्यव्यवहितोत्तरया तस्यास्म्वकालीनप्रचारणव्यापारपरीतात्म-
 नामप्यतत्कर्तृणां नूनं विवस्वन्मनुप्रमुखानाङ्कर्तृत्वापत्तेस्ताम्प्रत्यनपनोद्यत्वात् । “ए-
 चं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः” रित्युपदेष्टृपरम्पराविशेषप्रबोधिन्त्यश्च गिरः पर-
 तराः प्रकुप्येयुर्धतः । उपदर्शितया खल्वनया देशिकव्यक्तीनाम्परम्परया स्व-
 मूलीभूतमहेश्वरव्यक्तेः परिश्रान्तस्वातिरिक्तव्यक्तिगामिनत्प्रणेतृकशङ्काविभेदायास्तं-
 सिद्धत्वादेव च सर्वशः । नन्वेतस्या महेशनिर्मातृनाऽभिलाषकपदाप्रत्यये कयङ्का-
 रन्तास्मिन्तत्सत्ताधीनसत्तावत्प्रचारगोचरो दुराग्रहः स्वाभिप्रेतम्प्रसावयेदिति चेदत्र
 वदामः प्रोदितप्रकारैरभिलाषकादिविमर्शनविषयीभूताः प्रश्नविशेषा उक्तोत्तरास्त-
 दाग्रहः किंलास्माकीनस्तु स्यानिभावप्रकाण्डभागीति । तदपि पुनर्दुर्वासनापीड्य-
 मानदुःशङ्काप्रसङ्गने पुनरत्र प्रबोधयामस्तन्ति हि शब्दास्तस्यैवमभिलाषकात्मम-
 १८गीतादीनां म- न्तत इति तथा हि । “शङ्करस्य परात्मनो महाताण्डवप्रसं-
 हेस्वरस्य सङ्कल्प- क्ततः प्रादुरासन्सूत्रजातानि, सम्मारेभ्यो डमर्वादिभ्यः कौलासे
 मात्रप्रभूतत्वप्रमा- ङ्गतः योऽसूत्रं प्रत्याहारसूत्रं चिकित्सासूत्रञ्च तदनु ह वा गीतिस्वरा-
 पक्यचनापन्यासः योऽसूत्रं प्रत्याहारसूत्रं चिकित्सासूत्रञ्च तदनु ह वा गीतिस्वरा-
 ससत य एते साम्नाममीषां मूलप्रकृतयो गीताः पुनरेतामनूत्तानपादाजानश्रुत्यादि-
 संसेविता” इति लाट्यायनधर्मसूत्रं विजयते हि छन्दोगानाम् । योगसूत्रशब्दो
 हि ह्यरण्यगर्भपातञ्जलादिभूत्रमूलीभूतानां नाम सकलादिमानामेव माहेश्वरसूत्राणा-
 न्तावधोगाविषयाणामभिधायकः । प्रत्याहारसूत्राणि तु ‘अङ्गुलि,त्यादिमाहेश्वर-
 सूत्राण्येव तानि च बृहस्पतिकार्यपमारद्धानपाणिन्यादिव्याकरणसूत्राणाम्प्रमेयप्रमाप-
 काण्येव भवन्ति । चिकित्सासूत्रस्येनाधीनधन्वन्नरिचरकाऽमुनिप्रगीतानाद्द्विलापु-
 र्मेदतन्त्राणाम्मूलीभूतसूत्ररत्नान्येव माहेश्वराण्यधिगम्यन्ते । सत च गीतिस्वराः
 स रि ग म प ष नी त्यंरूपाः । मन्तानपादाजानश्रुत्यादिसंसेविता हि गीता
 भवति हन्त भगवद्गीता एव । न तु तनोऽन्या गीताऽत्र गीतापदबोधा । सौत्रैः
 सतु मन्वादिपदं ‘मनवेप्राहे’ त्यादिगीतामृतिगटकपदापीडिरूपतात्पर्यसङ्ग्राहकै-
 रप्यात्मविद्याप्रसङ्गप्रस्तुततरैरन्यामां हन्त गीतानामनवकाशो वरीत्येव यत् ।

न 'नवहम्ममे' त्याभ्याह्खलु पदाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनानुकूलव्यवहारनिर्वाहकाम्यामने-
कत्र भगवद्ब्रह्माहारधाराया गीतायामुपेतत्वे ततोऽतिरिक्तकर्तृताकल्पना न न्या-
येति चेन्मैवम् । 'अहम्ममे, तिपदयोस्तत्रत्ययोरन्यार्थत्वात् । न हि भगवाना-
त्मन उपाधिभूतं वै देहं ब्रजवसुमत्यादिसमुन्मिषितविलासाद्यास्पदं च विषयीकृत्य
तत्तादाभ्याभिमानजन्यव्यवहारकर्तृतयाऽऽत्मानं पदाभ्यामेताभ्यामभिधत्ते । न
वा 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानी' त्यात्मवचनगम्यमानप्राचीनवपुरवच्छिन्नव्यवहा-

१९ गीतायामह रनिवहाभिमानितया तस्य वर्तेते पदे ते । अपित्वपमृदि-
म्ममेति वचनानां भगवतो निरुपा-
धिकप्रद्वस्वरूपा-
नुसन्धानगमकता-
मात्रपरतैव नतु
किञ्चिद्देहावच्छिन्न
यादेवन्दबोधक-
सेतिकथनम् ।

शायान्तत्तादाभ्याभिमानवा'ह्यहम्ममे, त्यादिवचोविभेदैर्व्यवहर-

णस्य स्वरूपानुसन्धानसंपत्त्या श्रुत्यादावनुभूयमानत्वात् । यथा चान्नायते ।
अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः । अहं सष्टेभिर्वसुभिश्चरामि । गभं नु सन्नन्वपामहं
देवानां जनिमानि विधा । अहं मनुरभवं सूर्यश्च । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसा-
वहम् । योऽसावसौ पुरुषस्तोहमस्मि । दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं
त्वजमेकमक्षरं । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सकलं विमुक्त ओमिति ।
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः पुर-
स्तिरश्चोर्ध्वमधुश्च सर्वशः सुपूर्णभूमाऽहमितीव भावये' त्यादिकमृत्सामसंहितादौ ।
एवञ्च 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'त्यादिना परोक्षतया तावत्कथनं
भगवतो महेश्वरात्मसाम्राज्यसत्तासमवगाशेष सद्गीतायास्तत्तन्त्रतामादरभरैरधिगमय-
ति । एतदेवाभिमेत्य भगवच्चरणीर्भाष्यादौ 'तदुक्तमीश्वरगीताया'मित्यादिपदवि-
शेषैरुपनीयमानोदाहरणवैतरीः हि यथोदाहृतलाटचायनधर्मसूत्रार्थतात्पर्यानुप्राहिणी-
ति गम्येत नूनं यथायोगम् । इत्यञ्च गीता हीयं महेशूलोलाप्रसादमभवैव स-
म्मीयते । न तु जातु पाण्डवसङ्घार्थककालीनोत्पत्तिमती । किन्तार्हि यथोपदिशित-
सूत्रादिमाद्भूतितुल्यकक्षाकाऽथ सनातनीति सिद्धम् ।

एतावता निरूपणेन महेश्वरे ममारोपितानान्तावद्वृषणानाञ्जीवत्व—वि-
ष्णुदासत्व—तामसत्वादिपेदाभिन्नानाम्पराकरणपूर्वकं वैष्णवत्वासिद्धिः प्रतिष्ठापित-

१० वैष्णवमता-
ना वेदादिवाद्य
तासंसिद्धिपुरस्सरं
तदभ्युपेततप्तां-
कनादिपञ्चसं-
स्काराणां वृथात्व-
मानामासविषय
त्वव्यवस्थापनोप-
क्रमः ।

तराऽपि तैरेतैरुपस्थापितदुर्वादतमस्तोमानां नाम पञ्चसंस्कार-
दुश्चेष्टावेष्टितानामवशिष्टतयाऽत ऊर्ध्वम्प्रकृतप्रमाणप्रकाशरश्मि-
भिरपहारो विधास्यते तथा हि । “तापःपुण्ड्रस्तथा नाम म-
न्त्रो यागश्च पञ्चमः । अमी परमसंस्काराः परमैकान्त्यहे-
तव” इत्यादिकं वचनं भारद्वाजीयतयोदाहरद्भिर्दग्धाङ्गैः परिग-
णिता भवन्ति पञ्चसंस्काराः । तल्लक्षणलक्षिता च वैष्णवदीक्षा

पुनस्तैरामिमन्यते । अत्रैवम्पुनश्चिन्त्यने किमिमे श्रौता उत स्मार्ता आहोस्वित्पौ-
राणिका अथवा तान्त्रिका इति । न प्रथमः । तन्निरूपकश्रुतिवचनस्यात्यन्ताभा-
वात् । न द्वितीयः । तथाविधायाः स्मृतेरप्यप्रसिद्धेः । न वा तृतीयः । तन्निर्धा-
रणाधीनवचसः पौराणिकस्येतरतरविगानविषयत्वान् । नापि चतुर्थः । श्रुत्यादि-
बाह्यतन्त्राणान्तावदतन्त्रताव्यवहारयोगयोग्यत्वात् । परिशेषादिमे दुराग्रहैक-
विग्रहा एवोपनमन्ते । मन्त्रसंस्काराः । कृत्स्नप्रमाणपदवीचर्हिर्वासरूपितत्वेऽपि त-
द्वत्तादुरावेशकलुषीकृतचेतःप्रचारचित्रितत्वात् । ननु स्मृतेरेतस्या ‘मन्त्रात्रिपिण्डु-
हारैरित्याज्ञवल्क्ये’ति स्मृतिकारनामोत्कीर्तनप्रतीतिमत्पराशरस्मृतिगिरा परिगदित-
हारीतप्रणेतृकत्वे कोन्वत्र विद्वेषो विज्ञापितसंस्कारव्यक्ती वेदवाग्बल्लीविलासला-
स्यायामिति । नायन्दोषः । मन्त्रात्रिभैत्रावरुणियाज्ञवल्क्यगौतमादिभिरप्रतिपादितत-
त्संस्कारवादित्वादेव स्मृतेरेतदीयायाः । न चेतरेतरानिरूपितविषयविशेषनिरूपक-
त्वादितरेतरस्य स्मृतिकृतान्तरं तत्र गम्यमानतया नेदमारोहेद्भूषणसंरणाविति
वाच्यम् । सत्त्वेन संवादस्थितेस्तथाविधार्थस्य प्रामाण्याभ्युपगमादत्र तु स्मृतिका-
रान्तरस्य संवादसामान्याभावोन्मीलनाच्च । यदि स्मृतिप्रवृत्तिमूलीभूतश्रुतेरेतरे
कर्मन्त्रिद्वानिर्भरः स्मृत्तद्वत्तत्त्वरहस्यप्रारब्धत्वात् स्मृतिकारास्ते कुत्र एतन्नि-
जकर्तव्यतया नाभिदध्युः पञ्चसंस्कारान् । मूलीभूतश्रुतेरेवामावात्त स्मृतवन्तो ने-
त्येवान्त एवमित्यनुजानीमहे । यदि त्वेकेन वा हारीतेन स्मृतिकृता समुन्नीताः
पुनरेते संस्काराः श्रुतिमूलाः कुतो न स्युरित्याक्षिप्येत तर्हि तदनुवादकस्मृत्यन्त-
रामावात्क्षेपकविषयास्त एवेति प्रत्याक्षेपाकरणे विनिवारको हेतुः को वा सत्को-
टिकः स्यात् । यदि पुनः परिगणितास्वेव पदविशेषमहिम्ना स्मृतिषु तासु
गम्यन्ते त इति चेदुच्येत तदपि तद्व्याख्यातृमेधातिथिधानजयरामचन्द्ररायान-
न्दकुल्लूकभट्टविशानेश्वराश्रमपुरोगैरात्मनिबन्धेषु पूर्वपूर्वतरव्याख्यानातिलक्ष्मि-

व्याख्यानगोचरप्रज्ञाकैः कुतस्ते अस्पृष्टतराः स्युः । न च भगवदैकान्तिकधर्ममा-
 त्रप्रतिपादिनीभिर्भारद्वाजादिस्मृतिगीर्भिर्गम्यन्त एव संस्कारा ह्येत इति सन्तोष-
 व्यम् । मन्वाद्यनुव्रतीतप्रमेयाप्रतिपादनैकशीलत्वाद्भारद्वाजादीनां नाम वेदविदाम् ।
 मन्वादिभिर्हि निषेकादिश्मशानान्ताम्बाह्यमुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमाप्तनीयान्नित्यनै-
 मित्तिककाम्यकर्मोपासनासम्भारैश्च ब्रह्मतत्त्वम्पुनरन्ते परपुरुषार्थसमर्थनैकबद्धश्रवं
 ननु सप्रतिज्ञमुव्रतीतवद्भिः पुमर्थोपायकात्स्न्यस्य संक्षेपविस्तराम्याम्प्रसाधिततया
 तदनुपदर्शितप्रमेयभेदस्य तु प्रधानभूतस्यानुव्रिततया च धर्मा एव निरूपणीया
 हन्तानवशिष्यमाणास्तन्तो भगवदैकान्तिकधर्मनिकरनिरूपणक्रियामूकीभावे ना-
 त्मलाभो न परहानिर्वैल्यपाक्षिकविचारचातुरीसञ्जा कथमस्मात्प्रमाद्येत । कथं वा
 तदनभ्युक्तार्थप्रग्राही स्वयम्पुनः प्रसिद्धचेत । न हि तादृग्विचाररमणीयः कथ-
 श्चिद्वा सदर्थोत्प्रमाद्यत्येवंविधेऽर्थे प्रमुञ्चति वा । ननु त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादिकर्तव्यता-
 विधानस्य मन्वादिभिरनभ्यर्हितत्वेऽपि तदितरोव्रतीतप्रयोगनिबन्धैस्तदवश्यानुष्ठेय-
 ताम्बुध्वाऽनुष्ठातागो यथा वा स्वार्थैरुपनिबध्यन्ते तथैवात्रैतिकर्तव्यतासंस्काराणाम-
 पीति चेन्मैवम् । दृष्टान्तस्य वैधर्म्यात् । त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादीनां मन्वादिभिः
 कण्ठरेजानुक्तत्वेऽपि कल्पगृह्यसूत्रादिभिर्ध्यानियममुपात्ततयोक्तसंस्कारसाधर्म्यानु-
 पपत्तेः । एवन्तर्हि ततो वैधर्म्यतया वा तदादरः किन्न स्यादिति चेद् गृह्यादिभिर-
 प्यनभ्युक्तत्वादित्युक्तोत्तराभिसन्धेरप्रस्मर्तव्यत्वात् । न नु च भोः कपिलकणा-
 दादिवचोवद्भारद्वाजहारीताद्युक्तीनामुदितसंस्कारगोचराणां तावत्स्वातन्त्र्येण प्राप्ता-
 ष्यं कुतो न स्यादिति चेदत्रोच्यते । भरद्वाजहारीतादीनान्तावच्छ्रौतत्वे कपिल-
 कणादादीनान्तु ततो बाल्यत्वे च वैदिकेऽर्थे तद्धर्मानुष्ठानप्रभवप्रकृतयोग्यतावतात्त्राम
 तेषां स्वातन्त्र्यगन्धस्याप्यप्रसक्तैरिति । ननु पुनर्भन्वादिस्मृतिप्रदेशेषु संस्कारा
 अभी न परिगणिता इति कथं ज्ञायतामस्माभिरिति चेदित्यम् । तैरुव्रतीतसंस्का-
 रकदम्बके यथोदितसंस्काराणामत्यन्तानुपलम्भात् । त एते पञ्च संस्काराः
 शरीरमाश्रमन्वन्धितया दग्धाङ्गैरभिमन्यमाना अप्यनुदिल्लिखिता एवात्यन्तं स्मृतिषु
 मन्वादीनां च यतः । मन्वादिभिरैकऋण्डेन प्रतिपादितास्तु संस्काराः । 'वैदिकैः
 कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह
 च ॥ गर्भहर्षमिर्जानकर्मचौडमौर्जीनिचन्धनैः । नैजिक गार्भिकं चैवो द्विजानामप-
 मृश्यते ॥ स्थाध्यायेन मनेर्होमैर्ध्रैविद्येनेज्यया मुनैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च प्रा-

स्वीयं क्रियते तनु,रित्यादिना विश्रुता भवन्ति । एतद्वचनाविवरणायमानवाक्यं हि गौतमस्य भगवतो “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नाशान-
चौडोपनयनं चत्वारि वेदवृतानि स्नानं सहवर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-
मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेपाञ्चाष्टकाः पार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणी
चैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाप्रयणं
निरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः-
षोडशिव्राजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्तसोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः”
इतीदं स्मृतौ पापठ्यते । सस्मार चैतान्पुनर्मागतो “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो
जातकर्म च । नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो वृतादेशो वे-
दारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः । त्रेताग्निसङ्-
ग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः । न वैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्म क्रियाः त्रि-
याः । विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दशे”ति कृष्णद्वैपायनो भगवान् ।
सर्वेऽप्यग्नी मन्वाद्यो “गर्भाधानं प्रथमतस्तृतीये मासि पुंसव । सीमन्तश्चाष्टमे मा-
सि जाते जातक्रिया भवेत् ॥ एकादशेऽन्हि नामार्कस्येतामासि चतुर्थके । षष्ठे
मास्यन्नमक्षीयाच्चूडकर्म कुलोचितम् ॥ कृतचूडे च बाले च कर्णवेधो विधीयते ।
विप्रो गर्भाष्टमे वर्षे क्षत्र एकादशे तथा ॥ द्वादशे वैश्यजातिस्तु वृतोपनयमर्हती”
त्यादिना गर्भाधानमारम्य मौज्जीबन्धनपर्यन्तानाङ्गिष्ठ संस्काराणां सन्नियतसमय-
विशेषमपि स्मृतवन्तो यथाशास्त्रम् । यदि परं मृषामार्पाणवस्थानीया न स्युरिमे
संस्कारास्नाहं कर्णवेधाख्यमप्यपरित्यजन्तःकर्म तत्ताङ्कनादीन्कथङ्कारमुञ्जेपुरनुचतृह-
खला अपि महात्मानो महामुनयः । यद्येन इवांशतो वा वेदाक्षरैरवगताः स्युः सं-
स्कारपदामिलप्यतया तप्ताङ्कनादयस्नदा वेदविद्येसरैराजानसिद्धमूर्द्धन्यैः पुरुषा-
र्यचनुष्टयप्रतिपादिनीप्वात्मस्मृतिषु महर्षिभिर्मन्वादिभिर्निर्वर्णितसंस्कारान्तःपातिनया
उदाहृताः किञ्च स्युः । न तत्र तद्गुल्लिखितकथागन्धोऽपीति वेदत्राह्या एवातितरा-
मवधार्यन्ते तत्ताङ्कनादयः संस्कारामासाः ।

यत्तु सङ्कुचितार्थप्रतिपादकतया मन्वादीनान्तदतिरूपिततत्ताङ्कनादि-
भगवद्धर्मप्रतिपादनपरा अपरे आर्षग्रन्थास्ततो विशिष्यन्ते इत्युक्तं तद्गुरुक्तम् ।
“यः काश्चित्कस्याचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञा-
नमयो हि सः ॥ सर्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा । श्रुतिप्रामाण्यनो वि-

द्वान्स्वधर्मे निविशेत वै” इत्याभ्यान्तावन्मनो स्मरणाभ्यामधिकारिकात्स्न्यम्प्र
ति विधीयमानधर्मतन्त्रपरातिशयसमर्थनाधीनसार्वाज्ञस्य मनोर्महाराजमूर्द्धन्यस्य नि
र्दिष्टत्वात् । तद्विपर्ययप्रतीतिमत्प्रवृत्तेर्न्यतिरेकमुद्रयाऽचोऽधतिमिरकूपारपतनापत्तिस-
पक्षत्वाच्च । एतदेवाधिकृत्य “सर्वज्ञतया चोत्सन्नाविप्रकीर्णपठचमानवेदार्थं
सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवानिति” मेधातिथिकुल्लूकभट्टादिव्याख्या त
त्र प्रवृत्ता सती शङ्कामभूपरिहसत्येवातिवेलमित्यलमरूपीयसा किल प्रा-
सङ्गिकविचारेण ।

एवञ्चैवज्जातीयकानान्तु शङ्कासमाधानानिराणामनेकानि बन्धप्रतिनि-
बन्धतात्पर्याधिक्यसमार्थताना स्थिताया मनूच्छास्त्रशास्त्रितप्रवृत्तिप्रयुक्तानाम्युद-
याभ्युदययोर्विपत्तिसम्पत्तिसमवाप्तौ च नियततराया निराकरणप्रतिज्ञाविशेषविषयीभूत-
दर्पणबहिर्भाविनीन्तावच्चिन्तामत्र प्रसङ्गसमायाता समाप्ययात ऊर्ध्वं प्रतिज्ञानत
दाभासचूर्णनमेव वेदवेदाङ्गमृत्यादिमानावर्लामहामहिम्नाऽनन्यथासिद्धाशयाति-
शयप्रतिष्ठापनापरपर्यायेण यथावद्विधास्यामस्तथा हि ।

अथा“य भगवद्धर्मदीक्षाऽवश्यक्त्व न्यायानुगृहीतप्रमाणगणैर्निष्पन्नया
२१ प्रसङ्गादिहद निष्कृष्टया सरण्या प्रथम संक्षेपतो निरूप्यत” इत्यारभ्य “ना
उभतनो वस्यचिद् भगवद्धर्मदर्पणाद्भव वैष्णवो बूनेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेती”त्यन्तो दु
यपुस्तविभेदेऽष्ट रुक्तिद्रुमो भगवद्धर्मदर्पणे चेच्छिद्यते । न हि भगवतो
सस्कारविमर्द नोपक्रम । धर्मा स्वस्मिन्नेव पर्यवसन्नास्तन्तो दासेषु कैङ्कर्यक्रियामात्र
समाप्तिसकरणत्रयेषु दीक्षाविषयतामधिगन्तु क्षमन्ते । दासत्वसेव्यत्वादिभेदाभिन्न
व्यवस्थायास्तात्त्विकत्वमभिमन्यमानाना पुनस्सेव्ये हन्त भगवति निरूढास्ते घ
र्मा धर्मितामात्ममहसा न निरूपयेयु कथञ्चिद्वा यत । भवानत्र पृष्टो व्यानष्टा-
ङ्कियद्विधर्मैर्धर्मवानयम्भगवानुपसेव्यते सेवकनर्न किमिमे गुणापरपर्याया एवाभि
मन्यन्ते घर्मा आहोस्त्रित्तैभ्यो विभिद्यन्ते इति । यदि हि गुणानामनर्थान्तरतयैवाभि
२२ धीभाष्यस्य प्रयन्ते घर्मास्ते तदा “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तानिखिल
रामानुजाक्त्यादर्थ दोषोऽनवधिकाविशयासङ्ख्येयस्वरूपाणगुणगण पुरुषोत्तमो-
नकारप्रतिज्ञायाविक न्यावदन्त । ऽभिधीयते” इति श्रीभाष्योक्त्या पुरुषोत्तमानर्थान्तरभूते भ-
गवति वामुदेवे यथोदितामङ्ख्येयस्वरूपाणगुणगणताया गृहीतत्वेन समस्तानामपि
गुणनामान्तरभूतवर्माणान्तेषामवश्यमेव दीक्षापरत्वापत्ति परिप्राप्ता स्यात् ।

यदि पुन कतिपयधर्मदीक्षाधरत्वमेव तद्धर्मानन्त्यप्रयुक्तदौर्लभ्याभिगामितद्वारणव्या-
पारपर्यालोचनया युज्यत इति द्रूपे तदाऽपि 'भगवद्धर्मदीक्षाऽवश्यकत्वमि'ति स-
ङ्कोचाविषयधर्माभिधायिपदविभेदप्रयोगस्सङ्कुचितपञ्चसंस्काराभिप्रायकतया कृ-
२३ भगवत्प्राप्तौ तोऽत्र व्यवस्थितेतर एवापद्यते । यदपि "स्वामिभृत्यभावस्थले
नधारणेनिरूपि- चावश्यकं दासत्वावगमकं स्वाम्यसाधारणचिन्हधारणन्दासानां
तयुक्तीना निर- लोके राजभृत्यानन्तत्तद्राजासाधारणचिन्हधारणमिति" दृष्टान्त-

बलभ्याङ्कनकर्तव्यतोच्यते तदपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्योपनीतवैकल्यव्यक्ती-
कारप्रयोजनायैव भवतीत्युपपद्यते । न हि नराधिपे समनकल्पतासाधारणचि-
न्हानि श्वेतच्छत्रचालव्यजनादीनि भृत्यनैः प्रम्वादेशेनात्मेच्छया वा कुहस्वि-
द्वार्यन्ते । न वा तानि साहसमात्रेण धारयमाणा न्यकारद्वारकप्रशासनैककर्मणः
प्रभुकृतात्प्रमुच्येरन्नवगतौ सत्याम् । ये तु प्रान्ताद्यधीशतापुरोगमाह्यधिकारवि-
भेदा अवस्थाप्यन्ते शिष्टविशिष्टमानवविशेषेषु न ते नितरान्द्रविणादानप्रकारैक-
निर्वेशनास्तरुलक्षणाक्रान्तभृत्यभावानतिरोकितां मन्यन्ते तावन्निजाधिकारिताम् ।
ये च पुनर्निर्हानाधिकारिलक्षणदौवारिकादिकाः प्रख्यायन्ते स्वैः स्वैरसाधारणसा-
पकमुखैरनुगतरविकैस्ते च सङ्कीर्तिताधिकारिकच्छानुकच्छामरा अध्यक्षमीक्ष्यन्त
एवेति व्यक्तमेव वैषम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । न चैते विष्णोर्दासा इति ज्ञानज्ञा-
२४ तप्ताङ्कनवि पनादिव्यवहरणाय वेयं विज्ञापितमुद्रा धारिता वरीवर्ति वै-
दम्बनावर्णनम् । पणवानां नोदेवतान्तरोपासकरूपव्यावर्तनार्थमिति युक्तमभि-

ज्ञान्यामोहयितुम् । चेदेवमप्राप्तमानवव्यामोहनौपयिकप्रकृतिकस्य खल्वङ्कना-
दिचेष्टितस्य वस्तुवृत्ताय फलाय वाऽनभिप्रेयमाणस्यानुभाषितव्यावर्तनप्रत्ययोत्कर्ष-
प्रयोजनानुद्दिष्टस्य विदम्बनाप्राग्भारभागित्वे यथोपदर्शितात्ममाहात्म्यस्य विष्णो-
रुपास्तिनामप्रहणमात्रालङ्कारस्य चाकिञ्चित्करतरत्वात् । न चाप्यसौ तप्तमुद्रा ह-
न्त हेतिभिर्विष्णोश्चक्रशङ्खाद्याभिः सम्बध्यते सर्वश इति भ्रमितव्यम् । क-
लयापि तासामन्यतमायाः सम्बन्धासम्भवात्कथञ्चिद्वा । न ह्येकैकशङ्खकादीनां
स्वरूपसत्तासमीक्षयाऽलौकिकाकृतिस्वात्मौन्नत्यनिरूपितविशिष्टवीर्यवृत्तायास्तावदेव-
ताभावसम्भावितायाः पुरोभागे चर्चा वा चक्राङ्कनादेस्तम्बधाद्वादरायणीयादाति-
शेते । सम्बन्धान्तरस्यात्यन्ताप्रवृत्तेः । क्व वा भगवद्देहदेदीव्यमानास्मुदर्शनाद-
यः कार्तवीर्याद्यवतारभावमापन्नाः क्व वा पुनस्तदभिरूपया व्यवर्हितीयमाणश्चापणे

काकिणिकापुञ्जैर्विकीयमाणा एव लोहाकारादिभिस्तप्ताङ्कनासम्भारा यथेष्टं य-
 श्च खल्वमी शिल्पिभिः परिकल्प्यमाना मित्यादौ व्याधूविग्रहाः । व्याधूदयस्त्वह-
 न्यहनि मृगयाचन्द्रिरितैर्वा दर्शनकांक्षिभिस्तासात्क्रियमाणतया कुड्यादौ चित्रच-
 न्त इति नास्ति किञ्चिच्चित्रम् । विस्मयातिशयभूमयो नाम यथाभूतलोहव्यक-
 यो निग्राह्येत्पङ्कनकरणा भवन्त्यो वा भवन्त्येव भित्तिप्रतिमानिरूपकरङ्गलेखनिका-
 दिसमानात्मानोऽनादिष्टप्रसाधनाप्रमविष्णवश्चेति तासाम्भतिरूपभूतास्त्वगगतवृणा-
 दिलान्छनप्रभेदा इव बाह्यादावङ्कनाऽङ्कनयस्ताभ्योपि हीयन्त इति च सर्वेषामनु-
 भवविषयोयमावेद्यते । इतोऽपि परन्दुर्दशाविशेषैर्द्वैहैकमागो दन्दद्वये बाह्वादेरुक्ता-
 भिर्लोहव्यक्तिभिर्विनैव व्याधिप्रसक्तिमात्मघातार्थकापराधामिधानश्च धीपूर्वकमिति ।
 शासनधोऽग्नेवैवमात्मकस्य कर्मणः “स्तप्तमुद्रा परा ये तु योपारूपविधारिणः । नी-
 विकार्यवर्तनादेः कारिणो दण्डमागिनः ॥ दण्डा ह्येते कर्मदण्डो धिग्दण्डोऽथ व-
 हिष्कृतिः । दण्डः क्रमेण संयोज्यो नृपैराचार्यपूरुषैः” रित्याश्चलायनस्मृत्या विधीय-
 मानमधिगम्यते । ननु “दाक्षिणे तु भुजे चक्रे वामासे शङ्खमेव च । गदां च माल-
 मध्ये तु हृदये नन्दकं तथा ॥ मस्तके तु तथा शार्ङ्गमङ्कुर्येद्विमलं तथा । तापसं-
 स्कारमात्रेण परां सिद्धिमवाप्नुयादिति” हारीतस्मरणादङ्कितगत्राणां परपुरुषार्थ-
 माङ्गल्ययोगित्वे कथमेता उपन्यस्तदण्डादिवाचो वो विद्वेषकलुपास्तम्पद्येत् ।
 नैष दोषः । स्मृत्यन्तरसंवादाविधुरहारीतवचनानां, क्षेपकताप्रयुक्तानुपादेयत्वलक्षणा-
 ग्रामाप्यशङ्काबाहुल्यकवालितत्वाद्दुष्कगत्येति कुतोऽत्र प्रत्याशा सिद्धेः पुनः परा-
 याः । वस्तुतस्तु अङ्कनमत्र भगवदायुधधीगोचरल्लिकोक्तिमिर्विभाव्यमानमनङ्कना-
 र्हेसुदर्शनादिपरिधिप्रतीतिस्वभावपर्यवेक्षया भगवद्विन्नव्यक्तिमात्रे कल्पान्तेऽप्यस-
 द्गततमतया नार्हत्येवात्मलाभं कदाचिद्वा कथञ्चित्कुत्रचिच्च । तानित्वायुधानि च-
 त्रायुधादनन्यगार्मान्येव । स्वतो व्यावृत्तात्मकत्वात् । जगदपायनिर्हारहेतवे धृतानि
 तानि चक्रादीनि तदवस्थानस्थायीन्येव सार्वदिकान्युपपद्यन्ते । तत्पत्नीपुत्रलौका-
 दीन्यपि लक्ष्मीमनोभववैकुण्ठादीनि तत्तासमानयोगीन्येव । किञ्च “यदम्बु-
 वैष्णवः कायस्ततो विप्रवमुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुते” त्य-
 ञ्जनो विष्णोः शरीरत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः कायस्तस्य च वि-
 ष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपवृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्यास्य ‘ज्यो-
 तीपिविष्णुरित्यारम्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनम् । “तानि स-

र्वाणि तद्वपु । तत्सर्वं वै हरेस्तनुः । स एव सर्वं मूतात्मा प्रधानपुरुषात्मनः ।
 विष्णुरूपो यतोऽव्यय इति । तदिदं शरीरात्मभावायत्त तादात्म्यं सामानाधिकर-
 २५ पुनरपि श्रीभा- प्येन व्यपदिशति ज्योतीषि विष्णुरिति । अस्तिनास्तीति श-
 प्यवचनोदाहरणेन द्वाभिधेयं चिदचिदात्मकं कृत्स्न जगत्परमस्य परेशस्य पर-
 पुनरत्रैवविष्णुना प्रदर्शनम् । स्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकमित्यादिना श्रीभाष्ये
 जिज्ञासाऽधिकरणगाभिर्गीर्भाविष्णोः स्वाम्युपगमविधाविशेषसन्निधापितस्य ब्रह्मा-
 षण्डान्तर्वातिवस्तुकात्स्न्यवपुरात्मन इतरेतरतनुतादात्म्याभिभाषाविभूषितस्यात्मया-
 थात्म्यपरिचिन्तयाऽलीकाङ्कनावेशविशेषवर्जमानियत्ताकस्वरूपोपास्त्यैव स्वार्थसम-
 र्थनतृप्त्यप्राप्तौ तदात्ममूतसकलार्थसन्निवेशाङ्कनप्रक्रियायाः परिपालयत्वापत्तिः । अ-
 नभिनिवेशासामर्थ्ये चेद्भवेतान्तत्र तदा विष्णोर्वा भगवत उपास्यस्याप्रणत्वादाच-
 चूडान्तात्मत्यङ्गतप्ताङ्कनक्रियाया अम्यार्हततया तदङ्कनेनात्मदेहस्य प्रत्यशन्ता-
 पयितत्वापत्तेर्युक्ततरत्वे रमाया अप्यङ्कनस्य वामपर्यङ्कपीठाभिरामायास्तद्देव युक्त-
 तमत्वप्रसाक्तिः । पञ्चालयातत्पत्योर्जगतो जननीजनकत्वेनाभिमन्यमानयोवीशीष्य-
 प्रजननावयवमुद्रायाः ३ प्रजापरिरमणवासनाजालसञ्चालनार्हायास्ततोऽप्यतिशयि-
 तपुरुषार्थसम्भावनाभावुकतासमादरश्च । यदीदं परिहसोक्तिमयञ्चेन्मन्यसे वदनं
 नो नूनं तर्हि त्वदभिमतयास्तप्तमुद्रावातुलक्रियायास्तस्मादप्युत्कृष्टाङ्गन कायसङ्-
 क्तेदिप्रचाराधीनप्रहासप्रहारादिदुर्दैवदूषिततया विरामं तस्यास्तर्षशः श्रेयोवहं सु-
 मत्या कुतो न सम्भजेदौरात्म्यमङ्गनेनात्मन ।

ननु चाङ्कितगात्रा भगवत्करुणापात्रमभूवन्निति मोचनमेतस्मादनुचि-

२६ पुनरपिरूपान्त- तमेव । मैवम् । विष्णोः कारुण्यसम्पातिसम्पादने तप्ता-
 रेण तप्ताङ्कनवि ङ्कनादेरप्रयोजकत्वात् । न हि प्रह्लादगजेन्द्रविभीषणपाञ्चा-
 षम्बना ।

लीध्रुवपुरोगमानामाकस्मिकोप्रतरविपज्जलधिनिमज्जानान्यथावद्-

ध्यानोदयाव्यवहितोत्तरक्षणएवापाद्विमोक्षणसमारम्भसंज्ञद्वचेताः परमकारुणिको भ-
 गवानुमारमारमणाविरूपप्रपत्तिलक्षणोपास्त्यादिमन्महास्मार्तानेव तप्तमुद्रादिलाच्छ-
 ननाममात्राकर्णनानुभाव्यजुगुप्सापरामृष्टांश्च नोद्धारयान्भूवेत्यधिगम्यते स्व-
 प्रकरणवम्भण्यमानाद्वा षचनात्कस्माच्चित् । नासीदेव काले तस्मिन्नु-
 न्मार्गप्रवृत्तिरेवरूपा यथेष्टचेष्टाकमानवचहुलकालावयव इवार्वाचीने । न
 श्रेयंविधास्त्वस्थिनायुमज्जारुधिरपलचर्मात्मकेदेहादावनात्मभूते निरहङ्कारास्ताहङ्का-

भवप्रसादात्मनामन्तरात्मस्वरूपापत्तिसमावरकप्रकृतान्तरायप्रत्ययापनोदनमूर्खीभू-
तात्मभाषानां पुरोभागे नन्वात्मसम्प्रदायातिरोकिसम्प्रदायास्तिताया एवासिद्ध्या
तद्विपर्ययप्रतीतिमन्मतापरपर्यायसम्प्रदायकयाया भिदावदानान्तावन्मतिमात्रविलसि-
ताया आम्नायसर्वस्वसर्वतन्त्रराद्धान्तसुदूरपराहतत्वाच्च ।

नन्वेवमपि श्रीभाष्ये तावत्समन्वयाधिकरणे “ सदेव सोम्ये ” त्यारम्य

२८ श्रीभाष्यश्रु-
तप्रकाशिकाका-
राम्बा विष्णावेव
हरशिवेशानादि-
शब्दानां कृतायाः
किल समन्वया-
दिच्छयास्तिर-
स्कारः ।

“ एको ह वै नारायण आसीदि ” त्यन्तं सत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दा-
नां परमकारणभूते विष्णावेव समन्वयस्य सम्पादिततया तद्व्या-
ख्यानभूततत्रत्यश्रुतप्रकाशिकानिरूपणमहिम्ना च हरशिवेशाना-
दिशब्दानामपि तत्रैव पर्यवसानं गम्यमानं विष्णोरेव सम्प्रदा-
यं श्रौतत्वेन प्रब्रूते । मैवम् । शब्दशक्तिस्वभावविभेदाधीनबु-

मुत्साप्रेर्यमाणमतिमताद्दृष्टावन्यथासिद्धतामनपहायानन्यथासिद्धतात्पर्यगोचरताया
विवादाध्यासिताया एव सम्प्रतीयमानत्वात् । “ विष्णोर्व्याप्तिकर्मण ” इति नै
रुक्तोक्त्या दिग्देशाद्यनवच्छिन्ने त्रिदात्मन्येवानामरूपे रमारमणत्वाद्यशेषधर्मातीते
च निरस्तसमस्तप्रपञ्चे विष्णुपदस्यानन्यथासिद्धवृत्तिज्योतिषो बभूजमानत्वेन
तन्मतव्यूहितदेवताया अशास्त्रीयविधाविशेषवञ्चितताया आत्मनः परमार्थभूतदशा-
विशालसम्पदेव निराचारं विराजते व्यपेतसम्प्रदायाद्युपद्रवजाता । न च नारा-
यणोपनिषदि “ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर ” इत्येवविधवचनानि तु
नारायणमेव विष्णोरनन्यवाचकशब्दाभिधेयंभूतमैकान्तिकभावेन प्रतिष्ठापयन्तीति
वाच्यम् । उपक्रमपरामर्शोपसंहारादीनान्तात्पर्यसमर्पणसमर्थत्वे उपक्रमे तावदुपनि-
षदो ऽम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयानि ” ति ऋगोपा
गम्यमाना “ परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्चे ”
त्याद्याभिर्द्विभिस्समस्तुक्ताकावसानशालितीभिः कृत्वाक्यतामुपयन्ती यथोदितदुष्का-
रुक्तापरम्परामपहन्ती पुनरपासिकीनाम चित्सत्तां तामुदीरितलक्षणलक्षितामेव प्रो-
द्बोधयन्ती शरणीकरणीया एव युष्माकं यतः । मध्ये पुनरुपनिषदो “ नमो हिर-
ण्यवाहव ” इत्यारम्य “ आम्बिकापतये उमापतये पद्मपतये नमो नम ” इत्य-
न्तं “ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त ” इति प्रस्तुत्य “ यः परस्म महेश्वर ” इति
पर्यन्तं “ विश्वं भूतं भुवनमिति ” प्रक्रम्य “ सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो
ऽस्तु पुरुषो वै रुद्र ” इत्यन्तश्च मन्त्रजातं महेश्वरमेवैककण्ठयेनाभिदधत्प्र-

तिवधनात्येव विष्णुनत्तं त्वदभिप्रेतम् । या ऽपि गायत्री विष्णोन्तस्यामेवोपनिषदि
 “ नारायणाय विद्महे ” इत्येवरूपा “ आपो नारा इति प्रोक्ता ” इति मनोर्नि
 र्वचनानुगृहीता च साऽपि सोपाधिकमेव जलाविशायिनं विपसायिनदेवतान्तरमहि
 मानं निवेदयन्ती “तत्पुरुषाय विद्महे । तत्पुरुषस्य विद्म” इत्याम्या सत्रा गाय
 त्रीम्या वै वैभ्रातमनुमूलयन्ती च तदाशापिशार्ची नाम नाशयत्येवाभितरामिनि वा
 वा तत्र प्रत्याशा स्वाम्युपेतनारायणस्य त्रादावाप्ते । एवञ्च नारायणशब्दस्या
 साधारण्येन न गरुडध्वजोपाधौ तात्पर्यं अपि तु साधारण्येन परब्रह्ममात्रोपलब्ध
 कत्वमिति प्रवृत्तिस्वारस्यादवधार्यते । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपासि सर्वाणि
 च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सद्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येन”दि
 ति कठश्रुति परापरब्रह्मदृष्ट्या ह्युपास्यमानमोद्धारमेव निरवशेषवेदतपआद्यमङ्गी
 र्णसाधकनमसम्पादनीयपदानन्यमावेन स्तुवाना तस्यैव शब्दस्वरतया ब्रह्मनया च
 पुन परतया निर्देशातिशयं विषत्ते । माण्डूक्ये ताव “दोमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
 तस्योपन्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव” त्यारम्य “एकात्मप्र
 त्ययमार प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय”
 इत्यन्तया पर वाचा सन्तत्या निरुपाधिकमेव ब्रह्माद्वैतात्मभूतं शिवपदलक्ष्यार्थापर
 पर्यायञ्च पदन्तावत्तदेव नारायणवामुदेवादिविरूपप्रवृत्तिनिमित्तमूतपदकदम्बागम्य
 सद्कीर्त्यते समस्ततरवेद्यार्थवाधावधिभूतं प्रतिविद्य भिद्यमानमिवाधिगम्यमानमपि ।
 वामुदेवहयग्रीवादुद्यपनिपत्सु तदादिशब्दोपलब्धिसम्भवेऽर्थाशादिदशोपनिपत्स्वप्रती
 तिरेव तेषामुपमर्जनभावस्याप्यनवगाहिनी ह्यनुवर्तते । इतिहासपुराणादीनामप्येवैव
 सरणित्पत्रमादिगमकैरुत्सर्पत्युदयानुमोदाय प्रतिपत्तृणम् । गतिर्हि मन्त्रब्राह्मण
 योरुज्जीया पुनरेतस्याः प्रागेवावेदिता साररूपेण । अत्रार्थे प्रश्ननिरूपणयोग्येतिम
 ताऽपि प्रग्राहितप्राया । एव निश्शङ्केऽपि वस्तुन्यमुष्मिन्प्रज्ञात्मानं प्रवर्तयता
 रामानुजेन श्रीमता विहितोश्च तत्र वाठार्थान्ग्रमज्ञसङ्गत्येवोपरिष्ठान्निषेत्स्याम श्रीमाप्ये
 सद्ग्रथिनान् । अथान् प्रकृतमेव दर्पणनिराकरणप्रकरणमनुसरामो यथोदाहृतता
 द्बुक्तादयो वादिना भगवद्दर्भत्वेनाभिमतया अप्यभगवद्दर्मा एव तत्त्वतो भवन्तीत्येता
 वता कृतनिरूपणेन ग्रन्थेन निश्चययोग्य वस्तुवर्तीयताम् । वस्तुतस्तु जगज्जनना
 दयम्मत्यज्ञानानन्तादयश्च भवन्ति हि भगवतो धर्मा निरूढाम्ने च देहाभिमानवशव
 द्ब्यापारव्यापृते कल्यान्ते वा भेदादिरीप्राहगृहानात्मभिरप्राप्या एव भवेयु ।

तेषामेव तु दीक्षाधारणमिच्छमानास्सर्वे सूरयो यथावस्थितोपेयजातमाजुपाणाश्चरितार्थाः श्रूयन्ते च स्मर्यन्ते पुनः कुहस्विदालक्ष्यन्ते । ये हि प्रतिपन्तृणामप्रत्यक्षाद्युपनतास्तेभ्य एव धर्मेभ्यस्स्पृहयन्तोऽलौकिकेभ्यो ज्ञायन्ते विज्ञातारो न तु जातु पामरजनपर्यन्तप्रतीतियोग्यप्रत्यक्षाद्यवगम्यमानवपुरादिविक्रियाविशेषेभ्यो यथाभावितमुद्राद्यपरपर्यायेभ्यः । एवञ्च निर्वाणितभगवद्धर्मसौरभ्यदूरेभ्यस्तदावदयकत्वकथायाः का वा प्रत्योशेति स्थितम् । एतेन तप्ताङ्कनादिचेष्टासिद्धये गृहीता हि प्रमाणगणाः प्रमाणाभासा एव सन्तस्तदनुग्राहकन्याया अपि तथाविधा एवोपनमन्ते । तद्विषया च सरणिरुत्सरणिमात्रसम्पादिकेनि फलितम् । “सोऽध्वन. पारमाप्नोती”त्याद्युपन्यस्तश्रुतिघटकविष्णुपरमादिपदविशेषा ह्युक्तरीत्या त्वपमृदिताशेषविशेषे ब्रह्मण्येवान्वययोग्या न तु तदभिप्रेते विशिष्य विष्णोपाधाविति निरूपित एवार्थभ्रमवन्तसिद्धान्तपरिनिष्पन्नो न प्रसमर्तव्यः । विष्णोस्त्वस्मिन्निर्वाणितस्य मुक्तिपदात्मकत्वेन तत्त्वामिता तस्मिन्नुपपद्यते त्वद्व्यहव्यञ्जिता । न हि विष्णोरेवोपासना स्वातन्त्र्येण मुक्तावृत्कृष्टायां साधनभावायालन्निगमागमनिर्धारिता । अपर्याप्तोपायभावभावितत्वादेव तस्याः । यथा चास्मायते । “श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही” त्युपनिषदि कैवल्यनाम्न्याम् । आम्नानमेत “दश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः । मनसश्चेन्द्रियाणां च द्वैकाग्र्यं परमं तपः । स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते । वृत्तिहीनं मनः कृत्वा शैवज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते,, इत्येवञ्जातीयेभ्यः स्मरणेभ्यो बौधायनयाज्ञवल्क्यदक्षाश्वलायनीयेभ्यः प्रतिष्ठिततरपदार्थनिर्वचनबलम्यसमुदितश्रद्धादिशब्दार्थत्रितयपर्याप्तधर्मावच्छेदेनैव प्रातिस्विकस्वरूपापन्नकृतकृत्यताविशेषोपलक्षितेन मुक्तिङ्किल कैवल्यम्प्रतिपादयद्दर्शान्तरं निराचक्षणञ्चाधिगम्यते ।

ननु श्रीभाष्ये “अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले विनतविविधभूतवृत्तसैक-

२८ प्रसङ्गादत्र श्रीभाष्ययावत्तार्यसंग्राहकतत्रत्यमङ्गलावरणश्लेषार्थनिवर्हणम् ।

दीक्षे श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मिन्शेमुपीभक्तिरूपे,, ति भाष्यार्थसङ्ग्राहकपद्यमध्य ‘चञ्चच्छेमुपीभक्तिरूपे’ ति गिरा परं परार्थमधुरिमात्रप्रसविज्ञ्या भक्तेरेवोपासनाऽन्यनारभूताया मुक्तिम्प्रति हेतुभावस्य प्रज्ञापितत्वाद्-

नुपपन्नोऽयमाम्नायार्थोपन्यास इति चेद्वाढमेवन्तथापि भक्तेः श्रुतितत्पर्यविशेषविषयायाः कर्मज्ञानकाण्डयोरन्तराले वर्त्तमानाया ज्ञानस्वरूपसंसिद्धिहेतुभूतसामग्रीशब्दा-

धन्यतमभावाविभावितायाश्चात्मप्रसूतिप्रयुक्तसार्वात्मिकसौमनस्यमाङ्गल्यैकसंसाधिका-
याः श्रीभाष्यकृता त्वत्यन्तानिरूपणात् । न हि तस्या ज्ञाता एव मन्तन्निरूपणे
भवेत्कश्चित्कृत्वा नानादरो विचारणायाम् । भक्तेस्तु तादृशरूपाया विज्ञायैवाप्रमाणभावं
न न्यरूपयत्तामेतामिति चेन्न । अज्ञात्त्वैव ज्ञात्वा वा तान्दुराग्रहगृहीतदृश्यतया
तेन न न्यरूपीति निश्चयप्रत्यपनायककारणाभावात् । एवमात्मकता तस्या भ-
प्रामाणिकीति कृत्वैवोपेक्षितन्निरूपणमिति पुनस्ताहसमाज्ञेणोच्येत यथोक्तमेवाज्ञा-
नादिकन्तस्य तद्विषयङ्कुतो नानुमीयत । अनुमीयमानं वा तदेतत्सदेवेति प्रति-
पद्यमाना न भवन्त्येव हि भ्रान्ताः प्रतिपत्तारो महाभागाः । या खल्वेतेन सङ्की-
र्तिता श्रीनिवासविषया भक्तिस्सा तावद्विष्णोस्तासार्वात्मिकी नोपजायते । अवन्तु-
त्वात् । न ह्येतन्मते रामादिकमवतारभूतमन्तरावस्त्ववतारिणो विष्णोरुपासनान्तां
वैदिकीं मन्त्रब्राह्मणादिप्रदेशविशेषसंसिद्धाञ्च कर्तव्यतयाप्रतिपादितां वा कुर्वाणा
वा तथैव तां संराधकास्तद्दृश्यन्ते । मन्त्रब्राह्मणयोर्हि विष्णुःशिविविष्टकृपाण्या-
दिभिरेव पदैस्सद्भूमिता दृश्यन्ते मन्त्रविशेषा विष्णोः । ततो बाह्या एव तु
ते तन्नामसधर्माणो विशिष्याऽद्वियन्ते भाष्यार्थविद्भिर्वा जाप्यवर्णाः । न ह्येष भाष्य-
३० इतोपि तद्भा- कृ “भृगवद्वोधायनकृतां विस्तीर्णा ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्त-
ष्यार्थदुरुद्वाणाम ङ्घिस्त्रिपुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त” इति प्र-
पोहनम् । तिज्ञायाऽप्युपदाशैतोपास्तिप्रकारं भगवता बोधायनेनोपाददे । तस्या अपि तस्या-
नभिप्रतत्वात् । तदुन्नीतोपासनायान्तु विष्णोरेतर्दायाराधकजाप्यवर्णसमवायघटकत-
या रामादिवर्णविशेषाणांमत्यन्तानुपलम्भात् । यदि चेत्तद्घटिता हि मन्त्राः कर्तव्य-
त्वेनाभ्युपेतोपासनाया अवच्छेदकतां समायुम्तर्ह्यवच्छेद्यभूतवस्तुतत्त्वप्रसाधनाय यत-
मानेन बोधायनेन भगवता कृतस्ते मन्त्रभागा नोदाहृताः स्युस्त्वकल्पादौ । कृत्वैव
नोल्लिखिता इत्यादरभरः कथं स्यात्तेषु च तेषु । ननु तापिनीपुरोगमे रामादिम-
न्त्राणामाप्नाततया तदुपासननो वैदिकमेव सन्नोक्तदुःशङ्काकवलितं भवेदेव कथ-
ञ्चिद्वा । नैवम् । तापिन्यादेरनुवर्तनविधानव्यवस्थायाम्स्त्वोऽपि भगवतस्तस्याति-
शयितानुभवविषयताया अपरिहार्यत्वापत्तेरनपन्हवार्हत्वात् । तत्रेव चेत्तस्यापि दे-
वतान्तरोपासनावैमनस्यग्रहगृहीतदृश्यता स्यात्तदा देवतान्तराणामादरभैरुपासनासं-
स्थानस्य व्यष्ट्या वा समष्ट्या कल्पसूत्रेण धृतन्तेन कथमवकल्पतात्रिजकल्पे
एवोपासनाप्रस्तावे । इत्यञ्च बोधायनस्याप्यालम्बनमध्नालम्बनप्रायमेव भक्तिं हन्त

व्याचक्षणस्यास्य फलतीति स्थिते किम्भूलयं भक्तिरस्येति विचिकित्सायान्निर्मूलैवेत्या-
पद्यते वक्ष्यमाणविधया वा ।

यत्तु “अधोपायस्वरूपं वदति शेमुपीत्ययं सामान्यशब्दो भक्तिरूपेति विशेष-
११ श्रुतप्रकाशि पशब्द,, इत्युक्तं श्रुतप्रकाशिकायां सुदर्शनसूरिणा तत्तु शे-
काव्याख्याया अ- मुपीभक्तिपदयोश्चतुष्टय्या शब्दप्रवृत्त्या समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे
प्यपाकरणमुच्छा- सति सहप्रयोगानर्हत्वलक्षणपर्यायत्वाभावे विशेष्यविशेषणभा-
घ्नायाः । वापन्नप्रत्ययच्छायाया एवासम्पत्तावितरेतरविशेष्यभावस्यापि सुतरामयोगे अनुशास-
नाद्वा “बुद्धिर्मनीषा विषणा धीः प्रज्ञाशेमुपी मति,, रित्यादे “भक्तिर्भावोऽनुरागश्च सं-
वाचे”त्यादेश्वेतरेतरविहृद्धार्यप्रत्यायकनाभावलीसमुपवृंहिताद्वृत्तिमन्मनसः “कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भारित्येतत्सर्वं मन एवे,, तिश्रु-
तिसिद्धकामादिवृत्तीनामन्योन्यविच्छेदस्वरूपविशेषशालिनीनामन्यतमात्मतामापाद्यै-
व कुर्वद्रूपताम्भजमानायाः खलु भक्तिनामकवृत्तैर्वृत्तिमता पुनर्मनसा भेदाभावमनङ्गी-
कुर्वाणयोर्भाष्यव्याख्याकृतोरनुपपन्नमेव । योऽपि तयोः पदयोस्सामान्यविशेष-
भाव उपदर्शितस्सोऽप्यत्रासङ्गत एव । यत्र ययोश्शब्दयोरनन्यार्थप्रत्यायनप्र-
युक्तप्रवृत्तिमतोः श्रवणममनन्तरसमये यावदयावद्धर्मावच्छिन्नाभिधेयगोचरप्रतीतिवै-
रूप्यमुपजायते व्युत्पित्सूनान्तत्रैव तयोस्सामान्यविशेषभावावगमो व्युत्पात्तिसिद्धः ।
प्रकृते तु शेमुपीभक्तिवचसोः परस्पराकाङ्क्षानपेक्षयोः प्रधानोपसर्जनभावानवगा-
हिनोः प्रयोगविषयसहभावाभाववतोश्चासमानविषयविषययोर्गोमहिष्योरिव सामान्यवि-
शेषभावप्रसक्तेरेवासम्भवात् । यदप्युक्तं “मत्तापि छागो वा मन्तवर्णादिति न्या-
योऽभिप्रेत,, इति तदप्युपक्रमे, ‘पशुना यनेते’ ति सान्दिग्धार्थं वाक्यं ‘छागस्य
वपाया भेदम’ इत्यादि वाक्यशेषान्निश्चीयमानच्छागाभिन्नपशुकरणकोऽयं याग इति
निर्णयविशेषादिपशुसङ्गु स्तुरन्तज्जाप्यपमर्षिच्छिन्नज्जाप्यैक्यसत्तं नीधमाप्तं सच्छागाभि-
न्नन्तम्पशुमेव स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतमभिधत्ते इह तु भक्तिशेमुपीव्याप्यधर्माव-
च्छिन्नैव स्वसजातीयकामसङ्ख्यादावतिप्रसक्तिपरिप्राप्त्यापत्या न भवतीति व्याप्य-
व्यापकभावावगाहिधर्मानवच्छिन्नयोस्तयोस्सामान्यविशेषभावस्मुतरामेव न प्राप्नो-
तीति च विषमोपन्यासकृतद्रूपणेन पराहण्यने तराम् । यदप्येतदुक्तं “शेमुपीश-
ब्दोपादानेन ज्ञानकर्मसमुच्चयमतव्यावृत्तिः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानव्यावृत्ति,,
रिति तदपि मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्रस्मृतिरिति न्यायमासेवमानं सत्स-

मुच्यमानुवर्तनाद्येवानानान व्यावर्तनादिक्रन्तस्य कथङ्कारज्ञानीयादित्युपहाम-
 पदञ्जानीमः । वस्तुतस्तु शेषमुप्याप्तदत्तसाधारणविषयविशेषविषयिण्या हि ति
 निगमनाथान्दुर्विषयगोचरतापत्तेर्दुष्परिहरतया सङ्कीर्णव्युत्पादनानिबद्धायान्तस्या
 असङ्कीर्णसत्तावत्साधनसाध्यमहिमावाप्तियोग्यताकत्व न स्यादेवेति समुच्यता
 दव्याकृत्तिममेयसाक्षात्कारैकप्रसवा द्विष्याच्च सा सार्वदिकीम् । सन्तोपचारवि-
 त्रितचारवसानसम्पादनानुकूलस्वान्तःप्रचारलक्षणाया किल भक्तेर्निरूढवाक्यार्थ
 धीजननतदवनाव्यतीहारप्रक्रियौपयिकसामग्रीगृहीताया “सा च केवल्यमुक्तिज्ञान
 मात्तेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादिभिरित्युपनिषदिति, मुक्तिकावाक्यकृत
 निषिद्धार्थकोटिकायाश्च अखण्डार्थज्ञानप्रमूनाम्बिजाचरणकमलिनीमहन्दमाधुरीमुपसेव
 मानायास्तद्व्यावृत्तिभूत्यप्रयोजकतमत्वे “शुद्धभाव गतो भक्त्या शास्त्राद्वेत्ति जनार्दन
 म् । भक्त्या त्वनन्यया । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वं प्रवेष्टुमि, त्युदाहृतवाक्यनिकरादिभि
 ततोऽविपर्ययप्रतीतिभाक्तदेव सिद्धवदनुभाव्यते । वाचाममुपा भक्तिप्रधान्यार्थकथनं
 ज्ञाने वैमनस्यप्रोद्धारप्रवर्तनापरायत्तञ्चोद्दिशत्वा मुक्तिकावाक्यानुकूलङ्किमपि ना
 करोदित्यत्र देवमेव तयोरननुकूलमित्यलं कौशलेन भक्तिव्याख्यायाः ।

अथ यदुक्तं “भक्तेरेव स्वादुतमतया मार्षनीयता प्रतिबन्धकपापरहितस्य शान्तपि-
 त्तस्य हि क्षीरे स्वादुतमताबुद्धिरि” त्यादिक्रन्तपरिहर्तव्यम् । अशास्त्रीयत्वात् । न
 ह्येतदुद्गुप्यमाणा भक्तिर्भवत्येव भक्तिपदार्थः । तदर्थस्तूपरिष्टान्निरूपयिष्यते । इह
 त्विदन्निर्णीयते “न कञ्चनावमन्येत । ये च निन्दन्ति मा मूर्खो शङ्कर वा नरा-
 धमा । कुशलै कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमा’ इत्यादिविष्णुगौतमादिस्मृति-
 गार्हितनिष्णुपासनाया शम्भोराराधनवैमुख्यद्रोहवैश्वानरताण्डवाडम्बरानन्दितात्म-
 भि क्रियमाणाया अप्यकृतचरत्वादप्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तदप्रसादननिदानदौर्गत्यभा-
 प्रत्वाच्च । यथा चाम्नायते “अन्तरिच्छन्ति त जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति
 जिह्वया सप्तमिति” । अस्यायमर्थः । जनेष्वन्तर्यामिरूपेण विराजन्त पर परं
 निरतिशययोग्यतावन्त रुद्रं परमेश्वर महादेवं ये मनीषयेच्छन्ति अकृत्रिममनोवृत्त्या
 ध्यायन्ति ते सप्त सस्यविकारात्मकमन्न जिह्वया गृह्णन्तीति ये पुनर्दुर्भेषो
 मनसा त नेच्छन्ति जिह्वया पुरीषमेव ते गृह्णन्तीति व्यतिरेकमुद्रया लक्ष्यार्थो
 ऽवगम्यते । “अन्तरिच्छन्ति ये रुद्र सदा वन्द्य मनीषया । गृह्णन्ति जिह्वया ते
 हि रसपूर्णांमृतोदकम् ॥ अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्र भवानोसहितं शिवम् । पुरीषमेव

गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशयः' इत्युपबृंहितोऽयं मन्त्रो भगवता पराशरेण ।
 महाभारते तु "धिकेपां धिकेपां धिवतेपां जन्म धिगथ धिकेपां येषां न वसति
 हृदये कुमतिपथविमोक्षको रुद्रः, इति । उक्तञ्च व्यक्तं भागवतकौर्मार्दौ "कर्णो
 पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्पसृणुभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्द्यात्प्रसङ्गप्रप-
 तीमसतां प्रमृञ्चेज्जिह्वामसूनपि तनो विमृजेत्स्वधर्मः ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्म-
 णानां कुलेषु वै । दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः ॥ निन्दन्ति च म-
 हादेवं तमसाविष्टचेतसः । यस्सर्वभूतविनुतं विश्वेशं तु विनिन्दति । न तस्य नि-
 ष्कृतिश्शक्त्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ शिवनिन्दापरं पूर्व्वं यदि शासितुमक्षमः । स्वकर्णो
 तोदयेत्तोत्रैरिति शास्त्रस्य निश्चयः, इत्यादि । एवञ्चैवंरूपदोषाच्छन्नमकेरत्र
 स्वादुतैव दूरङ्गतेति तत्तमताकथायाः को वाऽनकाशः । प्रार्थनम्पुनरेतस्याः किं
 फलनननम् । भक्त्या चैवंरूपया "एवमुक्त्वा तु विप्रपिशाशापेश्वर विद्विपः ।
 समागतान्ब्राह्मणांश्च दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृता वेदा भवद्भिः परमे-
 श्वरः । विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोक्रवन्दितः ॥ भविष्यध्वं त्रयीबाह्यास्सर्व-
 पीश्वरविद्विपः । निन्दन्तो हैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमा-
 चारास्सदाभिध्याभिमानिनः । प्राप्य घोरं कलियुगं कलहैः परिपीडिताः ॥ त्य-
 क्त्वा तपोवनं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः । भविष्यति ह्यपीकेशश्चाश्रितोऽपि प-
 राद्भुक्तः ॥ पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिन्दापरा द्विजाः । कलौ युगे भविष्यन्ति
 घ्राता तेषां न माधवः, इत्यादिकौर्मिसारादिवचोराशिभिः शापजन्मसम्प्रयुक्तशिव-
 द्वेषादिवेदाद्यकुत्सिताचारशालिनाममाधवकृपापात्रैतैवावधारिता भवत्यत्युच्चैः । ननु
 च मोरोदेहावमानसमयमस्माभिर्हपास्यमानो भक्ततत्त्वलोऽपि सँश्च भगवान्स्यान्नः
 कथं न त्रातेति चेत्स्याद्वा कथं वत्रातेति चिन्तयध्वम् । भक्त्यैर्प्राप्ताकीनाया अ-
 भक्तिनसमानाकारत्वादित्युक्तोत्तरत्वाद्वा पुनस्तदर्थपरिशुद्धये श्रीभाष्ये "ध्यानञ्च
 २२ श्रीभाष्ये- तैलवारावदविच्छिन्नमृत्तिसन्तानरूपा ध्रुवा स्मृतिः । ध्रुवायाः
 तस्य हि ध्यानप- स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।
 दार्पणनिर्चनस्य स्मृतेर्भावना प्रकर्षाद्दर्शनरूपता । दर्शनरूपता च
 श्रुत्यादिनिष्ठ- भवति च स्मृतेर्भावना प्रत्यक्षतापत्तिः । अतस्मात्सात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्य-
 प्रनापवापरतया- प्रत्यक्षतापत्तिः । अतस्मात्सात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्य-
 निरामयन्वयका रः । धर्मप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वरणी-
 यो भवतीति तेनैव सम्यगे परमात्मेत्युक्तं भवति एवं रूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भवित-

मुच्यमानुवर्तनाद्येवाजानानं व्यावर्तनादिकन्तस्य कथङ्कारज्जानीयादित्युपहाम-
पदञ्जानीमः । वस्तुतस्तु शेषमुप्याम्सदसत्साधारणविषयविशेषविषयिण्या हि वि-
निगमनाशान्दुर्विषयगोचरतापत्तेर्दुष्पारिहरतया सङ्कीर्णव्युत्पादनानिबद्धायास्तस्या
असङ्कीर्णसत्तावत्साधनसाध्यमहिमावाप्तिरयोग्यताकत्वं न स्यादेवेति समुच्यता-
दव्याकृत्तिममेयसाक्षात्कारैकप्रसवां द्विप्याच्च सा सार्वदिकीम् । सन्ततोपचारवि-
त्रित्तार्थवसानसम्पादनानुकूलस्वान्तःप्रचारलक्षणायाः । किञ्च भक्तेर्निरूढवाक्यार्थ-
धीजननतदवनाव्यतीहारप्रक्रियैपयिकसामग्रीगृहीतायाः “सा च कैवल्यमुक्तिर्ज्ञान-
मात्रेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादिभिरित्युपनिषदिति, मुक्तिकावाक्यकृत-
निषिद्धार्थकोटिकायाश्च अखण्डार्थज्ञानप्रसूनाम्बिकाचरणकमलिनीमरन्दमाधुरीमुपसेव-
मानायास्तद्व्यावृत्तिम्पूज्यप्रयोजकतमत्वे “शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेषि जनार्दन-
म् । भक्त्या त्वनन्यया । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुमि, त्युदाहृतवाक्यनिरुदादि-
ततोऽविपर्ययप्रतीतिभाक्तदेव सिद्धवदनुभाव्यते । वाचाममूपा भक्तिप्राधान्यार्थकथनं
ज्ञाने वैमनस्यप्रोद्धारप्रवर्तनापरायत्तञ्चोद्भिस्तत्वा मुक्तिकावाक्यानुकूलद्विमपि ना-
करोदित्यन देवमेव तयोरननुकूलमित्यलं कौशलेन भक्तिव्याख्यायाः ।

अथ यदुक्तं “भक्तेरेव स्वाद्भुतमतया प्रार्थनीयता प्रतिबन्धकपापरहितस्य शान्तपि-
त्तस्य हि क्षीरे स्वाद्भुतमताशुद्धिरि” त्यादिकन्तत्पारिहर्तव्यम् । अशास्त्रीयत्वात् । न
ह्येतदुद्बुध्यमाणा भक्तिर्भवत्येव भक्तिपदार्थः । तदर्थस्तुपरिष्टान्निरूपयिष्यते । इह
त्रिदण्डिर्णीयते “न कञ्चनावमन्येत । ये च निन्दन्ति मा मूर्खः शङ्करं वा नरा-
धमाः । कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमा” इत्यादिविष्णुगौतमादिमृति-
गर्हितविष्णुपासनायाः शम्भोराधनवैमुख्यद्रोहवैश्वानरताण्डवाडम्बरानन्दितात्म-
भि क्रियमाणाया अप्यकृतचरत्वादप्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तदप्रसादननिदानदौर्गत्यपा-
प्रत्वाच्च । यथा चाम्नायते “अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति
निह्वया सप्तमिति” । अस्यायमर्थः । जनेष्वन्तर्यामिरूपेण विराजन्तं परः परं
निरतिशययोग्यतावन्तं रुद्रं परमेश्वरं महादेवं ये मनीषयेच्छन्ति अकृत्रिममनोवृत्त्या
ध्यायन्ति ते सप्त सस्यविकारात्मरुमन्त्रं निह्वया गृह्णन्तीति ये पुनर्दुर्मधसो
मनसा तं नेच्छन्ति निह्वया पुरीषमेव ते गृह्णन्तीति व्यतिरेकमुद्रया लक्ष्यार्थो-
ऽवगम्यते । “अन्तरिच्छन्ति ये रुद्रं मदा वन्द्यं मनीषया । गृह्णन्ति निह्वयाते
हि रमयुष्णामृनोदकम् ॥ अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं शिवम् । पुरीषमेव

गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशय” इत्युपबृंहितोऽयं मन्त्रो भगवता पराशरेण ।
 महाभारते तु “धिक्षेपां धिक्षेपां धिक्तेषा जन्म धिगथ धिक्तेषां येषां न वसति
 हृदये कुमतिपथविमोक्षको रुद्र,, इति । उक्तञ्च व्यक्तं भागवतकौर्मदौ “कर्णौ
 विधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणुभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्द्यात्प्रसह्यन्नप-
 तीमसतां प्रमुञ्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विमृजेत्स्वधर्मः ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्म-
 णानां कुलेषु वै । दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः ॥ निन्दन्ति च म-
 हादेवं तमसाविष्टचेतसः । यस्सर्वभूतविनुतं विश्वेशं तु-विनिन्दति । न तस्य नि-
 ष्कृतिश्शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ शिवनिन्दापरं मूर्खं यदि शासितुमक्षमः । स्वकर्णौ
 तोदयेत्तोत्रैरिति शास्त्रस्य निश्चय,, इत्यादि । एवञ्चैवंरूपदोषाच्छन्नभक्तेरत्र
 स्वाद्भुतैव दूरङ्गतेति तत्तमताकथायाः को वाऽनकाशः । प्रार्थनम्पुनरेतस्याः किं
 फलजननम् । भक्त्या चैवंरूपया “एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिश्शशापेश्वरं विद्विष- ।
 समागतान्ब्राह्मणाश्च दक्षसाहाय्यकारिण ॥ यस्माद्बहिष्कृता वेदा भवद्भिः परमे-
 श्वरः । विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोकवन्दितः ॥ भविष्यध्वं त्रयीबाह्यास्तैर्व-
 षीश्वरविद्विषः । निन्दन्तो हैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमा-
 चारास्सदामिथ्याभिमानिनः । प्राप्य घोरं कलिद्युगं कलहैः परिपीडिताः ॥ त्य-
 क्त्वा तपोवनं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः । भविष्यति हृषीकेशश्चाश्रितोऽपि प-
 राद्भुतः ॥ पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिन्दापरा द्विजाः । कलौ युगे भविष्यन्ति
 घाता तेषां न माधव,, इत्यादिकौर्मसौरादिवचोराशिभिः शापजन्मसम्प्रयुक्तशिव-
 द्वेषादिवेदबाह्यकुरिस्ताचारशीलिनाममाधवकृपापात्रैतवावधारिता भवत्यत्युच्चैः । ननु
 च भोरादेहावसानसमयमस्माभिरुपास्यमानो भक्तवत्तमलोऽपि सैश्वर्यं भगवान्स्यान्नः
 कथं न त्रातेति चेत्स्याद्वा कथं वस्त्रातेति चिन्तयध्वम् । मत्केर्यौष्माकीनाया अ-
 स्मिन्निस्सम्पन्नाकारत्वाद्दित्युक्तोत्तरत्वाद्वा पुनस्तद्वर्षपरिदुष्टद्वये श्रीभाष्ये “ध्यानञ्च
 ३२ श्रीभाष्येक- तैलघारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवा स्मृतिः । ध्रुवायाः
 तस्य हि ध्यानप- स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।
 दार्थनिर्वचनस्य भवति च स्मृतेर्भावना प्रकर्षाद्दर्शनरूपता । दर्शनरूपता च
 श्रुत्यादिनिर्द- प्रत्याक्षतापत्तिः । अतस्साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्य-
 प्रमागवाध्यतया- नितरामन्यक्त्वा र्धप्रियत्वान्न स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वर्णा-
 रः । यो भवतीति तेनैव लभ्यते परमात्मेत्युक्तं भवति एवं रूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव मक्ति-

शब्देनाभिधीयते । उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्ये, त्येवंविधा वाचो निज्ञाता-
धिकरणगा उदाहृत्य प्रत्याख्यायन्ते तथा हि । यद्यप्यत्र ध्यानस्य तैलधारागत-
धर्मोपम्यमुपादाय स्मृतिसन्तानरूपता सिद्धयत्कृत्योपवर्णिता तथापि निरुक्तिरेषा
स्वच्छन्दप्रवृत्तिप्रयुक्तैवापद्यते । निर्वचनविषयीभूतध्यानपदस्यैवात्राप्रकृतत्वात् ।
तुप्यतु नयेनाभ्युपेयस्य वा तस्यासङ्गततरतैव । “तत्र प्रत्ययैकानता ध्यानमि,
त्येवामूत्रयत्पनञ्जलिर्भगवान् । तच्च ध्यानं विजातीयप्रत्ययप्रवाहानन्तरितसना-
तीयप्रत्ययप्रवाहानुवृत्तिरूपमेव । तस्य चात्यन्तिकसाधनभूतसमाधिना “वृत्तिहीनं
मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते,
इति दक्षस्मृत्या सिद्धान्तितब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रयोजकेनान्यथासिद्धत्वप्रायिक-
त्वात्समाधिप्रतिभासात्कारणताया नियतत्वेऽप्यपवर्गप्रति तदसिध्या नदात्मि-
कायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वकीर्तनमयुक्तमेव । विवृतश्चेदं सूत्रं “तस्मिन्देशे ध्येयाल-
म्बनस्य प्रत्ययस्य एकतानना सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानमि,
तिभगवता वेदव्यासेन । नेह काश्चित्स्मृतिसन्तानादिशब्दबन्धो दृश्यते सारस्येन ।
नापि गम्यविधानविधया शाब्दार्थप्रकृतिक्रया । न वा पुनर्भङ्ग्यन्तरेण सूत्रमा-
प्याक्षरयोरभ्यार्हितभावोपगूहनेन । किन्तार्हि तदुभयाक्षरसिद्धार्थतिरस्कार्येवायम-
र्थो ध्यानश्रेत्यादिपदावगाहितोऽवगम्यते । अर्थे पुनरस्मद्वर्णिते तु “तद्रूपं प्रत्ययैका-
प्रसन्ततिश्चान्यनि स्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः पङ्क्तिभिर्निष्पद्यते नृपेत्य,, नुसहायी-
भूतं वचनं विष्णुपुराणस्थमितराणि चैवञ्जातीयकानि सहस्रश उपज्जन्त्यन्ते । एवं
ध्यानानन्तरसाध्यसमाधिसूत्रं ननु “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि-
रि,, तीदं व्याख्यायाऽय “तस्य भूमिषु विनियोग,, इत्युत्तरसूत्रं विवरीतुम्भामेन
पुनर्भगवता “ तस्य संयमस्य मितभूमेर्या अनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः । न
द्विजिताथरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते । तदभावाच्च कुत-
स्तस्य प्रज्ञालोक,, इत्यभापि । तमेतमर्थं प्रमाणयता “योगेन योगे ज्ञातव्यो
योगे योगात्प्रवर्धते । योगमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरमि,, त्युदाहारि
कारिका च हैरण्यगर्भी । रतेन ध्यानभूमिनामिव तदनन्तरभूमिं हि समाधिनाम्नी-
मधिरत्नैव कृतकृत्यतां समीयुषो योगिव्यापूस्य कथन्तत्र साहसिकतया चरमभूमे-
स्समाधेरुपपद्यत समुद्गतं कथं वा चारितार्थमभिमन्येतात्मनो ध्यानादेवापरिपूर्ति
कसंस्थानात् । विलङ्घनसाहसे तु कृतपदे एव न भवेनामिति समाधिभूमिरुपपद्यते

एव योगिवर्षेण । तथा च “तैलघारावद्विच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवाम्मृतिः”
 समभाविभूमिमानुषाणा जगदादेव स्वात्मावस्थामित्युपावृत्तन्यायेन कतिचित्क्षणानि
 म्युपगम्यमानाऽपि निरुक्तित्वा निजौत्सुक्यनिर्वर्तनमात्रेवेत्यापद्यते । मुवाविज्ञान-
 निहतत्वात् । न च यद्य योगसाधनक्रमाभ्युपगम पातञ्जलानामानिष्ट एव श्रौतै-
 ष्णवाना नो विरूपाणामिति युक्तमद्वर्तनं हन्त आहयितुम् । आत्मज्ञानस्यैव
 तित्याजयिषितत्वापत्तेस्तर्हि सुस्थते “तिरुवामुळ्,” संज्ञान्द्रविडप्रबन्धप्रतिरुद्धिते-
 रेव नित्यनैमित्तिकादिक्रियाकलापस्य भोक्षालयितव्यत्वाविपक्षेर्भोक्तव्यत्वात् । इत्य-
 ङ्च स्मृतेरन्यदेव ध्यानमिति पर्यवसिताऽपि रुचिरोऽपि सन्न रोचते चेतुम्यन्त-
 र्हि तयोरैकार्ग्यावगाहिनिगमनिरुक्तव्याकरणादेनिरुद्धप्रमाणवचनोपन्यसनविषयत्व-
 निर्वैरम् । तदेतदप्रदर्शितमेवेति प्रदर्शनमत ऊर्ध्वं वा कुनस्त्वयाकृताम्पद् नायेत ।
 न हि स्मृतेर्भावनाप्रकर्षादर्शनरूपता । स्वस्या स्मृतिरूपतेन । साहजिकत्वात् ।
 स्मृतावावर्त्यमानाया संस्कारद्रष्टिभैवानुभविक न तु जातु दर्शनरूपता । तस्या
 स्तु साक्षात्कारलक्षणाभुवनमात्रस्वरूपत्वात् । न ह्यनुपासनप्रकरणगतो ‘विष्टि-
 र्पासन’ पर्यायता लभते । न वा पुनरुपास्तिस्तत्पर्यायभावम् । पदानामसङ्कीर्ण
 प्रवृत्तिनिमित्तयवस्थानिधानस्य व्याक्रोपात् । अत एव “मनो ब्रजेत्युपासीत । भावि
 च तपतिचे” त्यादेवाक्यगतयोस्तयोरितरेतरविभिनार्थेऽताया पिदावदाय तुभ्यम
 तितरामेवाराख्यापादनपात्रत्वे निरूपितरीत्या उपासनम्भृत्योर्दर्शननिर्वचनयोश्चाप्रा-
 माण्यज्ञानानाम्कदितत्वानां चित्वात् । इत्यन्व वेदनोपासनम्भृतीनाम्परम्परार्थ
 गर्भमेवेत्यनवद्यम् ।

पञ्चकं दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिरिति अनुपपन्नत् । पराकृताम्भृ-
 तिसंस्थाममानाकारत्वेन तदनापत्तेरैवार्थमिद्वत्त्वात् । न चैतदर्थसामिद्धौ “ विज्ञा-
 य प्रज्ञाह्कुर्यात् । अनुविद्य विनानाति । आमित्येवात्मानं ध्यायत । निना-
 यतम्भृत्युमुत्तारप्रमुच्यते । आत्मानमेव गौरुमुपासीत । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य-
 श्चान यो मन्तव्यो निदिध्यामित्यम्भोऽन्वेष्टव्यस्त विनिज्ञासितव्य” इत्याद्या-
 नानुदाहृतया प्रामाणिरमेवास्मानि चरगमित्याशङ्कितव्यम् । श्रुतीनामभूया त
 निरूपणाननुमाहत्त्वत् । त्रयोरात्रिनयोर्निदिध्यामनरात्रीनाम्पञ्चाज्ञानान्धि-
 निमन्त्राभ्यञ्जना तृतीयायाः प्राणान्निन्यात्माविषयम् । भूतप्रत्यक्षयोर्निनना च
 ह्यस्या पुन प्रत्यक्षैरागोचरगगनुरागोपादितनतिमत्ता चतुर्ग्याश्च तर्थावरोक्षमा-

क्षात्करणसमानकालीनससन्ताना विद्यालक्षणमृत्युसंस्कारसमाचारसामान्यपरिमुक्तता
 अन्तिमायास्वेत्मानुभवविभूत्युत्कर्षोद्देश्यकेतिकर्तव्यताविद्यतानु कूलसावेत्कार्यपरा-
 वेशभोषिणम्प्रत्युत्तरोत्तरमुत्तममहिमानुभवभूमिश्रवणमननोनिर्दिष्ट्यासनानेन्ताद्विधेय-
 च्छायासमुन्नीतसाधकतमानाश्च गतिमत्ताः चेत्येष एवापासिकोऽर्थो वेदार्थो न तु सो-
 ऽयं केवलपासिकलक्ष्मीकान्निसमाराधनप्रसाधनामुख्यो महेशादिमाहात्म्यरंकार-
 मणज्योत्स्नाप्रच्छादकराह्वादिः कदाचिद्वा कथञ्चित् न हि नयिमात्मा
 प्रवचनेन लभ्य इति श्रुतिः प्रत्यक्षतापन्नापवर्गसाधनभूताऽस्यैव । अन्य-
 प्रवचनादिसाधनपरम्परासमासादनप्रयाससह भाविपरमात्माऽभिमुखीकरणकरणत्रयक्रि-
 याऽभिप्राणनप्रयुक्तप्रकृत्योद्यमनपरताया एव कृत्ये किञ्च सर्वस्मिन्ननुगताधिरोह-
 पायाः परं वास्तवत्वात् । न चैषा श्रुतिः केवलश्रवणमनननिर्दिष्ट्यासनानामात्मप्राप्त्यनु-
 पायत्वसङ्कीर्णनगोचरा उपपद्यते । स्वातन्त्र्येण श्रवणादीनामुद्योतनार्थं प्रवृत्तप्रकर-
 णाभाववत्त्वादेवास्याः ।

वस्तुतस्तु श्रवणादित्रितये निर्विषयोऽप्यात्मैव विषयतामभिपद्यत इति पर-
 प्रसङ्गादत्र प्रेमास्पदता हि तस्मिन्मुमुक्षुणामनुक्षणमनुवर्तत एव । निर्वि-
 निष्टदार्ढ्यव्यक्ती कारः । शेषादात्मन एतस्मात्त्वर्वाचीनस्वरूपापक्षेविष्णोस्त्वदुपासनावि-
 पयस्य मिदावाटप्रोणिनम्याप्रसक्तप्रसक्तिकतर्था न तद्वरणाभावो वेदान्तेषु दोषाप-
 प्रभवेदिनि विरमन्ति तावत्तद्विषयाद्धि दुराग्रहग्रहसम्बन्धात्सुविचारकाः । मुमु-
 क्षो एव सन्तः श्रवणादिप्रवृत्तिमन्तस्त एनेऽनुच्छेदकविच्छेदेन तद्विषयपरमात्म-
 नः प्रियाः प्रियतराः प्रियतमाश्च सम्पद्यन्तुवाप्रत्यहम् । अन्यथा प्रवृत्तिरेव
 श्रवणादी नोदीयात् । तत्र हि यथाशास्त्रप्रवृत्तिमन्तः कृत्स्ना एव परमात्मनि
 प्रीतिमन्तो मन्तव्याः । यथा चाह “शश्वरानुग्रहादिषा पुंसामद्वैतवासना । शिव-
 प्रसादश्लमने योगसिद्धिञ्च शाश्वती” मिति स्मृतिकाराः । न च “तेषां सततयुक्ता-
 नां भगवता प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते । प्रियो हि
 ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय” इत्येते भगवत उक्ती तदभिप्रेतप्रसाधनपरे ।
 ‘सततयुक्तानामिति’ पदमविषयानुदाणप्रयुज्यमानत्रआत्मैकत्वक्षणममाविमनामेत-
 द्वात्मकभजनभानामविण्डार्यमतिपत्तिमदानसामर्थ्यमन्तराऽऽत्मानवच्छिन्नसत्तापराय-
 त्तमिति तादृशममाधिमाहात्म्यप्रगदलिनाद्वैतात्ममावाः हि महानुभावाः “पुन-
 र्द्वैतविद्मसैव भवती” त्यादिश्रुत्या ब्रह्मप्रहाविदोरनन्यातमतां प्रोहोषयन्त्या

तद्वापिवापिचित्तेवैति । अत्र प्रतिपत्तेः । 'युञ्जतमाधावि' इति । प्राणिनिस्मरणा 'द्योगसं-
 माधिस्तत्र-सर्वभौमः' । 'वृत्तिहीनं, मनः कृत्वा ० योगोऽयं मुख्यः, उच्येत, इति ।
 योगभाष्यदक्षस्मरणकृतनिर्वचनान्म्याङ्गैः । 'युञ्जानंः प्रथमं मनस्तेत्वाय' ॥ 'युञ्जते-
 मन उतः युञ्जते धियोः विमा । विप्रस्यामृततोः विपदिचत, इत्येतद्दृग्व्यंयवसमनु-
 गृहीताभ्यांः मद्रुपवर्षीतस्यैवार्थस्य । निरवद्यत्वात् । न हि त'ग्राह्यमे' । त्युत्तमपु-
 रूपमयोगो भगवता स्वात्मन्येव कृतोऽस्तीतिः अमित्यम् । देहादिसद्भावतस्मिन्-
 र्धातधीनकेवलप्रत्यगात्मपरतया एव तयोः पदयोः प्रागेव । प्रतिपादितत्वात्प्र-
 त्यपादयामचामुमर्थमद्वैतसाम्राज्ये । एवञ्चोदाहृतमुक्तिकाव्युपनिषद्चोविशेषव-
 छादपि श्रवणादीनामेव मोक्षहेतुमूततत्वज्ञीप्रयोजकता सङ्गच्छते । न तु तेभ्यः प्रची-
 नायाः किल शक्येत्स्वदाकोशवासिताया वा । एतेन ब्रह्मशब्देन च ० पुरुषोत्त-
 मोऽभिधीयते । ब्रह्मशब्दश्च त्रिपिण्डिवेति । रोमानुजानन्दतीर्थवृत्तभादिभिर्विहिते
 ० १४ । रामानुज-
 मन्वन्वृत्तभादि-
 निःकृतस्य किल-
 मन्वन्वृत्तभादि-
 नस्यान्याद्यत्वा-
 वेदनेपूर्वकं यस्तु-
 तत्त्वव्यञ्जक-
 णम् ।

ज्ञस्य इत्युक्ते परिच्छिन्ना मण्डलाधीशाः कतिपयजनपदपतयौ वा
 जिज्ञास्यन्ते तेषां तत्र तत्पदंतात्पर्याविषयत्वात् । अपि त्वंशे-
 पवसुमतीसाम्राज्यपरिरक्षणक्षमा विशिष्टगुणगणमहितः पुरुषविशेष एव जिज्ञासाकर्म-
 त्वेनावधार्यते । यदेवायितीवच्छेदकयोग्यताक्रान्ततया शब्देन प्रयुञ्जते । प्रयो-
 क्त्वारस एव तद्विषयविषयितयाऽऽञ्जत्यनोपादीयते प्रतिपत्तुभिः । न तु ततो ध्यो-
 प्यधमाविच्छेत्तास्तदुपसर्जनोभूता । वा 'मनाक्' । अप्रस्तुतत्वादन्यायप्रत्वाच्च ।
 एवमेवैह सूत्रे प्रयुक्ताद्धि ब्रह्मपदादानियत्ताकसत्तावत्प्रमेयगोचरात्स एव दृश्यातीतचित-
 न्यधातुः स्वारस्येन चेतस्मरणादीरोहेत्पदमपि पर्यायभूतेन तस्य स्वात्मनामकमेव स्वस-
 मानाभिधेयसत्तावत्प्रयुज्यते । तत्त्वतस्तु 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति सूत्रं । हि
 पातञ्जलं 'प्रणवमेव महेश्वरस्यैकान्ताभिधानतया बोधयति । 'तज्जपस्तदर्थभाषनं,
 मित्युत्तरसूत्रं वाचकस्य प्रणवस्य जपन्तथा तदभिधेयस्य महेश्वरस्य भाषनञ्च
 निराह । इममेवार्थं 'अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः' । तस्योद्धारः स्मृतो
 नाम त्रिनाहूतः प्रसीदति ॥ प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः । शिवरूद्रा-
 दिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः, इति । विष्णुपुराणे 'वर्णयाम्बभूव भगवान्कः

कादिमतव्युदासो "युक्तग्रह" । न वा पुनन्तेनैव पदेनानुमानिकेश्वरवादिप्रतीकारो
 युक्तियुक्त । तत्रार्वाकत्रतवापि वेदवाह्यतामापन्नस्य द्रविडभाषामन्वर्थैकस्यैवदस्या-
 न्तर्मनसि वेदात्वा विद्विपतो बहिस्तु वेदप्रदेशप्रकाण्डानेव रुद्रसूक्तपावमान्यंशतरुद्री
 सीदिशुरिमाहात्म्यदेशीव्यदमृतनामधेयसांसिद्धसकलपुरुषार्थान्नाट्यपटनलनालीलायि-
 तमापिथनेश्रुतिशिरोवचनानुवदनम् । न च वैष्णवानामस्माकं शिवमाहीत्म्यवाचिमूक्ता-
 नुगाकादीनामग्राह्यैव सर्वशु । एव स्वेतरभजनपरिमार्जनात्मनिनिर्यमवतामुचितेति
 वाच्यम् । वैष्णवत्वस्यैव वेदवाह्यतया प्रागव पराकृतत्वात् । अत्रापि नारायण
 स्यैव सार्वत्म्य मन्यमानाना सत्सत्तातिरिक्तसत्ताया एवामत्ययो प्रत्याख्येयश्च
 वस्तुः स्वाधीनसत्ताकमनुर्वरितसत्केस्य वा दुर्भगाः कुर्युर्व्युदसनमिति नियोगपर्यनु
 योगे च प्रवर्तिते । सम्प्रतिपक्षप्रतिवर्चनाभावेन मूर्खीभवनमाश्रित्य वैष्णवतादुरावे
 शस्य त्याज्यत्वापत्तेर्वञ्छेपायितत्वात् । न ताव "द्विनेते," त्यादिपदेनैवानुमानिके-
 श्वरवादिनो व्युदस्ता इति युज्यते वक्तुम् । आगमैकगम्ये हीश्वरे तद्विपक्षविषे
 कतया । तदितिकर्तव्यतासम्पादकं नाम । सदनुमानमागमानामनुग्रहकोष सत्तत्रि
 मुणां ह्यानुमानिका लोच्योचनातामुत्रायकाश्चानिन्त्या एवायत । न हि "ब्रह्म-
 णी," त्यनेनाब्रह्मात्मकप्रधानपरमाणुकारिणादिसाङ्ख्यवेशोपिकादिव्युदासो मीयते
 कारिकाः । ब्रह्मवादमिषेण व्यष्ट्यात्मनो विष्णोरेव शिवे भगवति गाढतस्वैमन
 रमपुरस्तन्दास्यमाचरतान्तु द्वेहात्ममात्रवादितया क्व ब्रह्मणीति शब्दमौलिसम्प्रतिः
 क्वीषाः साङ्ख्यवेशोपिकादिव्युदास इति धाकडलनकिल्बिषाद्विरम्यतान्तावत् ।
 तत्त्वतस्तु कपिलवणादादुषो भगवत्पूज्यपादैर्धर्मात्मासादिभाष्ये, समर्मकं सुशि
 लिता, एव प्रत्यर्थम् । मास्तु पुनस्तद्योरतया तव तन्निरासजन्मुफालापः । त्वत्तो
 ऽप्यधिभुवि कोटिशः । आधिनयमाधिरूढानानाम वादिदानवाना पूज्यपादपाधोजमर
 न्द्रोत्रमनिश्रीमत्प्रज्ञपादसुरेश्वराद्याचार्यवर्यैर्हरिहिरण्यगर्भाद्यंशावतरणैर्वादातिवाद
 चप्रभूमणचूर्णिकरणाक्रियाभागितायास्त्वया अप्यात्ममोक्षणाय, शश्वद्विभावनीयत्वा-
 त् । न ता पुन "श्रीनिवास," शब्देन पाशुपतादिपरीहारो योग्यनिरूपण । न
 रागणोपनिषदि 'नमो हिरण्यवाह' इत्युपक्रम्य "आम्बिकापतय उमापतये पद्म-
 पतये नमोनम," इत्युपमहारथुस्या पद्मपतेर्महेश्वरस्य मुमुक्षुणा नम्यत्वेन ध्येयत्वेन
 चाम्नातम्य "निमित्त हि मया पूर्वं श्रीं पाशुपतं शुभम् । गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्म
 वैश्वार विमुक्तये," इति प्रथम्य "एष पाशुपतो योगस्तेजनीयो मुमुक्षुभि । भ

स्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः, रित्यन्तेन कौर्मैः तच्छुत्सुपवृहणरूपे-
 षोपवर्णितस्य श्रौतत्वसंसिद्धवेतद्वाक्यावगतपाशुपतस्यापि श्रौतत्वमव सिद्धतर-
 मुपपद्यते । “वामा पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः, इत्यादिकैस्तु (कौर्मै-
 वचनैरश्रौतमेव पाशुपत निन्दित भवति न तु श्रौतम् । प्रत्यवायप्रसक्तैः । अत-
 एव वायुमंहिताया “शैवागमोऽपि द्विविध श्रौतोऽश्रौतश्च कीर्तितः- । धृतिसा-
 रमय श्रौतस्त्वतन्त्र इतरो मत ॥ पर पाशुपत यत्र ब्रूत ज्ञानञ्च कथयता, इ-
 त्यादिना श्रौतत्वाश्रौतत्वव्यवस्थाया सुवचत्वात् । यो हि पाशुपताङ्गीकारप्र-
 युक्तनिन्दावाक्यविशेषस्तोऽय - “न सेयमेतत्कथितं, वेदवाह्यं- तथेतरदिः, ति
 तत्रत्यवचनबलादश्रौतपाशुपतनिन्दापर एवेति सुव्यक्तम् । योऽपि, महाभारते श्वा-
 ह्वय योग पाञ्चरात्र-वेदा पाशुपतन्तये,, त्यादिना प्रवृत्तो वचनविभेदस्तोप्यश्रौ-
 तपाशुपतविषय एव । यदपि “पत्युरसामञ्जस्यादि,, ति ब्रह्मसूत्रेण पाशुपतप्रामा-
 ण्य निराकृतं भाष्ये तदप्रवैदिकपाशुपतरूपम् । तत्र त्वाश्वरस्य केवलनिमित्त-
 त्ववादो निराकृतो नान्यदिति ध्येयम् । इत्यञ्च श्रौतत्वेनाभ्युपेतपाशुपतञ्चेत्प-
 राकर्तुमप्रवर्तसे तदा पाञ्चरात्रशब्दिताभ्युपगमविभेदोऽपि तावकीनस्तत्रत्यप्रत्यास-
 त्या तदापत्तिपरम्पराकोटिक एवेति व्युदासप्रत्ययगोचरन्तङ्कुतो न मन्ये । वा-
 क्यघटरूपदान्यतमप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रत्यवस्थानस्य स्थायित्वे ततोऽविपर्ययप्रतीत्या-
 लम्बितोप्यलोपकसमीक्षासम्बन्ध व्यर्थप्रयासपरिणामसहोदरायमाणत्वात् । नि-
 रूपितरीत्या ब्रह्मशब्द एव विशेषभूतो न तु नारायणशब्दस्तस्य विष्णोर्विषट्का-
 रम्परिमध्यपातित्व एव कलिते तत्माधारण्येन श्रीनिवासशब्दस्यापि समाचूरोऽव-
 सीयते । न हि तत्रावयवशक्ति कार्यकारिणी । रूढिशक्या ब्रह्मणाश्विमूर्त्यु-
 र्त्तीर्णत्वे । मिद्रे । त्रिमूर्तिसाम्य- तद्वैक्यञ्च ब्रह्मस्वरूपानुगमयोग्यत्वायाभिप्रेयते ।।
 नानेनेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो भेदाभेदवादिनश्च व्युदस्ता इति वचनव्यक्तिः क्लृप्ता ।
 द्वयोरपि यथाभूतनिरूपणमहिम्ना पारमार्थिकत्वेन च व्यावहारिकत्वेन स्वकार्त्वा
 वच्छिन्नयो र्वृत्तसमानहत्वात्सर्वशः । ज्ञानरूपगोरन्यतरस्याप्ननविधारणस्ते, का
 वा तत्समुच्चयोपायवादिव्युदसने प्रसक्तिर्नीरसतरस्येति “शेमुषी,, पदप्रसोजनप्र-
 दर्शनमुपहामायावरूपते । नापि “भक्तिरूपे,, तिराक्यार्थज्ञानमानोपाद्यवादि-
 व्युदास इति पदसार्थक्यनङ्गीर्तनं वास्तविकम् । भक्तेरनुपायनायास्तोषकनमनायाश्च
 ज्ञानस्यैतन्मात्पूर्वं श्रुतिभिरनेहामि प्रतिपादितत्वेऽपीहापि ‘मुमुक्षुव पुरषा । सा

३६ मुक्तिप्रति- घनचतुष्टयसम्पन्नाः श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवत्सलं
 ज्ञेः साक्षादहेतु- तायामखण्डार्थं गुणवन्तमेकुकुटिलं सर्वभूताहिते रतं दयांसमुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपम-
 ज्ञानस्यैव हि हेतु- ज्ञान्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतोपनिषदो विधिवदधीत्या श्रवणम-
 तायाश्च परिनिष्प- नननिदिध्यासनानि नैवेत्तैरेण कृत्वा प्रोक्तं वक्ष्याद्देहत्रयभङ्गं प्रा-
 ष्योपाधिविनिर्मुक्तवयाकाशवत्परिपूर्णता विदेहंभुक्तिः सप्त कैवल्यमुनिंरिति ।
 अत एव ब्रह्मलोकस्या अपि ब्रह्ममुखाद्देशान्तश्रवणादिकं विधाय तेन सह कैवल्यं
 लभन्ते । अतम्मर्षपरं कैवल्यमुक्तिज्ञानमात्रेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादि-
 भिरित्युपनिषदिति,, मुक्ताकायामुपनिषदि सिद्धान्तितपद्धत्या सर्वोपनिषन्निर्गलि-
 तार्थसंभाररूपया नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पत्तेर्दिशष्टविशिष्टस-
 णलक्षितस्य गुरोरुपसत्तेरष्टोत्तरशतसङ्ख्याकोपनिषदामक्षरराशिगृहीतेरनवरतं श्र-
 वणमननिदिध्यासनानामनुष्ठितैर्वैवल्यमुक्तयोः परिश्रमैः ज्ञानमात्रस्यैव कैव-
 ल्यमुक्तावुपसिंहितैः कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादीनामात्मन्तिकोपायकोटौ च निर्गृ-
 हीतेर्ग्राहयितव्यत्वात् । किञ्च “तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था
 विद्यतेऽयनाय । ब्रह्मत्वं विद्धि । आत्मानं विजानीया,, इत्याद्यासु “श्रुतिपु विद्वान्
 विद्धि विजानीया” इत्येतैः पदैः प्रत्यगात्मविषयज्ञानावाप्तिसंमर्षणैरुनिजवृत्तैस्त्वसा-
 धनीभूतश्रवणादिनिरूढावस्थाप्रमाहकवचनविलासोपलालितैश्च केवलभक्तैः “पुरा-
 णहीनाः कृपिणो भवन्ति भूष्टास्ततो भागवता भवन्ती,, त्यत्रिंस्मरणसङ्गृहीतपा-
 मरभक्तिनिगर्हणप्रक्रियां पुनरात्मनश्चारिताद्यर्थप्रत्यर्थिपदार्थच्छायावृत्तिनीमुत्तेज्य-
 द्विर्वाह्युदीरिताः भक्तिरभावविरागविग्रहा हि पराहण्यते ज्ञानैकवरतुस्थिते । ज्ञा-
 नेन तु ज्ञेयाधिगमे स्वरूपभूते तदापस्यैवात्मरुचिं प्रयोजयन्तो जानिजना न निर्ज-
 मावात्सुतरां व्याहन्यन्ते भक्तिन्तु विदधत्येव ज्ञानादनन्यभूताम् । यथा चर्ध्मानि
 प्रत्येङ्गप्रविशञ्छोचिष्केशो न भिद्येत स्वप्रवेशाधिकरणादिध्मेन इध्मा वा वाति-
 होप्राङ्गैः परिरव्यगात्रो न ततो भिदाग्नते यथा पुनस्तरङ्गास्तरङ्गिणीमिनुविद्य
 स्वात्मतां जहन्तो न जहत्येवैकतान्तरङ्गिण्या तथेह ज्ञानादेव निरवच्छिन्नाद्भव-
 न्ती भक्तिव्यक्तिर्ज्ञानावस्थामात्मभृतां पुनर्निविशन्ती मुञ्चत्येवात्मावस्था म्वात्मास्थि-
 त्ये यतो नार्थज्ञानमन्तराऽर्थानुरागस्त हि तज्जेयोभिन्नज्ञानानुभावजन्मा । न चा-
 न्तरा प्रमेयगाभिमाहिमानुभवं तन्माहात्म्यालङ्कारवेद्यस्तुत्रिपया भक्तिः,, कय-
 धिद्धा समुद्भवेत् । इत्यञ्च ज्ञानमेव सर्वसारो भक्तिश्च तच्चरणोपसे-

३७ पुनरप्युप-
न्यासपूर्वकं श्रुत
प्रकाशिका व्या-
ख्यानप्रत्याख्या-
नं यथाशास्त्रम् ।

विनी दास्येवेति स्थितम् । एतेन स्वसिद्धान्तार्थसङ्ग्राहकत्वेन
मङ्गलाचाररूपत्वेन चाऽरचितोऽयं “मातिलभुवनजन्मे,, ति-श्लो-
को दोषाकरो गुणानामम्बरपथ इति फलिते “पूर्वाचार्याभिमत-
मुक्तिघण्टापथकण्टकायमानविविधकुट्टदृष्टिजनदुर्वचनशतोपप्लुते तदुपदर्शितकुपथप्रवृ-
त्तिनि जगति च मोमुह्यमाने तदुज्जिज्जीवायिपया सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यपरिचि-
न्तितं प्राचीनमेव समीचीनमध्वानं निष्कण्टकीकृत्य परमपुरुषार्थार्थ्यजनसार्थङ्कृ-
तार्थयितुं भवमयाभितप्तजनभागधेयवैभवं भावितावतरणेन परमकारुणिकेन भगवता
माप्यकारेण शारीरकं शास्त्रं व्याचिख्यासित,, मिति निन्दानुतिवचनावली किल
श्रुतप्रकाशिकाकृतो दुराश्वाससञ्जातगुणागुणविवेकापहतविकलमतिमङ्कलिता सद्य
एव ‘ स्वयं नष्टः परान्नाशयतीति’ न्यायस्योदाहरणभूमिरावभूवैवाक्षरशस्तथाहि ।
विष्णोरपि देवताया यथाश्रुतोपासनासौरमानुभवहीनयोरनाचार्यशिक्षागतिकालि-
तामिम्होस्तयोः पूर्वाचार्याणामेव रासभीविपाणसमुदयसमानयोगित्वे तदभिमतमुक्ति-
घण्टापथस्य भुक्तिमार्गैकगुण्टाकुण्टकण्टकमठीमाधुरीसम्मोहितत्वात् । न च बौधाय-
नद्रमिडटङ्गुहदेव-भासुचिप्रभृतीनां वृत्ति-भाष्य-वाक्य निबन्धकाराणां नाथमुनि-
राममिश्र-पुण्डरीकाक्ष-महापूर्णादीनां रामानुजात्पूर्वकालिकानां प्रतीतत्वात्कथन्तदप-
न्ह्वार्हप्रयासोऽसाविति शङ्कनीयम् । पुरा तत्समयात्प्रख्यातनिबन्धेषु साधारणेष्व-
साधारणेषु वा तदुत्तरकालिकेषु तथाविधेषु चाद्यावधिकेषु समास्वपि विश्रुतवि-
द्वत्समाजसम्मिलितासु चर्चाया एव तेषामाकाशकुसुमायितत्वात् । द्वाविडेष्वपि
विद्यावत्स्वविद्यावत्सु वा तद्वदेवानुभवात् । अस्मत्साम्प्रदायिकसन्दर्भैर्व्यवहारेण च
“नमः प्रचुरगुणगणैकास्पदाय स्थिरचरकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्ते
ब्रह्मणे नमो जैमिनये वेदरहस्यसम्पुटनिगूढनिस्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचतसे न-
मोऽस्त्वाचार्येभ्य,, इति माङ्गलिकोक्तिप्रसङ्गसमनुगृहीतेन तत्प्रामाण्योपपत्तिरि-
ति वा न च वाच्यम् । वचनावलीमिमाम्प्रामाणिक्कीममन्यमानद्वाविडेपुङ्गवपरम्प-
रात एव तेषां तथात्वविनिर्णयात् । यदि देशे तस्मिन्कदाचिद्वा पुरा तदस्त्वत्वं
स्यात्तर्हि कालान्तरे विभिन्नसाम्प्रदायिकत्वेऽपि द्वाविडेप्वनुगतरूपेण नाम्नो वा
व्यवहारः किन्न स्यात् । एवञ्च भावितगतिमूलैव तथाभाव इत्यपासिकनिर्णयः ।
न चास्मत्पक्षे विनिगमनायामाक्षेपो भगवत्पूज्यपादपुराकालिकाचार्याणां विषये
युज्यते विधातुम् । त्वदादिसकलसाम्प्रदायिकनिबन्धेषु भगवन्नारायणादीनारम्य

गोविन्दभगवत्पूज्यपादपर्यन्तानामुदाहृतत्वात्प्रसङ्गसङ्गत्या तत्रतत्र । न च पुनस्ते-
 पामभिप्रेतविषयविशेषव्यपोहनविधानाय विहितश्चोच्छेसो न भवत्युपादानाय अपि
 तु हानार्थैवेति हार्पितव्यम् । विश्वविख्यातानिबन्धकारौघनम्यतरत्वेनादृततमानां
 ३८ श्रीमन्महेश्व-
 रापरावतारत्वेन
 भगवत्पूज्यपा-
 दानामसिद्धेश्वर-
 त्व तुष्यतुनयेन
 दोषांशसम्भूतस्य
 वारामानुजस्य त-
 ष्छास्यजनकोटि-
 प्रविष्टत्वमासम-
 न्तादिति सक्ती-
 त्तनम् ।
 तेषां स्वदादिशिवादिर्द्वैतैर्लोभो वा हिंसनार्हत्वात् । प्रत्युताक्र-
 न्दनधारया नूनं तावकीनया तवैव शश्वन्निघनदशापराभूतकरण-
 ग्रामत्वाच्च । ते तु ज्योतिश्चक्रे चिरं ज्योतिराकारा रेजने
 तावन्निजमहिम्ना कोविदकदम्बमेध्यतरवाणीविहाररञ्जितेनेत्यव-
 गम्यताम् । इयमेव त्वदादिविविधकुट्टिजनदुर्बचनशतोपप्लु-
 तिर्भुक्तिघण्टापपकण्टकायमाना सती कुपथप्रवृत्तिनिमित्ततामाभ-
 जते जगच्चाज्ञजनभूयिष्ठं मोहयत्यद्यावधीति सन्मार्गमुन्मार्जयता-
 न्तदुज्जिनीवयिपामुपेक्ष्य तदुन्मिमारयिषैव वो व्यक्ततरा । सन्तु वा तुष्यतु न्या-
 येन तव पूर्वाचार्याः परं त एते शूद्रजातीयास्तदङ्घ्रिजलपातारो दुरङ्घ्रिनचेतस्का-
 श्वाध्वानं सपीचीर्न कुतो विनानीयुः कुतो वा सदसद्विवेचनविधुरजघन्यजातसञ्जाता-
 स्तद्विचारप्राकारगदौवारिकचरणरजसां वार्हन्ति समर्हणाम् । इत्थं प्रत्यङ्कण्ट-
 काङ्कितकरणास्ते निष्कण्टकक्रियाविदो भवितुं न शक्नुयुरेवेति नेतव्या जन्मसं-
 स्कारास्तदीयाः । दिशाचानया शठ कोपादिसातानिमानवाचार्यक आचार्यमन्यो रामा-
 नुजः परमपुरुषार्थाम्यर्थिजनसार्थ पातयितुमेवं संसाररूपे प्राप्तावतारो भवभयामित-
 सननदौर्भाग्यविपत्तिभावितानिजजन्मा च नीरसचेता भगवत्पूज्यपादमाप्यार्धग्रहा-
 मृततरद्विणीकणिकास्यादगन्धस्याप्यबोद्धा शिवालापप्रलापपारम्बरीपाण्डित्यमात्रवि-
 भवस्ताहसशाली सन् शारीरकं नाम शास्त्रं क्षोभयामास स्वैरिदुर्बचनैरित्याल्लेखकसम्ये-
 तरवादचञ्चुम्य आ च वाग्मिमण्डलीमूर्धन्येभ्यो विश्रुतमेव । ननु नो रामानुजा-
 चार्याणां पन्नगपतिपरमावतारतया विहितनिन्दाविषयातानां कथङ्कारं पात्रत
 स्यात् । नैप दोषः । वस्तुगतेर्व्यक्तीकारस्य तथ्यार्थानन्यात्मकस्य निन्दाभावक-
 र्पनाया एवायोगाद्भोगीशावतारकषायास्तु सम्प्रतिपन्नप्रमाणवाणीबाह्यत्वाच्च ।
 फणीशमूर्त्यन्तरताङ्गीकारेऽपि वा तस्य विष्णोर्भगवतो भृत्यभावमापन्नस्य हि परा-
 धीनस्वप्रचारमारस्य दासकर्मातिरिक्तसमारम्भानधिकृतत्वात्सर्वशः । तादृशसमु-
 द्योगयोग्यत्वे स्वत एव तच्छयनबन्धनादुन्मुच्येत । अपरिमुक्तोऽपि निर्द्वन्द्वमध्वा-
 नं सत्यां शक्वावभिमापेत । नामापदेव तमेतमिति न शक्नुमस्सर्वज्ञं तदनुसारि-

यत्नातिशयं वा निश्चेतुम् । न हि नारायणस्य सर्वज्ञत्वमाधिगच्छन्नेव धरते नो विशालवपुषं तमनन्यधारणसमं भगवानत्र शेष इति सङ्गच्छते । धारणन्तस्यापेक्षयापि ततो व्यापकसत्ताकभेदध्वान्तविध्वंसनपटीयसोऽद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारपरमोदयौपयिककयाया दवीयस्त्वात्प्रस्युत ताम्प्रति बलवद्द्वैतमनस्यकृतदुर्भाषारूपितत्वाच्च । न चाद्वैतस्वालीकार्यतया तस्मै कथङ्कारन्तद्रोचेनेति साम्प्रतम् । तदाराध्यभूतनागारिवाहनस्य कृत्स्नस्य वा देवताचक्रस्य स्वात्मभूतत्वेन मन्त्रार्थवादेतिहासादिभ्यो विनिर्णयात् । हरेरिव हरस्यापि “कणाभृन्मणीकुण्डलालोककर्णद्वयीचारुतादर्पणोद्गण्डमाग” मित्याद्यैतिहासिकवचनैः शेषमूपणत्वेन तम्प्रति प्रशास्तृत्वेन हरज्ञानावतारभूतश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यचरणानां किङ्करायमानशेषांशरामानुजस्य तदनुशासनसन्निधाने विपरीतवादित्वापत्तेरयुक्तियुक्तत्वाजिज्ञापित्रादेः पूज्यपादाशिष्यवर्गमध्यपातिनस्तिद्वान्तकनकाद्रिर्भौलेरधःपातितत्वाच्च । तेषां हि महेश्वरावतारतायां ‘परहंसात्मना सत्यः परमात्मा सदाशिव’ इत्यादीनि मार्कण्डेयकौर्मपाद्भैरवादिपुराणवचंस्युदाहृतान्येव तत्र तत्र प्राग्भिरर्वाचीनैरभियुक्तजनैस्सार्वदेशिकैरतिमान्यतया गङ्गेशोपाध्यायोदयनाचार्यकालिदासहर्षमिश्रविक्रमादित्यमोजादिभिरात्मनिबन्धेषु पूज्यतमबुध्या समुदाहृतान्येव नेह कश्चित्कस्य चिन्मत्सरपित्तनिबन्धनदुष्प्रलापो निजदेहदाहनमृते फलाय कस्मैचिदवकल्पते बालिशकिशोर-

३६ रामानुजी-
यानामेव साम्प्रदा-
यिकपुस्तकेभ्यः
शूद्रगुरुपरम्परा-
कत्वकितरामानु-
जस्य सिद्ध मव-
तीति कथनम् ।

कूटस्य । वस्तुतस्तु पातित्यपराहतात्मैवायं यदत्र सातानिशठ-
कोपादिविनेयपरम्पराकः कदध्वप्रत्यवस्थानदाक्षिण्यश्च दर्शितनि-
दर्शनैः । शठकोपस्य हि रामानुजस्य मूलगुरोः शूद्रजातीयत्वन्तु
दिव्यसूरिचरित्रे श्रीनिवासचारिनिर्मिते चतुर्थसर्गे “अस्ति पूर्वप-
योराशेः कापि पश्चिमरोघसि । मण्डले पाण्ड्यराजस्य नगरी
कुरुकाञ्चया ॥ तत्रासीत्पादजातेषु कश्चिद्भ्रागवतामणीः । श्रीमत्पल्लीतिनाडीन्द्र-
स्सीमातीतगुणोत्खण” इत्यारभ्य “ततो जातस्सुतस्तस्माच्छठकोप इतीरितः ।
तमाहुः कारिजं सन्तः शठकोपपराङ्मुखमि” त्यन्तेन सुव्यक्तम् । त एते शठ-
कोपस्य जातीया ब्रविडे सद्यो “मुदलपिछे” इति व्यवहारविषयाः प्रतीय-
न्ते । तस्मिन्नेव चरित्रे “कुलोचिताचारकलानुपकः पुण्ये महीसारपुरे विधाय ।
विक्रीय शूर्पे विचचार योगी” ति सर्गे च द्वितीये कीर्तितम् । तच्चरित्रप्रपन्ना-
मृतादौ ‘मुनिवाहनपरकालौ चाण्डालभिडजातीयतयोदाहृतौ । तच्च पुन “रस्म-

देशिकमस्मदीवपरमाचार्यानशेषान्गुरुन् । श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
यामुनम् ॥ रामं पद्मविलोचनं मुनिवरं नाथं शठद्वेषिणम् । सेनेशं श्रियमिन्दिरा-
सहचरं नारायणं संश्रय” इति गुरुपारम्पर्यं तदीयमुपवर्णितमन्यत्रापि । लक्ष्मण-
योगिपुङ्गवपदेन रामानुजो विज्ञायते । गुरुस्तस्य पराङ्कुशदासो महापूर्णपर्यायः ।
तस्य गुरुर्यामुनः तस्य गुरुः पुनारामः तद्गुरुः पुण्डरीकाक्षः तस्य हि गुरुर्नाथ-
मुनिः तद्गुरुः शठकोपः । सोऽयं मतस्यास्यादिम आचार्यपुरुषः । स च द्वाविड-
भयामात्रविज्ञाता न तु भीर्वाणवाणीपरिचितिमान् । स पुनर्ब्राह्मणचरणाम्बुजातप-
रिसेवी न तु तेषां मान्यजनो जातु चित् । जघन्यजातत्वात् । नाप्यसावयाचष्ट
ब्रह्मजातं शिष्यीभवितुम् । न वा गुणपाशकृष्टताकरूपनं पात्रीभवति शिष्यत्वा-
य । न च धर्मव्याधसूताद्युदाहरणवलेन ब्रह्मजातप्रत्युपदेष्टृता शक्त्यसामर्थ्या
कथञ्चिदुपजायते । ‘तपःश्रुतञ्चयोनिश्चे’ तित्रितयपर्याप्तधर्मावच्छेदेन विधीयमा-
नब्राह्मणत्वस्यार्च्यपदयोग्यतापादकशिष्टविशिष्टसत्ताकस्य स्वेतरवर्णस्थोपदेशत-
क्रियाविघटनानुकूलपाटवस्य प्रतिप्रसवसामग्रीसामान्यशून्यस्य च धर्मव्याधसूताद्यु-
पदेशव्यापारमात्रप्रति प्रतिबन्धकत्वात् । यत्तु कश्चि “त्सविप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमा-
४० शूरादेरप्य- म् स यतिसस च पण्डित” इत्यादिनाऽष्टविधभक्तिमत्पुरुषो हर्ष-
स्याप्रद्रेण गुरुत्व मभ्युपेतवतः क- त्याचार्यभावमिति प्रललाप व्यामोहविद्रावणकारस्तत्तु “तपःश्रु-
स्याच्यन्मतमपा- तञ्चयोनिश्चे” तिदर्शितश्रुतिसिद्धान्तितगुणत्रयसम्पत्तिशेषभूत-
क्रियते श्रुतिस्मृ- यादृच्छिकगुणालीसमुल्लासप्रशंसापरम् । न तु जातु चरणनाते
स्यादिप्रतिष्ठित- प्रमाणगौरवित- मतिविभ्रमेण गुणानध्यारोप्याऽचार्यतासंस्थापनावकाशदानार्हम् ।
राम् ।
तथा सति “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम । वेदाविद्या व्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्स्वयम् । गृही-
त्वाऽष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमा,, इत्येवञ्जगतीयश्रुतिघटकश्रोत्रियब्राह्मणा-
दिपदैर्द्विजेन्द्रातिरिक्तमनुजे ननु शूद्रे वेदार्थप्रज्ञानतदनुष्ठानानुष्ठापनानां “पद्यु ह
वा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । वेदमुपशृण्वतत्रपुनतु-
भ्यां श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे जिह्वञ्छेदो धारणे शरीरभेद आसनशयनवाक्पथिषु सम-
प्रेप्सुर्दण्ड्यः शतम् । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्याङ्कृताङ्को निर्वास्यः
स्फिञ्चचास्यावकर्षयेदि” त्येवमादिशतपथगौतममनुश्रवणस्मरणाभ्यां विनिन्दिततया
तस्मिन्नाचार्यतामभिमन्यमानास्तावत्ततोऽप्यपकृष्यन्त एव सर्वशः । सम्प्रदायकृत-

महिमावासेषु प्रत्याशा ब्रूोपास्तैव । यस्य पुनः “श्रद्धधानः शुभां विद्यामाददी-
तावरादादि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी” तिसृतिं मनोरुदाहरन्स-
व्याख्यां ‘ब्राह्मणादन्योऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोतीति’ जजरूप तदपि न
तथा कथञ्चिद्वा । शुभविद्यापरधर्मस्त्रीरत्नगतकीर्तिपुरुषार्थलावण्यादिगुणविशेषमा-
दृश्य तेषामादर्तव्यतामात्रप्रसाधकत्वादुक्तायाः किल वाचः । न “ह्यापद्रुतः स-
म्प्रगृह्णन्मुञ्जानोऽपि यतस्ततः । लिप्यने न स पापेन पद्मपत्रमित्राम्भसे,, त्यात्यन्ति-
कापत्कालीनवर्तनावभासकं स्वस्थावस्थायान्तावज्जवन्यजाद्यन्नभक्षणं विधत्ते वचनम् ।
तदाद्यन्नस्याशितारः पातित्योपहततया भूष्टा एव शिष्टपद्मकेयनः । न चापदि
वृत्तो वर्त्तनभेदो हानाय वोपादानायालं वस्तुस्थित्या । विधिनिषेधव्यवस्थावच्छा-
स्त्रमात्रबाध्यत्वात् । यद्यप्यारण्यपर्वणि कौशिकधर्मव्याधकथाभागो महाभारते

५१ उक्तापविष-
ट्कर्मन्याभाद्यु-
दाहरणस्यान्यथे-
षद्युतेन्याया-
या.प्रदर्शनम् ।

“कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः । तपस्वी धर्मशील-
श्च कौशिको नाम भारत ॥ धर्मव्याधमप्रपृच्छत्स स चास्य
कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वान्तः सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥
नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे । प्रदक्षिणमथो

कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम,, इत्यादिवचनवानवगम्यते तथापि कौशिकस्य केन-
चिदागन्तुकावेशेन समापन्नमौत्सुक्यन्तु निर्वर्तयितुमेवोदाहृतस्त एष विषयो न
तयोर्दूषणभूषणाविधानहेतवे विन्यस्तः किन्तर्ह्यपकृष्टसमागमगम्यमप्यर्धमाभिष्टुव-
न्किमुतोत्कृष्टं सेवित्वा संसाधनीयपरमार्थाधिगमे तत्कृतकृत्यतेति कैमुत्येन यथोप-
पादितविधानाधिगतमेवार्थं प्रतिष्ठापयतीति वाचोयुक्त्या तथा विज्ञातव्यं यतो
विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशस्तत्काले प्ररूपाततरा एव सन्तो ब्र-
ह्मण्या महर्षेयस्तेभ्योऽलभ्यमानं तत्त्वं हन्त कौशिकेन व्याघालेभे इत्यर्थादिवगताव-
ज्ञानं ब्रह्मर्षीणां ज्ञानञ्च व्याधस्य मुमुक्षुत्वं कौशिकस्य उपदेशस्मूनास्त्रैव द-
शा तत्कालीनेति पर्यवसानेन सर्वोऽपि च सन्मार्ग उरसन्न एवासीदित्यर्थास्तिद्वी
कथमाचभूव कौशिको मुमुक्षुः कथं वा व्याधो ब्रह्मण्य उपदेशेति सर्वमेतत्काकद-
न्नपरीक्षासमानकक्षाकमापघते कपनन्तावद्ब्रह्मामोहपिद्रावणदेः । यदपि “त एक-
दा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्रयः । सत्कृतं सूनासीनं पप्रच्छुरिदिमादरात् ॥ त्वन्नः
सन्दाशिनो धात्रा दुस्तरन्निमित्तीर्षनाम् । कलिं सत्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवनि,,
त्युशाह्य तद्रूतसत्कृतमित्यादिपदेन सूते आचार्यत्वं निरदेशि तदप्यनधिकारि-

देशिकमस्मदीयपरमाचार्यानिशेषान्गुरून् । श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
 यामुनम् ॥ राम पद्मविलोचन मुनिवर नाथ शठद्वेषिणम् । सेनेशं श्रियमिन्दिरा
 सहचर नारायणं संश्रय” इति गुरुपारम्पर्यं तदीयमुपवर्णितमन्यत्रापि । लक्ष्मण
 योगिपुङ्गवपदेन रामानुजो विज्ञायते । गुरुस्तस्य पराङ्कुशदासो महापूर्णपर्यायः ।
 तस्य गुरुर्यामुन तस्य गुरुः पुनाराम तद्गुरु पुण्डरीकाक्ष तस्य हि गुरुर्नाथ
 मुनि तद्गुरु शठकोपः । सोऽयं मतस्यास्यादिम आचार्यपुरुषः । स च द्राविड
 भायामाश्रयिज्ञाता न तु गीर्वाणवाणीपरिचितिमान् । स पुनर्ब्राह्मणचरणाम्बुजातप
 रिसेवी न तु तेषां मान्यजनो जातु चित् । जय-यजातत्वात् । नाप्यसावयाचष्ट
 ब्रह्मनातं शिष्यामवितुम् । न वा गुणपाशकृष्टताकरूपेण पात्रीभवति शिष्यत्वा
 यः । न च धर्मव्याधसूताद्युदाहरणबलेन ब्रह्मजातम्प्रत्युपदेष्टृता शक्यसामर्थ्या
 कयञ्चिदुपजायते । ‘तप श्रुतञ्चयोनिश्चे’ तित्रितयपर्याप्तधर्मावच्छेदेन विधीयमा
 नब्राह्मणत्वस्थाचार्यपदयोग्यतापादकशिष्टाविशिष्टसत्ताकस्य स्वेतरवर्णस्थोपदेशान
 क्रियाविघटनानुकूलपाठवस्य प्रतिप्रसवसामग्रीसामान्यशून्यस्य च धर्मव्याधसूताद्यु
 पदेशव्यापारमात्रं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । यत्तु कश्चि “स्तवित्रेन्द्रो मुनिः श्रीमा
 ४० शूद्रादेरप्य
 स्याप्रद्वयं गुरुत्व
 मभ्युपतवत क
 स्यचि मतमपा
 क्रियतस्युतिस्रु
 स्यादिप्रतिष्ठित
 प्रमाणगौरतित
 राम् ।

स्त यतिस्त च पण्डित” इत्यादिनाऽष्टविधभक्तिमत्पुरुषो ह्यर्ह
 त्याचार्यभावमिति प्रललाप व्यामोहविद्रावणकारस्तत्तु “तप श्रु
 तञ्चयोनिश्चे” तिदर्शितश्रुतिसिद्धान्तितगुणश्रयसम्पत्तिशेषभूत
 यादृच्छिकगुणालीसमुल्लासप्रशंसापरम् । न तु जातु चरणनाते
 मतिविभ्रमेण गुणानध्यारोप्याऽचार्यतासस्थापनावकाशदानार्हम् ।

तथा सति “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ।
 विद्याह वै ब्राह्मणमानगाम । वेदाविद्या ब्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्स्वयम् । गृही-
 त्वाऽष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमा,, इत्येवञ्जातीयश्रुतिघटकश्रोत्रियब्राह्मणा
 दिपदैद्विजेन्द्रातिरिक्तमनुजे ननु शूद्रे वेदार्थप्रज्ञानतदनुष्ठानानुष्ठापनाना “पद्यु ह
 वा एतच्छ्रमज्ञान यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । वेदमुपशृण्वतस्त्रपुनतु
 म्या श्रोत्रमपूरणमुदाहरणे निवृद्धेदेो धारणे शरीरभेद आसनशयनवाक्पथिषु सम-
 प्रेप्सुर्दण्ड्यः शतम् । सहासनमभिप्रेप्सुरुकृष्टस्यापकृष्टज । वद्व्याङ्कृताङ्को निर्वास्य
 स्त्रिचञ्चास्यावकर्षयेदि” त्येवमादिशतपथगौतममनुश्रवणस्मरणाम्या विनिन्दिततया
 तस्मिन्नाचार्यतामभिमन्यमानास्तावत्ततोऽप्यपकृष्यन्त एव सर्वशः । सम्प्रदायकृत-

महिमावासेषु प्रत्याशा वूरोपास्तैव । यस्तु पुनः “श्रद्धधानः शुभां विद्यामावदी-
तावरादपि । अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी” तिसृतिं मनोरुदाहरन्स-
व्याख्यां ‘घ्राहणादन्योऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोतीति’ जजरुप तदपि न
तथा कथञ्चिद्वा । शुभविद्यापरधर्मस्त्रीरत्नगतकीर्तिपुरुषार्थलावण्यादिगुणविशेषमा-
लक्ष्य तेषामादर्तव्यतामात्रप्रसाधकत्वाद्दुक्तायाः किल वाचः । न “ह्यापद्रतः स-
म्प्रगृह्णन्भुञ्जानोऽपि यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमित्राम्भसे,, त्यात्यन्ति-
कापत्कालीनवर्तनावभासकं स्वस्थावस्थायान्तावज्जघन्यजाद्यज्ञभक्षणं विधत्ते वचनम् ।
तदाद्यन्नस्याशिनारः पातित्योपहततया भूषा एव शिष्टपङ्क्येऽर्थतः । न चापदि
वृत्तो वर्चनभेदो हानाय वोपादानायालं वस्तुस्थित्या । विधिनिषेधव्ययस्थावच्छा-
स्त्रमात्रनाभ्यत्वात् । यद्यप्यारण्यपर्वणि कौशिकधर्मव्याधकथाभागो महाभारते
४१ उक्तार्थविष- “कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः । तपस्वी धर्मशील-
टकधर्मन्याधादयु- श्व कौशिको नाम भारत ॥ धर्मव्याधमप्रपृच्छत्स स चास्य
दाहरणस्यान्यथै- कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वान्तः सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥
यस्य तेन्यांथा- या.प्रदर्शनम् । नमस्कृत्य ब्रह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे । प्रदक्षिणमथो

कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम,, इत्यादिवचनवानवगम्यते तथापि कौशिकस्य केन-
चिदागन्तुकावेशेन समापन्नमौत्सुक्यन्तु निर्वर्तयितुमेवोदाहृतस्त एष विषयो न
तयोर्दूषणभूषणाविधानहेतवे विन्यस्तः किन्तर्ह्यपकृष्टसमागमगम्यमप्यर्थमाभिष्टुव-
न्किमुतोत्कृष्टं सेवित्वा संसाधनीयपरमार्थाधिगमे तत्कृतकृत्यतेति कैमुत्येन यथोप-
पादितविधानाधिगतमेवार्थं प्रतिष्ठापयतीति वाचोयुक्त्या तथा विज्ञातव्यं यतो
विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशस्तत्काले प्रख्याततरा एव सन्तो ब्र-
ह्मण्या महर्षयस्तेभ्योऽलभ्यमानं तत्त्वं हन्त कौशिकेन व्याधालेभे इत्यर्थादिवगताव-
ज्ञानं ब्रह्मर्षीणां ज्ञानञ्च व्याधस्य मुमुक्षुत्वं कौशिकस्य उपदेशसूनास्वैपैव द-
शा तत्कालीनेति पर्यवसानेन सर्वोऽपि च सन्मार्ग उरसन्न एवासीदित्यर्थात्सिद्धौ
कपमात्रमूव कौशिको मुमुक्षुः कथं वा व्याधो ब्रह्मण्य उपदेष्टेति सर्वमेतत्काकद-
न्नपरीक्षासमानकक्षाकमापद्यते कपनन्तावद्व्यामोहविद्रावणादेः । यदपि “त एक-
दा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्रयः । सत्कृतं सूतमासीनं पमच्छुरिदिमादरात् ॥ तन्नः
सन्दर्शिनो घात्रा दुस्तरन्निस्तितीर्षताम् । कलिं सत्वहरं पुंसां कर्णधार इतार्णवमि,,
त्युदाहृत्य तद्गतसत्कृतमित्यादिपदेन सूते आचार्यत्वं निरदेशि तदप्यनधिकारि-

प्यसर्वगर्वे खलु सूते मुनिमण्डलीकर्मकोपदेशनव्यापारस्य स्वात्मनि कर्तृत्वमभिम-
न्यमाने चोच्छास्त्रप्रवृत्तिमिमांससहमानो भगवान् रेवतरिमणस्तद्य एवसूतस्य मूर्धान-
मच्छिनदत्युप्रेणाधिसदो हलेन निजेनेति विज्ञायतान्तावत् । वस्तुतस्तु व्यासप्रसा-
दलभ्यनानागाथाकथनचातुरीविशेषजुषस्सूतस्य वदनादितिहासिकीः शुश्रूषणाः कथा
मुनयः केचिन्न तावन्मात्रप्रमेयावधारणादृते ब्राह्मण्योचितविहितप्रस्थानानामुपादाने
सम्प्रवृत्ताः । तेषान्तावदुपदेशस्य ब्रह्मर्षिवदनाराविन्दात्तैरासादितत्वात्त एव प्राप्त-
व्यस्वविधानाच्च । न हि ऋषयो विहिताङ्गतिमुल्लङ्घयेयुः । अनृषित्वप्रसक्तेरपरिहा-
र्येतात् । न वा प्रतिषिद्धं प्रतिषेधेन । प्रत्यवायापत्तेर्नारूकत्वात् । तदिदमु-
क्तं लौकिकवार्ताविशेषकोटिकतामवसाय सूतमुखात्पुराणादिकं मुनयोऽप्यश्रौपुरिति
युक्तमुत्पद्यमानः । यच्चापि रुरोद पुनस्तुदर्शनः “परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि
तेषाञ्च महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि च सन्ति च तान्येवानुरोद्धव्यानि । न

४३ भगवत्पूज्य
पादसर्वेश्वरत्वम-
ज्ञातवतः श्रुतप्र-
काशिकाकारस्य-
दुर्बचनपरीक्षारः ।

ह्यनृषेस्सूक्ष्मदर्शित्वम् । ऋषेरभिप्रायमृषिरेव स्वतो वेदितुमर्ह-
ति । न तु जडमतिरितरो जन” इति श्रुतप्रकाशिकायां तच्चापि
वत्सवात्सल्यमालम्ब्य शमयितव्यन्तथा हि । भगवत्पूज्यपदास्तु
श्रीमन्महेश्वरापरावतारतया स्वप्रयोज्यभूतनिगमान्तकल्पद्रुमफल-

सारमनितरयावदृषिगणवित्तारूढमद्वैतामृतधामानञ्च त्रिलोकीदीव्यन्मुमुक्षुर्मर्ष्य-
सन्तुसिसाम्राज्यरक्षणाय प्रापच्छत्रत्पुत्रैरुत्तमाधिकारिभ्यः । तमिमं प्रधानीकृत्य
वेदानेवादौ व्याख्येयुस्तपरिकरम् । तदनुगीतादीन्मृतिभागान् । तदुत्तरञ्च ब्रह्म-
सूत्राणि । सूत्रार्थस्तु वैशम्पायनशुक्रर्षि-गौडपादाचार्य द्रविडाचार्यैरन्ताकर कैव-
ल्यालय-कारिका-विवरणादिसन्दर्भदिवाकरगभस्तिभिरुद्दीपितः परमादरादद्वैतब्रह्मा-
त्मभावसम्प्रतिष्ठः । तं खलु तत्त्वभूतमाश्वास्य स्वकीयेन स्वतस्सिद्धज्ञानज्योतिषा
भाष्यं हि शारीरकमाभाषि भगवच्चरणैः । सत्यपि स्वस्मिन्नीश्वरत्वेऽव्याहते
लोकानुग्रहमनुपालयद्भिः पूर्वाचार्यवाचोयुक्तीः प्रसङ्गसङ्गत्योदानञ्छुस्तन्न तत्र । तदादौ
तु मङ्गलाधिकारे “धैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः । व्याख्यातास्सर्ववेदान्ता-
स्तान्त्रित्यं प्रणमाम्यहम् ॥ तैत्तिरीयकस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः । विस्पष्टार्थरू-
चीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते” इति तैत्तिरीयभाष्यारम्भे एककण्ठेनैवाद्द्वैतपरत-
या वेदान्तस्य व्याख्यातृभ्यो भगवत्पूर्वाचार्येभ्यो नमनश्चाकुर्वन्नुत्तरकालीनस्वेति-
कर्तव्यताप्रदर्शनपुरस्सरं तन्निरूपणानुरूपेणैव सर्वशः । सत्यामेवं भगवताम्प्रतिज्ञा-

पां “शानरशाङ्करयोस्त्रीश्वरानम्युपगमाज्जीवब्रह्मभेदानम्युपगमाच्च नमस्यानादर”
 इत्याक्रन्दनं पुनः श्रुतप्रकाशिकाकृतो दीर्घतरासूयासम्प्राणितमुक्तपद्ये प्रशाभ्यत्येव
 सोल्लासम् । जीवब्रह्माभेदस्यैव “तुपेण वद्धो व्रीहिः स्यात्तुपाभावेन तण्डुलः । एवं
 बद्धस्तदा जीवोः कर्मनाशे सदाशिवः ॥ पाशबद्धस्तदा जीवः पाशमुक्तस्तदाशि-
 वः । शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं
 विष्णुमयश्चिशिव” इत्यादिश्रुतिशतेभ्यो वास्तवत्वे भेदस्य च “योऽन्यान्देवतामुपा-
 स्ते । अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् । द्वितीयाद्वै
 मयं भवतीति” श्रुतिवागम्योऽकार्यकारित्वमिथ्यात्वयोः स्थिरतरत्वे अभेदं पुनस्त-
 त्यत्वेनात्मत्वेन च विजानताङ्क्ष “स्वात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । ब्रह्म-
 विद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतिविशेषपरिष्कृतत्वदृशामात्यन्तिकभक्ततया भेदन्त-
 योरभ्युपगच्छतां कल्पान्तेऽपीश्वरादूरत्वेनाभक्ततया च भिदावदा बत यूयमेवेश्वरा-
 नम्युपगन्तारः । वयन्तु परमैमास्पदतया स्वात्मभूततया च ज्ञानैकचक्षुषा सर्वेश्वरं
 परं साक्षात्कुर्वाणा ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मत’ इतिभगवद्वचनानुगृहीता भक्ततमास्त-
 स्वज्ञाः पुनर्भवाम इति स्पष्टम् । श्रीमत्पूज्यपादमुखाग्मोजनिर्यातानि तु स्तोत्राणि
 सर्वेश्वरस्य विजयन्ते हि जगत्यां सहस्रशो विद्वद्वन्द्यानीति नाप्रत्यक्षमपि वा जा-
 तान्धानाम् । शारीरके पुनर्विशिष्यमङ्गलाकरणकृताशङ्कैव न प्राप्नोति । तैत्तिरी-
 यमाण्डूक्यतापिन्यादौ तस्य हि विहितत्वेन तेन च सर्वत्रैव गतार्थताकयोग्यताव-
 त्वे भाष्ये तु तस्मिन्तदनाचरणगोचरशङ्काया अनुदय एव श्रेयान्विदुषां यतोऽ-
 ध्यासभाष्यमारभ्यासमाप्ति शारीरकस्य परमात्मतत्त्वं ननु चिन्तितं परानुरागेणेति
 सिद्धतरोऽप्यर्थः पुनर्भक्ताभासान्प्रतिबोध्यते त्वदादीन् । तव चेश्वराम्युपगमोऽन-
 म्युपगमप्रायो यतो भेदादित्वादीश्वरमेव न विजानासि । ईश्वरतत्त्वं ह्युपवर्णिता-
 भेददेहेमेव न तु भेदमयम् । तथात्वे प्रयोजनाभावाद्भौतिकत्वाच्च । शवरस्वामि-
 नामशेषान्नायपूर्वतन्त्रपारावारपारदृश्वनामधिगतब्रह्मात्मैकत्वपरानुभूतीनान्तु त्वदी-
 यवाक्चापलभानेनेश्वराभ्युपगन्तृत्वे त्वमेव सातानिविनेयो महेशाद्यशेषदेवताविद्वेषा
 विष्णोरपि भगवतः कारुण्यपराङ्मुखो जीवद्गन्धाङ्गस्त्वान्तर्भनसि वेदानप्यम्य-
 सूयन्तब्रह्मन्ना द्रविडवार्णो गायामयीञ्च श्रद्धधानो भवेरेव मवान्तरे वा कच्चिदी-
 श्वरस्याभ्युपगन्ता ।

यच्च पुनर्दमनकसोदरेण “शाङ्करग्रन्थोपक्रमे च व्याख्यातृभिर्नमस्काराद्य-

५२ तस्यैवहि-
श्रुतप्रकाशिका-
यामपाथोन्तर-
ध्यतिरङ्कारिः ।

भावात्कुप्रन्यत्वमाशङ्क्य युष्मदित्यादिग्रन्थेन प्रत्यगर्थानुमन्वा-
नेनार्थान्मङ्गलाचारः कृत इति परिहृतमिति निरदेशि तत्तु
त्वदादिभक्तजडचेतश्चाद्यल्यप्रशमनायैव । स्वतस्तु ब्रह्मतत्त्वामृतसर-

स्यनुपलमुन्मज्जताभ्रत्युत तद्याथात्म्यभूतानामनुक्षणं मङ्गलाचारस्साहजिक एवेत्येवेहि
वृद्धसेवया । परमार्पिणा व्यासाचार्येण प्रणीतब्रह्मसूत्राणमभिप्रायस्य भगवत्पूज्यपादा
एव साकल्येन वेदितारो नेतरे । इतरे तु महर्षयस्ताभ्यां व्याप्यसत्ताकप्रज्ञाधी-
नप्रणयनव्यापारास्तत्र तत्र सङ्कोचमेवाभनेयुर्निरूपणवेलायामर्थतत्वस्य । तौ पुनरुभये
हरिहरयोर्ज्ञानावतारतयेतरेतरानिगूढाभिसन्धिबोद्धारावन्योन्यव्याख्येयव्याख्यानप्र-
क्रियाभरबोद्धारावास्तमावध्यवसीयेते । एवञ्च कृतमपि महर्षिणा केनचिद्व्याख्या-
नं ब्रह्मसूत्राणां तद्धि तावपेक्षयापरिपूर्त्तिकप्रज्ञामात्रतन्त्रत्वेन प्रमादविभेदान्मुच्य-
त इत्याकलनीयम् । इत्यञ्च व्याख्यानस्य च तादृशस्य सत्त्वे नूनं सविगाने त-
दनुरोद्धव्यतानिर्विचिंकित्सप्रमाणभावाय फलाय वा कथङ्कारमभिप्रेयेत वैदिकमार्गै-
कसमर्पितजीवनैरादृतमपि तद्देवबाह्यपाञ्चरात्रिकैस्सामञ्जस्येन सर्वशः । न हि ता-
वद्वहीनामप्यशेषाणामण्वन्तार्थनिरीक्षणसमत्वम् । इतरथा शाकलप्रभृतयो महर्षयो
ऽतत्ववेत्तृतया याज्ञवल्क्येन महर्षिणा जनकमहापरिपदि विजिगीषुकथायां परा-
भूता एव न स्युः । तत्वतस्तु वीतरागकथैव सती सा अयाथार्थविद्विगणप-
राजयनिमित्तेन ह्यत्यासत्त्वेन विजिगीषुकथाव्यपदेशभागिन्यपि न वीतरागकथात्व-
व्याहतिस्त्वस्याः । एतेन ऋषेराशयमृष्यन्तरमवबोद्धुं प्रभवेदेवेति न शक्यते
नियन्तुमिति फलिते यथाभूतशठकोपशिष्ययोर्युवयोः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रणे-
त्रोः प्रणयने तत्र कृतसाहसा मतिः कुमतिर्वा जडमतिर्वेति विदाङ्कुर्वन्तु विद्व-
न्निकपादमानः । जडे ननु देहे तसाङ्कनादिपामर्यप्रहारपराहता बत यूयं जडम-
तिमानवज्येष्ठबन्धुभावात् मुच्यध्वं वा । न हि पदवाक्यप्रमाणज्ञशिरोमणयो भ-
गवद्ब्रह्मासाचार्यसाक्षात्प्रशिष्यभूता हि 'गौडपादान्महर्षेरि' त्याद्यभियुक्तवचनबाह-
र्यसङ्कीर्तितमहर्षिपदवीविराजमाना भगवन्तो गौडपादाः श्रीमन्महेश्वरैकज्ञानावत-
रणाः पुनर्भगवत्पूज्यपादा वैदिकराद्धान्तपराथैकनिर्धारकतया धरित्रीरोदस्योरुज्ज-
म्पमाणयशदशशाङ्कशेखरास्सन्तस्तान्प्रति विरुद्धार्थप्रकल्पयितारो दुराग्रहगृहीत-
द्वयाः पण्डितमानिनः पाण्डित्यख्यापनपराश्च स्वप्रवृत्तौ स्वयमेव प्रमाणमिति प्र-
मुक्ता तु वचनव्यक्तिरुत्कृगणैः प्रचण्डमार्तण्डमण्डले समारोपिततमिसूराशिरिव

प्रयोक्तुरेव दिवान्वताङ्कुर्यापयतीति न नः किञ्चिच्छिद्यते तज्जयोतिर्दीपितपु-
मर्थसम्माराणाम् ।

यस्य “पाराशर्यवचःसुधामुपनिषद्गुग्धाविषमध्योद्धृताम् । संसाराग्निविदी-

४४ श्रीभाष्यस्य-
द्वितीयश्लोकार्य-
कृतप्रार्थनायाःप
रीहारो विरसायाः

पनव्यपगतप्राणात्मसञ्जीविनीम् । पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्या-
घातदूरस्थितामानानान्तु निजाक्षरैस्सुमनसो भौमाः पिवन्त्स्वह-

मि” इति श्रीभाष्यगतद्वितीयश्लोकेन व्याससूत्रवचनामृतपानस्य

स्वप्रणीतमायैकलम्यत्वमथापि पुनर्निनपूर्वाचार्यसंरक्षितत्वादि तस्य प्रोदितमासकत्या

सर्वस्वन्तद्वन्ध्यामनोरथप्रवाहप्रसवप्रसन्नताकारान्न भिद्यत इत्यभिधीयते तावत् ।

पूर्वार्धन्तु श्लोकस्य समस्ताभियुक्तसमुन्नीतसूत्रस्तुतितास्कर्यरञ्जितात्मलाभत्वादन-

पूर्वमप्रयोजनसहञ्च । उत्तरार्धं पुनः प्रतिविशेषणमुक्तोपमाविलासलास्यमत्यर्थम् ।

वर्णितगत्या तस्य पूर्वाचार्याः शठकोपादय एव हि शूद्राः । तैस्तस्य हि रसा

प्राकृतभाषालापैकदीक्षरन्तरिक्षे कृतैवेति मन्तव्या । भूम्यान्तधात्वे मानामावात् ।

मानन्तु मन्यमानं वा विदुषामग्रे मानामासमेव सद्भेतुभ्यो दर्शितेभ्यो दर्शयिष्य-

माणेभ्यश्च । एवं सकलसन्मत्याघातनिहतत्वाद्याघातदूरस्थितिर्वाङ्मात्र एव वैम-

वमुपभृङ्क्ते न तु वाच्यविशेषे कस्मिंश्चित् । तस्य तु भागेव माध्यमिकसमाचारगा-

मित्वस्योक्तत्वात् । असदर्थनिष्कृष्टानामक्षराणाञ्चाम निजानामनसरतरतयाऽऽनय-

नन्तदीयमक्षरं ब्रह्म नैव विपयीकुर्यात्तन्वापि । तदीयश्रीभाष्यग्राहमारुह्य प्रवर्तयता-

न्तावद्दुर्भेदोदौरात्म्यस्यानस्थायिसुमनोव्यस्फीनाममङ्गलेऽपि मङ्गलपदव्यवहारनिर्वाह-

ककुजापरपर्यायभौमग्रहविग्रहतयाऽन्तराल एव कवलीकारक्रियापात्रत्वाद्दुर्नद्याः ।

पानमपि मकरीफेनस्यैव तासाम् । श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोरेवरूपमर्थतत्त्वमास्थाय

धिकारकारिण आलक्ष्यन्ते पण्डितपतयः । एवञ्च द्वितीयश्लोकोऽप्यनुपादेया-

भिद्येयविशेषविषय एवेति फलितम् ।

ननु “भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्सञ्चिक्षिपु-

४५ श्रीभाष्यव्या-
ख्यान प्रतिजाना
नस्य हि लक्ष्मण
दासस्य बोधायन
स्वरूपविशेषेनेना
प्रामाण्यस्य पर्यव-
षसानम् ।

स्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त” इति रामानुज-

प्रतिज्ञावाक्यमात्मप्रवृत्तिमूलीभूतबोधायनविस्तीर्णवृत्तिं ब्रह्मसूत्रा-

णामथापि पुनः पूर्वाचार्यसङ्ग्रहन्तस्या उपजीव्य प्रवर्तितत्वग्रह-

प्राह्यात्मनः श्रीभाष्यनिर्माणादौ प्रामाण्यमात्यन्तिकमभिप्रेचयती-

ति । अत्र द्रुमहे । इदमप्यतीतश्लोकार्थे निर्वर्णितदूषणपारम्परी-

व्याहन्यमानत्वादग्राह्यविषयावलीविग्रहत्वाच्च न्यक्कारप्राग्भारभूमिरेव वस्तु
 त । अत्रैतच्चिन्त्यते किमसौ बौधायनः कल्पसूत्रनिर्मातुर्बौधायनाद्विमिद्यते
 उत स एवायमाहोस्त्रिस्मृतिकारो वा एष इति । न द्वितीयः । द्वयोरप्येक
 त्वे साधकमानाभावात् । नापि तृतीयः । तत्रापि तथात्वात् । परिशेषादादिम
 एव कल्पो वस्तुतत्त्वव्यपेशी समीक्ष्यते । तत्रापि ऋषिर्वा आहोपुनर्वाचीन-
 विद्वद्बर्गीय इति । नाद्यः । ऋषेर्वेदनाह्यवृत्तिप्रणयनप्रवृत्तित्यन्तासम्भवात् । न द्वि-
 तीयः । अर्वाचीनविद्वन्निकरेष्वेतन्नाम्नोऽनुवादलेशस्याप्याविषयत्वात् । न ह्य-
 नुवादकप्रामाणिकवाचमन्तरा प्रतिपत्तिदाढ्यायावकल्प्येत कश्चिदर्थो विदुषाम-
 भे । यदि महर्षिः कल्पसूत्रकारः स्मृतिकृच्च बौधायनो वृत्तिप्रणेतोच्येत सहसा
 तदा वृत्तिकल्पस्मृतीना निरूढार्थप्रतिपादनपरिपाटीपर्यालोचनया विप्रतिषेधो वि-
 रोधश्च मा मूताम् । तौ च त्वदुद्धोषणमाकर्ष्य विचारमवतार्य विमृश्येते तदा
 इतरेतरचलवत्तरविरोधविप्रतिषेधप्रतिपदनर्तनमनुपदमनुभूयमानं दुष्परिहरमेव म-
 वेत् । यदि च श्रौतसूत्रकृद्बौधायनं दुरावेशाद्दृत्तिकारं मनुषे तर्हि द्वयोरपि
 वाण्योर्वैलरी न भिद्येत भिद्यते च तद्वचनतया तत्र तत्र त्वदुल्लिखितवाचस्व-
 रूपपरीक्षणेन निश्शङ्कम् । मवाननालपति बौधायनकृतवृत्यनुसारेण सूनाक्षरा
 णि व्याख्यास्यन्त इति । व्याख्यातानि च कृत्स्नान्येव तानि विष्णुदेवतापरत-
 या त्वया । तस्मादतिरिक्तस्य भगवतो महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वमपलापितं पुनर-
 त्याग्रहेण । बौधायनेन तु कल्पसूत्रस्मृत्योर्निर्माता तयोर्ग्रन्थयोर्हरिहरयोर्महिमा-
 तिशयस्वरूपपैपस्यं ननु न न्यरूपि । यद्वि निरूपणमभ्यधायि तद्वि तयो-
 र्बर्गीयोपास्यभावस्य सममाययाधार्याविनिवेदनसमुत्कम् । यथोक्त चयनप्रक-
 रणे ऋतपेयादिकल्पे “शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्ना वा गवीधुकयवाग्ना
 वा जर्तिलैर्गवीधुःकसक्तुभिः कुशवसर्पिषाऽजाक्षरेण मृगीक्षरेण वाऽर्कपर्णेनोद्दृति-
 ष्णुत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्या सूक्त्या विकर्ण्या स्वयमातृष्णायामनुपरिचारं वा ।
 नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकौञ्चैर्धं विभज्यापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षम्य
 इति जानुदध्ने धारयमाणो रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नम स्वायुधायेति नामि-
 दध्ने शेषेण प्रागवतानेभ्य आस्यदध्ने हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दशाऽनता-
 नान् हुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिन्यामिति जानुदध्ने धारयमा-
 णो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नामिदध्ने नमो रुद्रेभ्यो ये दिधीत्यास्यदध्ने

शुक्लैतानेव यजमानं वाचयित्वा एतानेव विपरीतान्प्रत्यवरोहान् हुत्वा सञ्चरे
 पशूनामर्कपर्णमुपदस्यति यं द्विप्यात्तस्य सञ्चरे” इति भगवता धौधायनेन ।
 शुक्लसूत्रेऽपि रुद्रदेवताकं तावद्धोममास्थाय कुण्डादिव्यवस्था यथावद्विहिता । क-
 ४६ महर्षेर्वैधा- र्माङ्गसूत्रेषु तु प्रसङ्गवशात्तन्निरूपणमस्त्येव प्रायः । तेष्वेव पु-
 यनस्य कल्पसूत्र- नस्तथाविधेऽधिकारे यथाश्रुतं विष्णोर्भगवतो होमादिकं निर्द्व-
 कृतोऽनुवर्तनेन भ- न्दधिया स चासौ वर्णयाञ्चकार । गृह्यसूत्रेष्व “थातो रु-
 गवत्पूज्यपादवैदि- द्रस्य भगवतोऽर्चनाविधिं व्याख्यास्यामः । अथातो विष्णोर्भग-
 कराह्वान्तानुयायि- वत उपासनाविधिं व्याख्यास्यामः । अथातो महादेवस्याऽहरहः
 तैव सिद्धयति न तु- परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः” इत्यादिना वचनजातेन महादे-
 जातु विडम्बनाम्- वादिपञ्चदेवतानामर्चनविधानमसूत्रयत्सोऽयं यथान्यायम् । स्मृतौ किञ्च ‘तदीयायां
 मेर्वैष्णवमतस्येति- पञ्चयज्ञनिरूपणपरिसमापनोत्तरं “पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तरन्देवतास्तर्पयति ।
 फलितोर्थः । अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रो०ओं वसुंश्च तर्पयामि । ओं पितरोऽर्धमा भगः स-
 विता०ओं रुद्रांश्च तर्पयामि । मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मावि-
 ष्णुरित्येतानि०ओं आदित्यांश्च तर्पयामि । ओं विश्वान्देवाँस्तर्पयामि । ओं सद्यो-
 जातं तर्पयामि । ओं सत्यं तर्पयामि । ओं मवं देवं तर्पयामि । ओं शर्वं देवं
 तर्पयामि । ओं ईशानं देवं तर्पयामि । ओं पशुपतिं देवं तर्पयामि । ओं रुद्रं देवं
 तर्पयामि । ओं उग्रं देवं तर्पयामि । ओं भीमं देवं तर्पयामि । ओं महान्तं
 देवं तर्पयामि । ओं भवस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं शर्वस्य देवस्य पत्नीं त० ।
 ओं ईशानस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं पशुपतेर्देवस्य पत्नीं त० । ओं रुद्रस्य
 देवस्य पत्नीं त० । ओं उग्रस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं भीमस्य देवस्य पत्नीं
 त० । ओं महतो देवस्य पत्नीं त० । ओं भवस्य देवस्य सुतं त० । ओं शर्वस्य
 देवस्य सुतं त० । ओं ईशानस्य देवस्य सुतं त० । ओं पशुपतेर्देवस्य सुतं
 त० । ओं रुद्रस्य देवस्य सुतं त० । ओं उग्रस्य देवस्य सुतं त० । ओं भीमस्य
 देवस्य सुतं त० । ओं महतो देवस्य सुतं त० । ओं रुद्रांश्च तर्पयामि । ओं
 रुद्रपार्षदाँस्तर्पयामि । ओं विध्नं तर्पयामि । ओं विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि । ओं
 सनत्कुमारं तर्पयामि । ओं स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि । ओं आदित्यं तर्पयामि ।
 ओं केतुं तर्पयामि । ओं केशवं तर्पयामि । ओं नारायणं त० । ओं
 माधवं त० । ओं गोविन्दं त० । ओं विष्णुं त० । ओं मधुसूदनं त० । ओं

त्रिविक्रम त० । ओं वामन त० । ओं श्रीधर त० । ओं हृषीकेशं त० । ओं पद्म
नाभं त० । ओं दामोदर त० । ओं श्रिय देवी त० । ओं सरस्वती देवी त० ।
ओं पुष्टिं त० । ओं तुष्टिं त० । ओं विष्णुं त० । ओं गुरुत्नन्त त० । ओं वि
ष्णुपार्षदांश्च त० । ओं विष्णुपार्षदांश्च तर्पयामी” त्यादिना तर्पण देवताना मु
स्पष्टम् । ताश्चेमा देवता वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवमहादेवविघ्नेश्वरस्कन्दपार्षदरूपा अ
न्वह तर्पणक्रियागोचरतया निर्जायन्ते । न च ताद्रूप्येण निर्जातानाममूपान्तर्पणा
तिक्रमण न्याय्यम् । एकत्रानाश्वासे मुनेर्ब्रह्मामितरश्राप्याश्वासनविषयकवाक्यो
द्धारस्य सर्वत्रैवानाश्वासैरुद्यगीयत्वस्यानुभाविकत्वात् ।

ननु नो वैष्णवानामनन्यसाधारणोपास्तिमतामेक एवास्ति श्रीपतिरुपास्यः

४७ षडतरदूषणा
पादनमुखन बांधा
यनवृत्ते शरण्य
सङ्कीर्तन किल
रामानुजस्याः प्रा
माणिकमिति धा
रार्थ ।

उपासनान्तराननुवर्तन वा नालङ्किल दोषायेति चेन्मैवम् । नौ
षायनवचनव्यक्त्युपजीव्यताकीर्तनस्यालीकभारवाहित्वव्यापारमा
त्रव्यञ्जनकत्वस्य प्रकृतत्वात् । न हि वैष्णवतामिषेण विहिततर-
शिवाद्याराधनानुपादाने किञ्चिदस्ति वचो निर्णायकं मुनेर्यतस्तौ
ऽय स्वयमेव हरिहराद्याराधने बद्धादरो विशिष्टश्रद्धाविधायि

वागम्य एव स्वकीयाम्य । सति चानादरे तवेव तस्यापि तत्र प्रवर्तनानुरूप-
वचनप्रणयनप्रवृत्तिस्मृतरामेव नाभक्तिप्यत् । भवन्ती सा स्वात्मानमितरांश्च त
दनुष्ठान अविशेषेणाधिकरोतीति वचनप्रवृत्तिसामर्थ्यादधिगच्छाम । त्वञ्चेद
ञ्चसि वैष्णवमानितामुदितार्थदुरावेशतान्तदा त्वदुच्छास्त्रवर्तनावीजिनि मुनौ त-
स्मिन्शतकृतस्त्वन्नापाङ्कुतो न शकनुया आपादयितुम् । न च वीधायनो मुनि
धर्मशास्त्रकारस्मृतिकारश्च सन्सामान्येन शैववैष्णवादिधर्माणामाचाराणाञ्च प्र
तिपादयिता धर्माज्ञो वैष्णवानान्न निरुणध्यसाधारण्येनेति प्रतिपत्तव्यम् । एत
दीयन्तरप्रसूत्रस्मृत्योस्त्वदालापितविषयाणा वैष्णवेषु धर्मतयाऽऽचारतया च नि
तरामेवानभिधानात् । त्वदाद्यर्वाचीनवैष्णवमानिमानवसमाचाराणामादिमध्यावमा
नेष्वेकतमस्याप्यस्पृष्टत्वाच्च । न हि तेनर्पिणा अस्पृष्टोस्त्वथान्तिस् त्वं हन्त तत्पा
दरज कणालीपरिसेवी सस्प्रष्टु वा पारयसि । ततो बाह्यान्वत समाचारानारचयन्वा
त्वं तमेतन्निसमूलिनमाचक्षाणो गुरुद्रोहेव किन्न स्याः । भवन्नेव द्रोहिजने किमिति
वृत्तिन्तस्य नाम्ना वा गृह्णासि । गृह्णन्वा नैकन्तत्र प्रकरण निरूढमपि पालय-
सि । पालनाभावाद्रोहितरः कुतो न त्वभर्त्सनापात्रं भवे । भवस्येवासमन्ताद्दृष्टे पुरो

धीरविचारकाणां निरपायम् । यत्तु ऋषिरेवास बौधायनो द्वैपायनाचार्यशिष्यभूः ॥ ५ ॥
 जैमिन्यादिवर्गैकसमावेशीति तत्तु कल्पसूत्रकारमेव भगवन्तं बौधायनं खेतरशिष्य-
 पुङ्गवर्जैमिन्यादिमिवाविरूपप्रवृत्तिप्रसाधकत्वादभिषत्त इति परिहर्तव्यम् । न ताव-
 दपिपु कल्पसूत्रप्रणेतुर्बौधायनादस्ति कश्चिदन्यस्तन्नानामा वृत्तेर्वा वर्तयिता तस्याः ।
 तथा सति निराक्रियान्तस्या नाचरिष्यन्नद्धा भगवन्तो भाष्यकाराः । निराकृतव-
 न्त एवाग्रहमैरपरार्थतयां तां प्रत्यर्थं शारीरकमीमांसायाम् । वस्तुतस्तु समुच्चया-
 दिविषयविशेषपराभूतहृदयोऽपि न सर्वात्मना बभ्रास बौधायनो निरूपणीयवस्तु-
 विभेदप्रस्थानिकासु स्वात्मीयासु । अयं पुना रामानुजः प्रतिज्ञाय तद्वृत्त्यनुसारि-
 स्वव्याख्यातृभावोऽपि यथेष्टचेष्टाकप्रतिपादनाधीनात्मविन्यामवासनः काहुप्यमेवा-
 पादयामास ताम्प्रत्यासन्नतरमिति नालङ्घित लोकविमोहनैकहेतवे कृतं नाम्ना केव-
 लमनुसरणन्तदेतद्बुद्धिप्रत्ययमुत्पादयितुं व्याख्यावताञ्जातुचिदिति स्थितम् ।

यदप्युक्तं दामभूतस्वस्वामित्वाभ्युपगमप्रसञ्जितविष्णुविषयकविरूपप्री-
 ४८ पुनरपि दर्प- तिरूपापन्ना तैलधारेवाविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिर्भगवद्भक्तिरिति त-
 णोक्तसमुदाक- दप्यपेशलम् । विष्णोर्भगवतः स्वरूपापरिज्ञानलक्षणतमिसूपापरा-
 मणो निराकरणो- पक्रमः । च्छन्नत्वादेवाष्टमूर्त्तेपराराधनमहोदयैकविमुखानान्तावद्वैष्णवंमन्या-

नाम् । भक्तिश्च सा वेदवाह्यैकप्रकारपर्यवसायिनीति निरस्ता पुरस्तान्न प्रस्मर्त-
 व्या । न च भक्तिश्चक्राद्यङ्कनाङ्किताऽवकल्पते । तथाविधायश्चतुष्पदेष्वाप्य-
 नायासप्रचारगामित्वादायद्रूपपराभूतवैलायां वाऽतितराम् । न च पुनः सा तेषु
 पीडामधिकृत्य प्रवर्तमाना नार्हत्यनया साम्यं मनागिति भूमितव्यम् । कृतेरेतस्याः
 परिणतेः समानस्कन्धत्वात् । न हि प्रमाणपरिणामयोः परीक्षितारः प्रमाणपदवी-
 चाह्यं तमर्थं परिणामाद्भूते रूपान्तरेण केनचिल्लक्ष्यीकुर्युरयधार्थात्मना ।

यदप्येतदुक्तं “विद्या विभूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विभूषणम् । विष्णुभक्ति-
 ४९ दर्पणोक्तव्यु- विभूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कभूषणे,, ति भारद्वाजसंहितावचनतया
 र्त्ताना विशिष्येव प्रतीकारप्रकारः । तदप्युपहसनीयमूपाहेतुहेतुमद्भावविकारचेष्टितं प्रतीयते । स्मृ-
 तिसन्ततिरूपायाः किल भगवद्भक्तेस्त्वद्भक्तायाः पुनर्मानस्याः कायिकया तथा च-
 क्र्याद्यङ्कनात्मिकया परं विरुध्यमानत्वाद्विकृततरचेष्टया विचारोऽप्रतमानसानाम् ।
 न हि विद्यावृत्तादीन्यादरातिशयैः समर्थयन्तः पुरुषार्थिनश्चक्राद्यङ्कनं च त-
 र्कोटिकतया विदशानाः क्वचिद्दृश्यन्ते धर्मज्ञाः । यदप्युच्येतात्सुख्येन विद्यावृ-

त्तादिभ्योऽप्यङ्कनमेव विशिष्यते तच्चास्माभिरनुष्ठीयत इति तद्द्वयुक्तगुणवि-
हीना गृहपशवो द्वाराणि वा हन्ताङ्कनवन्ति त्वत्तोऽपि विशिष्येरन्नेवानवरतम् ।
न हि मक्तिप्रस्तावे विष्णोर्विर्नव सा चक्राद्यङ्कनमशोभनेति क्वचिद्वोच्यते स्मृ-
तिषु विष्णवादेः परमर्षेर्वा कस्य चित् । न हि तैरनुदिनस्त्वर्यस्सर्वशो मारद्वाजेनो-
पनिबद्धः स्यात्साहसमात्रेण । यदीदमापाततो वाऽभिमन्येत तदा कल्पेऽपि तदीये
विष्णुदेवताकयजनाविकृतयजमाननियतगुणगणान्यतमतया चक्राद्यङ्कनमप्यभ्य-
हितं स्यादेवातीव । नाभ्यघादेवाणुतरं वै तदित्युदितार्थविरुद्धार्थभाषित्वाद्द्वचनमेव-
द्वचनमेव मुनेर्मारद्वाजस्य सत्क्षेपकवर्गीयमेवालक्ष्यते फलतः । नन्वेवमपि “वा-
सभूतं यदात्मानं बुध्येत परमात्मनः । तदैव गात्रं कुर्वीत शङ्खचक्रादिलाञ्छि-
तम् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो नारी तयेतरः । चक्राद्यैरङ्कयेद्ब्राह्मणात्मीय-
स्यात्तिलस्य च ॥ अनिष्टानात्रिवृत्यर्थमैकान्त्याय जगत्पतेः । सिध्यर्थं कर्मणाञ्चैव
घार्यं चक्रादिलाञ्छनमि” त्यादिकमुदितसंहितासन्दृष्टं किमात्मकं स्यादिति चेत्त्रि-
र्णितद्वचकीकारप्रक्रियासंवेदनाधीननिरूढमत्यैव निरात्मकता तस्या अमान्तमव-
सीयतान्तावत् । न हि भ्रान्तावपयात्तायामभ्रान्तिः स्याददृष्टचरी । प्रतिरोध-
कसामग्रीसमपहारप्रयुक्तत्वादेव यथावस्थितवस्तुव्यवस्थानप्रतिपत्तेर्नगत्याम् । न
हि तावद्वासमावाभिमानिन्यात्मनि तदादिलाञ्छनापरिष्कृते तेन पुनः सुपरिष्कृतः
कायो भस्मान्तप्रत्ययपरामर्शभाक्प्रमवेदर्थं कञ्चित्प्रसाधयितुम् । अप्रयोजकत्वा-
त् । न वा भूमुरादयो नारीपुरोगमा वा स्मृतिभिर्विहितकर्मसु विनियुज्यमाना अ-
विहितेऽर्थे प्रकृते लाञ्छनात्मन्यनर्थमूर्धन्ये चार्हन्ति प्रवर्तयितुं लोकतो वेदतो
वा । न वा लोकाः शिष्टाः पुनर्वेदा नूनं माङ्गलिकेतरं कर्मणि प्रतिपत्तृजनानुक्ते-
तुमत्महन्ते प्रभुनतरे । आप्तत्वादासतमत्वाच्च । न च प्रकृष्टप्रभावव्यपाश्रय-
विग्रहवन्नो ब्राह्मणादयो योषिन्मुखा वा लक्षण्यकारुण्याद्यतिशयसदना निरुक्तवि-
क्रियाविपश्चा इष्यन्ते जातु चित् । अवघाह्देहावयवेषु योषाव्यक्तानां वधवाहुल-
कप्रत्ययमन्तानस्य वपुर्दाहलक्षणचक्राङ्कनकर्मणः प्रतिबद्धतरत्वात् । निगृह्य त-
त्रियोजनं तासां मौड्यायैवालं योजकजनस्यात्यन्तम् । न ह्यनिष्टात्मकेनाङ्क-
नकर्मणा तत्रिवृत्तैरकान्त्यं वा विचारार्हम् । तयोस्तावदङ्कनयोगादेव प्रतिनि-
वृत्तकत्वात्कर्ममामान्यं प्रत्युपरधरित्रीपरपरिपाकमावित्नाच्च । न चाङ्कनात्मकं
कर्म पारमैकान्त्यहेतुभूतमुपपद्यते कश्चिदपि । न वा तस्य मोक्षप्रसाधकता

युक्तियुक्ता । तत्प्रयोजकविज्ञानवारिधारामलिनीभावसमापादकसामग्रीशीर्षण्यत्वाद्-
 काङ्कनदुर्वासनानालिकायाः । न चेमं चतुष्पादप्रचारं प्रकृत्य प्रवृत्ता काऽपि
 वा गीताऽस्ति भगवतः । नो खल्वेते “दैवी ह्येषा गुणमयी । अनन्यचेतास्सततं ।
 महात्मानस्तु मां पार्थ । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां । मत्कृत्वा त्वनन्यया शक्य ।
 मय्येव मन आधत्स्व । मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन । ततः पदं तत्परि-
 मार्गितव्यं । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन । सर्वधर्मान्परित्यज्ये” त्युपदर्शितगीता-
 गीर्षेवकारानन्याव्यभिचारैकादिशब्दा वासनान्तरप्रविलोपनपरमोद्योगसमभिधातार
 एव सन्तः स्वैतरभक्तत्वव्यवच्छेदपूर्वकभगवद्भक्तत्वलक्षणपारमैकान्त्यप्रतिपादकाः
 क्वचिदभिसम्पद्यन्ते । नापि त्वदभिप्रेतापेक्षिकवैष्णवपदप्राप्त्यभिलाषका भवेयुरेते
 वचननिवहाः सुहृद्भूत्वा वा । तत्त्वस्य तु निरुपचारस्य वैष्णवादिपाक्षिकसराणिसा-
 मान्यविद्वरगस्य तेषामैकान्तिकाभिप्रायविषयत्वान् । इतरथा विनिगमनाविरहेण शै-
 वशाक्तादितत्वोद्ययनस्य तत्तद्वाद्यम्युपगमसन्निवेशविशालशालिनः सावकाशताप्र-
 तिपत्तिः स्यादेवाप्रत्यूहा । न ह्यनसदोलान्दोलनविधानेनादृतमुदाहरणं गीताया
 उदाहर्तुस्ततोऽन्यथाभावमभिदध्यात्पुरो विचाररजितानाम् । अनर्थे पुनरपार्थं य-
 थेच्छं योजनविधातुः पीयूषवचनानां हालाहलैकरसविपाकभोक्तृत्वादानुप्रत्ययम् ।
 कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रितयैकलक्षणतात्त्विकप्रस्थानपरभागप्रद्योतनार्थीनप्रतिज्ञाभरभू-
 तया नूनमेताः प्रथन्ते भगवद्गीता इति नैतासामितोऽतिरिच्यमानदुर्हृदयदुरावेश-
 वासितः कश्चिदर्थो देहदाहाद्यात्मा भवेद्भोचरो जातुचिन् । न च करणत्रयमावि-
 तमावनारमाकाणां तावन्नतोऽन्यथासिद्धतत्तच्चिन्धारणपुरोगमाश्चेष्टाः स्रष्टु विरूत-
 गतिकक्षीकारकरालगिञ्जावत्यः प्रमथेयुः रुपापयितुं भगवन्मात्रभक्तत्वलक्षणपारमै-
 कान्त्यं कल्पन्ते वा तस्य व्याध्याधायकवस्तुव्रातप्रथमापत्यत्वात् । वर्चस्काद्यबाधिता-
 सन्दिग्धविश्वजनीनदौर्गन्ध्यप्रत्ययवत् । तादृशस्यास्य निरर्थकहेतुतामङ्कनस्य द्रुवाणां हि
 ५० तप्ताङ्कनप्र- वाचो विपत्तीया- सहेष्टुःकपङ्कारं मोक्षनिदानभावमप्रतिबद्धप्रति-
 ष्टपातित्यापादक- ध्वजकताच्छेदकधर्मप्रत्ययसमास्पदाः पुनः पारमर्त्यः । यथोक्तं
 बाभ्याववाहनमु- ध्वजकताच्छेदकधर्मप्रत्ययसमास्पदाः पुनः पारमर्त्यः । यथोक्तं
 पपतिपूर्वम् । “पणितं तसल्लिङ्गाद्यं चक्राङ्कितमयापि वा । वाङ्मात्रेणापि नार्च-
 त पातण्डाचारतत्परम् । शूद्रवत्स परित्याज्यो जीवच्छवसमाकृतिः । तस्मै दत्तं च
 हृद्यं च कर्त्तव्यं पापि वृथा भवेत् । तद्दर्शनात्परित्याज्यमन्नं मन्तामिमन्त्रिनम् ।
 अपि शूद्रेणगाद्भुञ्जेच्छिन्नचक्राङ्कितं विना । अपि चेन्नेगमाचाररतो वेदाङ्गतत्प-

रः । शङ्खचक्राङ्कमात्रेण स सद्यः पतितो भवेदिति” बृहदारदीयवाक्यराशिना नन्वेतेन पातित्याद्यनेकापत्तिप्रयुक्तदौर्गत्यविशालसद्भाऽयमङ्कितगात्रो निर्वर्णित एवेत्यपधेयम् । एवञ्च चक्रादिलाञ्छनधारणाभिमानिमानवगणस्य च वैष्णवदीक्षादुर्निवारदुरावेशचापलस्य वस्तुतो विष्णोरपि मगवतो विद्वूपकस्याष्टमूर्तेः सर्वान्तर्यामिणः पराम्बदनपरम्परावज्जनमतिचाञ्चल्यसहस्रपरितुन्दिलस्याथ श्रौतवर्मप्रभ्रष्टस्य यमालयैकसङ्कलमनिनिकेतनस्य कानुखस्वसौ मोक्षप्रत्याशोति विदाङ्कुर्वन्तु विचारचतुराः । यत्तु “वैष्णवः परमैकान्ती नेतरो वैष्णवः स्मृतः । नवैष्णवो वृजेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेति” हारीतस्मृतिवचनोपन्यसनं तत्तु याज्ञवल्क्याद्यशेषस्मृतिकारानुवादाविप्रतिषिद्धत्वादान्धासार्हमेवेत्यवधारितं प्रागित्यपि न प्रस्मर्तव्यम् । सत्यप्येवमयोधदुर्बोधपङ्कप्रदिग्धधीनिचेष्टितैरत्र वैष्णवंमन्यैरनन्यभावप्रकाण्डैकपरिष्कृतात्मनामपि वेदादिवचसामपार्थीकरणप्रयत्नातिशयसमूलोन्मूलनायावतार्यते विषयविभेदस्तथाहि । नो खलु श्रुतिभिर्याभिस्तसाङ्कनप्रक्रियासम्पर्कसामान्यविधुराभिस्तदङ्कनविधाननिरूपणं प्रतिज्ञायते । तासांमेव दारुधियाऽध्यस्यमानग्राहविभेदस्थानीयानाङ्कवलीकारे क्रियाकर्माभूतता तावद्यथावत्तज्जातीयमान-
 ५१ “पवित्रन्त,, वानामपरिहार्या समुपजायते । ता एताः “पवित्रन्ते विततं ब्र-
 इति मन्त्रस्याऽङ्क नकर्मण्यपार्थीकर-
 णचेष्टितमनुवादि नो विनाश्यते य-
 चावत् । इत्येवमाद्या अधिगम्यन्ते श्रुतिवाचः । कुत्रत्येयमृगि-
 ति चेद्बहुवृचसंहितायास्तसमाष्टकतृतीयाध्यायाष्टमवर्गे प्रथमैवा-
 साववसीयते । इयं पुनर्यजुरारण्यके तैत्तिरीयक्राणामादिमप्रपा-
 ठकैकादशानुवाके परिपठ्यते साममहितायाञ्च । न हि त्रय्यामेतस्यां महीयमाना
 नूनमियमात्मप्रक्रियामनन्यसाधारणीमृते प्रक्रियान्तरमज्ञजनचेतश्चाञ्चल्यैकप्रत्यव-
 स्थापितं वा नन्वङ्कनं सहते प्रवर्तयितुम् । अतात्त्विकत्वादन्याद्यत्वाच्च । न चैषा
 स्वात्मगतपदान्यतेमेन वृत्त्या वा कया चिद्विनियोगमुद्रया वा कल्पसूत्राणामात्मस-
 त्ताऽतिरिक्तसत्ताप्रसारनिर्वन्धवन्धिन्या पार्यते ऽर्धान्तरं प्रति परिणेतुम् । न ख-
 स्वङ्के. किञ्च वेदानाङ्कल्पादिभिरङ्की स्वयं वेदो निरूढाभिधेयकैवल्यत्मात्मसमालम्बी
 सन्दुर्मतिकल्पनापहवसमुद्धासानामवकाशं यच्छेज्जातुचित् । अन्यथाऽन्यथाप्रती-
 तिशरीरस्यार्थानामनवस्थितवस्तुस्वरूपपर्यवसायित्वात् । न चेह विरह्यार्थान्तर-
 मङ्कनाभिधेयनिष्पादनकमिष्णाता ह्यसौ “पवित्रन्त,, इति मन्त्रविशेषश्चकास्तीति स-
 न्तोऽप्यम् । कल्पान्तेऽप्येतदर्थप्रसारगन्धस्यास्यात्यन्तिक्रमावाभावात् । अत एव

पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पत" इति "द्वे वियत्पवित्रं धिषणा अतन्वते" त्यक-
ल्पयत्प्रयोगमत्रभवानाश्वलायनः । सूक्तं चेदं पवमानसोमदेवताकं नाग्निदेव-
ताऽत्रास्ति प्रकृता । न ह्यप्रस्तुतोऽर्धोऽप्रस्तुतात्प्रकरणात्प्रतिपत्तुं पार्यते । इतरे-
तरसंसर्गसामान्याऽनवच्छिन्नत्वात् । इतरथा सूक्तात्सर्वस्मात्सर्वस्या एव देवतायाः
स्वस्वाभिमातिगृहीतायाः परिग्राह्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । कल्पसूत्राणाञ्चासङ्कीर्ण-
व्यवस्थाविधानफलभाग्यपृथग्व्ययागव्यवहारभेदभिन्नमर्षादाया विलोपापत्तेश्च ।

ननु भरद्वाजादिसंहिताविधृतचक्राङ्कमक्रियाविधानपरतया संयोजिताः
खल्वमी पवित्रन्त इत्याद्या मंत्रास्तापसंस्कारसंस्थापका एवेति चेन्नैवम् । अतीत-
तरकल्पसूत्रकृतां तावदाश्वलायनशाङ्खायनवौधायनापस्तम्बकाल्यायनलाट्यायनद्रा-
ह्यायणशौनरुपिप्पलादपुरोगमानां युगान्तरोद्भूतकल्पसूत्रनिरतिशयाभिसन्ध्यन्यू-
नानतिरिक्तव्यवस्थाकतया ततो विपर्यस्तप्रत्ययाधायकवाक्यकदम्बस्योल्लिखितसं-
हितादिघटकस्याकिञ्चित्करकार्यजातजाड्यैकद्रूपितत्वात् । गृह्यसूत्रेषु वा तेषां
निषेकादिशमशानान्तसंस्कारकलापमद्योतकेषु तस्माद्भङ्गं वा तद्विधानपरिचोदक-
तया "पवित्रन्त" इत्यादिमन्त्रार्थोपन्यसनं वा पष्ठप्रमाणगोचरञ्च यतः । एभ्य
एव वा प्रधानहेतुभ्यस्सर्वसम्प्रतिपन्नप्रमाणभावभावितेभ्यः प्रवृत्तिरेषाऽर्वाचीनमति-
मतां तत्परतयोक्तमन्त्रतात्पर्योपवर्णनचिन्हा बाह्यैव मानोपपत्तिभ्यामाज्ञायते । सति
नैवमङ्कनकर्मण्युदिताभ्यायवाचां नयनव्यवहारोऽसावन्यायिनामन्याप्यतर इति
स्थिते तत्पक्षाभिमानिदुरालापविभेदाः पराक्रियन्ते तथाहि । यत्तु ब्रह्मणस्पतिपद-
भृग्गतमुपवर्णितं चतुर्मुखनियामकपरतयेति तन्नोपपद्यते तस्य तु सूक्तस्योपक्रमपरा-
मर्शोपसंहारैरप्रस्तुतत्वादेवाभिप्रेतस्य हि विष्णोः । न चाभिप्रेतमुपजायते वस्त्वप्र-
स्तुतपदाधिरूढं सज्जातुचित् । यद्यपि विवृतं प्रभुपदं सर्वनियामकव्यवस्थात्मतया
तदप्युक्तगत्या गत्यन्तरेण वाऽर्यान्तराभिधाननिग्रहपरिणीतिप्रयुक्तेन व्युदसनीय-
मेव । समन्वयासङ्गतेः । तस्यै सार्वनिभक्तिकत्वेऽपि विश्वत इत्यस्य न विश्वेपा-
मित्यादिविवृतिस्समुदितनिर्मासा । विधेयगाप्रस्यैव वैकल्प्यतिशयपराहतत्वात् । न
चापि जीवशरीराण्युद्दिश्य विधेयभावासम्पृक्तानि गात्रपदाभिधेयभूतानीनि साम्प्रत-
म् । असांप्रतिकत्वात् । न हि पर्येषिशब्दमन्त्रान्तर्यामितया व्याप्नोपीति विवृष्टि-
मर्त्यणुतरां वा ऽन्तर्याम्यादिप्रकरणाभावादेव नितराम् । अत एव " अन्तः प्रविष्टः
शास्ता जनानाम् । ईधरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽनु न तिष्ठ, तीनि श्रुतिस्मृतिप्रमाणोपवर्ण-

रः । शब्दलक्षणाङ्गमात्रेण स सद्यः पतितो भवेदिति” बृहन्नारदीयवाक्यराशिना नन्वेतेन पातित्याद्यनेकापत्तिप्रयुक्तदौर्गत्यविशालसद्भाऽयमङ्कितगात्रो निर्वाणित एवेत्यभेद्यम् । एवञ्च चनादिलाञ्जुनधारणाभिमानिमानवगणस्य च वैष्णवदीक्षादुर्निवास्तुरावेशचापलस्य वस्तुतो विष्णोरपि मगवतो विदूषकस्याष्टमूर्तेः सर्वान्तर्यामिणः परावदनपरम्परावज्जनमतिचाञ्चल्यसहसूपरितुन्दिलस्याय श्रौतवर्त्मप्रभ्रष्टस्य यमालयैकसङ्कलसनिगनिकेतनस्य कानुखल्यसौ मोक्षप्रत्याशोति विदाङ्कुर्वन्तु विचारचतुराः । यच्च “वैष्णव परमैकान्ती नेतरो वैष्णव स्मृतः । नावैष्णवो वृजेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेति” हारीतस्मृतिवचनोपन्यसन तच्च याज्ञवल्क्याद्यशेषस्मृति कारणानुवादविप्रतिषिद्धत्वादानाश्वासार्हमेवेत्यवधारितं प्रागित्यपि न प्रसर्तव्यम् । सत्यप्येवमवोधदुर्वोधपङ्कप्रदिग्धधीनिचेष्टितैरत्र वैष्णवंमन्यैरनन्यभावप्रकाण्डैरुपरिष्कृतात्मनामपि वेदादिवचसामपार्थीकरणप्रयत्नातिशयसमूलोन्मूलनायावतार्यते विषयविभेदस्तथाहि । नो खलु श्रुतिभिर्याभिस्तसाङ्गनप्रक्रियासम्पर्कसामान्यविधुराभिस्तदङ्गनविधानानिरूपण प्रतिज्ञायते । तासामेव दारुधियाऽध्यस्यमानग्राहविभेदस्थानीयानाङ्गवलीकारे क्रियाकर्मीभूतता तावद्यथावत्तज्जातीयमानवानामपरिहार्या समुपजायते । ता एता “पवित्रन्ते वितत ब्रह्मणस्पते” इत्येवमाद्या अधिगम्यन्ते श्रुतिवाच । कुत्रत्येयमृगिति चेद्ब्रह्मवृचसंहितायास्सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायाष्टमवर्गे प्रथमैवासाववसीयते । इयं पुनर्यजुस्साख्यके तैत्तिरीयकाणामादिमप्रपाठकैकादशानुवाके परिपठ्यते साममहितायाञ्च । न हि त्रय्यामेतस्या महीयमानानूनमियमात्मप्रक्रियामनन्यसाधारणीमृते प्रक्रियान्तरमज्ञानचेतश्चाञ्चल्यैकप्रत्यवस्थापित वा नन्वङ्गन सहते प्रवर्तयितुम् । अतात्त्विकत्वादन्याय्यत्वाच्च । न चैषा स्वात्मगतपदान्यतमेन वृत्त्या वा कया चिद्विनियोगमुद्रया वा कल्पमूत्राणामात्मसत्ताऽतिरिक्तसत्ताप्रसारनिर्बन्धबन्धिन्या पार्यते ऽर्थान्तरं प्रति परिणेतुम् । न खल्वङ्गं त्रिल वेदानाङ्गुल्यादिभिरङ्गी स्वयं वेदो निरूढाभिप्रेयैवल्यात्मसमालम्बी सन्दुर्भतिकल्पनापल्लवसमुल्लासानामवकाश यच्छेज्जातुचित् । अन्यथाऽन्यथाप्रतीतिशरीरस्थार्थानामनवस्थितवस्तुस्वरूपपर्यवसायित्वात् । न चेह विरह्यार्थान्तरमङ्गनाभिप्रेयनिष्पादनं कनिष्पाता क्षप्तौ “पवित्रन्ते,, इति मन्त्रविशेषश्चक्षास्तीति सन्तोऽष्टव्यम् । कल्पान्तेऽप्येतदर्थप्रसारगन्धस्यास्यात्यन्तिरभावाभावात् । अत एव

पवित्रन्ने विततं ब्रह्मणस्पत” इति “द्वे वियत्पवित्रं धिपणा अतन्वते” त्यक-
 क्षयत्प्रयोगमत्रभवानाश्वलायनः । सूक्तं चेदं पवमानसोमदेवताकं नाग्निदेव-
 ताऽप्रास्ति प्रकृता । न ह्यप्रस्तुतोऽर्थोऽप्रस्तुतात्प्रकरणात्प्रतिपत्तुं पार्यते । इतरे-
 तरसंसर्गसामान्याऽनवच्छिन्नत्वात् । इतरथा सूक्तात्सर्वस्मात्सर्वस्या एव देवतायाः
 स्वस्वाभिमतिगृहीतायाः परिग्राह्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । कल्पमूत्राणाञ्चासङ्कीर्ण-
 व्यवस्थाविधानफलमाग्यपृथग्व्ययागव्यवहारभेदमिन्नमर्यादाया विलोपापत्तेश्च ।

ननु भरद्वाजादिसंहिताविघृतचक्राङ्कमक्रियाविधानपरतया संयोजिताः
 सत्वमी पवित्र-त इत्याद्या मंत्रास्तापसंस्कारसंस्थापका एवेति चेन्मैवम् । प्रतीत-
 तरकल्पमूत्रकृतां तावदाश्वलायनशाङ्खायनबौधायनापस्तम्बकात्यायनलाट्यायनद्रा-
 ष्यायणशौनऋषिपलादपुरोगमानां युगान्तरोद्भूतकल्पसूनरितिशयाभिमन्यन्यु-
 नाननिरिक्तव्यवस्थाकृतया ततो निपर्यस्तप्रत्ययावायकवास्यकदम्बस्योल्लिखितमं-
 हितादिघटकस्याग्निस्त्रिकरकार्यजातनाड्यैकदूषितत्वान् । गृह्यमूत्रेषु वा तेषां
 निषेकादिमशान्तसंस्कारकलापमघोतकेषु तत्ताङ्कनं वा तद्विधानपरिचोदक-
 तया “पवित्रन्त ” इत्यादिमन्त्रार्थोपन्यमनं वा पष्ठप्रमाणगोचरञ्च यतः । एम्य
 एव वा प्रधानहेतुम्यस्सर्वमप्रतिपन्नप्रमाणभावमावितेम्यः प्रवृत्तिरेपाऽर्वाचीनमति-
 मतां तत्परतयोक्तमन्त्रतात्पर्योपवर्णनचिन्हा बाह्यैव मानोपपत्तिम्यामाज्ञायते । सनि
 भैवमङ्कनरर्मण्युदिताभ्रायवाचां नयनत्र्यवहारोऽमावन्त्यायिनामन्याप्यनर इनि
 स्थिते तत्पशाभिमानिदुरालापविभेदाः पराक्रियन्ते तथाहि । यस्तु ब्रह्मणस्पतिपद-
 गृह्यतमुपवर्णनं पनुर्मुतानियामकपरतयेति तन्नोपपद्यते तस्य तु सूक्तस्योपक्रमपरा-
 मर्शोपमहारैरप्रस्तुतरादेयाभिप्रेतस्य हि विष्णोः । न चाभिप्रेतमुपनायने यस्त्वप्र-
 स्तुतपदाभिरुदं सज्जानुषिर् । यदपि विघृतं प्रमुपदं सर्वनिषामकल्पतत्वात्मनया
 तदप्युक्तमत्या गत्यन्तरेण वाऽर्पान्तराभिधाननिग्रहपरिणीतिप्रयुक्तेन द्युदसर्वाप-
 मेव । समन्वयामद्वेतेः । तमे सार्वभिमक्तिवत्वेऽपि विश्वत इत्यस्य न विश्वेपा-
 दिव्यादिविघृतिस्ममुदिननिर्मासा । विषेयगात्रम्यैव वैकल्यानिशयनराहतात् । न
 चापि नीरक्षरीराशुदिस्य विषेयमात्रानपृष्टानि गात्राशभिषेयसूतानीनि साम्प्र-
 म् । अमाप्रतिहावात् । न हि पर्येषशब्दमपान्तर्पामितया स्यान्नोपीनि विवृद्धिनि-
 र्हास्त्युतरां वा ऽनर्पाम्यादिमन्त्ररजाभावादेव मितराम् । अत एव “ अन्तः प्रविष्टः
 शान्ता मनानाम् । ईश्वरगर्भान्तां एदेतेनुन विष्ट,, शान्ति श्रुतिमृतिप्रदानोत्तरनी-

नमत्रार्थे नातिशेते हन्ताकाण्डताण्डवप्रजार वस्तुवृत्त्या । नो लख्यमृगवृत्तकपवित्रशब्द
स्सुदर्शनचक्रस्याभिवाता युज्यते कथञ्चित् ।

यच्च “सुदर्शने च दर्भे च पवित्र चणसूत्रक” इति वेदनिगण्टुवचनतया

५२ उक्तमत्रग
तपवित्रपदस्य म
हता हि प्रमाणादि
प्रबन्धन सुदर्शन
चक्रपरतानिरा
सातिशय ।

प्रमाणप्रदर्शन पवित्रशब्दो हि सुदर्शने योगरूढ इति स्वप्रतिज्ञा
निर्वोढुकामेनारारि तच्चानादेयम् । वाक्यस्यास्य सुदर्शने च
दर्भेचे”त्येवमात्मनो वेदनिगण्टावत्यन्तानुपलब्धतया तद्वचनता तस्य
श्रुवाणम्य दर्पणकारस्यात्यन्तिरमृषावादिनैव व्यक्तीभवति । सा

क्षिणश्चात्राध्यैत्रध्यापकपरम्परापरिप्राप्ता हि कृत्स्ना एव वैदिकास्सार्धदिका ।
नाप्येतद्वचन निगण्टुव्याख्याया वा नैरुक्ते परिदृश्यते । नापि पुनर्निरुक्तकारो
ऽत्रभवान्यास्कार्पिः पदमेतत्सुदर्शनवाचितया व्याचकार स्वस्य पुन पर्यायतया
वा । वेदनिगण्टौ तु पवित्रशब्द “अर्ण क्षौद” इत्यारम्य जलापमित्यन्तैकशतोदक
नामसु द्विरशीतिसङ्ख्याक प्रसिद्धयति । स एव पुनरन्ननामसु “सस्त्रि वाहिष्ठ”
इत्युपक्रम्य “सृणि,, रित्यन्तचतुरशीतिरश्म्यादिनाम्ना चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकतयाऽनु
भूयते । न तु सुदर्शनचक्राभिधेयबोधकतया कुहस्विद्धा तन्निगण्टौ । सुदर्शना
धिकारसामान्याभावस्यैव तत्तासङ्गतेरप्रवृत्तेश्च । उदकपक्षे तु “त्रसा उ । पुव
संज्ञाया,, मिति पाणिनिस्मरणात्करणे “इत्र,, प्रत्यय उपजायते । अत्र सन्पुनात्यनेना
त्मानमिति पवित्रम् । यद्वा “कर्तरि चर्पिदेवतयो” रित्यपा देवतात्वादित्रप्रत्ययः
कर्तरि सम्पद्येत । पाप्मकृत पुनातीति पवित्रम् । यथाह “ज्ञानं तपोऽग्निराहारा
भृन्मनोवार्थुपार्जनम् । वायु कर्मार्ककालौ च शुद्धे कर्तृणि देहिना,, मिति मनुः ।
निगमोह्यत्र “शतपवित्रा स्वधया मदन्तीर्बिहूदका” इत्याद्या प्रमाणम् । “पवित्र वै
दर्भा । पवित्रं वा आप,, इत्यादिशतपथप्रमृत्याम्नानबलाद्वा दर्भोदकाद्यवच्छेदेन
पवित्रपदाभिधेयताप्रतिपत्तिरुपपद्यते । सुदर्शने तु तद्वत्ताप्रतीतिप्राग्भारसभवेऽपि
स्वसमानाधिकरणकौमोदकीनन्दकादिभगवत्त्वाञ्छनसन्नियतपावित्र्यविधाविशेषविशि
ष्टे विशिष्य स्वस्मिन्नेव तत्पदनयनप्रवृत्तार्निर्युक्तिकत्वात् । न च सुदर्शनगतप्रकृष्ट
प्रभावपरिदृष्ट्या भगवदायुधान्तराग्रहणपुरस्सरमस्यैव परिग्रहो युज्यते किलानेन
पदेनेति युक्त प्रात्याययितुम् । निरूपितगत्या सुदर्शनपरिग्रहस्याऽप्ययोगादेवा
तितराम् । स्यादेतत्सुदर्शन पवित्रपूत वस्तु विष्णोर्भगवतो हेतित्वात्तथाऽप्यत्य
न्तासम्बन्धानैतच्छ्रुतिस्पु पवित्रपदमायुधमभिधत्ते । अन्य तूपक्रमान्निमित्तत्व

स्योपरिष्ठात्रिरूपयिष्यमाणत्वात् । न हि “सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः । सुदर्शनं हरेश्चक्रं पवित्रं चरणं पविः । पवित्रं चरणं नेभिः । पविश्चक्रं सुदर्शनम् । सहस्रारं प्राकृतं लोकद्वारं महौजसम् । नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः, इति निघण्टुपाद्वश्रीशास्त्रवचनतया बोधन्यसनं वादिनो वस्तुव्यवस्थापनायालम् । पुराणे परं पात्रे वचनस्यास्य वचनान्तरैः पुराणान्तरस्य प्रतिबध्यमानत्वात् । श्रीशास्त्रवचनस्यापि स्वसमयमात्रनिष्ठगोष्ठीविशेषसम्भरत्वात् । निघण्टुषु पुनरमरादिषु सार्वदोशिकेषु च तीर्थकारसम्भतेषु पवित्रसुदर्शनपदयोः पर्यायता नाधिगम्यते कुत्रचिद्वा । यद्यविरुद्धा स्यात्तद्वत्ताप्रतीनिस्तदा तद्रूपावीनिवेशविशेषव्यवस्थितिर्न स्यादेवोपेक्षिता सुतराम् । उपेक्षितैव तु सा पर्यायभावानर्हतागमिकैवेत्युपनायते । न च निजसमयमात्रनिबन्धनापि मानमेयाद्यन्तान् नातिक्रामत्युदितव्यवस्थेति वाच्यम् । तदाऽऽदिवर्मातिहृद्वनप्रयुक्तप्रतिपादनाविभेदस्य प्रागेवाभिहितत्वात् । न च पुनरेकायनशाखाब्राह्मणे च प्रश्नपूर्वकं पवित्रशब्दो निरुक्तः । “पवित्रमिति पुनः कस्य वार्ता । पुनाति त्रायते चेत्यतः प्रवित्र,, मित्यनुवादप्रयत्नो वादिनो न्याय्य उपपद्यते । उल्लिखितशाखाया एव कूर्मरोमायिनतया वंदे तद्ब्राह्मणवचनताव्यक्तीकारस्य मृषाभाषामहार्णवैकप्रकृतिकत्वात् । निरुक्तेर्वा तस्याः स्थाने युक्तत्वेऽप्यस्थाने खल्विहायुक्ततरत्वात् । नापि “कर्नरि चर्पिदेवतयो,, रिति पाणिनिस्मरणेन वा परिशुद्धिकर्तृदेवताविशेषे पवित्रशब्दो योगरूढ इति मतिर्भवति मान्या तेषां विधेयतादिवस्तुनोऽनैकत्वादि-त्यादिना प्रागेव प्रत्युक्तत्वात् । एवञ्च हेतुत्वेनोपन्यस्तानान्तावधयाणामप्युक्तगत्या तदाभासतया न समाप्ति पवित्रशब्दः सुदर्शनत्वावच्छिन्ने जातु त्रिदूढः । नापि तदभिप्रेतपरिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगरूढः । न वा साङ्केतिकपरिशुद्धिकर्तृत्वावच्छिन्ने देवताविशेषे योगरूढ इति सिद्धिवशाच्छ्रुतिगतपवित्रशब्दः सुदर्शनव-क्ता नामस्येवेति फथितम् ।

अतः परं रश्म्याद्यभिधेयान्तःपातिपवित्रशब्दोऽपि प्राग्देव व्युत्पादन-

५१ वेदाङ्गेः पावि- माप्नुवन्मन्त्ररश्म्यानित्रायुमोममूर्त्येन्द्राङ्गपाभिधेयप्रधानोऽध्यवर्ती-
 प्रयदर्पनिर्वचन- यते । एतदेवाभिप्रेत्य “पवित्रं पुनातेः मन्त्रः पवित्रमुच्यते
 तरेण चोक्तमन्त्र- येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति ॥ रश्म-
 स्य मोमयोग वि- नियोमो नानावि- यः पवित्रमुच्यन्ते । गन्धिपूतो नृभिराद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो
 धः न त्वद्भनक-

मणि रूषितत्वात्-
स्येति व्यवस्था-
पनम् । भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्धूढकाः ।
अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्य-
ते । सूर्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते इति । अग्निः पवित्रं स मा पुनानु-
वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रन्ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवती” ति
निर्वचनं निरुक्ते पदस्यास्य सुव्यक्तम् । उभयत्रापि सुदर्शनपरविवरणतामान्याभात्
एव तदर्थगोचरात्यन्तिकाप्रामाण्याप्रवादी दरीदृश्यते । येन “पवित्रन्ते मा पुनन्त्वित्यपि
निगमो भवती” ति नैरुक्तोऽस्तीति पवित्रशब्दः “पवित्रन्त” इति मन्त्रगतसुद-
र्शनपरव्याख्यानासंस्पर्शां स्वाभिप्रायबहिर्भाव्येव सन्नेद्रबाह्यार्थविभेदमावृते येन
च विचारचतुराः पास्तण्डिजनविडम्बनाभूमिमेवेमां तस्माद्भूतपरतया व्याख्यान्त
“पवित्रन्ते” इत्यादिश्रुतिवाचामध्यवस्येयुः सार्वदिकास्तोत्साहमिति स्थितम् ।

न च “वितत,,मिति पदमास्तिकेषु व्याप्तमित्यर्हति विवरणम्मनाया । उ-
दाहृतोदाहरिष्यमाणमानकदम्बकेन तस्यलञ्छनलञ्छितानामनास्तिकैकवर्गीयत्वा-
त् । इत्यञ्च तादृशतप्ततनोरपात्रत्वे पुनः पातित्यस्वरूपसमाक्रान्तत्वेऽन्वयव्यति-
रेकाम्यो हानिरेव तप्ततनोः परमा हन्त जञ्जन्यते । नाप्यामशब्दस्तप्ताङ्क-
नादिना विनष्टपाप इति विवरणायावकल्पते । तेन हि पाप्मातिशयस्यैव सम्प्रति-
पत्तेः । न हि “नाश्रुत,, इत्युक्तिर्मोक्षं न प्राप्नोतीति व्याख्यानमुररीकरोति । प्रकृ-
तप्रकरणातिरिक्तप्रकरणैकलभ्यत्वादेव मोक्षव्यवस्थायाः । असत्यप्यनिरतिशयार्थ-
भूते मोक्षे सातिशयार्थमिति प्रतिपत्तेस्तत्प्रकरणगाया अपार्यत्वादन्यथयितुम् । न
वा पुनर्मन्त्रान्तर्हृदयं तदिति वचनं देशविशेषावच्छिन्नपरब्रह्मवाच्याधीयते ।
तस्याप्यप्रकरणप्रतिपाद्यत्वात् । नापि बहतिना तप्ताङ्कनद्वारा सुदर्शनधारणमादर-
णीयं मन्त्रान्तरवार्तिना । सम्भावनाया अस्या निगमागमबाह्यायाः स्वगोचरव्यवह-
रणानास्पदत्वस्य सूत्रपादात् । न हि तापसंस्कारवशवर्तिनो भवेयुर्विनष्टपापाः ।
वशेन तु तस्यैवसो नियतसम्बन्धस्यैव निरूपितत्वाद्वा निरूपयिष्यमाणत्वात् ।
न च नारायणचिन्हभूतसुदर्शनधारणं दासानामुपपद्यते वास्तवं वस्तुवृत्त्या । तद्धार-
णान्याप्यतायाः प्रागेव सिद्धान्तितत्वात् । न चापि “ब्रह्मणस्पति,, पदं पुरस्कृत्य
चतुर्मुखस्यापि प्रभुतया नारायणस्य स्तवनमिह मान्यं भवेन्मनाम्वा । इन्द्राभिव-
पवमानसोमदेवताया एवात्र ब्रह्मणस्पतिपदाभिवेद्यभूतत्वात् । अत एव तद्देवता-
पाधिनान्ताव “द्वायुः वरुण” इत्यारम्य “सुपर्णः पुरुरवा,, इत्यन्तानाञ्च द्वात्रिंश-

त्पदानां सप्तमपदतयाऽस्य वेदनिघण्टौ परिगणनात् । नाऽत्र विष्णुपदं वा तद्ग्रा-
हकचिन्हविभेदोऽनन्यथासिद्धव्यवस्थानसमास्पदीभूतः कश्चिदापतति येन च स्व-
स्यैवोपलब्धिवरपरिहार्या स्यात् । तदिदमुक्तमनुपादेयं वेदितव्यम् यतोऽत्र प्रामाणि-
कवरूपसूत्रतदनन्यभावभावोपेतवैशम्पायनधानञ्जन्प्यादिपारमार्थिभाष्यार्थानतिलङ्घि-
भगवद्विद्यारण्यविवरणप्रकाण्डैकपराहतं नितराम् । ऋच एतस्याः किल विनि-
योगमग्निष्टोमे ग्राणामग्रतलेषु प्रतिष्ठापितद्रोणकलशे सोमरसधारासम्पूरणस्य सं-
शोधनारूपसंस्कारविशेषपरिलक्षितस्य परसाधनभूतोदीचीनदशापवित्रारूपविस्ता-
रितपटविशेषचतुष्कोणसंधारणक्रियाविशेषनियन्त्रुद्गातृव्यापारप्रमेयलक्षणं विधत्ते
“तेपूद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं पवित्रं वितम्बन्ती” ति
सूत्रेण भगवानापस्तम्बः । तदुत्तरं पुनर्व्यक्ततरविनियोगप्रतिपत्त्यर्थं “पवित्रन्ते वितर्कं
ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः । अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते ध्रुतास
इद्ब्रह्मन्तस्तत्समाशते” ति वितत्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः, इत्यृचमेवोदाजहारा-
सौ समग्रां परमर्षिः । अतः परञ्चाधिकतरविनियोगज्ञापनाय “पवित्रस्य यज-
मानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां श्रावयतीत्यसंदिग्धार्थकाव्यवहितोत्त-
रसूत्रव्यक्त्या “सन्तता धारा श्रावयितव्या । कामो हास्य समर्द्धको भवतीति
विज्ञायते” इतिचैतया निरूपितार्थं द्रढयत्येवात्युच्चैः । ऋजुः सूत्रार्थः । एता-
वता मन्त्रगतपवित्रशब्दो ह्यसौ दशापवित्रवचनएव न तु जातु पाखण्डिजनजल्पि-
तासम्बद्धमुदर्शनचरुवाची तस्य तु भरद्वाजादिभिरपि कल्पेष्वात्मीयेष्वन्त्यागृही-
तत्वात् । गृहीतया तु वदनं वादिनो विस्तृततरतदीयनिबन्धप्रत्यनीकभावभाव्ये-
वापतदासमन्ताद्यतः खल्वमूनि “अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय
प्रपच्छति । तां स काले दशा पवित्रस्य नाभिं कुरुते । शुक्लं बलस्याः पवित्र-
मोतं भवति । यं द्विप्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीञ्च पवित्रे कुर्यादि” त्यादीनि च सू-
त्राणि प्राक्तनानि दशापवित्रनिर्माणैकस्वरूपौपयिकप्राक्रियान्तावत्प्रत्याययन्ति व्य-
क्ततरमनितराभिधेयभेदमिन्नानाञ्चासाधारणीम् । दशापवित्रञ्च शुक्लत्रया अ-
वेरूर्णाभिः सूत्रीकृताभिरोतप्रोतप्रचारशरीरश्च विशिष्टसोमशोधनाधारभूतो वासो-
विशेषः । अस्यैवावबोधने कल्पसूत्रकृदपि शाङ्खायनोऽपि बद्धादरः सन् “वितते
पवित्रे पवित्रन्त इति द्वे विपत्पवित्रमित्येके, इत्यसूत्रयदृचमेतामनन्यार्थाम् । सूताद-
मुष्मादन्यवहितपूर्वोत्तरसूत्रव्यक्तय “आकलपा अनुसका कलशेषु धावति पवित्र-

सोम ते रस इति कलशवतीरभिष्टुत्य । आप्यायितवती प्रभृत्येवं विहतो द्विती-
 योऽपि सव । पृष्ठीप्रभृतयः पञ्चर्षुदस्य । प्रास्यधारा प्रधारा अस्य प्रते धारा
 इति प्रक्षरन्तीषु धारास्वि, , त्येधमात्मानो वह्नीरसविशेषाऽधारभूतद्रोणकलशनिरूपि
 ताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नस्वसमवेतशोधनसस्कारकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
 दशापवित्रनिष्ठविशेष्यताशाल्यवबोधपरा पर प्रतीयन्ते । प्रकरणस्यास्योप
 क्रमोऽपि “आदौ माध्यन्दिनस्य सदनस्य राधानामभिसुन्वन्ती” त्यादिना महर्षे
 स्तस्यैव सूत्रसन्दर्भेण सोमवल्लीरसप्रकरणस्यैवात्यन्ताभ्यार्हिततया तद्वर्गीयदशापवि
 त्राख्यान्यतमपदार्थभावभावितत्वेन पदमेतत्पवित्रात्मकमनन्वार्थकमधिगच्छाम ।
 यथाहि “ दक्षिणे पाणावुद्गाता दशापवित्त कुर्वीत । अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ द
 शापवित्रं प्रास्येदनुपनञ्जि, ,ति सूत्रयामासतुर्भगवन्तौ द्राह्यायणलाट्यायनौ च छ
 न्दोगाना कल्पकारौ । द्रोणकलशप्रतिपत्तेः प्रागध्वर्युणा दीयमान तावद्दशा
 पवित्रमुक्तलक्षणलक्षितमुद्गाता दक्षिणे पाणौ परिगृह्णीयात् । अक्षमुपाक्ष व
 ऽस्पृशन्नक्षोपाक्षकयोःन्तरेण दशापवित्रं प्रास्येदिति सूत्रयोरर्थ । प्रकरणमेतदु-
 दाहृतयाजुषवह्वकल्पप्रस्थानानतिरिक्तप्रस्थानाभिधेयानिरूपणप्रातिष्ठमात्यन्तिकमुप
 तिष्ठते यतोऽत्रैव छन्दोगाना श्रौतसूत्रे “अभिपुते राजन्यृतपात्रमसीति द्रोणक
 लशमालम्य वानस्पत्य इति प्रोहेयु” रित्यव्यवहितपूर्वप्रवृत्तसूत्रत कण्ठरवेणैव प्र
 करणमभिन्नमधिगम्यते इत्यज्ञजनजल्पितपवित्तपदभिधेय सुदर्शनात्मा प्रत्याख्यातो
 वेदितव्यो यतः पुनर“वधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नामि वितन्यु पवित्रन्त, , इत्यृच
 प्रकृताया विनियोगश्चाम्युक्ताध्वर्यवविनियोगानुकूलौद्गात्रप्रयोगलक्षमा प्रमीयते ।
 उदिताना-तावत्कल्पानामैकैकेन सम्मार्जन विधायाथा “वधूय दशापवित्तमुदग्दशमवा-
 ङ्नामि वितन्युरुद्गातारः पवित्रन्त इत्येतयर्धे” त्येष हि सूत्रार्थः । नो खल्वेतस्या
 ऋचो रमारमणमहिमावगाहिता न्याय्याऽपार्थवायुपदर्शिता गत्या वा कयाचित् ।
 “पवित्रन्त इति द्वयोः साम्नोरर्कपुष्परिः । जगतीछद । एवमानो देवते, ,ति सा
 मवेदपद्भिर्शत्राह्मणोपवर्णितपवमानदेवताया एव न्याय्यत्वात् । नात परा वि
 ष्णवाद्या या काचिद्देवताऽभिप्रायतयाऽस्याः समुपादानगोचरा । अविषयत्वात् । न
 हि विषयतयाऽविषयो निरूपणविशेषादिशेते पुरो वा विषयश्चिजनानाम् । घ्राणेनापि
 रमस्य गृहीतव्यत्वापत्तेरपन्यस्तप्रमाणकाल्पन्यव्याकोपप्रसङ्गाच्च । तदेवोपपद्यते दुरि-
 तार्थव्युहविभेदविडम्बना हन्त दग्धाङ्गानामासमन्तात् । शिष्टविशिष्टाभिधेयप्रति-

३४ 'पवितन्त' पादनकृतैर्धिकाकाङ्क्षायान्तूपपादितवेदाङ्गकल्पप्रस्थानान्यूनानति-
 इति मन्त्रस्य प- रिक्तनिरंतिशयाभिसन्धिसन्धातारोऽस्तभवद्विद्यारण्यमुनीश्वराः खलु
 र्मार्थित्यास्या- भगवद्वैशम्पायनघानञ्जयमेघातिथेप्रणेतृकमाप्यार्थसमाश्रयाः स-
 नाविरूपेणैव भग- म्भीयन्ते । ऋच एतस्यास्तरैरेतैर्ऋक्संहितायामुपवर्णितोऽर्धो
 वद्विद्यारण्यमुनी- श्वरभाष्यम् ।

यथा । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोषकमङ्गं विततं
 सर्वत्र विस्तृतं स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येपि परिगच्छ-
 सि । ईविश्वतः सर्वतः तव तत्पवित्रमतपतनूः पयोवृतादिना ऽसन्तप्तगात्र आ-
 मो ऽपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति । शृतास इत् शृता एव परिपक्वा एव वह-
 न्तो यागं निर्वहन्तस्तत्पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ती" ति । न हीह पवित्रातप्तन-
 नूशब्दाभ्यामभ्युक्तदशापवित्रपयोवृतादिनियमविशेषवत्तामृते समुपात्तप्रमाणसमवा-
 यसम्भुज्जृम्भितानामात्ममनोमात्रव्यक्तीकृतोऽर्थः कश्चिदास्ति प्रत्याख्यानैकगोचर-
 स्सुमनसाम् । यथाभूतस्य तथाभूततथैव निर्वक्तृणामपाक्षेकत्वेन च याथार्थ्यशीलिन-
 त्वेन सुमनःसौरभारम्भसम्बन्धवदत्यादरविषयत्वादेव विद्यावताम् । अत एव श्रीम-
 स्वण्डदेवमट्टगदाधरादिभिर्मांसासाकौस्तुभप्रामाण्यवादादिनिबन्धवर्त्तनेषु विध्यर्थवि-
 चारणान्तावत्प्रकुर्वाणैर्वचांसि हि तदीयानि प्रमाणीकुर्वाणैश्च "सर्वज्ञाशिखामणिभि-
 र्विद्यारण्यगुरुभिः सिद्धान्तितत्वादि" त्याद्यथा पदपद्धत्या भक्त्युद्रेकेण सम्पूजिता
 नन्वत्तमवन्माधवाचार्याः प्रत्यर्थं राजन्तेऽभियुक्ततया प्रमाणभूतानाम् । इत्यञ्चाप्रा-
 माण्यशङ्काकलङ्कलेशस्यापि प्रामाणिकमूर्द्धन्यविद्यारण्यव्याख्यायामनवतारार्हत्वेन
 तत्पुरतः शिवारुदितसहोदरायमाणश्रुत्यर्थनिरूपणलक्षणं कर्माध्यवसायिते दग्धाङ्गानां
 यतोऽत्र सूक्त एतन्मन्त्रसमन्तरमन्त्राणामविरूपधर्मिप्रतिपादनैकानिजाकाराणा-
 ञ्चोद्घोषितसोमस्वरूपनिरूपणमात्रपर्याप्तानां नाम "तपोप्पवित्रं विततं दिवस्पते
 शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् । अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्टमधि-
 तिष्ठन्ति चेतसा ॥ अरूरुचद्रुपसः पृश्निरग्रियउक्षाविभार्ते भुवनानि वान्युः । मा-
 याविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमादधुरि" त्याद्यानामाशया-
 निशयलक्ष्याकरणेन मृषावादिदैवमुदर्शनगोचरव्याख्यानपक्षस्यापघते । परतराप्राप्ता-
 ण्यचिन्तायां पुनस्तेषामृचमेतां स्वाव्यवहितपूर्वैरसहचारिणीमुदिताशेषकल्पादिवचो-
 ५५ मुनीश्वरस्य- जातपर्यवष्टम्भेन तैत्तिरीयारण्यकादिमप्रगठकैकादशानुवाके व्या-
 ष हि व्याख्यान रूपातवनां विद्यारण्यपतीन्द्राणां बालिशदुर्वादवारणविदारणमृगे-

“ पवित्रवन्तः । पवित्रवन्तः इत्य नद्राणां व्याख्यानं खलु कल्पसूत्रोदाहरणसंधीचीनं “ कल्प-
नयोर्मन्त्रयो. प- पवित्रवन्तः । पवित्रन्ते । ब्रह्मा देवानाम् । असतः सत् इति
क्वपुरोडाशनि- चतस्रः पवित्रवत्य उत्तरस्मिन्निति ” । तत्र प्रथमामाह ।
रूपणपरम् ।

पवित्रवन्तः “ धरुणेन्वारमिति ” । पवित्रवन्तः दशापवित्रयुक्ता ऋत्विग्यजमानाः
' वानम् ' अन्नं पर्यासते परितः सेवन्ते । अन्नमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
' एषा ' सोमयाजिनां पिता पालकः प्रत्नः पुरातनो ब्रह्मा ' वृतं ' एतत्कर्म अभि-
रक्षति । महः महाप्रौढं ' समुद्रं ' समुद्रस्य सदृशमन्तरिक्षं ' वरुणः ' जलाधिपतिर्देवः
' तिरोदधे ' कर्मफलत्वेन वृष्टिं दातुं मेघैराच्छादयति । ' धीरा इत् बुद्धिमन्त एव
' धरुणेषु ' अग्निधारकेषु यागगृहेषु ' आरभे ' आरब्धुं ' शेकुः ' शक्ताः ॥

अथ द्वितीयामाह । “ पवित्रन्ते तत्समाशत इति हे ब्रह्मणस्पते अन्नस्य
मन्त्रस्य वा पालक सोम ' ते ' त्वदर्थं पवित्रं शोधकं इदं दशापवित्रं विततं विस्ता-
रितं ' प्रभुः ' तेन पवित्रेण शोधितत्वात् त्वं कर्मणे समर्थः सन् ' विश्वतः ' सर्वतः
' गात्राणि ' यज्ञाङ्गानि ' पर्येषि ' ध्याप्नोषि । पवित्रेणाशोधितस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति
शोधितस्य तु सोमस्य यज्ञाङ्गत्वमस्तीत्यत्र हविरन्तरं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्यते ।
' अतसतनूः ' अतसा तनूः स्वरूपं यस्य पुरोडाशादेः सोऽयं अतसतनूः तादृशः
पुरोडाशः ' आमः ' अपक्वः सन् ' तत् ' यज्ञाङ्गत्वं ' नाश्नुते, न व्याप्नोति । “ यो
विधग्दः स नैर्ऋतोयोऽशृतः स रौद्रः, इति श्रुतेः । ' शृतास इत् ' पक्वा एव पुरो-
डाशादयः ' वहन्तः ' यज्ञं निर्वहन्तः ' तत् ' यज्ञाङ्गत्वं समाशत सम्यक्प्राप्तवन्तः ।
' यः शृतः सदैव, इति श्रुतेः । अपक्वस्य पुरोडाशादेर्यज्ञाङ्गत्वं यथा नास्ति पक्वस्य
तु यथा विद्यते तथा पवित्रेणाशोधितस्य सोमस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति शोधितस्य
तु विद्यत इत्यभिप्रायः । एतेनापि सोमयागाख्यप्रकरणविभेदप्राक्रियापरायत्प्रकृ-
तार्थ एवाभाषितासंदिग्धधीविलासलालिते पुनः समस्तेतरप्रमाणपर्यालम्बिते-
यागाङ्गमावयोम्यतावत्पक्वपुरोडाशनिष्पादनौपायिकपाङ्गुण्यप्रतिपादनपुरस्सरमपक्व-
पुरोडाशासमापत्तिप्रयुक्तफलवैकल्याऽवाप्तिप्रदर्शनलक्षणदृष्टान्तमाहिम्ना दशापवि-
त्रापरिशोधितस्यैव सोमस्य यज्ञाङ्गतासिद्धिस्तदभाववत्स्थातरिसिद्धिरिति फलितं
प्रतिपद्यामहे । तथा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नशोधनधर्मकप्रकृताऽपूर्वतानान्-
रीयकविधानविभेदावगाहितद्रूपावच्छिन्नसाध्यताप्रतिपत्तिर्लब्धपदा सती न सहामहे
प्रतिपत्यन्तरं न्यायामाससहस्रैकसमुग्ममिदं कपच्चिद्धा । नो खल्वत्र तप्यता-

पकतनुस्येमप्रमेयमृतेऽकस्मादतसशब्दसमभिव्याहृततनुपदश्रवणमात्रादेव सैन्धवादि-
पदवद्वा समीहिताभिधेयसमाधिगमः शक्यसम्भवः । तापस्य हि तापनक्रियावद्वस्तु-
नानात्वपरिप्रेरितात्मनो नियतत्वादैकान्तिकग्रहमाहकप्रकरणसान्निध्यादेर्नियतस्येह
नितरामेव मृग्यत्वात् । न हि यागादौ श्रौते कर्माणि स्मार्ते वा ऽभियुक्तं प्रत्यभि-
हिताधिकारिलक्षणाऽन्यतमतया तप्ततनुताऽपि क्लृप्तताऽवभासा पृष्ठाध्याये द्वाद-
शलक्षण्यां कल्पेषु क्वचिदप्युपपद्यते विहिता । विहितेतरवर्गीयाग्रयायित्वात् । न च
मुमुक्षूणामयं धर्मः पूर्वतन्त्रादावप्रतिपाद्य एव न्याय्य इत्यावेदितव्यम् । मुमुक्ष्वभ्य-
र्हितधर्मपूगे “शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवा-
त्मानं सम्पश्येत् । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतन-
मि”त्यादिश्रुतिशतेभ्यः सम्प्रतीते तदन्तर्गततयाऽयं प्रायशोऽतप्तलाञ्छननामा मान-
हीन एवास्ति यतो यतो वा मुसमीक्षावतामदृहासप्रयष्टिकासमारम्भायैवालं विस्त-
रशो हन्तावाचीनकल्पनाया एव भाजनमधिगच्छन्त्युदासीनाः । न चोदासीनानाञ्चेतः-
सञ्चारोऽत्रौदासीन्यादेवाऽकिञ्चित्कर इति साम्प्रतम् । उदासीनानामेव पक्षप्रतिप-
क्षयोरारहङ्कारिकप्रवृत्तिदवीयस्तया विनिर्णिनयिपादशाविशेषावच्छिन्नवस्तुयाथात्म्य-
प्रकटीकरणसमुत्साहसम्भरत्वात् । इत्थञ्च “ पवित्रन्त ” इति मन्त्रव्याख्या यथो-
दितैवाऽस्मदीया सृधीभिर्विभावनीया परीक्षणीया च पराकरणहेतवे परेषामपि दे-
ग्यतनूनाम् ।

अत ऊर्ध्वमपार्थप्रख्यापनप्राविण्यैकविरुद्धातीनाममीपाञ्चेष्टितमत्र काठके

५६ ‘ यत्ते पवित्र यनुप्युपमृद्यते “चरणं पवित्रमि”ति मन्त्रं प्रस्तुत्य वा तथा हि न
मि, स्यादिपवमान- स्तवस्यां पवमानसूक्ते “ यत्ते पवित्रमि”त्यस्यां “ येन देवाः प-
मृक्तस्यमन्त्रगत- स्तवस्यां पवमानसूक्ते “ यत्ते पवित्रमि”त्यस्यां “ येन देवाः प-
योरपि पवित्र ब्रह्म वित्रेणे”ति पुनरस्यामृचि पवित्रपूतसहस्रधारादिशब्दानां देहदाहव्या-
पदयोः सुदर्शनदेहो पारकरणीभूतधातुद्रव्यस्य सुदर्शनचक्राद्यलीकप्रक्रियापर्युपेतविडम्ब-
नार्थ इति सप्रपञ्च- निरूपणम् । नात्मनो मन्यमानपवित्रार्थो वादिजनदुरावेशवासित उपपद्यत उप-

क्रमादिगतिभिः । ना“प्यतप्तनुरि”त्यत्र पाप्मनिवारकसंस्कारविभेदइच्छाक्रिमानवाचि-
त्तालम्बी प्राप्नोत्युपादेयताम् । ‘तप’ धातोरेतदर्थव्यतिरिच्यमानमुसङ्गतार्थसम्बन्ध-
स्याद्यावध्यवधारितस्योपर्युपर्याऽवेद्यमानत्वात् । ‘पवित्र, श्रुत्यर्थपराभूतमानसस्य तदै-
ककण्ठ्यविज्ञानबहिर्भावमाधितैव विद्यतेऽत्र वादिनः । न च ‘यत्ते पवित्रमि, त्यस्यां
श्रुतौ तापनभावना क्वचिदालक्ष्यते । अतापप्रकाराक्रान्तवस्तुविशेषस्य स्वारसिक-

स्यैवाऽन्योऽङ्गशस्यात्र गन्धमानत्वात् । गन्धस्यैव तापभावनाया अभावे तस्या व्य-
क्तत्वोक्तिर्वन्ध्यामनोरपतुस्ययोगक्षेमा उपनमते । यदुक्तं “ ब्रह्मणेन पुनीमहे ।
पूतं ब्रह्म पुनीमहे ” इत्यत्रत्यं ब्रह्मपद ‘मतसतनो’ रित्यत्र तनूपदोपस्थापितश-
रीरपरमिति तदयुक्तम् । वेदेषु तन्निवण्टौ तद्व्याख्यायां वा नैरुक्ते ब्रह्मशब्दस्य
शरीरपरतायां प्रमाणानुपलम्भात् । रत्नाक्षयोरभिधातृताया एव निवण्टौ वेदानां
सङ्कीर्तनात् । “बृह बृहि वृद्धावि” त्याभ्यां “बृहेर्नलोप” इत्यौणादिकस्मरणा “न्मनि”
न्मत्यये रूपमभिनिष्पद्यते ब्रह्मेति । निर्वचनश्चास्य परिवृद्धं भवति सर्वैः प्राणभृद्भि
सार्वकालिकैः सदा समुपभुज्यमानमप्यक्षीयमाणस्वभावत्वात् । स्वभावादेव वा परि-
वृद्धं यत्कृत्स्नस्यापि जगतो विधारणाद्वर्धन्ते मूतानि वाऽनेनेति । “ अन्नाद्भूतानि
जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ” इति श्रुतेस्तौत्तिरीयकाणाम् । ऋक् चात् “उप-
ब्रह्माणि वा वत” इति मानमवसीयते । घनपक्षे तु धर्मादयो वर्धन्तेऽनेन भोगात्
वा बृंहकं भवतीति निरुच्यते । निगमो ह्यत्र “अस्माकं ब्रह्म पृतनामुसह्येति मानम् ।

यदप्युक्तं “तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते । मम योनिर्बह-
द्ब्रह्म तस्मिन्गमं दधाम्यहम् । कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्” इति
मुण्डकप्रतिगीताचतुर्दशाध्यायतृतीयाध्यायस्मृत्युदाहरणप्रदर्शनमुखेनाऽत्रत्यब्रह्मश-
ब्दशरीरवाचीति तदपि दुरुक्तम् । ब्रह्मशब्दस्यास्य हिरण्यगर्भैकवक्तृत्वात् । यदि
चेद् ब्रह्मशब्दस्य शरीरपरतैव स्यात्तदा तदुत्तरं नामपदव्यवहितरूपपदमप्रयुक्तं स्यात् ।
प्रयुक्तेन तु तेन शुक्लनीलादिभेदाभिन्नरूपाख्यं वस्तु शायमानमेव सन्नान्यत्र देहा-
दिलक्षणाद्ब्रह्मणोऽनुपलम्ब्यते । नामान्यपि स्वोपहितं प्रतीतिविभेदगोचरमप्रत्यहमेव
देहं विभ्रणान्यतितरामनुभूयन्त इति पदाम्भ्यामेवाम्भ्यामेव शरीरप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्म-
पदादपि तद्धामे को वा स्यादतिशयो विशिष्टानुभूतिव्यपेक्षणलक्षणा । इत्यन्वान-
तिशयितार्थव्यक्तिप्रत्यायनाय शब्दान्तराप्रयोगप्रतिनियमे सति “ कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ” इति गीतावचनं मगवतः प्रस्तुत्यात्र च ब्रह्मशब्द-
निर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । “तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते”
इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि “मम योनिर्बहद्ब्रह्मेति” वक्ष्यते । अतः
“कर्म ब्रह्मोद्भवमिति” प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । “ब्रह्माक्षर-
समुद्भवमिति” स्वप्नाक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्माऽन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं क-
र्मणे प्रमथति । कर्मसाधनभूतशरीरमक्षरसमुद्भवं तस्मात्कर्तव्यं ब्रह्म सर्वाधिकारिगणं

शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः” इति यदेतद्व्यापकार रामानुजस्तच्छम् । हिताहितप्राप्तिपरिहारौषधिकत्वलक्षणकर्ममात्रतन्त्रतायाः शरीरापत्तिलक्षणफलभावभूताया एव सर्वत्रस्वरूपोपपत्तेः । कर्मणो हि देहोद्भववत्तायां ननु गुरुभूतायां लाघवात्कुरुद्भवतैवात्र कुतो न श्रेयसी । “न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृतेति” स्मृतेः कर्त्राश्रयत्वादेव कर्मणः सकलकरणममाकाङ्क्षास्यापि सार्वदिकस्य । न ह्युद्भावयितृप्रयत्नमन्तरा सम्भवत्युद्भवप्रक्रिया जगत्यां जातुषित् । तदधीनसत्ताऽतिरिक्तसत्ताऽप्रयुक्तत्वाभावादेवात्मनः । इतरथा सुपुप्तावपि काष्ठ-
श्लोष्टादिवत्प्रतीतिमापन्नस्यापि वपुषः कर्मण उद्भवप्रतीत्यापत्तिरपरिहार्या स्यात् । ज.प्रत्यपि विषयविशेषविषयकमानसे सति देहिनि मुग्धावस्थापराहने वा कर्तृत्वादि-
धर्मभाज विरह्य हि तं देहः क्वचिच्छेष्टामात्मीया नतरामेव कुर्यादित्यनुभूतिवि-
श्वजनाना । यदप्येतदुक्तं ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टेति तदपि ब्रह्मब्राह्मणाहिरण्यग-
र्भवेदतपआदिषु वेदवेदाङ्गयोः प्रमाणानिकरेण वृत्तस्य हि ब्रह्मपदस्य प्रकृतेरतास्य-
परिचायकत्वाद्ब्रह्मप्रवृत्तिमूर्द्धन्यमेव ।

यत्पुनरुक्तं “ममयोनिर्महद्ब्रह्मे”त्यत्रापि ब्रह्मपदमुक्तप्रकृतिप्रत्यायकमिति तदपि तद्देव । उपदर्शितादेव तु हेतोर्हेत्वन्तरभूयःप्रयोगालिङ्गनत्वात् । न वा कै-
वलं कर्मसाधनमूतशरीरमक्षरसमुद्भवमिति गुज्यते । कृत्स्नस्यापि जगतो ह्यसौक-
सम्प्रसूनत्वात् । न वाऽत्राक्षरशब्देन निर्दिश्यते जीवो भगवता । “ऋचोऽक्षरे प-
रमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वेनिषदुरि”त्यस्यामृच्यक्षरशब्देन हि शब्दाम्यां
तावदनन्यविभक्तिसन्निवेशाम्यां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमहिम्ना सर्वेश्वरस्यैवाधि-
प्रेनत्वान् । अत एव “अक्षरन्नक्षरति न क्षीयते वाऽक्षरं भवतीति” परमात्मपरत्त-
यैव व्युत्पादितत्वात्पदस्यास्य यास्केन भगवता नैरुक्ते । नाप्यन्नपानादिना तृप्ता-
क्षगाधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति युक्तमावेदयितुम् । अन्नपानादिनाऽनृ-
प्तगदार्तजीवात्माऽधिष्ठितस्यापि शरीरस्य कर्मनिर्वर्तनप्रकाराक्रान्ततया तेन त्व-
तृप्ताक्षराधिष्ठितशरीरे साध्यैकत्वात् । स्वास्थ्यास्वास्थ्यवतोः शरीरयोरनुगतध-
र्मावच्छिन्नत्वेनाविशेषात् । न च शरीरमधिकृतं यज्ञमूलमिति मन्तव्यम् । विधा-
नोद्भावितवासनालक्षणकामकारप्रवृत्तिमद्भोक्तृप्रयत्नातिशयस्यैव विशिष्टविज्ञानसमु-
द्भासशीलिनस्य तस्मिन्मूलत्वात् न च “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहमि”ति
चतुर्दशाध्यायसमृत्युदाहरणेन तद्वनं महद्ब्रह्मेति पदं त्रिगुणात्मवगायाया वृद्धिहे-

मुत्वरूपाङ्गुहणत्वाद्ब्रह्मोति व्युत्पत्त्या बोधकमप्यर्थस्याऽस्य प्रसाधने "तस्मादेत-
द्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते" इति मुण्डकश्रुतिप्रामाण्यप्रदर्शनमुपपद्यते । ब्रह्मश-
ब्दस्यास्यैतच्छ्रुतिस्थस्य कार्यलक्षणहिरण्यगर्भाख्यवस्तुनोऽस्यैवामिधायित्वात् । इत-
रथा मायावादमनभ्युपगच्छतो वादिनस्तदभ्युपगमस्याऽञ्जस्येन सम्प्रतिपत्त्या तदो-
चरविप्रतिपत्तिप्रवर्तनस्यैवायोगात् । "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्वेताश्वतरमन्त्रवर्णवर्षेहितावचनाविशेषाच्च
मायावादित्वस्य वेद एव स्वतः सिद्धतया तदोचराक्षेपप्रतिक्षेपाणामसम्भवात् ।
निरसनञ्चास्य शतदूषणीसमुपमर्दनप्रस्तावे कृतं निपुणतरमद्वैतसाम्राज्यादधिगम्यता
तावदास्माकीनात् । प्रकृते 'तेन सहस्रधारेणे'त्यत्र सहस्रधारशब्देन पवित्रशब्दस्य
विशेषणात्सहस्रधारत्वस्य सुदर्शन एव प्रसिद्धत्वाद्बुदाहृतं श्रुतिषट्कपवित्रपदमस्त्येव
सुदर्शनपरमिति न च वाच्यम् । श्रुतावस्यां सुदर्शनसम्पर्कसामान्याभावस्यैव स-
मधिगमात् । " विश्वं शतं सहस्रञ्च सर्वमक्षय्यवाचकमिति " महामारतवचसा
बहुत्वमात्रविषयाया एवादर्तव्यत्वे "सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरे"ति
श्रुतिषट्कयोः शतसहस्रशब्दयोस्तथात्वस्यैवाऽनुभविकत्वे च तादृग्रूपार्थप्रतिपत्तिरे-
षात्र युक्तियुक्ता । स खल्वर्थः प्राकरणिकप्रक्रियान्तरं तावत्साङ्केतिकं न सहत
इति स्थिते किंस्वलीकार्यप्रकारोऽयमनुपादेय इति । पवित्रश्रुतिवार्तिपवित्रपदमपि
दशापवित्रपरतया व्याकार्येव प्रागिति न सुदर्शनवाचिताशङ्कामाधत्ते । यच्च "स
तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु । सहस्रधारेण सपावकेन चक्रे-
ण सै विष्णुरिवापितेने"ति श्रीमद्रामायणे युद्धकाण्डे चतु सप्ततितमसर्गे श्लोके कि-
ञ्चाऽस्मिन्सहस्रधारत्वमस्त्येव विशेषणं सुदर्शने इत्यवादि तदप्यचतुरस्रम् । चक्रं
पात्राद्धा प्रकृत्य प्रवृत्तयोस्तावच्छ्लोकगतपदविशेषयोः सहस्रधारसपावकाब्हयोः
पदेन तु चक्रेण समभिव्याहृतेन विशेषणभावमापन्नयोः पुनर्दाष्टीन्तिकीभूतशैलपद-
सत्तास्वरसबाहुदेशविभेदाभिधायिनोस्तथात्वस्य युक्तत्वेऽपि श्रुतिषु तु परिपठिता-
स्वेतस्याः सामान्याश्चक्रात्मकापरिहार्यविशेष्यैकसंधीचीनाया मृगयत्वेन सुदर्श-
नपरयोजनायाः कीललोमसमागारसमानयोगक्षेमत्वापत्तेरपरिहार्यत्वात् । यच्चाप्युक्तं
"प्रानापत्यं पवित्रमि"त्यत्र "प्रनापतिश्चरतिगर्भेऽन्त"रित्यादाविव प्रनापतिशब्दस्य
भगवत्परतया भगवत्सम्बन्धित्वमेव पवित्रस्य प्रतिपाद्यत इति न पवित्रशब्दस्य मु-
दर्शनउत्पत्तिरिति तच्चापि नोपपद्यते । दृष्टान्तेनोपात्तस्य प्रनापतिशब्दस्य "प्र-

जापतिश्चरतिगर्भे ऽन्तरि”त्यादिश्रुतिघटकस्य न हि वाद्यभिप्रेतमगवच्छब्दवाच्यस्य विष्णोर्वक्तृता विद्यते । पूर्वोत्तरयोः श्रुत्योर्वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । अजायमानो बहुधा विजायत” इत्येतयोर्भिर्धर्मकब्रह्मप्रकरणमतिपादिन्योरवान्तरार्थतात्पर्यपर्यालोचनया त्रैलोक्यशरीरी विराडेव प्रजापतिपदेनावधारितो यतः । इह हि पवित्रे प्राजापत्यत्वञ्चाम्युक्तप्रजापतिपदवाच्य-हिरण्यगर्भात्मकदेवताविशेषसत्ताकत्वमेव । न हीमं विराजं प्रस्तुतं परित्यज्याऽप्रस्तुतस्य भगवतो ग्रहणं भवति न्याय्यम् । न हि श्रुतिगततच्छब्दद्वयं वक्तृ बत भवेद्विष्णोः कथञ्चित् । पूर्वोत्तराम्यां श्रुतिभ्यामप्रस्तुतत्वात्तस्येत्युक्तोत्तरत्वात् । प्रस्तुतं त्वमहदप्यादेयतामाप्नोति । महत्तरमप्यप्रस्तुतमुपेक्षागोचरमेव सस्यलवन-वेलायामपेक्षितदात्राद्यपेक्षोपेक्षणीयशाखाखादिवदेवेति सुदर्शनादिपरोऽर्थो निर्मान एव । एवञ्च वायुद्वाविने श्रुत्यर्थसर्वस्वे सत्येवोक्तगत्या नीरसे समाशतपदानि-
५० वादिवापितोष्पा-
त्तिरेकवचनविषया वा स्याद्बहुवचनविषयेतीपत्करतयोपेक्ष्यते सा
र्थनिबर्हणोपसंहारः । पराकरणाय ।

॥ इति ‘पवित्रन्त’ इत्यादिश्रुत्यर्थेऽपार्थनिर्भेदः ॥

नन्वेवमपि “पवित्रमित्यग्निः । अग्निर्वै सहस्रधारः । सहस्रधारो नेमिः ।

५८ धादिना सा-
मवेदीयतयोदाह-
तपवित्रमि,त्या-
दिवाक्यादपि वा
तसाहकनाऽसि-
द्धिरिति प्रतिपा-
दनम् ।

नेमिना तप्ततनुः । ब्रह्मण. सायुज्यं सलोकतामाप्नोती”ति सा-
मवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुतेस्तप्ताङ्कनपरायाः सद्भावे कथं न स्या-
त्तस्तिद्धिरिति चेदित्यम् । “पवित्रमित्यग्निः । अग्निर्वै सहस्रधार”
इत्येतयोः श्रुत्यर्थयोर्वै “रग्निर्वाव पवित्रमि”त्यादितैत्तिरीयब्राह्मणश्रु-
तिसंवादसम्भृतयोश्चक्राङ्कनविकृतव्यवहारमसहमानयोरर्थत उपादेय-
त्वेऽपि सहस्रारो नेमिरित्याद्यवशिष्टाशानामसंवादसम्भ्रानां प्रत्युत तच्छाखायामनुप-
लभ्यमानतया तन्नाम्नोपस्थापनलक्षणक्षेपकतामात्रमूर्तीनामवेदादिवचनत्वेन च नि-
र्युक्तिकत्वेन हेयैककोटिकत्वात् । न च ‘पवित्रन्त’इति श्रुतौ तप्ततनुपदस्य घटक-
तया नासंवादोऽस्तीत्याशङ्कनीयम् । तत्र तु तत्पदसच्छायत्वसम्भवेऽपि निरूढा-
र्थस्य हि तस्याः प्रतिपादितत्वादपार्थनिर्भेदनपुर.सरमतितराम् । समञ्चेदग्निपदेन
पवित्रसहस्रारयोः सामानाधिकरण्यमुपगम्याङ्कनचेष्टितं प्रवर्तयेत्तर्हि “वायु. पवित्र-
मुच्यत,, इत्यादिसहपठितवाक्यान्तरे पदस्यास्य निष्प्रत्यूहमुल्लासिततया कुतो न
तदादिनाऽङ्कनकृत्यं निष्पादयेदास्तिकम्मन्यः । उपेक्षमाणेनैवैतद्ब्रह्मोजातमसावप्य-

गिनवाह्मतिमन्तरा कुतो न तित्याजयिषिता पुनः प्रामाणिकम्नयेन । तप्ततनोः
 पातित्यपरिणामभागितया यमालयैकयोग्यताप्रतो दूरतोऽपास्तैव ब्रह्मणः सायुज्य-
 सालोक्यवार्ता वा निःशङ्कम् । सायुज्यसालोक्यहेतुमूतज्ञानोपासनयोर्वैयर्थ्यापते-
 रपरिहार्यत्वात् । न हि “आमा ह्यतप्ततनवः तप्ताङ्गा हरिलाञ्छनैः । श्रुता सुभो-
 ग्यतां प्राप्य भुज्यन्ते परमात्मने, त्यादिवचोनिचयस्योदाहरणं भारद्वाजस्याङ्कन-
 र्मप्रतिष्ठापनायालं कथञ्चिद्वा । मनुयाज्ञवल्क्यगौतमादिस्मृतिसंवादाविहीनत्वादप्रा-
 माण्यमेवेति प्रागेव परास्तत्वात् । वस्तुनस्तु वाक्यनिचय एवम्भूतः परमर्षेर्न युज्यते
 भारद्वाजस्य कल्पमुत्रकृतो ब्रह्मविदः । यत एतत् “सद्गुभारद्वाजं भरद्वाजो ह वा ऋ-
 ५९ वादिनाभार- षाणामनुचानतमो दीर्घजीवितमस्तपस्वितम आस स एतेन सूक्तेन
 द्वाजहारीततयो- द्वाजहारीततयो- पाप्मानमपाहृत तद्यद्भारद्वाजौ शंसति पाप्मानोऽपहत्य अनुचानो
 दाहृतवाक्यानि- दाहृतवाक्यानि- पाप्मानमपाहृत तद्यद्भारद्वाजौ शंसति पाप्मानोऽपहत्य अनुचानो
 नासुरेव तयोरर्ष्योः दीर्घजीवी तपस्वसानीति तस्माद्भारद्वाजं ‘शंसतीति’ बद्धचारण्यक-
 षिततन्व्यावेव त- षिततन्व्यावेव त- षिततन्व्यावेव त- षिततन्व्यावेव त- षिततन्व्यावेव त-
 षामानौ तावासा- वचनबलाद्भारद्वाजनिष्ठमूर्षाणामनुचानतमदीर्घजीवितमस्तपस्वितमत्वञ्-
 म्बभवन्नूरामानुजी- सणं विशिष्टयोग्यतावत्त्वमपौरुषेयसूक्तविशेषद्रष्टृत्वेन विज्ञायमानं
 याधिति फलितो सन्पुनः सूक्तस्य “पिबा सोममभियमुग्रतर्द, इत्येवमात्मनः समाराधन-
 ५९.। सन्पुनः सूक्तस्य “पिबा सोममभियमुग्रतर्द, इत्येवमात्मनः समाराधन-
 महिम्ना पाप्माऽपहृतिविभूत्याधिक्यलक्षणं कथमन्यथा “पतितं तप्ताङ्कनादर्थं चक्रा-
 ङ्कितमथापि वै, त्यम्युदितवचनोपवर्णिताऽङ्कनक्रियाजन्यपातित्यप्रसक्तिमृषावस्मिन्स-
 हेत वा कदाचित् । श्रुतिगतविशेषणानामनुचानतमत्वादीनां तप्ताङ्कनाभिधानपा-
 पाचारं प्रत्यवरोधकत्वात् । नह्यवरोधकमारोपितमनुमन्यते धर्माभासं सुभ्रान्तानाम् ।
 आत्मनिष्ठस्यालौकिकार्थाविभवनानयनसामर्थ्यस्य सांसिद्धिकत्वात् । तस्मादसम्भाव्य-
 द्रव्यस्वरूपप्रणयनं नामिमतमेवाऽस्त्यणीयो वा मुनीनाम् । एवं . तद्यारिचयितैतासां
 वाचामन्य एवासीद्भारद्वाजनामा तप्ततनूरामानुजीय इति वाक्यवैखर्याऽवगम्यते ।
 “पवितं विततं ब्राह्मं प्रभोर्गात्रे तु धारितं धृत्यैवाचाङ्कयेद्गात्रे तद्ब्रह्म संमवाप्तये ।
 यत्ते पवित्रमभिप्यग्ने विततमन्तरा ब्रह्म तेन पुनीमहे ब्राह्मणश्रुनिवृंहितमि, त्यादि-
 रपि ऋकनिकरो हारीतस्य संवादकमन्वादिस्मरणान्तरमृग्यत्वात्तत्रापि रामानुजव-
 र्मकदुरावेशरूपितत्वादवर्षीनरामानुजीयकृतक्षेपणकृत्यो विज्ञायते विस्पष्टम् । नैता-
 यता मुनित्वमत्राभिनिवेष्टव्यं तनुतरमत्या वा मानवेन । इत्यञ्च भारद्वाजीयतयो-
 दानृता “अतप्ततनव, इति वचनस्यैव शब्दतो वाऽर्षेणोऽशीकनासिद्धौ का वा पवि-
 त्रश्रुतेरशीकनयाऽर्षप्रामाण्यप्रत्याशा ।

यस्य "विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम् । चरणं पवित्र-
मिति द्वाभ्यां तदभिमन्त्रयेत् । पवित्रन्ते विततामिति मुद्रयेदक्षिणे भुजः, इति वचोसि

१० 'विष्णोर्नुकमि सनकस्मृतिगततया सौदर्शने कर्मणि विनियुक्ततया चोच्यन्ते तन्नो-
ल्लादिमन्त्रवर्णाना पपद्यते । महाभारतादौ सनकस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिमन्त्रेण स-
यामैकविनियोगप- रतेति परमार्थे त इकीर्तितस्य देहेन्द्रियादिवामनासामान्याविनिर्मुक्तस्य भगवतस्तद्वास-
स्तापकतयोदाह- नाविवृद्ध्यापयिकप्रक्रियालापकत्वमन्याय्यं यत् । वस्तुतस्तु "आ-
तसनकादिवाक्या मिष्टत्रपदहेतुक्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमाति-
प्रतिष्ठितवेदा- शंसनार्थमिदमादिमुक्तद्वयं विनियुक्तम् । सूत्रितञ्च "विष्णोर्नुक-
द्गादिप्रमाणविप्र- तिपिद्धतयाऽनुपा- देयताप्रतिपादनम् । इति सूत्रे "परोमात्रयेत्यच्छावाकः, इत्याश्रयायेन भगवता । ए-
वञ्च श्रौते कर्मण्यच्छावाकाद्यात्विक्ततृकाविष्णुदेवताद्देश्यकाशीशिष्टहोमव्यवहारस्यैव
प्रस्तुततया न ततो विरुद्धचमानमायिकप्रयोगोऽयमादरगोचरो भवेच्छौनकीय अं-
शतो वा सुदर्शनस्य वा तत्तापनादेः पदेनैकमेतन्मर्त्यकनानुक्रमणिकानैरुक्तकल्पा-
द्येवंविधव्याख्यानहीनेन तद्वन्धानम्पुपगमाच्च । न हि "विष्णोर्नुकमि, त्यत्र विष्वा-
दिपदानामापातश्रवणेन वा दग्वाङ्गानामभिनवेशसंमिद्धिः । तत्पदबोधयताया "वि-
ष्णोर्व्याप्तिकर्मणः, इति निर्वचनानुरूपायाः 'स्वारम्भकव्यूहविशेषविध्वंसनपटीयस्या-
स्तैरेतैश्चित्तशान्त्या शोचयितव्यत्वात् । यद्यपि शिवादिद्रोहिणां नोदीयादेव चेतः-
शान्तिः कल्पान्ते वा तथापि सत्पद्याविद्योतनैकहेतवे वचनव्यक्तिरारम्भस्येवासावि-
त्यवगच्छन्तु तदस्थमनाः । न हि "चरणं पवित्रमि, त्यस्य वा मन्त्रस्य सुदर्शना-
मिमन्त्रणे विनियोगो गृहीताशिष्टग्रहः । अपाद्याख्यानामिष्टीनां हविषः पुरोऽनुवा-
क्याया एव मन्त्रेण किलानेन विधीयमानत्वात् । "पवित्रन्तः, इत्यस्य तु मन्त्रस्य
धादिकृतविनिवेशविषयदुरालापसमूलोन्मूलनमविवृत्तं न प्रस्मर्तव्यम् । तथा च मुद्रणं
वा दक्षिणे भुजे मन्त्रेणानेन न विधीयत इति सुस्पष्टम् । विनियोगस्याऽप्यस्य
पुरस्तादुपदर्शितत्वात् ।

यस्य "चरणं पवित्रं पुराणं बाह्म्यं शुभं तेन चक्रेण सन्तसास्तरेयुः
पातकाम्बुधिम् । पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा तेनातप्ता तनूर्येषां न ते
यान्ति परं पदम् । तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति परम्पदमि, ति पाञ्चपुराणोत्तरखण्डे
द्वितीयाध्यायसप्ततयोदाहृतं वचोनातं तत्तूपावृत्तभरद्वाजहारीतादिवचननिरासत्प्रयु-
क्तपुक्तिभिरेव प्रस्तुक्तं वेदितव्यम् । पुराणांशास्याधिकतरविचारमाश्रित्यापि निगम-

बाहुल्यादेव पुराणान्तरस्य पराकरणं तप्ताङ्कनस्य प्रकृत्येव प्रतिप्रसङ्गम् । यच्च
 'शुद्धेन बन्धितमेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः । अस्मिन्हि विभ्रते देवा महोन्नतपद
 ययुः, रित्यादिशब्दसङ्घमुपबृहणगततयाऽवोचत् तच्च तार्तीयेन पुनर्विषयान्तरवा
 दिना नीधमानमन्यथा किमत्र जानीया । अपार्यप्रतीतिमृते किमप्यन्य न ब्रूया
 स्तद्वाद तदा तन्न्यायेन वाद तावक मृपामय ब्रूयादेव यथावत्स वादिजन इति न
 कथञ्चित्पारयस्यपन्होतुमन्यार्थमर्थयितु वा स्वार्थम् । इत्थञ्च पवित्रश्रुतेस्तप्ता
 ङ्कनप्रत्यायकोपबृहणलेशस्याप्यवास्तवतया वेदतदङ्गस्मृतीनिहासपुराणशिष्टाचारा
 क्षमेवाङ्कनमेतादिति सिद्धम् । यदप्यकूजत् पवित्रश्रुते कर्मान्तरविनियोगप्रती
 तावपि गौणमुख्यविनियोगाना बहूनामेकस्य सद्भावस्थले मुख्यार्थमनुपमृद्यैव कथ
 ञ्चित्तद्विनियोगनिर्वाहवदिहापि तथा निर्वाहसम्भवान्मुख्यत्वसम्भवे प्रयोगभेदेन
 तत्परत्वस्यापि सम्भवे बाधकाभावाच्च न चक्रधारणपरत्वविरोध इति तदप्यपमा
 पिनम् । विनियोगाद्बुद्धादृतकल्पसूत्रसङ्कीर्तिताद्विनियोगान्तरस्यैव वाऽत्यन्तमप्र
 तिपत्ते । न हि कल्पसूत्रादृते वेदाङ्गतयाऽवधारितात्किमप्यन्यत्प्रस्थानं न प्रम
 वत्यवधारयितु विनियोग मन्त्राणाम् । अकल्पत्वादेव प्रस्थानान्तरस्य वेदान्प्रति
 सर्वकालम् । न ह्यनधिकृतार्थेन तन्त्रेण तत्रात्तरीय वस्तु विधानायाल वा निषे
 धनाय । सर्वेण सर्वस्यैव वस्तुनो निर्वर्त्यतापत्तेरपरिहार्यत्वाच्चदिदमध्यवसीयते विनि
 योग एक एवास्ति मन्त्राणा कल्पसूत्रप्रस्थानसङ्कल्पतो यथामानमिति । इतरथा
 स्वैरिमानवसमुद्भावितार्थजायासहत्वलक्षणरिरक्षयिपासशीलिना ऽनु वेदाङ्गाना व्या
 कोपापत्ति । प्रयोजन तेषा "रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमि,"ति दर्शयन्त्या
 अत्रमन्त्रकात्यायनवाचोऽनुपादेयताप्रसक्तिश्च । एवञ्च पवित्रमित्यग्निरित्यादिवाचा
 मतप्ताङ्कनपरता च प्रायेण क्षेपकतेत्यवधेयम् ।

अथा"थ यजुषि काठके पठ्यमान—चरण पवित्र वितत पुराण

६१ चरण पवित्रा येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता । अति
 शक्तस्य द्वारमि पाप्मानमराति तरेम । लोकस्य द्वारमर्धिमत्पवित्रम् । ज्योति
 ल्यायाम प्रयास्युद् धानमहिमाऽनुवर्णन निराकरणमुखेन क
 ष्यद्भयानबदशो रण नो लोके मुधिता दधात्वि, ति मन्त्रद्वय व्याख्यायत इति
 मनावनियागाद्युपद प्रतिज्ञाय मुदर्शनपरतया व्याख्यातेय मन्त्रद्वयी समीहितसाध
 क्षेनम् । नायाल नो वैष्णवाप्रयायिनामिति चेन्मैवम् । आपाद्याख्याना
 मिष्टीनां याग्मानुशाक्याया एव मुदर्शनतप्ताङ्कनाऽस्पर्शसामा"याभाववत्या अप्र

निर्दिष्टत्वे तद्विषयविषयव्याख्याप्रवृत्तेर्वादिनोऽन्याप्यत्वात् । असिद्धे विषये स्वगो-
चरोपचयापचयचिन्तायाः “मृगतृष्णाम्भसि स्नातः स्रपुष्पकृतशेखरः । एष बन्ध्या-
सुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः”, इति वच्छून्यार्थतयाऽकार्यकारित्वाच्च । न चायं
चरणशब्दः सुदर्शनाभिधायीति धानुष्कयज्वनाम्ना त्रिवेदीभाष्यकारेण व्याख्याना-
त्तोऽयं शब्दो देवताविशेषपर इति ज्ञानयज्ञारूपे भाष्ये महामास्करेण व्याख्या-
नाच्च सुदर्शनवचन एवायं चरणशब्द इति सन्तोष्यम् । धानुष्कयज्वनाम्नः
त्रिवेदीभाष्यकारस्यैकेनापि ग्रन्थकारेण क्वचिदपि वा ऽनुदाहृतत्वात् । महामास्कर-
कृतवृत्त्या तत्तदाम्नायभागे ऽनुभूयमानया चरणशब्दो देवताविशेषपर इति वच-
नव्यक्तेर्विष्णोरेव पादेन्द्रियाभिमानिदेवताविशेषतया निर्देशादनिर्दिष्टत्वाच्च तत्प-
दवेद्यतया सुदर्शनस्य । यथा चाम्नायते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदादित्य-
श्चसुर्भूत्वा ऽसिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नि ” त्यादि । स्म-
र्यते च “वाग्ध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं च व-
द्विस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्ममित्याहुर्गन्तव्यं यच्च तद्गतम् । अधिभूतं
तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतमिति ॥

एतयोर्विष्णुभाष्येयप्रतिपादनप्रवणवार्तिककारिकाः पुनः “श्रोत्रम-
ध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् । अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवत
मिति”त्यारभ्य “हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यञ्च यद्भवेत् । अधिभूतं त-
दित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवत मिति,त्येवमाद्याः सम्मासन्ते । एतेन पा-
देन्द्रियाभिमानिन्या ननु विष्णुदेवताया अभ्यर्हिताचारनिर्वर्तनौपायिकयोग्यतावत्या
“अग्निर्देवानामवमो विष्णुः परमः । अग्निग्ने प्रथमो देवतानां सन्जानानामुत्तमो
विष्णुरासीदि ” त्यादिश्रुतिविशेषसम्प्रतीतस्वेतरदेवतासमवायसहभाविनिजभावाया
वृत्त्यन्तरप्रत्यासत्या कथञ्चित्प्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि तल्लाञ्छनानुस्मारकाङ्कनकर्मणः
सम्पर्काभावमेव मानाभावादधिगच्छामो यतो ऽनुवाके किलाऽमुष्मिन्नुदीरितक्रिया-
याः सुदुराग्रहैकगृहीताया उदकीदिसामग्रीसामान्यविह्वानायाः प्रागभावाप्रतियो-
गित्वमयापि तद्बद्धंसाप्रतियोगित्वञ्च । वस्तुतस्तु प्रस्तुतप्रयोज्यतालक्षणानामि-
ष्टीनामनुष्ठानात्मकसामर्थ्याधायकेन्द्रियपाटवं वा तदनुग्रहायत्तवेदार्थसमाचारश्च-
रणशब्दाभिधेयो नेतव्यः । एतावतैव प्रकरणस्यास्यानवद्यवेदार्थलक्षणस्य च-

रितार्थत्वात् । न हीदृशधिकारे तापनप्रसक्तिर्देहस्य विचारसहा । धियैव हि
 निर्विचारण्या समुपस्थापितत्वादर्थस्यास्य सुमन्दमतिभिः परम्परातः । इतरथा शी-
 खितधीसहस्रव्युदासव्यापारास्पदा तस्मिन्न स्यादेव दुर्निवारा । इत्यञ्च कला-
 दिप्रमाणमात्रनिर्णयनार्हो ऽयमर्थश्चरणश्रुनेरुपेक्ष्यते खल्वस्ति काभाससन्तसमात्राप्र-
 याद्युद्भावित आसमन्तात् । कल्पादिप्रमाणकार्त्स्न्योऽजृम्भी तु विद्यारण्यमुन्युक्ती-
 १२ उक्तमन्त्रा- तो ऽर्थो मनीषिमानवैकमान्यो यथा “चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं ‘च-
 णामशेषवेदाङ्ग- णं’ शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च ‘पवित्रं’ शुद्धि-
 सम्मतमर्थनिर्व- णं’ शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च ‘पवित्रं’ शुद्धि-
 चनं पुनरसीर्षा त- कारणं ‘विततं’ सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं ‘पुराणं’ सृष्ट्या-
 साङ्गनपरतादुस्- दिमारम्य प्रवृत्तत्वाच्चिरंतनं ‘येन’ चरणेन देवेन ‘पूतः’ शो-
 दनावधूननञ्च । धिमारम्य प्रवृत्तत्वाच्चिरंतनं ‘येन’ चरणेन देवेन ‘पूतः’ शो-
 धितः पुरुषः ‘दुष्कृतानि तरति’ पापानि विनाशयति ‘पवित्रेण’ अन्यस्य
 शोभकेन स्वयमपि ‘शुद्धेन’ तेन चरणदेवेन ‘पूताः’ वयं ‘पाप्मानमराति’
 पापरूपं शत्रुं ‘अतितरेम’ अतिशयेन छड्चयामः ॥

तत्रैव याज्यामाह । “लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्रानमानं
 महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु”
 इति । यदेतच्चरणाल्ख्यं देवतास्वरूपं तदेतत् ‘नः’ अस्माकं स्वर्गलोके सुधितां
 सुखयुक्तामवस्तिर्ति ‘दधातु’ सम्पादयतु । कीदृशं चरणं ‘लोकस्य द्वारं’ स्वर्गस्य
 द्वारवत्प्रवेशसाधनं ‘अर्चिमत्’ अर्चनायुक्तं सर्वैः पूज्यं ‘पवित्रं’ शोधकं ज्योतिष्मत्
 त्विषा प्रकाशनसामर्थ्येपितं ‘भ्रानमानं’ स्वयमपि दीप्यमानं ‘महस्वत्’ माहात्म्ययु-
 क्तम् । ‘अमृतस्य’ पीयूषस्य ‘धादाः बहुधा दोहमानं’ अनेकप्रकारेण सम्पादन-
 शीलमिति श्रुत्वर्थो हि निरवद्योऽवधार्यताम् । न च तत्साङ्गनास्तिकैरनादिकालतो-
 ऽनुष्ठीयते तत्फलं च सर्वपापनिवृत्तिः तत्पूर्वकमस्मात्सृज्वालाकिरणतेजो हि शो-
 भमानं सुदर्शनं परमभेदे निरनिशयमुखं स्थापयत्वित्यभिनिष्पन्नतयाऽर्थवर्गनं चर-
 णश्रुनेर्युज्यते न्याय्यं वादिनः । सर्वभ्यास्याऽविचारितरमणीयत्वात् । अधुनानै-
 रप्याभित्कैरनुष्ठीयमानप्रत्युत प्रत्यर्थं निरस्क्रियमाणं नाम तत्साङ्गनाख्यं वस्तु-
 नादिकाद्यप्रवृत्तैस्तरतमभावेनास्तिक्यसम्मीलिनात्मभिः कथद्धारमादृतं स्यादुष्कृ-
 त्यम् । यथाहनाङ्गना एवास्तिका आमुर्नानाऽदृताङ्गना इति द्रूपे तदाऽभ्युक्ती-
 त्या कृत्स्ना एव महाजनास्वरवपरिदेवनादुर्निरीक्षणाक्रान्ता आस्तिक्यं ते सहेर्षते
 कथं वा सर्वतन्त्रसिद्धान्तिनो दुर्नयाधीनं सन्न्यासप्रणेताः । न कथञ्चिद्वेदि

निरूपणे साहजिके मिलिता एवालापा मृद्रेणुषु रेवायास्तार्विकीनाः । परमपदनि-
रतिशयसुखयोस्त्वद्गदीरितयोरसम्प्रतिपत्त्या सम्प्रतिपत्तिस्तेन निरयपदनिरतिशय-
व्यसनयोरेव जागरूका । न च पुनः पापनिवृत्तिकामस्तत्तत्रधारणलक्षणसंस्का-
रविशेषं कुर्यादिति परमपदप्राप्तिलक्षणमोक्षकामस्तादृशसंस्कारविशेषं कुर्यादिति च
विधिः फलिनो द्रष्टव्य इति वाचोयुक्तिर्गुक्ता व्युत्पादकम्मन्यस्य । लिङ्गादिप्रत्य-
यवटितस्य हि वाक्यस्याद्यावध्येकनमस्य वाऽङ्कनसंस्कारकर्तव्यताग्राहकस्य वा-
दिनाऽनुचरितत्वात् । वाक्यस्याङ्कनकर्मण्येवमात्मनो भारत्या अप्याख्यातुमश-
क्यत्वं त्वधिगतमेवाभियुक्तैः । न चापि विधिः फलतीति सूक्ष्मदर्शिता दर्शनदू-
षितस्योपपद्यते कार्यकारिणी यतो वयं विध्युदयौपधिकपरिकरपारम्परीं मृष्यामहे
विशिष्टावगत्यै विस्पष्टाभिधेयधीनिदानार्थवादवाक्यावल्या माभ्यामिकमतोन्मेषचम-
त्कारचित्तितत्वात् । “शेषुषी भक्तिरूपेति,, श्रीमाप्यप्रतिपादितमक्तेरेव श्रीनि-
वासनिष्ठायाः परमपदप्राप्तिहेतूतया निर्दिष्टाया विद्वत्विशेषोपापत्तिस्तयास्त्यङ्कनकर्म-
णः पुरो मागे मक्तेरप्यतिशयितयोग्यतापादकदुष्प्रत्ययवतोऽत्र वादिमानवादतस्य
च । एतेनाप्यपार्थ एव पूर्वपक्षिणः समुन्मीलन्नुन्मार्जितो वेदितव्यः । न हि
“चरणं प्राङ्गणे चरु,, इति वचनं निषण्ठी वेदानां क्वचिदस्ति न वा नैरुक्ते ।
प्रागेवाऽत्र नैषण्ठकपाद्मपुराणश्रीशास्त्रवचनतेयोदाहृतपदपद्धत्या मृपात्वस्य विस्पष्टं
प्रसाधितत्वात् । इत्थं चरणशब्दस्यामुदर्शनार्थत्वे सर्वतः सिद्धे सुदर्शनवस्तुप्र-
त्यायनानुकूलरुप्रवृत्तिं चरतेर्गत्यर्थकत्वात्प्रत्ययस्य करणार्थकत्वाच्च परमतसाधने
च यौगिक चरणशब्दस्य विशेष्यपरत्वमन्येषां निर्वचनविवक्षया विशेषणपरत्वं
“सुवितवसुधितनेमधिनधिप्यधिपीयचे,, त्यादिनाऽनर्थव्युत्पादनोपायलक्षणां वि-
दाङ्कुर्वन्तु दोषज्ञगणाः । न हि पुना “राज्यं हुत्वा ततश्चक्रं तदग्नौ प्रतते
गुरुः । चरणं पवित्रमिति तच्चक्रेणाङ्कयेद्भुजमि,,ति बृद्धहारीतस्मृत्युपन्यासेन वा वि-
निगोमो मन्त्रस्यास्य न्याय्यो मन्तव्यः । हारीतोदाहरणघाष्ट्यस्योदाहर्तुरसकृ-
दप्र प्रत्याख्यानं विहितं नूनं यायादेव विदुषां चनोवर्त्मनि यस्मात् । तथा च म-
न्तयोरेतयोर्विद्यारण्यतीर्थोपवर्णनप्रकरणार्थैव वेदाङ्गावतरणसमलङ्कृता च त्रिलो-
कीवन्द्येति स्थितम् ॥

इति विष्णोर्नृकम् । चरणं पवित्रम् । लोकस्य द्वारमित्यादिमन्त्राणां
चक्राङ्कनपरनाशङ्कानिरासः ॥

ननु “चमूपच्छयेनशकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।
 ६३ चमूपच्छये- अपामूर्धे सचमानः समुद्रं तुरीयं घाम महिपो विवक्ती,, ति म-
 नेत्यृचस्तसाङ्गन- न्वसमाम्नानबलाद्भगवद्गोविन्दचक्रादिलाञ्छनधारणस्य सुस्पष्टप्र-
 परत्ववर्णन वा- तीत्या कथङ्कारं तद्व्युदसनं विधीयतामिति चेन्मास्मैवं मंस्या ।
 दिनो विराक्रिय- ते मानस्समस्तै- मगवलाञ्छनलेशस्याऽप्यत्राप्रतिपत्तेः । सूक्तं हीदं “प्रमेना-
 रेवातितराम् । नीरि,,ति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजपैत्रैषुमं प-
 मानसोमदेवताकं विद्योतते । तथाचानुक्रम्यते “प्रमेनानीश्चतुर्विंशतिर्दिवोदामिः
 प्रतर्दन इति गतोऽयं सूक्तविनियोगः । एवञ्च ऋच एतस्याः पूर्वापरासां ना-
 म सोमस्यैव देवतायाः स्वरूपसङ्कीर्तनलक्षणमहिमावबोधिनीनां पुनरतिरिक्तार्थावरो-
 धिनीनां परं विनियोगतात्पर्ययोगमकत्वे तद्वत्स्वान्तर्गतोपोद्बलकबलविभेदसमलङ्क-
 तत्वे हन्तर्चोऽमुप्या एव मध्यपातिन्याः पुनरपक्षपातिन्याः पाक्षिकाभिधेयगोचर-
 चिन्तासन्तानः सामञ्जस्यं नाशुन्वीत प्रमाणमूतानाम् । अन्यथाऽप्रस्तुतमप्यारा-
 र्थं मतिवैकल्याद्रेचयतामस्वाध्याऽनुगुण्येन सर्वत्र सर्वस्यैव सर्वार्थतापत्तिः । इ-
 त्यञ्चानिष्टमेवेष्टमर्थयतो वा देवानांप्रियस्य “ ऋपिमना य ऋपिकृत्स्वर्षाः सहस्र-
 णोपः पदवीः कवीनां तृतीयं घाम महिपः सिपासत्सोमो विराजमनु राजति पु-
 प् । मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न मृत्वा सनये धनानाम् । वृषेव श्या
 परिकोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्बो उराविवेशे,, त्येवंरूपे ऋचौ स्वाव्यवहितपूर्वोत्तरे मा-
 रिके भवन्त्यौ । न ह्यमुयोः स्वान्तर्वातिपदपूगेन सोमस्यैव ग्राहयिष्योरन्यतरा
 वा ऋग्मगवदायुधं वा तापनं तस्याभिधत्ते । यद्यगमिष्यद्विगानावकाशशीलित-
 या वाद्यभिहितप्रतिपत्तिस्तदा नाकरिष्यदेवोपेक्षां तदाकर्षणविषयिणीं भवन्नपि म-
 तिमानयमायुष्मान् । ऋचि त्वमुप्यामायुधगोविन्दुपदे यदृच्छया प्रतिपद्यमानः पु-
 नरप्रतिपद्यमान एवामिप्रायं तयोरस्योनयदकस्मात्कुत्सिताभिधेयं सुधीतनितिरस्का-
 रमाननं सर्वशः । तित्तसत्तासमुच्छ्रांसितात्मानो न सेहिरे प्राञ्चो न वा सह-
 न्तेऽर्वाञ्चो वस्त्वेतत्तत्पदबोधयतया शास्त्रस्थाः । “युध्प्रहरणे,, इति स्मरणाद्-
 णरङ्गकालीनघनुर्धोरिसमुत्सादनानुकूलविशिष्टव्यापारकरणात्मा व्यक्तिविशेष आ-
 युचम् । तदिदं स्वस्वकालीनात्मसेतुभेनृदतेयमानवविमोहनायैव प्रयोगयोग्यमु-
 न्मार्गिपरिरक्षिताङ्गनरुर्मणि धातुशकलसम्प्रचोदिताय भगवद्विष्यदेहैकदेदीप्यमानं
 करणरादिबदभिन्नप्रतीतिमात्रसमास्पदं कथमन्यथा परिणेतुं स भगवान्स्वभक्तौ

वा वियोजयितुं प्रभवेत्ततस्तदाभास इत्याशेषो वा समासेप्पुराराधकाभासदुर्देवक-
 थानुकार्थेवाऽपतत्यतितराम् । न हि नारायणो भगवान्पदाद्गोविन्दात्मकादृते पदे-
 न गोविन्दात्मना क्वचिदपि सङ्कीर्तितः परिदृश्यते । अत एवामरकोपादौ “वि-
 ष्णुर्नारायणः कृष्णः, इत्यारम्य “गोविन्दो गरुडध्वज” इत्येवं प्रवर्तितायामभिधान-
 परम्परायां पश्यामः सर्वत्रापि “गोविन्दः, इत्येतदेवाविशेषात् । तद्रूपप्रसाधन-
 न्तु योगेन केनचिद्वैच्छिकेन सम्पन्नप्रायमपि योगेन केनापि न भवत्येव वक्तुं वि-
 ष्णुदेवतायाः पदमेनत् । “वेदान्तो वैदिकाः शब्दा सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः,
 इति पस्पशाह्निकधृतकारिकार्थपर्यालोचनयाऽपि गोविन्दं गोचरीकृत्य भगवन्तं प्रयु-
 क्तात्पदादन्यदेवेदं “गोविन्दुः, पदं वस्त्वन्तरवाच्येव प्रतिपद्यामहे । किं तदित्या-
 काङ्क्षायां यष्टृणां गवां लम्पकः सोम एवानुक्रमणिकाकल्पादिभिरधिगम्यते । त-
 स्यैवात्र प्रस्तुतत्वात् । न हि तृज्वद्भावाऽत्र छान्दस इत्येतावता गोविन्दुपदनि-
 प्पत्तिः । विधानविशेषान्तरस्यापि तद्विषयस्याप्रदर्शितत्वात् । न वा तावत्रा
 तद्विग्रहलाभेन विग्रहान्तरवतो गोविन्दस्य क्वचिल्लभ उपजायते । तृज्वद्भावाप-
 वादिकाया “दृक्पुत्रदेहनादेश्चे, त्यादिवामनकारिकाया जागरूकत्वात् । “वि-
 न्दुरिच्छुरि,ति पाणिनिस्मरणस्य तूप्रत्ययान्तत्वेन निपातनविधायिनस्तद्रूपापत्तिवि-
 घटनाच्च । “तुप्यतु” नयेनेदमादृत्यापि पष्ठचन्तं परिकल्प्य पदेनानेन शेषिभाव-
 मापाद्यमानस्यैव विष्णोर्गोविन्दस्य “द्रप्सः, शब्दशब्दतयोपादीयमानशेषमावापन्न-
 स्य जीवस्य वर्णनामिष्यते सोपपत्तिकम् । गौणमुख्यादिसम्बन्धावगाहिभेदान्वय-
 स्वात्रात्यन्तानुपपत्तेः । अभेदान्वयस्यैवैकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितधर्मिसमनियत-
 स्येह “शकुनद्रप्ससचमानमहिपात्मकः, पदबहुत्वगोचरस्य स्वारसिकत्वे विशेष-
 णात्मनस्तत्पारम्परीमध्यपातिनो “गोविन्दुः, पदस्यापि तद्वत्तत्र “ऋषिमनाः, इत्य-
 व्यवहितपूर्वर्गतसोमशब्दं प्रति विशेष्यभूतमानुषङ्गिकमुद्रया सम्पद्यते । न चेमां
 सदर्थव्याक्तिं परित्यज्यासत्पदपदार्थप्रलापो भवेत्तत्रग्राही । न वा गत्यन्तराभाव-
 कृतात्मकौशलप्रदर्शनं विचारसहम् । तस्यैवात्राप्रस्तुतत्वात् । यत्र हि तात्प-
 र्यानुपपत्तिलक्षणन्यूनताविशेषावाप्तिस्तत्रैव तदपोहनाय पदपदार्थस्वरूपव्यतिक्रमण-
 म्पद्यते न्याय्यं न स्वितरत्र । यथोक्तं “मीयमानपरित्यागो बाधके नासति स्फु-
 टे । दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपारिकल्पने”त्यत्रभवद्भिर्मदृष्टपादैः ॥
 वस्तुतस्तु नेदं सूक्तं भगवन्तं वक्ति गोविन्दम् । न वा शेषशेषिभावा-

१४ पुनरपि ते- पञ्चयोर्जीवेश्वरयोः सेव्यसेवकभावं विधत्ते यतोऽत्र वादी "ममैतां-
नोपवर्णितस्याप्र- शो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, इति स्मृतिमुदाहरन्नोपादेयव-
कृतार्थस्य परा- चनः स्यात् । तदभावादेव हि मृषात्वं वादिनो व्यक्तीभवत्य-

त्युक्तैः । नापि शरीरशरीरिभावापन्नवस्त्वाधेयत्वशोपत्वलक्षणं किञ्चिद्वा नि-
र्दिश्यते । असङ्गतत्वादकिञ्चित्करत्वाच्च सूक्तार्थे । न हि द्रप्सशब्दोऽत्र
भूतजीववाची ज्ञातव्यः । अंशांशिभावभाग्जीवेश्वरव्यतिपद्गस्येह मावामावात् ।
न ह्यसम्बद्धोऽर्थः सम्बन्धाधीनविशिष्टप्रकरणसरणौ प्रवेशयितुमीष्टे । स्वस्वमात्र-
विश्रोपापत्तेरनपोद्यत्वात् । एवञ्च "द्वुप्रस्रवणः, इत्यस्माद्रवणशील इत्येवाभि-
धेये पर्युपेते स चासावत्र परिनिष्पन्नगुणातिशयशालिसोम एवाभ्युपेयते न तु जा-
तु जीवः । तस्य त्वभ्युदितगुणाऽक्रान्तत्वात्प्रकरणत्राध्यत्वाच्च । न चेह सू-
त्रप्रतिपाद्ये श्रौते कर्मण्यायुषपदेवदनीयान्युपपद्यन्ते सुदर्शनादीनि । स्फ्यक-
पाछादीन्येवायुधामि दश किल यत्ने परिगणितानि यतः । न हि कश्चिदुरभिनिवे-
शो वादिनो वस्तुनि यागालये सुदर्शनादिकमायुधाभिधानाभिधेयतयाऽलं प्राहयितुम् ।
अभिनिवेशस्यैवमात्मनोऽभिनिवेष्टुःशिवालापमहायासैकवद्विगतत्वात् । न च पुनः कस्य
दप्सइति कस्याऽयुधानीति चाकाङ्क्षाया उभयत्रोक्त्यानाच्छ्रमकपदान्तराभावात्सलि-
हितत्वाच्च पूर्वोदाहृतश्रुत्यन्तराद्यैककण्ठ्येन सुदर्शनादिभगवदांयुधानि धन्विसन्त-
प्ततत्संयोगन्याङ्कनद्वारा धारयन्सन्नित्यर्थनिरूपणशीली नूनं दग्धतनोर "ननुमा-
पणाः, स्यादिनिग्रहस्थानपराहता हतैव पर्युपेयते । वार्णितरीत्या संसर्गसंसर्गिणो-
रनवसराच्छ्रुतावस्या आकाङ्क्षाया एतस्या अनुत्थानादेव तच्छ्रमकशब्दान्तर-
गवेषणमनांवंश्यकम् । न हि प्रागुदाहनाया अस्याः पुनः श्रुतेरितरेतरविलक्षण-
प्रकरणवद्विगतत्वात्तादृशस्यैवार्थस्याभिधायित्वाच्च सात्त्विक्यं वा संसर्गो वा आ-
काङ्क्षा वा भवत्यथ योगयोग्या । तप्ताद्गन्धस्याप्यप्रत्ययसंसिद्धिवदुदाह-
ताया अमुष्या अपि सिद्धिरधिपमैव वार्णितवर्णयिष्यमाणाम्यां तावद्भक्तिभ्यामुज्जी-
यते । न चात्र शत्रुनपदाच्छक्तिमत्ताया युक्तत्वेऽपि संसारादात्मन उन्नयनानुकू-
ला शक्तिः सा युज्यते प्रस्तुता । स्वसेवनोद्भूतसन्नियतगुणाविर्भावप्रयुक्तत्वाद्दत्ति-
ग्यनमानं प्रति वल्डीरसस्य सोमात्मनः मुख्यकम् । यत एवमनो "विभृत्वा,
पदस्यान्येषामपि भरणसमर्प इत्यर्थो ऽन्युत्पन्नव्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वको नार्थः । अधि-
कारादत्र "हरनेरातोमभिन्नः, त्यादिना "कानिप्रः, स्वयान्नम्यास्य स्वाधारभूतय-

ज्ञपात्रेषु विहरणशीलं इत्यस्यैवार्थस्य कल्प्यादिसम्मतत्वात् । नापि चमूपच्छब्दो नित्यसूरिपरिपदि सीदतीति व्युत्पत्तिं सहने । नित्यानित्यसूरिपरिपद एवात्रा-
प्रसक्तेर्दिव्यसूरि तावत्स्वीयशूद्रगुरुं ' मन्थमानस्येषमनुम्मृतिर्मलिनात्मन आल-
क्ष्यते ॥

तत्त्वतस्तु सूक्तस्वामिनः सोमात्मनो विवर्तभूतस्यैव वल्लीरसस्य चमन्ति

६५ ऋच एतस्या- भक्षयन्त्यत्रेति चम्बश्चमसास्तेषु सीदन्त्रा अविपणणफलके वर्त-
स्तत्त्वार्थाऽऽवेदन- मानश्चमूपदित्येवार्थो वेदार्थो न तु जातु दग्धतनुजल्पितः रु-
म् ।

रूपान्ते वा । अस्पृष्टनिरुक्तोऽपि तत्रत्यतथा शकुनश्रेयनादिशब्दयोर्निर्वचनमवगा-
ह्यत्रायं दग्धात्मा मन्दाक्षमन्दाक्षतां नावत्त इत्याश्चर्यम् । नाप्यर्चिरादिगत्या
परमपदगमनदशायां नित्यसूरिभिरभिमुखमागतैरनुगम्यमानो गच्छतीति स्वारीति-
कार्थवर्णनं तस्य प्रामाण्यमश्नुते तराम् । विगनासुरिवानिशं वर्तमानस्य हि दग्धा-
ङ्गस्य सुरासुरमानवैरपरिहार्याभिभवभूमित्वात्प्रत्युत निरयाध्वसन्वानाधीनविलक्ष-
णक्रियापारम्परीपरिवेष्टितत्वाच्च । सम्मुखागमनक्रयायाः कोऽवकाश इति चिन्त-
यन्तु चेतनावन्तः । न हि “तुरीयं धामे,, ति पदं विशेषणविशेष्यभावापन्नं वा-
सुदेवाख्यं परं तेजोऽत्राभिधत्ते । अपेक्ष्यैव सूर्यादिधामानि चान्द्रमसस्यैव धाम्न-
स्तुरीयपदेन प्रकृते विवक्षितत्वात् । “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदि,,
त्याद्या श्रुतिस्तथात्वमेकधामान्नरितनियमनेनावेदयति । न हि “विवक्तिपदं, वि-
शिष्टवचनलक्षणन्तवनपरं न वा तत्र “तद्विप्राप्तो विपन्यवः । एतत्सामगायत्रास्त,,
इत्याद्याः श्रुतयो भवन्ति मानम् । सोमवाससमाश्रयीभूतलोकस्यैव प्रकृतत्वे न
ततोऽतिरिक्तस्तवनं विवक्षाविपयतां प्राप्नोति । स्थाने सद्दर्थत्वेऽप्यस्थाने तस्या-
पार्थत्वात् । ध्यानसमाभिसन्निवेशितचेतसां नाम ब्रह्मविदां स्वकाले साक्षात्कारवि-
षयीभूतनिरवाच्छिन्नप्रत्यक्तत्त्वैकमाहात्म्यानुभवस्वरूपमङ्गीर्तनस्यैवैवमादिश्रुतीनामर्थ-
त्वे स्तुतिस्तल्लव्यस्तोतृलक्षणत्रिपुटीपर्यवसन्नभेदप्रतिपत्तेरवेदार्थत्वात् । विस्तरस्तस्या-
द्वैतसाम्राज्यादास्माकीनादवगन्तव्य इति बाहुल्यमयादिहोदास्यते । विलक्षणस्थला-
पेक्षया प्रयुक्तायाः किल निरुक्तेर्भूयस्या आख्यातानुरुमणिक्रियायां माधवाचार्यैः
श्रीमद्वि “विवक्ति सिपक्ति जुपन” इत्येवंरूपायास्त्वयोदाहृताया व्याख्यानकात्स्न्ये
प्रति तेषा मान्यतरतामतिमत्ताऽवबोधनं त्वदादीन् न्याय्यमेव सर्वदा सर्वथा च । न
चकादिभगवत्ल्लाञ्छनधारी तर्तु स्वयं तारयितुं वेतरान्शक्नोति कथञ्चित् ।

“स्वय नष्टः परान्नाशयती,, ति न्यायात्पतितभावादमुप्य ससर्गिणा पातित्याता
 सिरेवातितरा यतः । “पतितास्तत्सयोगिनश्चे”ति स्मृतिषु घण्टायोपात् । न च
 सप्तारानिवृत्तिपूर्वकपरमपदप्राप्तिकाम प्रति गोविन्दायुधधारण कचिदप्युपदिष्ट प
 श्यामः । प्रत्युतोदाहृतोदाहरिष्यमाणवर्त्मना घोरतरसप्तारपदावाप्तिहेतुभूतदेहादि
 निषिडतरवासनानिदानाज्ञानतमिस्त्रासमाच्छन्नतामेव दग्धतनूनामध्यवस्याम । लञ्ज
 नेमेतद्भगवद्भावसम्बन्धं न भजते भजत्येव तु ज्वलदयोषट्टिकासङ्गतिमहामोहमित्यस
 कृदवोचाम च । यस्तु “चमूपच्छयेन,, इति च “प्रते विष्णो,, इतीत्पृचौ “पा
 ठयेद्वग्दृशा पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च । गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे विभ्रत्सुश्रोणि वै
 द्विन । तुरीय धाम तद्विष्णोर्महिष्ठ प्राप्नुयादि,,ति “चमूपच्छयेनश्शकुनो वि
 भृत्वतिऋगब्रवीदि, ति पारमेश्वरसहितास्कन्दपुराणवचनतयाऽत्रोदाहारि वचोनात
 तत्तुच्छम् । संहितादिनाम्ना वाङ्मिकरस्यास्य दग्धाङ्गैरारचितत्वा-मायाविभि ।
 यदीय विनियोगवागार्थैव स्यात्तदा ऋषिभि कल्पसूत्रप्रणेतृभिराश्वलायनादिभिरुप
 स्पृष्टा पुनरात्मप्रनाड्या पर प्रवर्तिता स्यात् । नोपस्पृष्टा न प्रवर्तिता चेत्यलीकमे
 वोदाहरण वादिनोऽवधारयन्ति धीराधिराजा । श्रुतेरस्या योजनान्तराण्युपवृहणान्त
 राणि चान्यत्र द्रष्टव्यानीत्युक्तिर्वा तस्य किमात्मिकेति विचिकित्साया वचश्छल
 नात्मिकैवेति द्युवते किल विपश्चिज्जना ॥

इत्यञ्चाश्वलायनादिकल्पसूत्रोपात्त एव विनियोगस्तदनुयायिविधारण्यो

१६ वेदाङ्गर
 हर्यैकसमलङ्क
 तश्रीविधारण्यभा
 श्यापादाहरणम् ।

पवर्णीतश्चार्थः सङ्ख्यावान्मान्यो यथा । “चमूपत् । चमनि
 भक्षयन्त्यत्रेति चम्बश्चमसा । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्बाविधि
 पणफलके । तयोर्वर्तमान श्येन शसनीयः शकुन शक्तः सा

मर्थ्यकारी विभृत्त्वा । “हरतेरातोमनिञ्चि” त्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशी
 लः । गोविन्दुर्यममानाना गवा लम्भकः । विन्दुरिच्छु । पा ३ २ १६९ ।

इत्युप्रत्ययात्तत्त्वेन निपातित । द्रप्सो द्रवणशील आयुधानि स्फ्यकपालादीनि वि
 भ्रद्धारयन् अपामुदकानामूर्मि प्रेरक समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षलोक
 सत्प्रमान सेवमानो महिषो महान् य एवविध सोमः स सोमस्तुरीय चतुर्ध धाम
 पान्द्रमस स्थान विवक्ति सेवते । सूर्यत्रोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति
 “यम पृथिव्या अधिपति स माध्वस्वित्यादिभिश्चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपति समा

वृत्त्वत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायत" इति । एवं वादिनस्तप्ताङ्कनपरतयोपवर्णनं श्रुतेरस्यामृषामय-
मिति सिद्धम् ॥

इति चमूपच्छ्रुतिव्याख्यानप्रत्या-
ख्यानम् ॥

ननु भोः शतपथब्राह्मणे याज्ञवल्क्यकात्यायनसंवादरूपे दशानुवाके च-

६७ तप्त चक्रमि
त्यादिवाचा वेद-
पाद्यत्व पुनरेता-
मिस्तप्ताङ्कनासि-
द्धिरिति निरूप-
णम् ।

क्रब्राह्मणे प्रत्यनुवाकं परमपुरुषसायुज्यसालोक्यादिपुरुषार्थहेतुत-
या तप्तचक्राङ्कनमूर्ध्वपुण्ड्रधारणं च "तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्य-
मित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्माद्विरेखं भवति । ब्राह्मणः सायुज्यस-
लोकतां जयति य एवं वेदे" त्यादिवाङ्निकरेण प्रतिपाद्यमानं

कथं स्वया पराहृष्यतामिति । इत्थम् । सर्वं चेदं प्रलापजालं शिक्षापान्त्रमुपतिष्ठते
यत आदौ शतपथे नन्वनुवाकसङ्केतलक्षणसंज्ञाया एवात्यन्ताभावः । ब्राह्मणसं-
ज्ञाया एव तत्र निहितत्वात् । संज्ञा चेयं सर्वदेशीयवैदिकप्रणालीपठ्यमानपुस्त-
भारतपुरातनात्तलपत्रसंचिनिकाच्चावाधितासन्दिग्धप्रतीतिविषयाऽवसीयते चतुर्दश-
काण्डेष्वप्यविशेषात् । न तत्र कुत्रापि मैत्रेयीब्राह्मणान्तर्यामिब्राह्मणज्योतिर्ब्रा-
ह्मणादिवच्चक्रब्राह्मणसमाह्वयं प्रकरणं किञ्चित्प्रतिपद्यामहे यत्र हि याज्ञवल्क्यका-
त्यायनसंवाद उपनिबद्ध इति मृषा रोदिपि वृथा पुनर्मन्दबुद्धे । यदि चेत्तत्र "त-
प्तं चक्रं द्विभुजे धार्य" मित्यादिपदपङ्क्तिः सत्या स्यात्तदा तदर्थगोचरसंदेहतो
वैदिकत्वादशेषा एव विद्वांसो व्यावृत्तमतयो भवेयुरेवाविवादम् । विभूयुर्वा ला-
ञ्छनानि किल तानि निर्वैरं प्रत्यर्थम् । न तेऽवर्तन्त वा वर्तन्ते तद्विषयविषय-
विश्वासलेशभाजो जातु चित् । प्रत्युनैतल्लाञ्छनादिमन्मानवान्हुर्बुर्कुर्वन्ति दयार्द्र-
हृदया अप्यमत्सराः । शश्वद्गन्धाङ्कल्पितवचोजातमेवंरूपं दाहार्थकं शृषामूतं
निश्चिन्वाना विराजन्ते सदध्वन्येव तल्लाञ्छनाद्यपलक्षणविधुरे वैदिके परमनादिनि-
धने स्मृतिकारकल्पकाराद्यृषिसाहस्रीपरिसेविते विचारकाग्रेसराः । यदि चेच्छत
पथाच्चक्रब्राह्मणमानीर्निर्गच्छेत्तर्हि शङ्खब्राह्मणं स्वन्यायादेव कुतो न ततो निर्याया-
त् । गदापद्मयोस्तद्दृष्टुमृद्रेस्तयोरपि स्वान्तर्हिततामूश्रीकयोर्विशिष्यैव ब्राह्म-
णानि ततो निष्कासयितुकामोऽपि लज्जयैव कयाचिदप्रदर्शयितुमना व्यवतिष्ठमान
आलक्ष्यते । एवञ्च दुर्भगाग्रयाद्युपकल्पित "तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमि" त्यादिकं
वचोनालमतद्ब्राह्मणवर्त्येव सज्जन्तुकालापूर्वबन्धुमरसन्नाहनयनमवजानीमहे । यथा-

यस्यशक्यैककृततापनक्रियैश्च ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्ये चेद्भवेतां तर्हि ब्रह्म वा
दग्धतनूनां सायुज्यसालोक्ये वा काकणिकामात्रप्रतितन्त्राणीति कृतं व्याख्यानप्रज्ञ-
या माननीयशेमुषीकस्य नूनं देवानांभियस्य ॥

ननु च भोः “देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्त-

६८ देवामः पि र्गं लोकमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्म-
तर इत्यादीन्य- णास्तद्वहन्ति अग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्व
पि वचनान्यदे- णास्तद्वहन्ति अग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्व
द्वचनानि यत् पुण्ड्रमालिखेत् । तस्माद्द्विरेखं भवति । पुनरागमनं न याति-
एतरेष्यनङ्कन- ब्रह्मणः सायुज्यःसलोकतां जयति य एवं वेदे”ति श्रवणेन देश-
धिद्विरिति प्र- नां पितृणां च सुदर्शनधारणलक्षणसंस्कारमहिम्ना स्वर्गलोकप्राप्ति-
तिपादनम् ।

मनूनामपि तन्महिम्ना लोकसृष्टिशक्तिलाभस्तादृशसंस्कारस्य ब्रह्मविद्वार्यमाणत-
र्थावदमर्थादया प्रदर्श्य तप्तचक्राङ्कनसच्छिद्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणे परब्रह्मसायुज्यसालोक्य-
प्राप्तिलक्षणफलवती इति निरूपितं मया कथङ्कारमपाकुर्या इति चेदेतदेवं विना-
नीयाः । सर्वमेतत्सन्निपातसमयावच्छिन्नस्वच्छन्दालापविलापसोदरमेवाभ्यवस्य-
न्ति विद्वंसः । परिहृतमेतदनुवाकसंज्ञैव शतपथे नास्तीति पुनरपि “तप्तं चक्रं
द्विभुजे धार्य”मित्यादिवचो“वदेवासः पितर”इत्यपि वाक्पटलं न भवत्येव तत्रेति परि-
ह्रियते मूले व्याख्याने तदत्यन्ताप्रत्ययादवच्छेदकावच्छेदेन । सामानाधिकरण्येन
मतीतिरेवं सत्येतस्याः प्रतिबद्धेति विनानीयाः । अभिलाष्याभिलाषकयोरभौवे
प्रचारवार्तायास्तयोः किमात्मकतेति परं मन्वीयाः । सत्यप्येवं ‘तुष्यतु’ नयेन वा-
चमेतामवतार्य विचारयतान्नो निजप्रत्यनीकमावापन्न “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यमेत । अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययामिनः सुकृतं भवती”ति परिगणितविध्वर्ष-
पादवाग्वह्नीप्रतिपद्यमानवस्तुसमूहबहिर्भावमावित्वाद्भन्तुन एतस्यैव तापनोर्ध्वपुण्ड्रा-
द्यात्मनो मृपात्मकतैवापद्ये । तन्नो दाहेन जन्तुमन्नानसामान्यसंमीयमानेन हा-
हेत्यादिकूजिताक्रन्दनादिवृष्टफलातिरिक्तफलप्रत्ययस्यानौचित्यात् । न ह्यनुचि-
त उचितावगतिर्न्याससिद्धा । सर्वेण सर्वस्य साध्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । न
हि देवाः पितरो वा आनानासिद्धाः पुनर्विभूतिमन्तः सत्त्वोत्कटास्तामसकार्यमङ्गदा-
हापाधोर्युर्भातु चित् । न हि लोकरुमर्जनप्रज्ञावत्त्वे तन्त्रं भवत्यङ्कनं यतस्तत्प्र-
योक्तृकामप्रत्यास्तपोयोगात्मिकायाश्च मानस्याः सकाशात्तिरस्कारगोचरं भवत्यप्यु-
च्यैषश्च मामप्रया स्यमुषैव वितेनिरे केवञ्च मनवो वस्तुमृष्टिम् । न हि वस्तुनो

ब्राह्मण्यमाजो वहन्ति वा वाहयन्त्यङ्कनं कथंचित् । ब्राह्मण्यात्प्रभ्रश्यतापत्तेः प्र-
स्यासन्नत्वात् । न च सच्छिद्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणं पुनरांगमनादिप्रयासापनोदनं न्या-
य्यं पश्यामः । सत्वशुद्धिमयोजक्रीभूतकर्मोपास्त्योर्बाह्याङ्गत्वेनाभ्युपेतत्वे तिलका-
घाचारस्य न तेन बाह्याङ्गभावभावितेनाभ्यन्तरविज्ञानलक्षणोपायातिशयसंलक्ष्यपु-
नरावृत्तिनिवृत्तिरभिनिष्पद्यते नापि तत्फलभूतं सायुज्यादि नितराम् । तथा च
तिलकमात्रस्यैवंरूपत्वे वेदवाक्यं चोक्तलक्षणमूर्ध्वपुण्ड्रमप्रयोजकं पर्यवस्यत्यवि-
वादम् ॥

ननु “धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

१९ धृतोर्ध्वपु-
ण्ड्रस्यादीनि वा
वचांसि न वेदा
दिगतानि ना-
प्येतैरभिप्रेतार्थं
धिदिरिति व्य-
वस्थापनम् ।

स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदिस्थितं परात्परं यं महतो महान्तम् ।
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् । स्मृ-
त्वा विमुच्येत नरः सनस्तैः संसारपाशैरिव चैव विष्णुः । हरेः
पादाऽऽकृतिमात्मनो हितं मध्ये छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स
परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान्भवति स मुक्तिमाप्नोति, त्या-

द्याभिर्यथाक्रमं कठवल्लीमहोपनिषदापर्यगानां श्रुतिभिः स्मृतिपाञ्चरात्रादिवाग्भिश्च
“ततो दिव्यं च हारिद्रं सामोदतुलसीदलम् । मन्त्रेण धारयेच्चूर्णं पुण्ड्रेषु द्वाहशे-
षु च । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु दिव्यचूर्णं च धारयेत् । श्रीकरं विजयं पुण्यं
सर्वदोषप्रणाशनम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु रजनीचूर्णमुत्तमम् । लक्ष्मीरूपधरं
नित्यं द्रव्यं तत्र विधारयेत् । विष्णुरूपेण संसृष्टं तच्चूर्णं शिरसा वहेत् । - त
स्याऽऽशुभानि नश्यन्ति पुण्यमार्गो भवेन्नरः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं सच्छिद्रं सौ-
म्यमेव च । तदलङ्कारार्थाय हारिद्रां धारयेच्चिद्रयम् । विलोक्य दर्पणं विद्वानूर्ध्व-
पुण्ड्रं मनोहरम् । कुर्यान्मङ्गलमाकाङ्क्ष्यं हरिद्राचूर्णसंयुतम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु
अन्यद्द्रव्यं न धारयेत् । विष्णुपुण्ड्रेण संसृष्टं हारिद्रं धारयेद्द्विजः ॥ इत्याद्या-
भिरसङ्ख्याकाभिश्च निर्गणितलक्षणोर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य विहितत्वे कथं त्वया- साह-
समात्रेणापन्हूयते तदेतदिति । तन्न । सर्वस्यैवास्य वचोजातस्य वेदवेदाङ्गादिप्रतिष्ठि-
तममाणविप्रतिपिद्धत्वात् । न खलु “धृतोर्ध्वपुण्ड्रः” इत्याद्या वचो विद्यन्ते कठव-
ल्ल्यादौ पुरातनेष्वधुनातनेषु वा तालपत्रादिपुस्तानिचयेष्वेव सर्वदेशीयेषु स्मृत्यादौ
हारीतादेरुदितवचोविन्यासविशेषसम्भवेऽप्यनुपादेयतालक्षणाप्रमाणतायाः प्रतिपत्ति-
स्तेषां प्रागेवावेदिता नूनं दग्धतनुमस्त्रियानुकूलक्षेपकतादिदूषणगणप्रस्ततासुविभासा-

याः । पुराणेषु पुनः स्वार्थप्रत्यर्थिप्रतिपादकगीर्जातं तावच्छतशोऽथ सहस्रशः प-
श्यामश्च विस्पष्टम् । तेन नो खलु वयमभिधेयं तमणुतरं वा प्रतिपत्तुं प्रभवामः ।
न च भवत्समीपे सर्वाधर्वणशाखाग्रन्यस्याभावो यज्ञोपवीतमिति मंत्रस्य यज्ञोपवी-
तधारणे विनियुक्तस्यार्धवणिकस्य खिलत्वमभियुक्तोक्तं कथं सङ्गमनीयमित्याद्युक्ति-
स्तात्त्विकोपादानग्राहिणी शोभते हन्त सज्जनमनोनिरञ्जननम्प्रति व्यामोहविद्रावण-
स्य । विद्रावणाभासकर्तुरप्यभ्याशे स्वाम्युक्ताथर्विदेकतच्छाखाग्रन्यस्यासंभवादिनि-
राम् । यदीयं तदन्तिकेऽस्तित्वभावितां स्याच्छाखा तार्ह्यं समूला सा स्वन्यायेन
स्वरूपविरूपविद्वन्मानवपुस्तकालयसंगृहीता विषयान्तरसहस्रवत्स्यदेवोपलब्धा ।
वक्तिस्त्वेपा स्वसमीपेऽपि तदनस्तित्वं द्योतयन्ती वदनगाम्भीर्यमेवानभिज्ञमानवव्या-
मोहनननमावेदयत्यतितराम् । उत्सन्नशाखापुनरशेषाणामविशेषाद्विशेषतो ना-
रूपत्येव कस्यचिद्वा ग्रहणमिति न्यायोऽयं विश्वजनीनः । पठ्यमानया त्वद्येन-
ध्यापकपरम्परया परिप्राप्तया भवितव्यमेवेति तदभावादेवावसीयते तदभावः ।
न हि यज्ञोपवीतमिति, मंत्रस्य यज्ञोपवीतधारणे विनियुक्तस्यार्धवणिकस्य खिलत्व-
खिलवेदवादिसम्मतं स “द्यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यन्नत एव तत् । त-
स्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यनेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्रा-
चीनावीत संवीतं मानुषमि, तितैत्तिरीयारण्यकश्रुत्या पुनस्तदुपजीव्याश्चलायनापस्त-
म्बादिसूत्रसन्दर्भेण यज्ञोपवीतसंबन्धितनिधीतप्राचीनावीतमेदभिन्नधारणविशेषविनियो-
जकेनेतैरर्वाऽनुवादसहस्रैरुङ्गममाणमत्स्युच्चैः सद्गतमेव भवच्च कथं सङ्गमनी-
यमिति सम्भावनामाजनं भवेज्जातु चित् । एवं चानुवादसामान्यविनिर्मुक्ता स-
त्त्वसौ गीः प्रतिद्वन्द्विवाग्बलीप्रसारपराहता परमलीकैवापद्यते मृदोर्ध्वपुण्ड्रवादिनी
पुरो वेद्यार्थसम्मीलितस्वान्तातिशयसमारम्भान्तावत्संख्यावताम् ।

वस्तुतस्तु त्रिपुण्ड्रमेव श्रौततया पुनः श्रौतस्मार्तानित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठा-

७० विभूत्यङ्ग-
कृतं त्रिपुण्ड्रमेव
तिलकसदृशधो-
त पुनः सकलक-
र्मोपासनाङ्गभूत-
रूप धियाधार-
विषय तथा स-
र्ववर्णाधर्मिणा वि-

नयोग्यतासम्पत्सम्पादकतया च संस्तूयते श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रे-
तिहासपुराणेषु । तत्किल मुख्यया वृत्त्या विभूत्यपरपर्यायं भव-
ति तावद्भस्म । वृत्त्या तु भाक्त्या चन्दनाद्युपजायते । धा-
रणे चास्य धृतयः “शतमां भूतिं नर्यां जिगायत । तनामो-
निष्ठां देवहितां च ऋत्विजः । प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृ-

द्वितमिति नि- धिवीमग्ने । स ५ सृज्यमातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद । व्य-
रूपणम् ।
म्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृता-
त् । व्यायुषं जमदग्ने । कश्यपस्य व्यायुषम् । यद्देवेषु व्यायुषम् । तन्नो अस्तु
व्यायुषम् । अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म
व्योमेति भस्म । सर्वं ५ ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षुषि भस्मानित्येवमाद्याः
प्रतीततरा अधिगम्यन्ते । गृह्यकल्पकारा हि आपस्तम्बकात्त्रायनबौधायनसत्या-
षाढगोभिलपिप्पलादपुरोगमा विनियोगमेतेषामभिदधुर्भिभूतिधारणान्नायार्थव्यव-
स्थापकाः सोत्साहम् । त एते पूर्वपूर्वकल्पकृन्मुनिमण्डलीनिरूपणमनतिलङ्घमा-
ना मर्यादां किल सनातनीं प्रतिष्ठापयाम्बभूवुरद्वन्द्वः । अत एवाद्यावाधि शिष्ट-
विशिष्टपरम्परापरिमाप्ताः प्रत्यर्थमशेषा एव वर्णाश्रमिणः तद्धारणाधीनसदाचार-
शीलितचेतसो विजयन्ते तत्वरसिकाः । भस्मधारणात्मनस्त्रिपुण्ड्रस्य तु वैदिकत्वं
ताद्रूप्येण हि तस्यासन्दिग्धाविपर्यस्तमहाजनसमाचारगोचरत्वं चादिमाश्रममार-
म्यान्तिमाश्रमपर्यन्तमभिविहितशोचिष्केशसमाराधनाभिनिष्पन्नप्रत्यासन्नवस्त्वात्मनो
विश्वजनीनमनुभूयते । तद्धारणमन्त्रा अपि “मेषावी भूयासम् । तेजस्वी भूयास-
म् । वर्चस्वी भूयासमायुष्मान् भूयासम् । अन्नादो भूयासम् । सर्वसमृद्धो भूया-
समि” त्येते लसन्ति विश्रुता । तत्त्वे च भस्मनः परीक्ष्यमाणे त्वनवधिकातिशय-
शुचित्वोपहितं तावद्गोमयं भवत्यस्य मूलद्रव्यम् । प्रकृतिभूता खल्वस्य वि-
श्वधृत्यादिपरम्परीपरिप्लूयमाना किलास्ति जगद्वन्द्या क्षीरसर्पिरादिहेमीयवस्तु-
पुगप्रदानौपयिकयशोवर्चोवाद्द्विशिष्टव्यक्तिभूता परमसाधारणसर्जनक्रियाभिगामि-
नी च महेशितुः । तथाच मन्त्रा “यत्ते चर्म शतौदने यानि लोमान्य-
घ्न्ये आमिशां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु । बृहस्पतिनाऽवसृष्टां वि-
श्वे देवा अधारयन् वर्चो गोषु प्रविष्टं यत्तेनेमां संसृजामसि । बृह० अ-
धारयन् तेजो गोषु प्रविष्टं यत्तेनेमां संसृजामसि । बृह० अधारयन् पयो गो-
षु प्रविष्टं यत्ते० संसृजामसि । बृह० अधारयन् यशो गोषु प्रविष्टं यत्ते० संसृजाम-
सि । बृह० अधारयन् रसो गोषु प्रविष्टो यत्ते० संसृजामसि । बृह० अधारय-
न्नि,त्येवंभूता अथर्वणसंहितायाः प्रकाशन्ते । कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यनेकवृत्ताभिनिर्वर्त-
नवेलायां दैनन्दिनधार्मिकव्यापारसामान्यशुचित्वापादकदर्भादिद्रव्यनिवहनिरूढस-
न्निवेशसमाकाङ्क्षितायामखिलैरेव स्मरणैः स्मर्तृणां मन्वादीनां पञ्चगव्यं ननु

गोमयगोमूत्रादिप्राप्तिसिद्धिकसत्तासमाहकन्दिताभिधेयभूतं प्रतिबन्धन्ते पर्युपादेयतयाऽऽ
 स्त्रिकगणाः । अवैशेष्यादेव तस्मात्प्रत्युत ततो विशिष्टतया गोमयमुपादीयते
 कृते तावद्विभूतेः । यथाहुः स्मर्तारः “आग्नेयमुच्यते भस्म दग्धगोमयसम्भव-
 म् । तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुण्ड्रस्य महामुने । अग्निहोत्राग्निं भस्म विरसा-
 होमजं तथा । औपासनसमुत्पन्नं त्रिपुण्ड्रसमुद्भवम् । समिदाग्निमुत्पन्नं धार्यं
 वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रौत्रियागारपचनाग्निमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वे-
 षां धार्यं दावानलोज्ज्वलि”त्यादि । एवञ्च भस्मन उपादानोपादेयादियथोदित-
 स्वरूपसाक्षात्कारपर्यालोचनया वैदिकं पुरुरग्नितेजोविशेषपरिष्कारविग्रह “अग्नि-
 त्यादिभिर्भस्त्रैः शुद्धं ब्रह्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्धार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ।
 गायत्र्या वा च देवेषु मन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्त-
 मः । ज्येष्ठः शुद्धतरः सौम्यः शिवलोके महीयते । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः
 करोति त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णोः पद्मवाप्नोति नान्यथा ध्रुतिचोदितम् । सौर
 पद्मवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम । प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः,
 इत्येवमाद्यभिमन्त्रणाभिधायिवचोविशेषैः पुलस्तकस्य महीकृतमध्यवसीयते भस्म ।
 न चास्य धारणे शैवा एकाधिक्रियन्ते नेतरे वैष्णवाद्य इति अभितव्यं वा वच-
 यितव्यम् । शिवविष्णवादिदेवता व्यष्ट्या पुनः समष्ट्या समाराधयतः सर्वा-
 न्मृत्यविशेषेण तद्धारणविधानविशेषस्य संश्रवणात् ॥

यत्कृतमविचारकेण केनचिच्छैयानां त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु वैष्णवानां वि-

७१ वैष्णवादिम-
 सानाञ्च सम्प्रदा-
 यानां वेदवाक्यताप्र-
 तिपादनम् ।

हितं भवतीति तदुरुक्तम् । शैववैष्णवत्वादिभेदभिन्नव्यवस्थाया
 एव वेदवाक्यत्वात् । नो खलु वेदे शैवाः शाक्ता वा वैष्णवा
 इत्येवंभूताः शब्दाविशेषा अधिकृत्याधिकारिणः परिपठिताः क-

चिदपि दृश्यन्ते । उपासनामृते देवतायास्तत्तस्या- साम्प्रतिकदुर्भगाप्रयाप्युपक-
 स्त्रिनं वैष्णवादिमतं न भवत्येव लोचनविषयं विशिष्टविक्रुषाम् । अत एव मगव-
 चरणैः समूलमुन्मूलिता अभूवन्नेव दिग्विजयमहोत्साहे हेलयैवैते दुरात्मानो वै-
 ष्णवादिक्मन्या धर्मान्तरानुपायिनश्च सहस्रशः । मृतानां तावत्तेषामुपजीवका
 अधुना नना अप्यमी मृतका एव सन्तः स्वस्वरूपानुरूपमेव निर्देजना जल्पन्तीनि
 पित्रं न जानुमिन् । नसिद्धयन्ति चेच्छैवैष्णवाद्यो वेदतः के तर्हि भवन्त-
 इतदपहारशीला इति चेदभामिदध्मरे ब्राह्मणपरिव्रान्कन्यायेन वनसिंहन्यायेन वा

श्रौताः पुनरौपनिषदा भावामो वयमिति । न मनाक् शैषवैष्णवादिशब्दाभिधेयाः स्मो
यनो वयमनावेयातिभ्रयशाख्युपासनासु यथाप्रस्थानं भगवद्भरिहरादौ निरूढवेतः-
सञ्चारसाम्राज्यरञ्जिता अप्यखिलोपाध्यनवच्छिन्नप्रत्यगात्मज्योतिषो याया
स्यपरिनिष्ठापरावृत्तिप्रयुक्तपरमार्थप्रमंशनमसहमानाः स्तोकरं वा । न हि
वैष्णवादिमतभेदाः स्वातन्त्र्येण वेदानां विषयतया सम्प्रदायापरपर्यायतया वा
उपादातव्याः । तत्तद्देवतामाहात्म्याद्यवबोधनाकारप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि परमर्षीणां प्र-
स्फुरत्प्रतितन्त्रार्थसर्वस्वसन्दीपितात्मानो निरवच्छिन्ने परे सर्वतन्त्रसिद्धान्तभू-
नभिधानादिपाक्षिकव्याहारसामान्यविधुरे च सर्वाधिष्ठाने प्रज्ञामात्मीयां प्रचो-
दितवन्तो महानुभावा नार्वाचीनविषमविषवल्लीसमानाकारवैष्णवादिमतविभेदानां
बीजिमात्रभाविता भवेयुः कथञ्चिद्वा । एवञ्च “पूर्वपूर्वैः स्वशिष्येभ्यः कृतस्यो-
पदेशस्य विषयीभूतो ह्यर्थः सम्प्रदायशब्दार्थ इत्युक्त्वा “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम् । समित्पाणिरि, तिमानञ्चात्रोद्गमहार दुर्जनकरि-
७२ दुर्जनकरि- पञ्चाननव्यामो
द्विद्रावणमार्त-
ण्डकृतां वाषष्वा-
त्रार्थं सुशिक्षिता
भवन्ति । तदग्राह्यम् । अपास्तसमस्तवैष्णवाद्यश्रेयोवहसम्प्रदायस्याद्वन्द्व-
द्वयाम्बुजातसौरभाविभासिविज्ञानिजनमहस्त्रसाक्षात्कारगोचरस्याखण्डार्थज्ञानैकस-
मधिगम्यमानस्यैवात्मतत्त्वस्य निज्ञासोरुपदेश्यस्य प्रतीतरसमीहाकृताधीकरणस-
त्तकत्वेन तत्प्रत्येव प्रशास्तृभावो ब्रह्मस्थानामुपपद्यते तरां यतः । व्युत्पत्ति-
श्रोपाध्यायानां वेदविषया सा यथोदितदुःसम्प्रदायासहा न कथञ्चित्कैवल्यव-
ण्टापकण्टकाधितैवैष्णवादिप्रदायान्वतालीकार्थितमस्तोमसमाच्छन्नानधिकुर्यादपि
वा द्वितीयावस्थायाम् ।

यस्तु “वृहदारण्यकमाप्यारम्भे आहुः शङ्कराचार्याः । “ॐ नमो ब्रह्मा-
दिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशार्थिभ्यो नमो गुरुभ्यः” इतीदमुदाहरणार्थ-
तोऽसत्सिद्धान्ततमित्त्रामयस्यैव सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य कर्ता च कश्चित्किञ्चिदशुद्धं
शुद्धाद्वैतं स्वीयसिद्धान्ततया मन्यमानो मुमुदे तन्मन्दम् । अमन्दमतिमननैकयो-
ग्यनिगूढाभिसन्धिसन्वानासमर्षचेतःपराहतत्वाद्दुदितवाक्योदाहर्तुरासमन्तात् । न
खल्वसौ वाग्भ्यव्यक्तिः प्रकृतप्रसङ्गानुकूलार्वाचीनवैष्णवादिमतयाप्राप्त्यव्यवस्था-

पनौपयिकदुःसामग्रीप्रवाहपतिता वा तस्याः समुत्तेजनविज्ञानबद्धादरा कथमप्यु-
 चीयते । प्रत्युत तयोरेतेयोर्विद्यटनानिरूपकविरूपसामग्रीं त्रिभूणैव सम्मीयते । न
 च निरस्तनिखिलोपाधेर्व्रजगो विद्यया परया प्रनीत्यास्पदतां भजमानस्य सकाशा-
 दपरया समधिगम्यमानवस्तुनोऽपि भाविकताव्युदाससम्भवे प्रमाणेतरविषयीभू-
 त्वालमूर्तेर्वत् गोपीशस्य स्त्रीवत्पामरमानसविलासवासनाकर्मीभूताया विशिष्टसार्थो-
 पादानसमास्थानलक्षणसम्प्रदायपद्वेदनीयता मन्त्रादिव्यक्तेर्ना प्राप्नोति स्वारस्यात् ।
 न ह्यनाधेयातिशयाद्ब्रह्मब्रह्मविद्यासम्प्रदाय इव वैष्णवादिसम्प्रदायो वेदानां वि-
 षयो भवत्यवान्तरतया वा । उपास्तेर्भगवतो भोगीशभोगशयनस्यास्मान्प्रत्या-
 स्तितकशिखामणिमहेन्द्रान् परमाभ्यार्हितस्वेऽपि तज्जिर्वाहाय तत्सम्प्रदायस्य तेऽल-
 षडहलसातानिभेदभिन्नस्य रामानुजीयस्याङ्गनेयदेवतोपाहितस्य तस्यैवानन्दतीर्थस्य
 गोपालबालमूर्त्याधारधनप्रधानस्य च बल्लभस्य तद्ब्रह्माधारमणपरिचर्यापर्युपाधिभू-
 तनिम्बार्कस्येतेरेतरविभिन्नाकारविकारप्रकाराक्रान्तविलकादिसमुपादानमन्योपद्रवभू-
 यस्त्वप्रत्यवसितस्य वैश्वैश्वानरज्ज्वालामालाजटालस्यानुपदमनुगतकामक्रोधाद्युद्दी-
 पनतया भगवत्कृपामाश्रयाद्मुखत्वेनान्तं गत्वा निरयपरम्परावगतेरप्रतीकाहोस्ता-
 त् । न हि भगवन्तं नारायणं स्वतो निश्चिह्नं किल लिङ्गं प्रामादिकमानवमनोवि-
 कल्पविषयीभूत्कुङ्कुमहरिद्रासहभाविश्वेतमृत्तिकोर्ध्वपुण्ड्रस्याद्धारसहकारिगोपीचन्द्र-
 नादिपुण्ड्रस्य कुङ्कुमगुलालपरिलालिनपुण्ड्रान्तरस्य चेतरेतरविरोधालम्बनमनवीस्थ-
 ततरमयुक्तियुक्तमुन्माननिष्ठयनञ्च बलगेज्जातु चित् ।

यस्तु दुर्जनकरिपञ्चाननव्यामोहविद्रावणयो "स्तदा प्रभृति शुभाणि नि-

७३ रामानुजी- त्यं पुण्ड्राणि धारयेत् ॥ सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथा वि-
 याद्यूर्ध्वपुण्ड्रम- धीतञ्चास्मात्स- धि ॥ मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ मृत्तिके
 मिति मस्मात्त्रि- पुण्ड्रानु श्रौत देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठित मि"त्यादिवचनोपदर्शनपुरः-
 घटादिदमेवमेव सारमूर्ध्वपुण्ड्रं मृत्तिकया परिकल्पितमालोक्यते तच्चतनादेयम् । द-
 धारणीयमित्या- र्शितगत्या वेदादिबाह्यत्वाद्भ्रामानुनमुखमर्दने निबन्धे तत्कृतपरि-

करविनयस्थापयत्प्रतिष्ठापनबद्धप्रतिज्ञे श्रीमद्भिर्माधवाचार्यैः सपरिकरमपाठुत-
 त्वाच्च तपाविघ्नयोदाहृत्वोर्ध्वपुण्ड्रस्य । न हि पुस्तकयोरेतयोरुदाहृतगीर्निकरः
 श्रौतो वाऽस्ति स्मार्त इत्यालोच्यतान्तावत् । वेदेषु तदत्यन्ताभाव एव संस्मृतिषु
 तु स्वीयैरुक्लिप्ताम् प्रशिष्यमाणः सोऽयमुपयथादिसम्भवाशेषविधुततरस्मृत्यर्थनि-

प्रतिपिद्धो विभाव्यते यतः । न चैवमादिविरोधिवचनानां प्रतिवादिक्कलिनन्वन्नु-
 द्वात्त्व समन्वयं समर्थयन्तो भगवत्पादप्रभृतयो वृषामनिर्द्धमे प्रविश्या मवेद्युः । द्वि-
 ङ्च नास्तिका म्लेच्छहृणादयश्च सर्वे श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणानां कल्पितं वदन्ति
 कस्ततो भेदस्तदैकदेशस्य कल्पितत्वं वदतामित्येषा न चतुरग्या उक्तिर्यामोद्वि-
 द्रावणकृत्नः सुतराम् । निर्विशङ्कं विरोधिमिः परिकल्पितं वस्तु शनकृत्वः सम्प-
 रीक्ष्य यादृशं तु तादृशतयैवाज्ञापयता तेषां भगवतां यावदोषामव्यवहारपट्टरीस-
 मुत्सादनौपाधिकसमवताराणां च नारायणवदेवाराध्यत्वात्त्वां प्रति वैष्णवमन्त्र्यांश-
 यागिम्यः प्रशास्तृणां पुनरस्माकं विनेयमानवं खल्वसमन्तात् । न हीह “शुचिके
 हन मे पापमि” त्यादिर्मन्त्रो मृदोर्ध्वपुण्ड्रधारणं विधत्ते । न वा तस्मिन्स्थे न
 केनचिद्विनिर्गुयत आपस्तम्बर्वावायनादेः प्रत्युत स्नानाह्वय एव कर्मणि तदादि-
 श्रौतसूत्रैर्विनिवद्धमस्य विनियोगं विज्ञानतां तावद्व्याख्यानमनीहगेन सूर्ध्वपुण्ड्र-
 धारणप्रकारपरतां निराचष्ट इति विस्पष्टम् । न च स्नाने विनियोगवद्वारेणोऽप्यु-
 र्ध्वपुण्ड्रस्य कथं न स्यादस्याः श्रुतेः स इति भ्रमितव्यम् । असत्येव कल्पप्रमाणे
 कल्पयिता किञ्च विनियोगस्य साहसिकत्वादनुपादेयवचनश्च पूतिदिण्डिमममाश्रय
 उपसर्पेद्यस्मात् । दूषणमप्यपि मा प्रमञ्जीति कल्पसूत्रानुकूलमेव मान्यार्थमदगा-
 हनकालीनाभ्यर्थनाविशेषविषय मृदधिष्ठाऽयाः खलु देवतायाः संस्मरणोपनायना-
 विध्यव्यक्तिकार “मश्वकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुधरा । शिरसा वीर्यि-
 प्यामि रक्षस्व मां पदे पदे । भूमिर्धेनुधरणी लोकधारिणी उदृतोमि वगैश्च
 कृष्णेन शतचाहुनेति” मन्त्रान्तर्वर्त्यश्वकान्तेतिविशिष्टविशेषणपदार्थरामत्रिनदपदा-
 रयन्त्येव मुमनोगणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृशनानः । न सद्यु मृदेषा वि-
 जनिमित्तान्महीकृतां निर्निमित्ते हन्तोर्ध्वपुण्ड्र उपक्रमपरामर्षोपमं हार्ययत्नादि
 -करणात्मनामश्नुते मनाग्वा । तदिदं सिद्धमस्या अपि श्रुत्यर्थयत्तेऽङ्गुली, के-
 दबाह्यमेवोर्ध्वपुण्ड्रमिति । एतेन मल्लप्रययिमदापवदनन्यायनः मप्या दुःखे
 णवसम्प्रदायमानिनो निरस्ता एवोर्ध्वपुण्ड्रवचनावलीकल्पयिनाये वेदेषाः
 स्यालीपुलाकन्यायतश्च । न च मयूखादिसङ्ग्रहकारैरनुष्ठेयनयोरानुष्ठेयनयोरनुष्ठेय-
 स्मार्तेरिह सहसा कथङ्कारं त्वयाऽपाकियत इति चोदितयम् । अङ्गुलीकल्प-
 लोचनायां प्रचलत्सम्प्रदायमानिमानवाऽचारमात्रानुवादितया तेषामिदं विधानमप्य-
 , त्रिपुण्ड्रं भस्मना कुर्याच्चन्दनेन च मुवृतः । प्रातः सप्तिकं क्त क्तान्ते

गन्धमिश्रितम् । 'सायान्हे निर्जलं भस्म एवं भस्म विलेपयेदि' ति व्यावृत्तौ
 गृह्यसूत्रेण च "भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽप्ये हृदि च व्यायुपमिति प्रतिमन्त्र-
 मिति" पारस्कररीयेण वैदिकतथैककण्ठ्येन संस्तूयमानत्रिपुण्ड्रप्रच्छायाऽवलम्बितो
 वंशपत्राकारपरिलालितस्यैव सङ्कीर्तकतया च तदाभिप्रेतश्रुत्यादिब्राह्मसाङ्केतिको
 र्ध्वपुण्ड्रस्वरूपनिरूपकत्वाभावात् । न चा "प्यथाचाराल्लभते धर्ममाचारात्
 भते धनमि"त्यारभ्यो "र्ध्वपुण्ड्रं धारयेदि" ति गौतमसूत्रमस्मदूर्ध्वपुण्ड्रप्रगंसाप-
 रायणं ननु नालमन्यथयितुमिति व्याहर्तव्यम् । सूत्रस्याप्यस्योदितवंशपत्राका-
 रपुण्ड्रस्यैवावेदकत्वात् । यतोऽत्रापार्थक्यसम्प्रदायवज्जनविकल्पितेरेतराविरुद्धेषु-
 ण्ड्रानुकार्युल्लेखस्यैवात्यन्तिकोऽस्त्यभावः । न हि मदिरामत्तविलक्षणेशेनेनाल-
 क्षितमपि वस्तु जह्यान्नभवां जातु चित् । न वा तस्य स्वरूपविदो जहति
 तत्त्वमतनुमतयः । न चैतावता वैष्णवसम्प्रदायोऽस्माकीनः स्थवीयानेव सन्नप-
 लापनेनान्यथामावं नाप्नुयात्तावकीनेनेत्यभिविष्टव्यं सुमन्दमतिभिः । निरूपि-

७४ यथोक्तवैष्ण-
 यमतिनामप्युपा-
 सनाया परामा-
 ताऽद्वैतप्रकाशरे-
 वास्तीति ताञ्चे-
 दनादस्य त्रिपुण्ड्र-
 कथैकरत्वे वि-
 निगमनायां शिव
 महिमान महिवास
 प्रदस्य धियो य-
 थोक्ताया स्थिरी-
 करणम् ।

तगत्या सम्प्रदायानां तावद्वैष्णवानां वेदबाह्यतासंसिद्धावद्वैतप्र-
 क्षाविद्यासम्प्रदायस्यैव कर्मोपास्त्योरपेक्षया निरतिशयवैदिकत्वे
 काण्डत्रयाचारप्रचारौपथिकसम्प्रदायपदाभिधेयाभ्युपगममात्रत्वे
 च श्रुतयस्ताव "दथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनं परिसमेत्यो-
 वाच । अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठा सदा सद्भिः सैव्य-
 मानां निगूढां ययाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमु-
 पैति विद्वान् । तस्मै सहोवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयो-
 गादवेही"त्येवमात्मान उज्जृम्भन्ते खल्वादावेव कैवल्योपनिषदः ।

एताभिरिह प्रश्नप्रतिवचननात्पर्यपर्युपेताभिरनवच्छिन्नवस्तुयाथात्म्यमेवाञ्जस्येनो-
 पदिश्यते निरस्तसमस्तेतरवस्तुमत्तारुञ्च सर्वकालम् । मध्ये पुनरुपनिषदो
 "विविक्तदेशे च मुखासनस्थः शुचिः समग्रांशिरः शरीर" इत्येतया किल
 श्रुत्येकान्तावाससम्पादनाधीनाऽसनादिसाधनविभेदसन्दुब्धावान्तरप्रकरणप्रतिपादि-
 न्या "ऽस्त्याश्रमस्यः सकलेन्द्रियाणि निरुद्धान्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरी-
 के विरतिं विशुद्धमि" स्याद्यव्यवहितोत्तरगीर्णसम्पिपादायिषाविशेषविषयीभूत-
 सगुणध्यानसमितिकर्तव्यताकृतकृत्यया पातः परं "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति मूत-
 योनिं समस्तसांसि तमसः परस्तात् । स ब्रह्मो स शिवः स हरिः सन्द्रः सो-

विदो नैवैवंविधद्वारालापसौभगभूम्यां विमुह्येयुः । न हि समाग्रेयसौरमसम्भारा हि
 प्राणव्यक्तिरगन्धं वा दुर्गन्धमुत्सहंद्वाचरीकर्तुं क्वचिच्चत् । तदिदं देवासाविवरणा-
 भासमुपेक्षितत्वेनापि प्रत्युक्ततरं वेदितव्यम् ॥

इति ब्रह्मणः सायुज्यम् । देवास इत्यादिवाक्यार्थयोरुपमर्दनम् ॥

अयं "निक्षेपसुषणं मिथ्यमानमध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् । विष्णोरिदं

७५ पुनरपि क-
 ल्पितवाक्योदा-
 हरणच्छलेन त-
 स्माद्भनशब्दायां
 तभिरास ।
 मूरिदं मूरितेजः प्रधर्षति दिवानकं विभूयुस्तज्जनासः" ॥ १ ॥
 इत्येषा याज्ञुषवृहदारण्यकशाखाश्रुतेः सुदर्शनोपनिषद्यपि प्राप्ति-
 द्वायाः सद्भावेनानवद्यमेव नश्चक्राङ्गनादिविधानम् । तत्र । अ-
 त्यन्तावद्यत्वात् । न ह्यध्वर्युशाखासु शुरुकृष्णाभिधानभेदभिन्नासु

वृहदारण्यकशाखा का चिदस्ति यतस्तद्भेदो विद्वद्भिर्मन्येत । नापि सुदर्शनोपनि-
 षदुपनिषत्स्वस्ति काचिन्माननीया । उभयतोऽप्यमानविषयत्वात् । सर्वशोऽधीय-
 मानवृहदारण्येऽप्यतीतवाक्यप्रकल्पायितुस्तच्छाखामेदस्य तद्गततया च वाक्यस्या-
 स्य कल्पनाकरणे कोन्वत्र स्यात्परिश्रमः । तत्रापि खिलश्रुतिरिति सन्देहां तस्या
 महती जनयामास । इदमपि महदेव साहसम् । परमत्र शोचयितव्यन्वेतावदेवात्र ज-
 गत्यामध्येतृपरम्पराकप्रवीरा अनुगृह्णीयुर्वा निगृह्णीयुरिति । दुरावेशस्तृभयीमपि
 विचारणात् सृशेदेवाल्पामपीति नावतरत्यत्रापि विस्मयो विदुषाम् । यदीयं तत्रत्या
 स्यात्तदा दग्धविप्रहावयवा एव विजानीयुरितरे पुनस्तान्त्यजेयुः श्रुतिवाचमिति न
 शक्यते नियन्तुम् । खिलमपि वचनं वचनमेव सद्ब्रह्मनीयार्थानामवचनदेशीयव्यव-
 हारं नोपादद्यात् । अविशेषैव विज्ञानानाम्तद्वचनं तदर्धे पुनः श्रद्धाभरमात्मीयं
 प्रकुर्युर्वा स्वप्नसद्भात् । न विज्ञाने न वा प्रकुर्वते तमेतं प्रत्युन शब्दार्थयोः श्र-
 यणादेव प्रस्ताः सर्व एव वा प्रायशः । तादृगरूपाः कथङ्कारममुमभिधेयं स्वयमनु-
 निष्ठेयुरनुप्रापयेयुर्वा नरानितरान् । उभयोरपि विचारणालावण्यरञ्जितत्वात् ।
 अर्थादत्र निर्विचारचेनसामियन्चेष्टा शश्वच्चिचर्षीयते । सेयं विचारशालिभिश्च
 निश्चिनमतिभिर्व्यपोदोवापद्यते शनशस्तथाहि । ये खलु तत्ताङ्गास्ते बाहुमूलम-
 ध्ये मनिविभ्रमाल्लोहशालाकमेव तस्मां निक्षिपन्ति तथैव चिन्हितं परिदृश्यते हा-
 हेत्यादिरूजिनाऽऽकन्दनपुरस्सरं तन्मध्यम् । न तु सुदर्शनेन कथञ्चन महता-
 मपि कालप्रयत्नेनानिषयेण च विष्णोरेव दिव्यदेहसद्मनिना । न हीदं वस्तुत-
 स्तेदेहाद्भ्रकामति । भगवतो निवनायुधत्वात् । नापि देवदानवा वा भरोयुरेतन्मु-

वान्विष्णुं विददार मलैः खरैः । चर्माम्बरो महावीरो वीरभद्रो बभूव ह । स
 एको रुद्रो ध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धयः” इति वाग्भ्यो ब्रह्मविष्णुवार्देर्नयितारं पुनः
 सर्वशस्तत्रियन्तारं महेश्वरमेव सर्वेश्वरं प्रतिष्ठापयन्तीभ्यो “ब्रह्मैव शरमः सा-
 क्षान्मोक्षदोऽयं महामुन, इत्यन्तिमवाचा महेश्वरमूर्त्यन्तरशरमस्य ब्रह्मत्वमोक्षप्रद-
 त्वयोः समर्पयन्त्या परिष्कृततराम्यो व्यूहमेव वैष्णवम्न्यानां समूलमुन्मूल्य-
 न्तीभ्योऽस्मदभ्युपेतं तावदद्वैतब्रह्मविद्यासम्प्रदायमेव निखिलोपनिषत्परामितान्वि-
 सन्धानात्मानमशेषयुगीयमहाजनसामान्यसमाचारगोचरमानन्दतरङ्गिणीविशेषैकनन-
 नं कुतो न आत्मनः कृतकृत्यतायै सुविभावयेः । दुरावेशमेव तथाऽविभावने
 निदानं मनुषे तदा तु सौभाग्यकथा ते दुर्दैवहता नूनमारण्यककुस्तुम्बुरूण्येवानु-
 पते विदुषां समीक्षया । सकला अप्युपनिषदो भवदभ्युपेतविरूपविग्रहापनेन्दि-
 रारमणस्वरूपावेदकपदकैवल्येनाप्यलम्भावमनापन्नास्सम्प्रदायमेव स्वाभिप्रायहीनं
 हन्त वैष्णवं न सहन्ते स्वग्रान्तेऽपीति मन्वीथाः । समासहस्रेणापीतरेतरविरु-
 द्धोऽसौ सम्प्रदायो मन्त्रा वा नियमा वा तिलकानि वा आचारा वा न प्रसिद्धय-
 न्ति ताम्यस्तत्प्रत्यायकपदस्य वा वाक्यस्य तत्राप्रत्ययात् । प्रत्युत भवन्त्येव
 गर्हापदं तन्मानात् । मानान्तराणि तु मन्वादिस्मरणानि च कल्पाः सर्वश एषां
 विरोधिन इत्यसकृदवादिष्म । अनुमयाऽप्यमी अर्था अपार्थतयैवाध्यवसीयन्ते तथा-
 हि श्वेतशृङ्गाणिग्राहिहरिद्रातिलकञ्च सपादं तेङ्गलरामानुजीयानामपादेन हि तेन
 बडहलानां वैमत्याभावं नापद्यते निजरुचिमात्रहस्तग्राहृद्दृष्टित्वादितरेतरम् । य-
 देवन्तदेवम् । यथा हीक्षणे त्रियामान्घदिनान्घयोः । माध्वं तिलकमङ्गारविनि-
 वेशमङ्गिशृङ्गारशैलीविलासलास्येन बाह्यमेन तिलकेन न सम्प्रतिपत्तिं विभ्राणम-
 यगम्यतेऽन्योन्यमान्ययैव मत्याऽन्योन्यस्मिन्ननादेयताविषयत्वात् । यन्नैवं तलै-
 बम् । यथा चार्कफलसुमनसी । परिशिष्टा अपि तत्सम्प्रदायमानिनो विरु-
 पविन्यासवत्तिलकविशेषं स्त्रीकुर्वाणास्तामेवामान्यसरणिमात्मीयां विनिवेदयन्तीति
 नैकोऽपीतरेतरसन्निर्यां प्रामाण्यमभ्युपेयात्सम्प्रदायो न वा तदस्थीभूय तथापार्थ्य
 मार्गमाणानां सम्मुखे सम्प्रतिपत्तिं कथञ्चन प्रत्यायेत् । एवञ्च चक्राङ्कनो-
 र्ध्वपुण्ड्रे तु सन्दिशितवाक्येभ्यो हन्त वादिना शब्दार्थाम्याम्प्रतिकूलतरेभ्यो व्यर्थं
 पुनरनर्थं ऽवधार्यते । दशायामेवंविधायां “देवास” इत्यादिर्वाक्यस्याखीरयोग्य-
 तावतः का वा चक्राङ्कनविधानायगाहिविवरणशोभा यतो जगत्यां प्रामार्थप्रकार-

विदो नैवैवंविधद्वुरालापसौभगभूम्यां विमुह्येयुः । न हि समाग्रेयसौरमसम्भारा हि
घ्राणव्यक्तिरगन्धं वा दुर्गन्धमुत्सहंद्गोचरीकर्तुं क्वयञ्चित् । तदिदं देवासाविवरणा-
मासमुपेक्षितत्वेनापि प्रत्युक्ततरं वेदितव्यम् ॥

इति ब्रह्मणः सायुज्यम् । देवास इत्यादिवाक्यार्थयोरुपमर्दनम् ॥

अयं “निक्षेपसुषणं भिद्यमानमध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् । विष्णोरिदं

७५ पुनरपि क-
ल्पितवाक्योदा-
हरणच्छलेन त-
स्माद्भनशङ्काया
तधिरास ।

भूरिदं मूरितेज. प्रधर्षति दिवानक्तं विभृयुस्तज्जनासः” ॥ १ ॥

इत्येषा याजुषवृहदारण्यकशाखाश्रुतेः सुदर्शनोपनिषद्यपि प्राप्ति-
द्वायाः सद्भावेनानवद्यमेव नश्चक्राङ्कनादिविधानम् । तन्न । अ-

त्यन्तावद्यत्वात् । न ह्यध्वर्युशाखासु शुरुकृष्णाभिधानभेदभिन्नासुं

बृहदारण्यकशाखा का विदस्ति यतस्तद्भेदो विद्वद्भिर्मन्येत । नापि सुदर्शनोपनि-
षदुपनिषत्स्वस्ति काचिन्माननीया । उभयतोऽप्यमानविषयत्वात् । सर्वशोऽधीय-
मानबृहदारण्येऽप्यतीतवाक्यप्रकल्पयितुस्तच्छाखाभेदस्य तद्गततया च वाक्यस्या-
स्य कल्पनाकरणे कोन्वत्र स्यात्परिश्रमः । तत्रापि खिलश्रुतिरिति सञ्ज्ञां तस्या
महतीं जनयामास । इदमपि महदेव साहसम् । परमत्र शोचयितव्यन्वेतावदेवात्र ज-
गत्यामध्येत्परम्पराकप्रवीरा अनुगृह्णीयुर्वा निगृह्णीयुरिति । दुरावेशस्तुभयीमपि
विचारणान्न स्पृशेदेवाल्पामपीति नावतरत्यत्रापि विस्मयो विदुषाम् । यदीयं तत्रत्या
स्यात्तदा दग्धविग्रहावयवा एव विज्ञानीयुरितरे पुनस्तान्त्यनेयुः श्रुतिवाचमिति न
शक्यते नियन्तुम् । खिलमपि वचनं वचनमेव सद्बचनीयार्थानामवचनदेशीयव्यव-
हारं नोपादधात् । अविशेषेणैव विज्ञानानास्तद्बचनं तदर्थे पुनः श्रद्धाभरमात्मीयं
प्रकुर्युर्वा स्वप्रसङ्गात् । न विज्ञानते न वा प्रकुर्वते तमेतं प्रत्युत शब्दार्थयोः श्र-
वणादेव त्रस्ताः सर्व एव वा प्रायशः । तादृगरूपा. कथङ्कारममुमभिधेयं स्वयमनु-
तिष्ठेयुरनुष्ठापयेयुर्वा नरानितरान् । उभयोरपि विचारणालावण्यरञ्जितत्वात् ।
अर्थादत्र निर्विचारचेतसाभियञ्चेष्टा शश्वच्चित्रायते । सेयं विचारशालिभिश्च
निश्चिन्मतिभिर्विषयपोहैवापद्यने शतशस्तथाहि । ये खलु तस्माद्भास्ते बाहुमूलम-
ध्ये मनिविभ्रमालोहशलाकामेव तस्मा निक्षिपन्ति तथैव चिन्हितं परिदृश्यते हा-
हेत्यादिकूजिताऽऽकन्दनपुरस्सरं तन्मध्यम् । न तु सुदर्शनेन कथञ्चन महता-
मपि कालत्रयेनेत्राविषयेण च विष्णोरेव दिव्यदेहसद्बसतिना । न हीदं वस्तुत-
स्तद्देहादृपकामति । भगवतो नियतायुषत्वात् । नापि देवदानवा वा मरेयुरेतन्मु-

वान्विष्णुं विददार मलैः खरैः । चर्माश्वरो महावीरो वीरमद्रो बभूव ह । स
 एको रुद्रो ध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धयः” इति वाग्भ्यो ब्रह्मविष्णवादेर्जनयितारं पुनः
 सर्वशस्तत्रियन्तारं महेश्वरमेव सर्वेश्वरं प्रतिष्ठापयन्तीभ्यो “ब्रह्मैव शरभः सा-
 क्षान्मोक्षदोऽयं महापुन, इत्यन्तिमवाचा महेश्वरमूर्त्यन्तरशरभस्य ब्रह्मत्वमोक्षप्रद-
 त्वयोः समर्पयन्त्या परिष्कृततराभ्यो व्यूहमेव वैष्णवमन्यानां समूलमुन्मूल्य-
 न्तीभ्योऽस्मदभ्युपेतं तावदद्वैतब्रह्मविद्यासम्प्रदायमेव निखिलोपनिषत्पराभिसन्धि-
 सन्धानात्मानमशेषयुगीयमहाजनसामान्यसमाचारगोचरमानन्दतरङ्गिणीविशेषैकजन-
 नं कुतो न आत्मनः कृतकृत्यतायै सुविभावयोः । दुरावेशमेव तथाऽविभावेन
 निदानं मनुषे तदा तु सौभाग्यकथा ते दुर्दैवहता नूनमारण्यककुस्तुम्बुरुण्येवानु-
 पते विदुषां समीक्षया । सकला अप्युपनिषदो भवदभ्युपेतविरूपविग्रहापत्रेन्दि-
 रारमणस्वरूपावेदकपदकैवल्येनाप्यलम्भावमनापन्नास्सम्प्रदायमेव स्वाभिप्रायहीनं
 हन्त वैष्णवं न सहन्ते स्वमान्तेऽपीति मन्वीथाः । समासहृष्टेणापीतरेतरविरु-
 द्धोऽसौ सम्प्रदायो मन्त्रा वा नियमा वा तिलकानि वा आचारा वा न प्रसिद्ध-
 ण्ति ताम्यस्तत्प्रत्यायकपदस्य वा वाक्यस्य तत्राप्रत्ययात् । प्रत्युत भवन्त्येव
 गर्हापदं तन्मानात् । मानान्तराणि तु मन्वादिस्मरणानि च कल्पाः सर्वश एषां
 विरोधिन इत्यसकृदवादिष्म । अनुमयाऽप्यमी अर्था अपार्थतयैवाध्यवसीयन्ते तथा-
 हि श्वेतशृत्पाणिग्राहिहरिद्रातिलकञ्च सपादं तेङ्गळरामानुजीयानामपादेन हि तेन
 वडहलानां वैमत्यामावं नापद्यते निजरुचिमात्रहस्तग्राहगृह्णितत्वादितरेतरम् । य-
 देवन्तदेवम् । यथा हीक्षणे त्रियामान्धदिनान्धयोः । माध्वं तिलकमद्भारविनि-
 वैशमद्विशृङ्गारशैलीविलासलास्येन वाह्यभेन तिलकेन न सम्प्रतिपत्तिं विभ्राणम-
 वगम्यतेऽन्योन्यमान्ययैव मत्याऽन्योन्यस्मिन्ननादेयताविषयत्वात् । यत्रैवं तसै-
 वम् । यथा चार्कफलसुमनसी । परिशिष्टा अपि तत्सम्प्रदायमानिनो विरू-
 पविन्यासवत्तिलकविशेषं स्वीकुर्वाणास्तामेवामान्यसरणिमात्मीयां विनिवेदयन्तीति
 नैकोऽपीतरेतरसन्निधौ प्रामाण्यमभ्युपेयात्सम्प्रदायो न वा तदस्तीभूय तथापार्थ्य
 मार्गमाणानां सम्मुखे सम्प्रतिपत्तिं कथञ्चन प्रत्यायेयत् । एवञ्च, चक्राङ्गनो-
 र्ध्वपुण्ड्रे तु सन्दाशितवाक्येभ्यो हन्त वादिना शब्दार्थाभ्याम्प्रतिकूलतरेभ्यो व्यर्थं
 पुनरनेषं स्वघार्येते । दशायामेवंविधायां “देवास” इत्यादेर्वाक्यस्याढीकयोग्य-
 तावनः वा वा चक्राङ्गनविधानावगाहिविवरणशोभा यतो जगत्यां ग्राह्यार्थप्रकार-

संज्ञेयानां चोपनिषत्पदाभिधेयभूततयाऽत्रोपादीयत इति साम्प्रतम् । शब्दैरैतैः
सुदर्शनस्यागम्यमानत्वे वाक्यादेतस्माद्वाक्यान्तरयोरतीतानन्तरयोरवश्यमेवोदाह-
र्यत्वात् । अलीकवर्णावलीं प्रति त्वेनामलीकतरवाक्ययोः पूर्वापरीभूतयोरुपस्था-
पने खिद्यन्मानसस्य प्रवृत्त्यभावोपपत्तिरुचितैवोपनायते । यदीदं वाक्यं सत्यं
स्यात्तर्हि पूर्वापरे अपि ते ससंभ्रमं प्रदर्शिते स्याताम् । नोदाहार्यन्यतरदपीत्येवं-
मेव तन्मानसमवसीयते । “तुष्यतु, नयेनाभ्युपेत्यापीदं वाक्यं सुदर्शनं वा तेन
हि दाहो वा देहे नाभ्युपेयते । अपि त्वग्निरेव यागादौ परमेश्वरस्य प्रतीकभूतपवित्र-
मित्यादिविशेषणविशेषान्वितश्चाभिमन्यते । तथा हि । यथाऽवबल्लुप्तप्रतिपादनबलादिह
च सामानाधिकरण्याबलात्पवित्राग्निपदयोः प्रथितानुभावात्त्वग्निदेवतैवा “अग्निरस्मि
जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानोऽजस्रो
घर्मो हविरस्मिनामि” त्युक्त्वा यथोदिताशयातिशयसम्भृतया संस्तूयते सेयं देवता
“सहस्रारनेमि” पदवाच्यताविभेदं गत्या तया तया भजमाना विराजते सकलास्तेव
संन्यासु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमापराभिधानास्वतिबेळम् । तथैवेह नेमिपदवेद्यता-
मुपयातयाऽग्निदेवतया यावद्यागनिर्वृत्तनालम्बनभूतया तप्ततनु निजतन्ववच्छेदेन
तपिनोपस्थाप्यमानसम्पादितयागापूर्वमहाविभवोऽनशनादिव्रतविभेदसंस्कृतात्मा य-
जमानो निष्कामकर्मण एतस्य हि महिम्ना ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्यावाप्तिप्रयो-
जकीभूतचेतोर्नेमिर्ह्यमात्यन्तिकमभिपद्यत इत्येवार्थस्माधीयान् । न तु तप्ततनु-
पदं तप्तलोहशलाकया देहावयवदाहं द्रूते । तस्य तु पश्नादिसाधारण्यात् । साः
क्षात्सुदर्शनेनापि दामोदरदेहेदेदीप्यमानेन ब्रह्मसायुज्यादिकलानवाप्तौ किम्पुनर-
प्रयोजकतमेन काष्णार्योसैनेतेनेत्यज्ञेनापि भिज्ञातव्यत् । न च “चक्रध्याकः पविर्ने-
मिः पृथक् चक्रस्य वाचका” इति माधवाचार्यवचनविरोधो मन्वव्यः । पृथरूपद-
प्रयोगस्वारस्याच्चक्रस्यैव रयादिगमनप्रयोजकीभूतस्य सम्प्रत्ययात् । उपस्थित-
न्ताप्यकं भीममपहायानुपस्थितस्य सुदर्शनस्य नूनमुपादाने तत्राप्यभाव एवास्ति
विनिगमकस्यानुक्रमणिकायाम् । सुदर्शनस्य ह्यनन्तत्वे “चक्रध्याकः” इति पु-
ष्टिनिर्देशोऽपि न युज्यते । यदीदं वचनमेतत्प्रयोजननिर्हाय शरणीकरोपि तर्हि
“मघमुत्तारिध्वंसिनी रामानुममुखमर्दमादौ तैरैतैः समर्थिनं तस्माद्गुणदौरात्म्यं कुतो
न विभाषयेः । यदीदं हास्यायाप्यभिमतमभाविष्यत् एते सण्डनमस्यादरमरैस्तत्र
शान्यत्र नाहरिष्यन् । कृतान्त एव ते सान्ति तत्र तु निरस्तर्नार एव मशाराव-

हूर्त्तमात्रं महाबला । अत्यल्पबलानान्तु मानवानां तद्धारणनामश्रवणस्यैव भेरवाना-
 रत्वे साक्षादेव धारणविधानघाट्ये न कश्चित्कल्पान्ते वा कर्तुं प्रभवेत् । तस्मि-
 न्नेव देवतात्मनि भूरितेजोवच्चेऽप्यभितसलोहशकले काकणिकामात्रमूह्यलम्पे देह-
 दाहैकफलप्रदानृत्वपृते जीवच्छवसमानाकारविशदमशेषशिष्टजनस्पर्शनभाषणादिना-
 द्यमन्यन्न किञ्चित्प्रतिपद्यन्ते फल प्रदग्धगात्राः । बाहुमूलमध्ये मन्यमानमेवंरूपं
 सुदर्शनं शरीरनाशे विनश्यमानं प्राग्भिरेव भस्मान्तं यातैस्तथारूपैः सहास्तमयापी-
 दिति साम्प्रतिकानां भस्मैव तस्यावतिष्ठमानं संसेव्यमापद्यते त्वदादीनाम् । उ-
 त्तरकालीनानामपि तदेव तस्याराधनाय वत्तिर्प्यत इति तद्भस्मसन्तानससेवकाः
 सन्तु चायुष्मन्तो युष्मादृशाः सर्वदा जगत्याम् । तत्सुदर्शनस्यैतादृशदुर्गतिकत्वं
 तदावेदकतया श्रुतितया च दग्धतनुभिः सयोजिनपदावल्ल्या “निचिक्षेपमुपणामि”
 त्येवविधायां शब्दार्थनिर्वचनसौभाग्यं किमात्मकमित्युदासीना विभावयन्तु दोष-
 ज्ञाः । विशिष्य तन्निर्वचननिरासपरतायामस्माकं कालहानिरेव केवलीमिति वि-
 श्यते ततो नीरसादित्यलमेतावता ॥

इति निचिक्षेपेति कल्पितद्याग्व्यूहभस्मीकारः ॥

अथ “पवित्रमित्याग्नि । अग्निर्देवैः सहस्यारः । सहस्यारो नेमिः । नेमिन

७६ पवित्रमित्या-
 दिवचसा समुदि-
 तप्रामाण्यबलेना-
 नङ्गनयोग्यताक-
 त्वादिप्रतिपादन-
 म् ।

तप्ततनुः । ब्रह्मण सायुज्यं सलोकतामाप्नोती,, ति सामवेदीय-
 मैत्रायणशाखाश्रुतिः साक्षादेव चक्राङ्कनविधानमवबोधयन्ती कृ-
 तार्थानेवास्मानातनुते । भैत्रं वादीः । तत्त्वस्यास्यान्यथाभूतस्यैवे-
 ह ग्राहयितव्यत्वाद्विचारकरवरान् । तदेतत्परिहृतवाक्यनालस्व-

रूपसंवेदनाधीनविकृतप्रकाराकारमेव सदंशान्तरेण व्यतिरिच्यमानद्रूपणभावमाधत्ते ।
 पवित्रपदवाच्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य नानात्व एकत्वेनावधारणस्य स्वाभिनिवेश-
 विभेदसञ्चोदितस्यापाकरणकपात्रत्वात् । यथोक्तं निरुक्ते “पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः
 पवित्रमुच्यते येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पवित्रमुच्यन्ते गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यापि निगमो भवति । आपः पवि-
 त्रमुच्यन्ते शनपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बिहूदका । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः
 पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यत इन्द्रः पवित्रमुच्यत
 इति । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रन्ते मा पुन-
 न्निवत्यपि निगमो भवती” ति । न च प्रकरणस्यास्य सुदर्शनविषयतयाऽग्निरेव

सिद्धेवनात्राची धवित्रपदाभिधेयभूततयाऽत्रोपादीयत इति साम्प्रतम् । शब्दैरेतैः
सुदर्शनस्यागम्यमानत्वे वाक्यादेतस्माद्वाक्यान्तरयोरतीतानन्तरयोरवश्यमेवोदाह-
रत्तव्यत्वात् । अलीकवर्णावलीं प्रति त्वेतामलीकतरवाक्ययोः पूर्वापरीभूतयोरुपस्था-
पने विद्यमानसस्य प्रवृत्त्यभावोपपत्तिरुचैवोपजायते । यदीदं वाक्यं सत्यं
स्यात्तर्हि पूर्वापरे अपि ते ससंभ्रमं प्रदर्शिते स्याताम् । नोदाहार्यन्यतरदपत्येव-
मेव तन्मानसमवसीयते । “तुप्यतु,, नयेनाम्युपेत्यापीदं वाक्यं सुदर्शनं वा तेन
हि दाहो वा देहे नाम्युपेयते । अपि त्वग्निरेव यागादौ परमेश्वरस्य प्रतीकभूतपवित्र-
मित्यादिविशेषणविशेषान्वितश्चामिमन्यते । तथा हि । यथाऽवनलसमतिशान्दवनलादिह
च सामानाधिकरण्यबलात्पवित्राग्निपदयोः प्रथितानुभावात्त्वग्निदेवतैवा “अग्निरस्मि
जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृत म आसन् । अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानोऽनम्रो
द्यमो हविरस्मिनामि” त्वृचा यपोदिताशयातिशयसम्भृतया संस्तूयते सेयं देवता
“सहस्राग्नेमि” पदवाच्यताविभेदं गत्या तथा तथा भनमाना विरानते सकलास्वेव
संस्थासु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमापराभिधानास्वतिवेळम् । तथैवेह नेमिपदवेद्यता-
मुपयातयाऽग्निदेवतया यावद्यागनिर्वृत्तनालम्बनभूतया तप्ततनुः निननन्ववच्छेदेन
तपिनोपस्थाप्यमानसम्पादितयागापूर्वमहाविभवोऽनशनादिवृत्तविभेदसंस्कृतात्मा य-
जमानो निष्कामकर्मण एतस्य हि महिम्ना ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्यावाप्तिप्रयो-
जनीभूतचेतोर्नेर्गह्यमात्यन्तिकमभिषद्यत इत्येवार्थस्माधीयान् । न तु तप्ततनु-
पदं तप्तलोहशलाक्या देहावयवदाहं द्रूते । तस्य तु पश्यादिसाधारण्यात् । साः
क्षात्सुदर्शनेनापि दाहोदरदेहेदीप्यमानेन ब्रह्मसायुज्यादिकलानवाप्तौ किम्पुनर-
प्रयोनकनमेन फार्णायोसंनेनेत्येतेनापि मिज्ञातव्यम् । न च “चक्रध्याकः पविर्ने-
मिः पृथक् चरस्य वाचका” इति माघवाचार्थवचनविरोधो मन्त्रव्ययः । पृथरूप-
प्रयोगेऽस्मरस्यास्तुतैक रसादिरामनप्रयोगेऽस्मरस्य सम्प्रत्ययात् । उपस्थित-
न्नावद्यकं भीममपहायानुपस्थितस्य सुदर्शनस्य नूनमुपादाने तत्राप्यभाव एवास्मि
निनिगमकम्यानुग्रमणिकायाम् । सुदर्शनस्य हृदिन्तत्वे “चक्रध्याक” इति पु-
दिङ्निर्देशोऽपि न युज्यते । यदीदं वचनमेतत्प्रयोननिर्वाहाय शरणीकरोपि तर्हि
“यत्प्रमुगारिध्वंमिनी रामानुजमुग्मर्दमादी तैरेतैः समर्पितं तप्तानुदर्शितात्म्यं कुतो
न विभाषयेः । यदीदं हास्यावाप्यभिमतमभारिष्यत एते तद्वहनमस्यादरमरैस्तत्र
थान्यद नारिष्यन् । कृतवन्त एव ते सान्नि तत्र तु निरस्पर्श एव मदाकाय-

मानस्य । न हि ब्रह्मपदस्य नारायणोऽर्थो युज्यत आपेक्षिक । अनोपेक्षि-
 स्यैव तदर्थत्वादिति प्रागेव तस्य निरस्तत्वात् । न हि सायुज्यशब्द समानभोग
 त्वलक्षणं परम मोक्षमभिप्रेते । मोक्षेऽपि भोगव्यवहारानुवृत्तौ तत्कृतोच्चावचफल
 रिणामलक्षणोपद्रवजाताद्यावृत्तिरेव कदाचिन्न स्यात् । भोगैर्नानाविधैर्वन्धनदशा
 ऽनिशमुपसंपेत् । यदपि “सुदर्शनमहाज्वाल कोटिमूर्यसमप्रभ अज्ञानान्धस्य मे
 देव विष्णोर्मार्गं प्रदर्शये” ति कल्पितपदसमूहं मन्त्रतया न्येवदयत्तदप्यग्राह्यम् ।
 कुत्रत्योय मन्त्र इति प्रश्न प्रस्तुत्य प्रतिवचने सूकीभावस्यैव पच्यवसानात् । न च
 वेदमृते विष्णोर्मार्गदर्शी कश्चिदस्ति विज्ञाता । न हि विष्णोर्हेति सुदर्शन स्त
 गात्रवसतिरज्ञानान्धान्मार्गं दर्शयदुपपद्यते । अपि त्वेवमादिदुराचारान्धर्मत्वेना
 वगाहयतान्तावत्तमस्योनीन मन्तकाले शिरच्छेदनायैवोद्यत विज्ञायते शास्त्रवि
 द्भिरिति सन्तोष्यम् । पवित्रादिपदगोचरदुरालापपरिहारस्य प्रागेव विहितत्वाद्-
 द्भित् कल्पितपदसमूहमास्थायात्राधिकतरतिरस्करणमुपेक्षित वेदितव्यम् ॥

इति पवित्रमित्यग्निरित्यादिपदपङ्क्तिपरिधूननम् ।

अथैवमपि “चक्र विभार्ति वपुषाऽमितम् बल देवानाममितस्य विष्णो ।

७७ चक्रविभ
 र्तिं ह्येतयाऽपि
 वाचा तस्माद्
 नमःवाप्यमवाति
 निरूपणम् ।

स एति नाक दुरिता विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागा” इ
 त्यृग्वेदभ्रुतिशरण्याना नस्तत्तलाञ्छनससिद्धिरस्त्येवाप्रत्यूहेति ।
 अत्रोच्यते निराकृतवाक्यनिकरसहोदरायमाणतरमेतदर्पाति ।

पठ्यमानवशाखास्वाश्वलायनशाह्वयनशाकलनामवाच्यास्वन्यतमायामप्यनुपलम्भादे
 वैतस्या वाच । वाचमेता वाक्कलशाखीयतया माध्वा हन्त ग्राहयन्ति परमेपा
 शाखा समुत्सन्ना कथमेपा वाक्तद्गततया तैरपि वाऽधिगता बभूवेति चि त्वमेव
 समन्तत । माध्वास्त्वमृतस्य विष्णोरिति विशन्ति यद्यनय इति चान्यथैवाभिद
 धति श्रीवैष्णवमन्वाम्त्कानुपूर्व्या । एवञ्च श्रुतिश्चोदियमुभाम्यामेताम्या द्वै
 रूप्य न प्राप्येतैकरूपत्वात् । प्राप्यमाणन्तु कल्पितमेवैताम्या यथाकाममिति वि
 दामस्ति निश्चिता मतिः सत्यप्येव दुराग्रहदूरीकरणाय स्वरूपमेतस्या विविच्यते
 तथाहि । अमितस्य वाऽमृतस्य विष्णोरमरादिरक्षण सुदर्शननाम चक्र विभ्राणो
 ग्राहणादिमानवो ज्ञाननिर्धूतपापा इव परिव्रानरा निरस्तसमस्तकपायः कैवल्य
 लभत इति वाक्यार्थे गम्यमाने तस्माद्भ्रुतवशाभूतमानस पृष्टोऽनु व्याचष्टा पूर्वपा
 मपि पूर्वेना वा तत्रादर्शयन्ति तदेतच्च च सुदर्शनसमाह्वयमाहोऽत्रिदशृण्वजगोमिनच

क्राणां मुखदेशादिति । अनुत्तरमेवोत्तरं वास्तवमस्ति वादिनः । दर्शनश्रवणयो-
रेव स्वेषां वा स्वस्य रत्नाकाररत्नावलीसुमनोहरकान्तिश्रवणसमानयोगक्षेमत्वात् ।
एवन्तर्हि वपुषा विष्णोश्चक्रस्य हि सुदर्शनस्य धारणे कल्पान्तेऽप्यसम्भवतरं
कथमेते निभृशुर्मलिनात्मानः । को वा निभर्त्येवं वक्ता विभ्राणं वा तमेतं को
न्वत्र प्रत्येति विभ्राणो वा परान्प्रत्यापयाति के वा पुनः सुस्थात्मानो धारणे व-
तास्मिन्सुदर्शनीयतया विश्वस्युः किन्तु काष्णायसवस्तुनो मुद्रणमेव दात्रादितुल्ययो-
ग्यतावतो यावच्छरीरपातमनुभवन्ति । एतावता भगवतः सुदर्शनस्य कथा क
वाऽन्तर्धानमयासीत् । अथोमथ्या मुद्राया नन्वस्या मनोवाकायमालिन्व्यमूर्त्तिरेव
प्रभवन्त्यनुभूयते । दशायामेतस्यां वीतरागैर्यतिभिर्ज्ञानाविज्ञानपरिपूर्तोत्तमभिः समं
क वा साम्यं स्यात् । तस्यैव स्वप्नालोकितलोकजाततुलनावत्त्वे तद्गतेः कै-
वल्यस्य न कथञ्चिदेयामर्हता कल्पान्ते वा स्यात् प्रत्युत ज्ञानसाधनाविरोधिसा-
मग्रयामेवमात्मिकायां निपण्णाः खल्वमी ज्ञानैककलीभूतपरमपदप्रतिद्वन्द्विस्थिरतरनि-
रयथात्राया एवार्हाः स्युरिति व्यतिरेकमुद्रयाऽधिगम्यते । न च गिरा किञ्चनया
मन आत्मीयं व्यसनाक्रान्तं वा क्रोधाक्रान्तं विपरिणयम् तेषां सति सुदर्शनमपि
कुध्येदेवाय शक्यैस्तापभरैरात्मनोऽवहेलाञ्जगत्यां मानवाधमाः कुर्वन्तीति तत्क्रो-
धे हि यूयं तस्य मक्तमन्या अनिष्टपरम्परामापत्स्यध्वे तस्मिन्दृढता अपि । एतेन
“ तस्माच्चक्रं विधानेन तस वै धारयेद् द्विजः । सर्वाश्रमेषु वसता स्त्रीणाञ्च धृति-
षोदनादि” त्यादिहारीतपात्रीयादितयोदात्तवचोनिचयो निरात्मकतामभ्यागच्छे-
देवेति न किञ्चिदेतत् ।

इति चक्रं विभर्त्तित्येतस्या वाचस्तदर्धस्य च विडम्बनादिग्दर्शनम् ॥

नन्वेवमपि “एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिन्हैरङ्किता लोके सुभगा भवाम तद्विष्णोः

७८ “एभिर्वय-
मिलादि”पद प-
दस्य वा क-
स्वितया नाद्वन
मिद्विरिति प्रति-
पादनम् ।

परमं पदं ये गच्छन्ति हि लाञ्छिता” इत्यार्थगिकधृतिर्नन्-
प्ताङ्कनप्रक्रिययाऽऽद्भुरोत्येव यथार्थमिति चेदिदं किल प्रत्यव-
स्मानं पुनः प्रतिविधानमभ्युदिताम्पां तावत्ताम्पां नातिरिच्यत
इत्याचक्ष्महे । तत्रोपन्यस्तयुक्तिपूगप्रमाणपूगाविहाप्यनुसन्धात-
व्यौ । अधिकं त्विदमेव हि यच्छमदमयोगज्ञानारूपांतरद्वासङ्कीर्णसाधकन-
मनान्तरीयकृत्वासंमृष्टस्यैकस्यैवाकिञ्चित्करत्रियाकोटिकवाक्योपादानमकार्यं तारा-
र्यरारीत्यंशं तमेतमास्यायोक्तपथानुवाच्युत्तराविन्यमध्यसप्तानव्यम् । वस्तुतस्त्व-

स्माद्धचनान्मुमूर्षुस्वरूपानुसन्धानमेवाकलनीयं न तु मुमुक्षोरीपद्मा । फलस्य हि
 दृष्टात्मन एतस्यैवोपपत्तावदृष्टात्मनो नास्त्येव प्रतिपत्तिः । मानसामान्यविप्रतिपि-
 द्धत्वात् । भारद्वाजीयतयाऽत्रोदात्तद्वतवादिवचस्तु वार्णितरीत्याऽभारद्वाजीयत्वेनाका-
 र्यक्षममिति पर्यवसन्नम् । वचनगतवाधितप्रतिपत्तेरसद्वस्तुमावैकप्रमापकत्वात् ।
 न हीदं चिन्हधारणं सर्वस्वामिनो विष्णोर्युज्यते । धारणस्य त्वस्य त्वचो विदग्धा-
 या अयःपिण्डपिण्डिकामात्ररूपितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे कल्पान्तेऽपि सर्वस्वामि-
 चिन्हधारणसंसर्गसार्पिपो वाऽत्यन्तासम्भवात् । भगवदायुधमिति तल्लान्छनमिति
 तेन पावित्र्यमिति तदेतन्मुक्तेः साधनमिति च वाक्प्रलापो बालिशतरानेवालं व्या-
 मोहयितुम् । कुशलमतयस्तु जहमुर्हसन्ति हसिष्यन्ति त्रैकालिका इति स्थिते म-
 रद्धानादयश्चतुष्पात्कृत्यङ्गिमिति वा वचोभिरात्मीयैः प्रमापयेयुरिति स्थूलाक्षं वि-
 भिद्य निश्चिनुयाः समाश्रित्यैव महाभागान्विशिष्टैर्वेदाननेत्रेणासमन्तात् ॥

एभिर्धयमित्यादिकल्पितपदपदार्थपरीहारः ॥

ननु “प्रते विष्णो अवनचक्रे पवित्रे जन्माम्मोर्धि तर्तवे चर्पणन्द्रिः ।

७९ “प्रते विष्ण-
 वि, स्मादिवच-
 नादप्यतिशान्तव-
 चनसजातीयाद-
 द्धनदुराचारदूरी-
 करणम् ।

मूले बाहोर्दधतेन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति, इत्यृ-
 गेदीयवाक्कलशाखावाक्यस्योक्तार्थानुग्राहकस्य सत्वान्न नो न्यु-
 नता समुदीरितार्थप्रतिपत्तृणामिति चेन्मैवम् । शाखायाः किला-
 स्या उत्सन्नत्वे तद्गततयोदाहृतेयं वागनितराध्ययनाध्यापनानु-

ष्ठानानुष्ठापनादिव्यवहारगोचरा श्रुतिशरणैः श्रुतितयाऽविधास्या यतः । न हीयं
 गीः प्रक्रियामिमामवतार्य कल्पसूत्रप्रणेतृभिरितरैर्वा शास्त्रस्यैरात्मनिबन्धेषूपनिब-
 द्धा कचिदप्यालक्ष्यते । यदीदं वचः शाखागतमेवामविष्यत्सर्वेषामेवादराविशेषे-
 णोपादानविषयनामुपात्स्यत् । परमेतच्छृण्वन्तः शब्दतो वाऽर्थतो नाम्युपगच्छ-
 न्तीति किमात्त्विकाऽत्र श्रुतिमत्तायाः प्रतिपत्तिः । अन्तरा तां ताद्रूप्येण ग्रहणा-
 कारा प्रवृत्तिरपार्थिकी पर्युपेयते । सति चैवं तदालम्बनाधीनतत्साङ्गनप्रक्रिया ननु
 निर्दिष्टितवाक्यामासप्रतीतिसामान्येनाप्यपाकृता प्रमाणसर्वस्वपराहतेत्यगच्छामः ।
 एतावतैश्वर्यनत्वस्यास्य चरितार्थत्वात् । “तुप्यतु” नयेनेहापि पद्मपङ्क्तिमा-
 लम्ब्यास्वारस्यनिरूपणार्थकविचारणायामुरुतरसङ्कल्पत्सामग्रौपयास्तसप्तसङ्-
 रण्यवच्छद्वात्सामान्यामुपादाय यपोदितदूषणपटल्येषानुसन्धातृणा तावतैवाङ्गमान-
 स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥

यत्तु रामार्चनचन्द्रिकायामानन्दवनेन रामनाममाहात्म्यनामकपुस्तकान्तरे पुनरच्युताश्रमेण निर्णयसिन्धौ भट्टकमलारुणेण चेदृशानुपूर्विका श्रुतिरसावुदाहृता दृश्यत इत्यन्योक्तीरवलम्बमानम्मन्येनावेदितं वादिना तत्र । भानन्दवननामा रामानुजाय एवास कश्चिदेवं योजयिता यतः । यद्वा स चासौ तन्नामा तदस्मीभूय प्रसङ्गसङ्गत्या दुराचारमेतमुपन्यास्यत्परामिमतस्यार्थस्यानुवादकतया यथायोगम् । न च शारदापीठपूर्वदेशिकान्तर्वर्तिनो वा बहिर्वर्तिन अच्युताश्रमनामानो रामनाममाहात्म्यप्रख्यापयितारो ह्युदपद्यन्त । तदभिरुचया विख्यातानान्तावत्रयाणामपि निर्विकल्पब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकनिबन्धनिर्मातृत्वा तन्नाममाहात्म्यवर्णनप्रवृत्त्युत्पत्तेरनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तन्नाममाहात्म्यकृदच्युताश्रमनामा स्वामी-ष्टसंसाधनाय परैरवकल्पतो भवतीत्यवगम्यते । यदपि निर्णयसिन्ध्वादौ तदादिवाच्यमुदाहारि भट्टकमलारुणिसूत्रिणा तदपि दग्धतनुवर्तमानव्यवहारानुवादमात्राभिप्रायकमुन्नेयम् । न तु तावद्ब्रह्मव्यवहारस्यास्योपादेयतानिर्माहकं जातु चित् । श्रुतित्वेन कल्पितवाक्ये किलास्मिन्नलीकप्रतीतिमत्तया पृथक्पदपदार्थपरीक्षणप्रयासो मनीषिणामसम्मत इति तद्वैरात्म्यं न संस्पृशामो वृथाऽऽलापपुरितत्वाद्बलावल्ग्याः ।

इति “ मते विष्णविति ” त्यादिकृत्रिमवाक्यार्थतिरस्कारः ॥

अथैवमपि “दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये तु शङ्खं वि-
८० “दक्षिणे तु भुजं, इति, वा-
क्यस्य पर द-
ग्धतनुकल्पितस्य
यथावदेवतत्रार्थे
तिरस्कारणम् ।
दृष्टतरतया दृष्टदुराचारनिरूपकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वस्य सु-
तरामत्राप्रत्ययः । यावतीरत्र प्रायशः श्रुतितया वाचो योजयामास सर्वास्ता निर्व-
र्णितस्वरूपानतिरिक्तस्वरूपतस्य एवोदाहृताः । यद्यपि वाचन्तान्तामनभिज्ञमान-
वविमोहनकृते स्यलविभेदसञ्ज्ञानादिव्यक्तीकारकृतां वर्तयामास तथापि सूक्ष्मतर-
समीक्षावशादखिलोऽयमुद्यमो वादिनो गारुडचेष्टितकक्किक्काविशेषमेनानुकरोत्यत्यु-
च्यैः । दुरावेशसमायोगात्कचित्कश्चिदावेदितोऽप्यर्थोऽत्रविचारविषयतां मनमानः
पौरुषरुक्त्वादिद्रूपणप्रामोरेण प्रतिपन्वृत्समाधानाविभेदनानुरूपकृत्यात्मना हीयमाणः
पर्युपेयतेऽथाप्यपार्थविज्ञापकरवचनतम स्तोमसमाकलनप्रभवप्रासातिशयं सदृश्या-
वनां विदधानस्तन्तेषा संसर्गकपावितमतिवैचिण्याणां वा ताद्रूप्यमेवापादयति वैरू-

प्याह्वयविकृतप्रत्ययोपधानसाक्षिकं पुनः पुनः । नैकाऽपि पदपङ्क्तीरुचिरार्थमुन्मु-
दिताऽप्रमाविलासलालनाशीलं ग्राहयत्यणुतरं वा । एतदर्धविचटनानुकूलपूतिग-
न्धाधिकरणभूरिभापासमास्तरणशीलितत्वादेवासमन्तात् । “दक्षिणे तु भुजेविप्रावि-
भ्रत्यायसलाञ्छनम् । शङ्खचक्रादिदुर्मत्या कलिमालिन्यमीलिता” इत्येव विश्रुततर-
स्य वाक्यस्य हि बृहन्नारदीयस्यात्तार्थे ज्ञापयितव्यत्वाच्च । यदि स्याः स्वीय-
वाक्यैकपरिगाम्यावेशवासितस्वान्तस्तदा विनिगमनाविरहेण नारदीयवाक्ये तथाभूत-
किञ्च स्याः । विनिगमकं चेतसान्निध्यादिलक्षणमभिव्याहर्तुमुत्सहसे तर्हि तस्मा-
मान्यविधुरतयाऽस्ति प्रतिपादनं तावकीनमित्यवोचाम चासकृतप्रागेव । वैलक्षण्यं
चेत्केनाचिदंशेन व्याहर्तुम्पुनरीहसे तथाऽपि प्रतिपादितोपपत्तिशतात्तदपि प्रत्यास्या-
तं वेदितव्यम् । उक्तानार्थकमित्यमपार्थकवाक्यं हीदं कृत्रिमतरमेव । कृत्स्नप्रामा-
ण्यविगर्हितत्वात् । नैव त्वमात्मानमास्तिकञ्जानानो वा ज्ञापयमानः प्रवचनमात्रेणै-
व नारसतरेण भवेरास्तिकः कल्पान्ते वा । न खल्वङ्गदाहादिकं कर्मास्तिकता-
यामस्ति किञ्चिन्नन्त्रम् । नास्तिक्य एवापुरचर्यासिमालम्बनभूते सदैवास्य तन्त्र-
त्वात् । पृथक्जनैककूट एव प्रचारयोगाय प्रतारकैरुपादीयमानोऽर्थो मतिमन्मान-
वैष्वधरपरिस्पन्दाय वा युज्यते कथञ्चित् । मत्यैव ह्यसारतरवस्तुव्रातप्रमाहिण्या
तदादेर्न्यकारसमास्पदत्वात् । न च महेशाद्याराध्यतमैदवतादिभ्यो विमुक्तीभूताश्च
निरूढनिगमागमगम्यमानसमाचारेभ्य आस्तिः स्वपदेशभावमश्नुविरलंशतो वा
मानवा हन्त भवन्तः । न च पुनर्विप्रतिपत्तयो सुम्पदादिविगीतसमाचारशीलिन्यः
समुत्सादयितुमुदपचन्त इत्यद्भुतं नाम नामत आत्मवताम् । यथाऽवास्थितवस्तु-
व्यवस्थित्यै प्रवृत्तेस्तासां कृतकृत्यत्वात् । तप्ताङ्गनादिव्यवहारः पशुधर्मो न वेत्या-
कारां परित्यज्य विप्रतिपत्तिं तप्तचक्राङ्गनादिधर्मो वैदिको न वेत्येवंरूपामपि
वा कश्चिदास्तिकात्मा प्रयुञ्ज्यात्परिहारकयासु वा । न कोऽपि कदाचिदेवं कु-
र्यादिति कृतमेतावता ॥

इति “दक्षिणे तु भुज” इत्यर्वाचीनवचननिराकरणम् ॥

अप पाञ्चरात्रमहावस्त्रमहीरुहं तावच्छरणमुपयातानां नो ययोदिता-

८१ पाञ्चरात्र-
र्याप्रामाण्यप्रसा-
धनपुराणं त-
साङ्गनुराचार-
तिस्कार ।

ङ्गनावश्यानुष्ठानतत्प्रभनफलममृद्धेरव्यप्रतया भद्रमेव सद्गता-
नामिति । अत्रैवं पर्यनुयुज्यते किमिदं पाञ्चरात्रमृगादिभेदप्रा-
माण्योपनीतपदार्थप्रत्यापनविशिष्टयोग्यताकृतयाऽभिभन्वत उत

तदङ्गपुरोगमप्रत्यर्पितवस्तुसन्तानसन्धायकतयाऽऽहोस्वित्स्वातन्त्र्येण स्वार्थसमुद्योत-
नसत्तावदिति । नाद्यः । यथाऽवषष्ट्वाऽप्तोपन्यासघोरणीभिरनवशोपविशेषप्रसाधिनी-
भिः स्वप्रतिपाद्यनानार्थप्रतिपत्तोर्विनिर्पूदितत्वात् । नो खलु मानव्यक्तिविधाविभे-
देषु “स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं अनुमानश्चतुष्टयमि” ति मन्त्रप्रकीर्तितेषु पुनस्तज्जा-
तीयवचोविशेषप्रत्ययसितेषु पाञ्चरात्रस्याऽसङ्ख्यानात् । न च “प्रत्यक्षमनुमानञ्च
शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्रयं सुविदितङ्कार्यन्वर्मशुद्धिमभीप्सता । आर्षन्वर्मापि-
देशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्त्वेकैणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतर” इति स्म-
रणान्मनोर्विविधागमपदोपवृंहितात्पाञ्चरात्रस्यावगतिः सम्प्रतिपत्तेति साम्प्रतम् ।
विविधागमपदेनेह वा पाञ्चरात्रपरिग्रहस्यावास्तवत्वात् । अत्र हि शास्त्रपदं वे-
दस्यैव भवति वक्तृ पुरुषहितविशेषशासनात् । तदिदं मन्त्रार्थवादतिहासपुरा-
णादिना विविधागमपदविभेदबोधेन प्रतीत्यालम्बनमित्येवोचितं नापरथा । लौकि-
कागमानामितरेतरमतिमात्रपरिकल्पितानामन्योन्याविरोधावभासभासितानाञ्चानुपादे-
षैकदेशीयत्वात् । यथाहु “रतोन्द्रियार्थविज्ञाने प्रमाणं श्रुतिरेव हि । श्रुत्युक्ता-
चारतो ब्राह्मण्ये ह्यागमानां प्रसज्यते” इति । अम्युक्तरात्या श्रुत्युक्ताचारसामा-
न्यविरुद्धत्वादाचाराणाञ्च पाञ्चरात्राणां स्मृतिरेषा पञ्चरात्राणि नाभिमन्यत
एवेति फलितम् ॥

नन्वितिहासरत्ने पञ्चरात्रमहिम्नः सङ्कीर्तिततया कथं तदपमानो विधीय-
तामिति । नैप दोषः । नारदादिपञ्चरात्रातिरिक्तपञ्चरात्रपदवेदनीयमन्थराशोरन्या-
दृशस्यैव ततो निगम्यमानत्वात्तेन च ब्रह्मात्मना समापादितैक्यातिशयानां तावद्दे-
वतानामभेदप्रतिपत्तिप्रयोजकोपास्तेर्बाभत्सादिद्रुमणसमापलाङ्कनादिचेष्टाविशेषविधुरा-
या आदिष्टत्वात् । अंशेनैकतमेन यथाकपञ्चितसम्प्रतिपत्तावप्यंशैर्भूयोभिर्विप्रति-
पत्तीनामेव प्रख्यातप्रमाणप्रत्ययातिशयशालिनीनां निष्कृष्टत्वात् । न हि ताव-
त्तीर्षकारा गौतमजैमिन्यादयो मेनिरे हन्त पञ्चरात्राणि न्याप्यानि न वा निजनि-
वन्देऽप्यंशतो वा निवन्नुस्ते तानि कुत्र चित् । प्रत्युत तथा तथा याचोयुक्त्या
तानामानि न्यक्कुर्वाणाः सन्दृश्यन्ते सहैव यार्त्तिककारैः । नापि कृष्णद्वैपायनाचा-
र्याः प्रत्युतैतान्येते “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता” इति ब्रह्मसूत्रेण नि-
राचक्षते स्म । न चेदं मेयमेव पीत्वादिक्षणं निराचष्टे सूत्रमिति सन्तोष्यम् ।
मेयापनोदनविनोदस्य मानावपूनफलपर्यवसायित्वे तद्व्यपदेशादिहापि पञ्चरा-

न प्रत्याख्यानस्यार्थाहिततरत्वात् । न च पञ्चरात्रे तवाप्यभिपूज्यस्य विष्णो-
 र्भगवतः संस्तूयमानतया वैदिकतरतया च तत्तत्त्वप्रतिपादकग्रन्थराशेरस्य कथं
 स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्कितव्यम् । तत्त्वस्य हि विष्णोरनापेक्षिकस्य संवननीयत्वे
 ऽपि तन्मिषेण विकृतालापप्रलापमयस्य तु पञ्चरात्रस्याप्रामाणिककृतिविशेषको-
 टिप्रविष्टस्यापाक्रियामात्रपात्रत्वात् । अभिवागात्रप्रत्ययमृते विष्णोरभिधेयविधेयधी-
 र्वा तत्कैङ्कर्योपायप्रयोगशैली नालङ्कितार्थापूर्वात्पादनप्रयुक्त्या कर्हि चित् ।
 एवञ्च समुत्सादितवचनसनातीयवचनजातविग्रहावयवं नूनमिदं पञ्चरात्राहयं व-
 स्तु नान्यादृशतिरस्कारप्रयासविस्मयायावकल्पते । न हि चार्भतचर्चणपरिमाणमृ-
 ते किमप्यपूर्वमस्यां वा पश्यामः पदपङ्क्तौ । न हि पुन“दग्धस्य दहनं नास्ती”
 ति न्यायं पैङ्गलानां परामृशन्तो निरसनकर्मण्यस्य प्रवर्त्तामहे प्रायशः समाश्रित्या-
 वयवान्वाक्यात्मनो नाम तन्निष्ठान् । तथा ऽप्यपमापणविशेषमाप्रहरणार्हेन्तु वृत्तं
 तावच्च तत्रापाकरिष्यते । तथा हि “तपस्तपोसि तीर्थानि पुण्ड्रो नाम नम-
 स्क्रिया । आम्नायाः सकला मन्त्राः क्रतवः पूजनं हरेरि” ति पुरस्कृत्य कृत्रिम-
 वाक्यं तापसंस्कारस्य सर्वतपस्तमुदायसमानस्कन्धत्वं पुण्ड्रसंस्कारस्य सर्वपुण्यती-
 र्थस्नानसमानस्कन्धत्वं नामसंस्कारस्य सर्वकालकृतमगवन्नमस्कारसमानस्कन्धत्वं म-
 न्त्रसंस्कारस्य सर्ववेदाध्ययनसमानस्कन्धत्वमित्यादिकं प्रललाप तन्निन्द्यम् । यथो-
 क्तिदिशा भारद्वाजीयतपोदाहृतसंहिताया एवाप्रामाण्ये प्रसाधिते तद्वान्यावयव-
 स्यास्य सुतरामेव तथात्वाधिगमे तदेतदास्थाय कृतश्च विकृतालापः समं तपःस-
 मुदायसर्वपुण्यतीर्थस्नानमगवन्नमस्कारसर्ववेदाध्ययनैर्देहदाहलक्षणतापसंस्कारपुण्ड्रसं-
 स्कारनामसंस्कारमन्त्रसंस्काराणां पारिभाषिकाणामपि परमुपवर्णितगत्या प्रत्याख्या-
 तानां प्रतिष्ठापनसरणितामान्यसौष्ठवविहीनानां सम्बन्धसामान्यवन्धनासम्भवात् ।
 तापनक्रियायाः पशुधर्मतया परिकीर्त्तिताया यावत्प्रमाणबाह्यरत्वे नामग्रहणमात्रा-
 दपि किंस्विपाधायकत्वे पुनस्तपश्चारणयोग्यतापरिमार्गिकत्वे च कथं सर्वतपःस-
 मुदायसमानस्कन्धता । पुण्ड्रकर्मणोऽप्यकिञ्चित्करत्वे च विकलप्रयासविषयत्वे
 सर्वपुण्यतीर्थस्नानसमानस्कन्धता वा किमास्मिकेति मतिं मतिमतामाराधनयोपादाय
 यथावद्विभावये । दाम्भिकनामसंस्कारस्याप्रभाविभेदशून्यितस्य ते निरर्थस्य श्र-
 णादेव ताममप्रत्ययसमुत्पादनैकयोग्योक्त्ये श्रोतृणां कथं नु सर्वकालकृतमगव-
 न्नमस्कारसमानस्कन्धत्वम् । मन्त्रसंस्कारस्य तु प्रायेणवैदिकस्य पुनः परमदि-

॥दिदेवनाविद्वेषरूपितस्य सर्ववेदाध्ययनसमानस्कन्धत्वं ननु “मुखमस्तीनि वक्तव्यं
 इशहस्ता हरीतकीति” न्यायमुपसेवत एव । यागसंस्कारस्य वा यथाऽवस्थित-
 यावद्यागवस्तुव्यवस्थापराभूतस्य च शिष्टापरिग्राह्यस्य सर्वक्रतुसमानस्कन्धत्वकथनं
 पूयजनैकसंमोहनार्थैवाळं न तु जात्वधिगतशास्त्रीयाविचारसरणीनां पुरोऽवधानाया-
 षकरूपने । न हि “यत्ते पवित्रमार्चिष्यग्ने विततमन्त्रे” त्यादिका श्रुतिरीपद्वा व्य-
 वहारानमून् संस्कारतयाऽभिधत्ते प्रत्युत तात्पर्यमर्यादर्थेतेषामपार्थवर्गीयतामेवाभियो-
 तयत्युचितगत्या । न चेह पावित्र्यपदं कुत्सितार्थं त्वदभिप्रेतं तप्याङ्गनादिलक्षणं
 धनयति किं तर्हीभिगतं हविःप्रदानादिना सन्तर्पयन्तं यष्टारं भूरिप्रभावोपलक्षित-
 पावित्र्यमात्मकामनाप्रपूरणाय प्रब्रूने । इतरथा सूक्तस्योपक्रमपरामर्शोपसंहा-
 राणां प्रतिपत्तिर्हि सन्नियता प्रतिबध्येत । न हीदमर्वरोधनं सहन्ते कल्पसूत्राणि
 लेशतो वा नापि तेषां विगर्हाविषयः प्रचारलेशाय वाऽळं मतिमतामितिस्थिते
 उक्तिर्हन्ते तावकीना निरात्मिकेति विजानते हि वेदविदः । न च पत्रमानसूक्तमु-
 दितार्थश्रवणमस्त्युपन्यस्तरूपोपपन्नत्वात् । पराकृता अपि दुर्युक्तयो नेह पुनः प-
 राकरणमर्हन्ति । स्रुतप्रयुक्ताया एवं हि पराकृतेः सर्वत्र कृतकृत्यत्वात्पौन-
 रूत्यप्रसङ्गासम्भवाच्च ॥

यस्य पाद्यसंहितां पुरस्कृत्य “पद्मास्रमालां प्रीवायां लम्बयेत् साधकः शु-

८२ पाद्यपादि-
 तावचनानां पु-
 ह्नारदीयादिवि-
 पक्षवचनीर्नैराक-
 रणप्रदर्शनम् ।

चिः । हारे हेममयं चक्रं सर्वविधोपशान्तये । जपकाले तथा
 चक्रशङ्काकृति यथा तथा । शार्ङ्गखड्गगदाकारं लाञ्छनं ला-
 ङ्छयेत्सुधीः । शिरस्यवयवे बाहोर्वशोभृवि चतुर्मुख । चक्रा-

दिपञ्चाभिज्ञानलक्षिताङ्कपारिष्कृतम् । पुरुषं दूरतो दृष्ट्वा भूताद्या मयाविन्धलाः ।
 विद्रवन्ति तथा घोराः पापा वीक्षणमात्रतः । विनश्यन्ति तथा पुण्यपुञ्जानि प्र-
 विशन्ति च । प्रणमन्ति तथा देवा देवार्थप्रवरास्तथा । अकृत्यमपि कुर्वाणो
 भुञ्जानो वा यतस्ततः । पापैर्न लिप्यन्ते देही चक्राद्यायुधलाञ्छितः । हव्यं कव्यं
 च दातव्यं तस्मै दातव्यमत्तरमि” ति वचोनातं प्रक्षिप्ततरमुपन्यस्तं तदेतद्यथोप-
 पादितप्रमाणरचोभिः पुनः प्रत्यर्थिप्रमाणसाग्मिः “पतितं तप्तलिङ्गाद्व्यं चक्राङ्कि-
 तमयाऽपि वा । बाह्मात्रेणापि नार्चयेत्, त्याघाभिः प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । न
 चेह वाक्ययोः पाक्षिकयोर्नयोर्बलाच्चविचारणया बलवत्ता स्रोतदत्तानामस्तीनि
 वा युक्तमोवदयितुम् । प्रमाणकात्स्न्योपशोभि “पतिते” त्यापुत्तरपक्षीयपद्यानामेव

मद्यन्त्रात् । सत्येकस्मिन् वा बाधके साधकसहस्रस्याप्यकिञ्चित्करत्वाच्च ।
 विपर्ययेणातो यावन्मानवचनोपद्रुततया 'शाङ्गिशङ्खगदाकार, मित्यादीनां दौर्बल्य-
 स्याथ निप्राण्यतायाः सम्प्रत्ययात् । तप्ताङ्कनादिचेष्टाविशेषकर्तृणां घोरतरताम-
 साकारतया पुनः पाप्मप्रभवविरूपविन्यासतयाऽऽत्मदर्शनमात्रत एव विद्रवन्ती-
 ति युक्तमेयोक्तम् । ततोऽप्यमीपां विलक्षणभूतादिजन्मधारित्वात् । विनश्यन्ती-
 ति तु न युक्तम् । भूतगन्मोपमर्दकसंस्कारमादुर्भूतेरप्रस्तुतत्वात् । सति चैवं पुण्य-
 पुञ्जप्रवेशनमुपपद्यते दूरापास्तम् । दर्शनकर्माभूतानाममीपां पुण्यसरण्या एव
 दृशीयन्त्यात् । "म्रणमन्ति तथा देवा देवार्पिप्रवरास्तथे" ति पदविन्यासं परित्य-
 ज्य "प्रकृष्यन्ति नराः सर्वे नाचर्यो वा बाल्यभाविता" इत्येव न्याय्यः प्रति-
 पत्तयः । पापप्रचारा खमी अङ्कितगात्रा न लिप्यन्ते पापैरित्युक्तिः पुर एव पा-
 यार्पितामा प्रवर्त्तता हव्यकव्यदानविषया वा सा कदाचिदित्यलमलीकवस्तुकीर्त्तनेन ॥

यद्यपि विष्णुमन्दिरसंहितावचनतया "प्रतिष्ठादिवसञ्जात्वा ऋत्विभि-
 ८३ पुनरयम्-
 गार्थिणि परि-
 सनायमत्रिराह-
 णिः ।
 द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः । यजमा-
 नः प्रकुर्वन्ति वेद्यादिस्थापनं पुर" इति विनिवेदितं तदप्येतदाधि-
 गतातीतविषयावतारितलण्डनयुक्त्यादिसदनमेवावसीयताम् । अ-
 भिकन्तु मेदनाहोऽयमर्धस्तसाङ्कनदुर्नामा ऋत्विग्द्विजसत्तममुनिमुख्ययजमानवे-
 द्यादिसम्भारेभ्यो नियुतयोननविमकृष्टो न तैरेतैः सान्निह्यते कल्पान्तेऽपीति वे-
 दितव्यम् ॥

यदप्येतदुच्यते । "एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मीद्रः
 ८४ अत्रार्थे त-
 ७७ आनीयवापया-
 स्तरनिताहृणी
 वृत्ताम्भरण ।
 स्याद्यास्तथाऽन्ये च न तधिहविवर्णिताः । भयेयुस्तर्षदा तस्मा-
 चछद्मचक्रगदाम्बुभिः । दौर्हरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिवासितैः ।
 पुनिनेरर्धगन्वाधिराङ्कितन्याः क्षणेन तु । घट्यन्तज्ञानसम्पन्ना
 गणोपाहारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च शूद्राश्च यदेवं कृतलक्षणाः । तदा तु
 गोग्ना विसेत्यात्मवयश्रवणादिषु । शास्त्रोदितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते । या-
 गोपकृष्णाग्नेयमर्षपाद्यादिकान्यपि । संलाम्बयानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्ष-
 णाः । तथा गागासनादीनि । यथायोगं यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वपा-
 सनादिनिर्वाणम् । सर्वपापविनाशकम् । सर्वाङ्गुष्णीपर्वकम् । चक्रादिछाच्छितं कु-
 र्यात् । तदीया मूरदादयः । छाच्छित-

व्या यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः । आधारकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ।
 देवतान्तरचिन्हस्तु अकर्मण्यास्तु लाञ्छिताः, इति पारमेश्वरसंहितावाक्यतया तत्प्रत्यु-
 च्यते । अर्थे हन्तास्मिन्दुग्ग्रहग्रहप्रस्तमानवापसदैरारचितोऽयं बाह्निकरो नार्षो
 वाऽस्ति न वा तदनुयाय्युपकल्पिनः । अपि तु बालिशसमाचारशैलीसमाश्रयो
 विभाव्यते किञ्चाकिञ्चित्करवस्तुवर्णनाभासमलिनीभवन्मानसत्वादेवैवमादिनिरूपका-
 णाम् । उदिनयावद्वस्त्वकाशैकदेशावच्छेदेनाङ्कनपेक्षया वावदेशावच्छेदेनैव चेद-
 विप्रेयेत तदा दाहप्रत्ययार्थक्षिदीभूतवस्तुसर्वस्वमनुभूयमानमाकृतिमेव भस्मनो ज्ञा-
 पयतीति सेशका एवासमन्तात्तस्य पर्यवस्येयुर्भवाद्दृशाः सर्व एव हीति वैमनस्यमेव
 तस्मिन्नुज्जित्वैव वर्तिनव्यमापद्यते यथावत् । एवञ्चेमां प्रक्रियामङ्कनस्योपादानै-
 रुत्सादयितत्रैव स्मशानभूमिरात्मव्यापारप्रत्यनीकभावमावित्वादासमन्तात् । वस्तु-
 तस्तु न हि वाक्यनिकरविनिवेदनमुपादानायालं साहसमात्रेण समासादितवस्तुवृ-
 चानाम् । उपादानयोग्यतापरिष्कृतवाक्यव्यक्तेरेव भूर्धनुवादसम्पत्सम्पन्नाया वि-
 चारवन्मतिपयसमारोहार्हत्वात् । न चार्वाचीनचेनोविभ्रमसञ्जननमात्रेणैवात्मानं
 कृतकृत्यमन्येथाः । विचारकशार्दूलानां समीक्षापलात्तदादिदौरात्म्यव्यक्तीकारस्यै-
 वाराद्रुपस्थिततरत्वात् । नो रत्नत्वासलविद्यतनाविशेषसम्भाराननुसन्वाय स्वा-
 भीष्टवदनानुकारिणां चेषां कश्चन निश्चिनुयात्मुस्यात्मेनि स्थितौ वस्तुसर्वस्वदाहन-
 कर्मणो विकल्पवृत्त्यात्मनो बीभत्सानिलयकिञ्चिपविशेषभुक्तो विरम्यतां तावत् ।
 समाचारिततद्दुःसमाचारसञ्जातादेनसो विनिवृत्त्यर्थमुपपन्नप्रायश्चित्तप्रक्रियामवल-
 म्बन्व यथाशास्त्रम् । तेन चात्मानं पातयस्व यथोद्देशं यथैव गत्या पातकवन्तः
 सार्वकालिकास्तेभ्योऽपावृत्तप्रायाः प्रतिप्रच्यन्ते लोकनशशास्त्रतश्च ॥

यत्पुनरुच्यते “एवं विज्ञापिनाः शिष्याश्चक्रालिङ्गसमान्विताः । देवा एव

५५ पुनरेवायं भवन्स्वेते नान्येषां कर्मकारकाः । इति तेनाम्यनुज्ञानश्चक्र-
 दुष्टवाक्यानाम-
 न्यारक्षानामु-
 परंम् । लिङ्गधरो भवेत् । संस्कारो व्यञ्जित्वात्मानः पतिविद्नेन ला-
 ङ्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्वक्कास्तदपरिमहाः । तमेव स-

र्वपात्रेण मंत्रयान्तु महापुने । चक्रादिधारणं पुंसां परमम्बन्धवेदनम् । पतिवृत्ता-
 निमित्तं हि वज्रयादिविभूषणमि, त्यमात्रपि वाक्यसमूहो विन्धुवत्पटश्रीप इति
 सोऽपि यथोपन्यस्तपात्रपमहोदरायमाणो यथोपदर्शितद्रूपगणप्रप्तो वर्त्तन एव
 विस्तरशः । विनोपन्तु निनषकाङ्कनं निस्महायं माभूदिति सहायीकृतमत्र त्रि-

बलवन्त्वात् । सत्येकस्मिन् वा बाधके साधकसहसूस्याप्यकिञ्चित्करत्वाच्च । विपर्ययेणातो यावन्मानवचनोपद्रुततया 'शार्ङ्गशङ्खगदाकार, मित्यादीनां दार्ढ्य-
स्याथ निप्राह्यतायाः सम्प्रत्ययात् । तप्ताङ्कनादिचेष्टाविशेषकर्तृणां घोरतरताप-
साकारतया पुनः पाप्मप्रभवविरूपविन्यासतयाऽऽत्मदर्शनमात्रत एव विद्वन्ती-
ति युक्तमेवोक्तम् । ततोऽप्यमीपां विलक्षणभूतादिजन्मधारित्वात् । विनश्यन्ती-
ति तु न युक्तम् । भूतजन्मोपमर्दकसंस्कारप्रादुर्भूतेरप्रस्तुतत्वात् । सति चैवं पुण्य-
पुञ्जप्रवेशनमुपपद्यते दूरापास्तम् । दर्शनकर्मीभूतानाममीपां पुण्यसरण्या एव
दवीयन्त्वात् । "प्रणमन्ति तथा देवा देवार्पिप्रवरास्तथे" ति पदविन्यासं परित्य-
ज्य "प्रकुर्यान्ति नराः सर्वे नाश्रयो वा बाल्यभाविता" इत्येव न्याय्यः प्रति-
पत्तव्यः । पापप्रचारा ह्यमी अङ्कितगात्रा न लिप्यन्ते पापैरित्युक्तिः पुर एव पा-
पार्थतामा प्रवर्त्ततां हव्यकव्यदानविषया वा सा कदाचिदित्यलमलीकवस्तुकीर्त्तनेन ॥

यदपि विष्णुमन्दिरसंहितावचनतया "प्रतिष्ठादिवसञ्ज्ञात्वा ऋत्विग्भि-

८३ पुनरप्यङ्-
नकर्मणि कलिष-
तवाक्यनिराकृ-
तिः ।

द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः । यन्मा-
नः प्रकुर्वति वेद्यादिस्थापनं पुर" इति विनिवेदितं तदप्येतदधि-
गतातीतविषयावतारितसण्डनयुक्त्यादिसदनमेवावसीयताम् । अ-

धिकन्तु वेदब्राह्मोऽयमर्थस्तसाङ्कनदुर्नामा ऋत्विग्द्विजसत्तममुनिमुख्ययन्मानवे-
द्यादिसम्भारैर्यो नियुतयोजनविप्रकृष्टो न तैरेतैः सन्निकृष्यते कल्पान्तेऽपीति वे-
दितव्यम् ॥

यदप्येतदुच्यते । "एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मौद्ग-

८४ अप्राथं स-
ज्जातीयवायया-
न्तरनिराकृती -
रुयान्तरेण ।

ल्याद्यास्तथाऽन्ये च न तच्चिह्नविवर्जिताः । भवेयुस्तर्षदा तस्मा-
च्छङ्खचक्रगदाश्वजैः । लौहैरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिवासितैः ।
पूजितैरर्धगन्धाद्यैराङ्कितव्याः क्षणेन तु । प्रत्यन्तज्ञानसम्पन्ना

यथोक्ताचारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च शूद्राश्च यदेवं कृतलक्षणाः । तदा तु
योग्या विज्ञेयास्तस्यश्रवणादिषु । शास्त्रोदितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते । या-
गोपकरणान्येवमर्धपाद्यादिकान्यपि । संलाञ्छयानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्ष-
णैः । तथा यानासनादीनि विमोत्सर्वाणि यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वमा-
सनादिविवर्जितम् । अद्गुलीयकपन्थतं सर्वमुष्णीपपूर्वकम् । चक्रादिलाञ्छितं कु-
र्यात्तदीयाश्च गयादयः । विप्रादिवस्लाञ्छितव्यास्तदीया मूल्हादयः । लाञ्छित-

व्या यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः । आधारकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ।
 देवतान्तरचिन्हैस्तु अकर्मण्यास्तु लाञ्छिताः, इति पारमेश्वरसंहितावाक्यतया तत्प्रत्यु-
 च्यते । अर्थे हन्तास्मिन्दुर्गाग्रहग्रहप्रस्तमानवापसदैरारचितोऽयं वाङ्मिकरो नार्थो
 वाऽस्ति न वा तदनुयायग्रूपकल्पितः । अपि तु बालिशसमाचारशैलीसमाश्रयो
 विभाव्यते किलाकिञ्चित्करवस्तुवर्णनाभासमलिनीभवन्मानसत्वादेवैवादिनिरूपका-
 णाम् । उदिनयावद्वस्त्वकाशैकदेशावच्छेदेनाङ्कनपक्षे यथावद्देशावच्छेदेनैव चेद-
 मिप्रेयेत तदा दाहप्रत्ययपर्यासिपदीभूतवस्तुसर्वस्वमनुभूयमानमाकृतिमेव भस्मनो ज्ञा-
 पयतीति सेषका एवासमन्तात्तस्य पर्यवस्येपुर्भवाद्दृशाः सर्व एव हीति वैमनस्यमेव
 तस्मिन्नुज्झित्वैव वर्तितव्यमापद्यते यथावत् । एवञ्चेमां प्रक्रियामङ्कनस्योपादानै-
 रस्तादयितव्यैव स्मशानभूमिरात्मव्यापारप्रत्यनीकभावभावित्वादासमन्तात् । वस्तु-
 तस्तु न हि वाक्यनिकरविनिवेदनमुपादानायालं साहसमात्रेण समासादितवस्तुवृ-
 त्तानाम् । उपादानयोग्यतापरिष्कृतवाक्यव्यक्तेरेव भूर्यनुवादसम्पत्सम्पन्नाया वि-
 चारवन्मतिपथसमारोहार्हत्वात् । न चार्वाचीनचेतोविभ्रमसञ्जननमात्रेणैवात्मानं
 कृतकृत्यम्भन्येथाः । विचारकशार्दूलानां समीक्षाबलात्तदादिदौरात्म्यव्यक्तीकारस्यै-
 वाराद्रुपस्थिततरत्वात् । नो सत्त्वत्यासन्नविघटनाविशेषसम्भाराननुसन्धाय स्वा-
 भीष्टघटनानुकारिणीं चेष्टां कश्चन निश्चिनुयात्सुस्थाल्मेति स्थितौ वस्तुसर्वस्वदाहन-
 कर्मणो विफलप्रवृत्त्यात्मनो बीभत्सानिलयकिल्बिषविशेषभुवो विरम्यतां तावत् ।
 समाचारिततद्दुःसमाचारसञ्जातादेनसो विनिवृत्त्यर्थमुपपन्नप्रायश्चित्तप्रक्रियामवल-
 म्बन्व यथाशास्त्रम् । तेन चात्मानं पातयस्व यथोद्देशं यथैव गत्या पातकवन्तः
 सार्वकालिकास्तेभ्योऽपावृत्तप्रायाः प्रतिप्रद्यन्ते लोकतश्शास्त्रतश्च ॥

यत्पुनरुच्यते “एवं विज्ञापिताः शिष्याश्चकालिङ्गसमान्विताः । देवा एव

पुनरेवात्र भवन्वेते नान्येषां कर्मकारकाः । इति तेनाम्यनुज्ञातश्चक-
 दुटवाक्यानाम-
 न्यादृशानामुप-
 र्शनम् । लिङ्गधरो भवेत् । संस्कारो व्यञ्जितात्मानः पतिचिह्नेन ला-
 ङ्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्यक्तास्पदपरिग्रहाः । तमेव स-

र्वभावेन संप्रयान्तु महामुने । चक्रादिधारणं पुंसां परसम्बन्धवेदनम् । पतिवृत्ता-
 निमित्तं हि बलयादिविभूषणमि, त्यसावपि वाक्यसमूहो विष्णुतत्त्वपट्टीय इति
 सोऽपि यथोपन्यस्तवानयसहोदरायमाणो यथोपदर्शितद्रूपगणप्रस्तो वर्त्तन एव
 विस्तरशः । विशेषस्तु निवचक्राङ्कनं निस्तहायं माभूदिनि सहायीकृतमग्र छि-

झाङ्कन योजकजनेन समानयोग्यतावत् । न हि लोके बलयादिभूषणमन्यपति-
 काया एव पत्न्या उपपद्यते । अनेकपतिकास्वपि वाराङ्गनास्वनवरतमेव तद्दर्शना
 त्प्रत्युत तदेतद्विन्यासविशेषत्राहुल्यैः । किमभिप्रेत्येदमुदाहरणप्रदर्शनमिति चेत्प्र-
 चलद्व्यवहारसरण्याऽप्यपरिज्ञानप्रयोज्यमेवैतदिति विज्ञानीया । न च निरभिप्राय-
 प्रसाधनेन देवव्यपदेशपुरस्सरमभिकल्पितविकृताभिधानेनासम्पृक्तसमस्तेतरसत्साम
 ग्रीपरम्पराकेण देवावाप्तिर्युक्तग्रहा । तदवाप्तिप्रयोजकनियतव्यक्तीनामभिधान
 स्यैतादृशस्यान्यथासिद्धत्वात् । न चापि त्यक्तास्पदपरिग्रहताऽस्त्यङ्गदाहवताम् ।
 परिग्रहपिशाचीप्रेताभिरूपसन्धारणस्य त्वस्याशेषानर्थकार्मणस्य तैरेतै परिगृहीत
 त्वात् । न चेह तस्माद्वा भगवद्दास्यवन्तो वा तदाज्ञानुवर्त्तितो भवेयुस्तदनन्यथा
 जिनो जातु चित् । दास्योर्दरैर्माषा तप्तलोहशलाकामात्रगोचरत्वात् । एवविधाना
 ऋद्धेवसञ्ज्ञाव्यपदेश्यत्वं तदा देवा हन्त किमाश्रयेयु वैदिकधर्मानुष्ठातारो निरव
 धनिनाचारशीलिनः कं वोपसर्षेयु । एव तार्है बायसगणा मरालभावमृच्छेषु म
 राळा पुनर्हीनपदभाजो भवेयुरित्यनिष्टमेवासमन्तादिति स्थिते तत्त्वं वस्तुनो द
 ग्वतनूना विभावयन्तु सुधीवराः ॥

नन्वेवमपि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इत्यस्याः श्रुतेरङ्कितगात्राणामु

८६ “यज्ञेने”ति श्रु दीरितयोग्यतावत्वमव्याहृतम् । मास्मैवं मतिं कुर्याः । शिवा
 ति देहदाङ्कियायां रुदितगान्धर्वगानयो स्वरूपसौरम्यसमानयोगक्षेमत्वापत्तेरपरिहा-
 योजितवतो दुरा र्यत्वात् । क्व वा जम्बुकाळापाविलापाषष्ठापात्मा दग्वाङ्कुरी-
 त्मनो धिकारवि-
 भेद ।

द । क्व वा पुनर्दिव्यानन्दसन्दोहदायिश्रुतिभगवतीतात्पर्यलक्ष्मीविलासः । न
 स्वस्त्रियं दग्धतनूना कर्माण्यभिवृत्ते श्रुतिव्यक्ति । किं तार्है यज्ञमेव कल्पादिक
 रूपपादपविनिबद्धमनार्थजननदुर्वासना ऽसहा विराजते । न हि श्रुतौ “यज्ञो वै
 विष्णुरि” त्येनस्या विष्णुपदं तदभिप्रेतविकृताकारतया तमेतमावेदयति । अपि तु
 तदसम्पृक्तप्रत्ययविभेदसमास्पदीभूतमप्रमेयस्वरूपप्रतिष्ठं निर्द्ध्येते । तस्यैव तत्तात्पर्य
 विशेषपविपयत्वात् । अस्तु वा “तुप्यतु” नयेन तदभिधाय्यसौ यथाकथञ्चित्पत्ता-
 पि तदधीष्टं विरट्यत्येवाङ्कनकृत्यमग्न्यसहमानं सत्समुदितमानावलीसन्निवेशवश
 षदमत्यादरान् । यथा च व्याकारि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाऽग्नि
 मयमन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत्तमात्रभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणमिति” पर-
 मर्षिणा याम्नेन । नापि देवशब्दस्त्वदम्पूहिनत्राञ्छिनतनून्निर्दिशति तस्य प्रजा

पतिप्राणरूपाणां मन्त्रवदादिरूपाणामवबोधनात् । “ यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा ”
इत्यपि श्रुतिवचः प्रकरणान्तरपठितत्वात्त्रेहोदाहरणमर्हति । उदाहरणेऽपि “यज्ञेने”
ति मन्त्रवर्णवद्दुदीरितार्थसमन्वयमाग्युक्तीयते । अस्यैव वैशम्पायनधानञ्जय्या-
दिमाप्योन्नतित्वादर्धरत्नस्येति जानीहि ।

न च “ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिन्हितशङ्खचक्राः ।

८० काष्ठमालावि- ये वा ललाटफलके लङ्घूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवि-
पयकाविचारप्रस- प्रयन्ती”ति वचनं मन्तव्यं निरावाधम् । “ते वैष्णवा भुवनमाशु
की बहुतरोपपात्ति- प्रयन्ती”ति वचनं मन्तव्यं निरावाधम् । “ते वैष्णवा भुवनमाशु
बलान्मानवास्तत्वा- विनाशयन्ती ” ति स्कान्दवचसा तथ्यांशं प्रकटीकुर्वता परा-
च तद्धारणाप्रा- हतत्वात् । तुलसीदलमात्रसंसेवनस्यैव युक्तत्वे न तु तत्काष्ठ-
माग्यप्रतिपादन- म् ।

कणिकाविनिर्मितमालाया धारणं सफलं वा महाजनमान्यं वा श्रुतिस्मृतिप्रमाण-
सन्दृष्टं वोपपद्यते । त्रिभिरप्येतैः प्रमाणवर्त्मभिरस्पृष्टत्वादशेषजनसमाराध्यैः ।

न हि नलिनाक्षामपूर्वोत्पादकगुणवत्ताऽस्ति । गर्भस्यैवामुदितार्थाप्रयोजकवि-
कारभावगृहीतत्वादतोऽन्यस्या अपि योग्यताया मृग्यत्वाच्च । न च “ सुवर्णम-

णिमुक्तास्फाटिकपद्मपत्रबीजाक्षामान्यतमेनाक्षमालां कुर्याद्द्वयायन्वामहस्तोपरि व्या-
गणयेदि ” ति शङ्खस्मृत्या विहिता खलु नलिनाक्षमाला मनोहरा कथङ्कारं

त्वयाऽपह्नूयत इत्याशङ्कनीयम् । भूरिपुस्तकपाठेभ्यः स्फाटिकाक्षामान्यतमे-
नाक्षमालां कुर्यादित्यस्यैव पाठस्य पद्मपत्रबीजपदांशवर्जं ननु सम्प्रत्ययात् । अन्ते

त्वक्षमालां कुर्यादित्यबाधितासन्दिग्धपदविशेषसमायोगाच्च । न च काष्ठस्यापि
तुलस्याः समुपादेयता मालाकारव्यापारे सुग्रहा । चित्तकाष्ठस्यापि तथात्वग्रह-

स्य दुर्निवारत्वापत्तेः । चित्तानां पञ्चानां सामान्येन तस्मिन्नितरेषु वा त्रिष्वपि
परिशिष्टेषु तथात्वामावेन युज्यत एवातथात्वाभावस्तुलमाकाष्ठेऽपि स्वन्यायात् ।

न चापि जम्बीरामलकचित्वादीनां मालागारपरिणामयोग्यताविह्वलत्वेऽप्यभ्येव
तद्वत्ता तत्माधारण्यामावेन काष्ठे खलु तुलस्या इति साम्प्रतम् । चित्तत्वावच्छि-
न्नत्वस्य च मूलस्कन्धशाखापञ्चशतत्वाद्यच्छिन्नत्वस्य सामयिकतया प्रतिपद्यमान-

स्याविरूपत्वे मालाकारयोग्यतापरिणामाभावत्वस्याप्यविरूपात् । नो मल्लेन-
त्वापगतवैलक्षण्यविशेषाभिवाये वचनं किञ्चित्पश्यामः धुनीनां वा स्मृतीनामा-

युर्वैशम्पानगानां वा कुत्रचिद् । कण्ठगतविमृतीविशेषनिर्माणतया धारणमस्य
मन्वमानं जानीषे तस्यैववचान्तरापच्छेदेन चित्तान्तरविहारविशेषोपयोगप्रकारस्या-

रोम्यविभेदजननस्य ताम्य एवावगम्यमानस्य प्रक्रियाविभेदमापद्यमानस्य च समा-
नयोगक्षेमत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिस्तस्य तस्य तस्मिंस्तास्मिंश्चार्थ इति वाच्यम् ।
तादृगरूपप्रतिपत्तेस्तया तथा प्रत्यासत्या युक्तत्वेऽपि प्रकृतया किलाधिकारिकप्रक्रि-
यया समन्वयासम्भवात् । यदि वाचो नानारूपाः प्रदर्शयस्यत्रार्थे तदा तासां
विपक्षायितास्ताः कुतो न प्रतिसन्दध्याः । न च प्रत्यनुसन्धानमृते सन्धानगोच-
रसमावेशो नालङ्घ्य तत्त्वं किञ्चिन्निर्धारयितुम् । यथाहुः “उपायं चिन्तयित्वा तु
अपायमपि चिन्तयेदि ” नि तीर्थकाराः । इत्यञ्च स्वगतसामञ्जस्याऽनम्युप-
गन्तुवाक्यकदम्बापनायकनिराभासवाक्यविभेदगरिमाणमननुविद्यात्मगतमेव गरिमा-
णं श्रद्धध्यास्तावता भागे भवन्नभागभाविनि भागवतो हन्त भागादवश्याश्रयणी-
यात्प्रच्यवमानो न प्रभवस्याधातुमीपद्वा वस्तुनस्तत्त्वम् । न चेदं युज्यते विमृ-
श्यैवाहमेवं गृहीतवानस्मीति । धियं तावन्निर्विचाराणाभाश्रितवतो व्यापारस्योदि-
तात्मनस्ते निरर्थकत्वात् । यदि चेत्साहसभात्रेण सार्थकमेव मन्यसे तर्हि विमृ-
श्यैव भूयो भूयः पर्यायेण प्रतिपत्स्यसे निरात्मकं पुनर्निरर्थकं तदेतत् । विमर्श
एव विपक्षपक्षावलम्बी नेप्यते म इति चेदविमृश्यकारीत्वमकर्मण्यमूर्द्धन्य एवेति
धिकत्वां दग्धाङ्गाजलं तत्त्वदृक्सान्निध्यादित्यभिभवभूमिरास्व त्वमासमन्तात् । अथ
चेच्छास्तृणां नो निर्व्याजकारुण्यमेव दुर्दैवं तावकीनमपनुदेत्तदा विचारणामर्हति
हि प्रमाणभगवतीपर्याहतां यथायोगं तथा हि । अत्रैवं विचार्यते श्रुत्या क्लेशं
माला काष्ठस्याभ्यनुज्ञायते उत स्मृत्या प्रतीतिमापन्नयाऽऽहोस्विदितिहासादिवा-
चाऽथवा शिष्टसमाचारेणेति । नान्त्यः १ शिष्टेषु धारणस्यास्य श्रौतस्मार्त्तधर्मा-
नुष्ठापिषु चाधिगताशेषन्नस्तत्त्वेष्वत्यन्तानुपलम्भात्प्रत्युत विगर्हाविपयत्वाच्च पर-
स्परां पूर्वपूर्वामारम्यैतेपामद्यावधि । न च तथाविधा एवास्मानु मालामिमां
विभूणा आलक्ष्यत इति वाच्यम् । धारणे किलास्या अतद्योग्यतावत्तायास्तद्यो-
ग्यतावत्तायां पुनरतद्धारणस्यासंशयं तज्जातीयेषु वा प्रतीतिविपयत्वात् । एतावता
प्रयोजकवत्ताया एवाभावो गम्यमानः कथङ्कारं सत्तां तां प्रतियोगिनो निरूपये-
दिति कलना किल कृतधियां कार्पण्यं नापत्ते । न तृतीयः । इतिहासादिवाचां
तावत्तद्धारणनिषेधिनीनां भूयसीनामेव तद्विपयिणीभ्यो विशिष्याभिगम्यमानत्वात् ।
न च तासामाक्रोशो विचालनायालं केन चिद्दृष्टरावेत्तावता । वस्तुवृत्तपर्यन्तावशा-
यार्त्तनोऽस्यानपाक्रियायोग्यत्वात् । नापि द्वितीयः । स्मृतिषु तु प्रतीतास्तेतद-

म्यनुज्ञानस्पर्शनासम्प्रत्ययात् । नो खलु मोक्षस्मृतिष्वस्यानुज्ञेत्यवगतिर्वा वास्तवी
व्यपगतयावन्मानसौभगानाम् । वस्तुतस्तासां बन्धनस्मृत्यामिख्याया एवान्वर्थक-
त्वात् । तादृशार्थप्रख्यापनेकमूर्तिमत्यस्तास्तद्भावात्तमुच्यन्ते कथञ्चिद्वा । न च
मोक्षस्मृतय इत्युक्तिमात्रत एव भवेयुस्ता मोक्षग्राहिण्यः । बद्धार्थानामेव नि-
न्दितमत्या तथाभिधानादमङ्गले किल वासरे मङ्गलवासरत्वाभिधानवत् । न ह्यभि-
धानान्यभिधेयार्थवत्ताज्ञापनबद्धसन्धान्येवेति नियन्तुं शक्यन्ते । न हि कस्तू-
रिकोपाभिधानाः खलु कुटुम्बिनस्तत्सौरभमास्वराः समीक्ष्यन्ते । मेचकदौर्गन्ध-
स्यैव निवेशनेषु तेषामनुपलमनुभूयमानत्वात् । तदिदमेतासां वस्तुस्थित्या बन्धन-
स्मृतिमत्त्वं युक्तमुत्पश्यामः । न वा आदिमः । श्रुतेरेव धारणेऽस्य मृग्यत्वात् ।

धारणे तु रुद्राक्षस्य प्रसिद्धयन्ति श्रुतयः । यथा चाम्नायते “ अथ मग-

८८ श्रीतत्त्वोद्ग
तु देवादिमानवा-
न्तानां रुद्राक्षधार-
णविधानव्यवस्था-
पनम् ।

वन्तं सनत्कुमारं कात्यायनः पप्रच्छ । अधीहि भगवन् रुद्रा-
क्षोत्पत्तिं धारणविधिं समन्त्रमधिकारिभेदात् । सोऽब्रवीच्छू-
यतां कात्यायनोत्पत्तिं यां श्रुत्वा परमाप्नोति । कदाचिद्दे-

वा रुद्रमस्तुवन् परस्त्वं परापरस्त्वमाकाशस्त्वं मरुत्त्वमसि त्वमापः सितिस्त्वं
यज्जातं जायमानं तत्त्वमसि । त्वं पाहि लोकान् सगणान्विशालल्लोकस्य पाला-
न् भुवनानि विश्वा । जहीहि दैत्यं त्रिपुरं महान्तं यस्माच्च लोके त्रिपुरान्त-
कोऽसि । श्रुतेरतो देवतानां प्रतीतान्यक्षाणि चैव सकलं तत्पिनाकम् । चक्राणि
वेदाः परिधिः प्रजापतिर्विष्णुश्शंखं त्रिपुरस्यान्तकश्च । तदाऽथ दृष्ट्वा त्रिपुरा-
मन्तरूपं तेजोराशिं मीळिताक्षः शिवोऽभूत् । दिव्यं गतं वर्षसाहस्रमात्रमुद्धाटना-
दधुबिन्दुः पपात । जातास्तु रुद्राक्षवरस्य वृक्षाः शुभाननाः सर्वकालं फलन्ति ।
तान्सिद्धभावान्सुकृती समीक्ष्य नरो जायते सर्वपापैर्विमुक्तः । रुदन्ति पापानि
पिलोकेन द्वावसलिकर्षोद्गुमं प्रयान्ति । शान्त्यादियोगं परमार्थमूर्षणं रुद्राक्षमे-
तन्मुनयो वदन्ति । तेषां हि वक्राणि षतुर्दशानि वक्रे वक्रे फलमुग्रं ह्यवेहि ।
एकं वक्रं शिवरूपं प्रशान्तं परात्परं परतत्त्वस्वरूपम् । तद्धारणाद् ब्रह्महत्यां व्य-
पोष्य परे तत्त्वे प्रैति धीरः शिखायाम् । द्विवक्त्रमेनाच्छिरसि प्रयुक्तं तद्धारणाद-
र्थनारीश्वरत्वम् । व्यपोह्य पापानि परावराणि प्रैति प्रेमाणमर्द्धनारीश्वरोऽपि ।
त्रिविक्रमः परितः वर्तितः श्यासिमुत्तानां वा धारणाच्छीलभावात् । तद्धारणा-
न्मस्त्रके सत्यशीलस आत्मानं शङ्करं साम्भमेति । प्रानापत्यं धारितं मध्यमा-

लादेशे धरैर्गुरुहत्यां व्यपोह्य । शिवं साम्बं शान्तरूपं समन्ताच्चतुर्वक्त्रं ब्रह्म-
 भावं प्रयाति । पञ्चास्यकं पञ्चमुखस्वरूपं सर्वैर्यद्धारितं ब्रह्म विद्धि । पञ्चा-
 त्मकं सर्वपापं व्यपोह्य परे तत्त्वे शान्तरूपत्वमेति । पद्मकमेतन्मुनिभिः प्रयु-
 क्तं गौरीपुत्रं दक्षबाहौ धृतं यत् । लोकान्विश्वान्ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुख्यान्प्रीत्या धीरं
 सर्वपापापहारि । यत्सप्तवक्त्रं सप्तमात्राधिदैवमारोग्यदं कामविवर्धनञ्च । ऋणक्षयं
 मुनिभिर्गायमानं ददात्यस्मै कामितार्थान्विचित्रान् । अष्टौ वक्त्राण्यष्टमूर्तेः स्वरू-
 पाण्यष्टौ बन्धान् नाशयेयुः क्रमेण । मन्दाकिन्या धारणाद्देवसूनां कण्ठघृते शान्त-
 तामेति सत्यम् । नवात्मकं नवशक्त्याधिदैवं वामे हस्ते धारितं यन्त्रिकोष्ठे ।
 भुक्तिर्भुक्तिर्यत्प्रसादात्सुखभ्या धृत्या चान्ते शाङ्करं रूपमेति । विश्वात्मकं दोष-
 हरं परं यत् भूतापहं दशवक्त्रं विभाति । धृत्वा मुमुक्षुः सततं सत्यवादी परात्परं
 चित्तशुद्ध्या समेति । एकादशास्यं शिवबीजं परं यद्भृतं शिखायां सततं शा-
 न्तिदं स्यात् । फलं लब्ध्वा सर्वयज्ञाग्निनातं रुद्राधिदैवं परमं रूपमेति । गोमे-
 धयज्ञायुतपुण्यदं स्याच्छिरोघृतं द्वाहशास्यं महात्मन् । प्रमाकरो लोकपतिः
 सुरेशः प्रीतात्मा यद्धारकस्य प्रशान्तः । त्रयोदशास्यं परमं पवित्रं स्यात्कामदं
 सिद्धिविवर्धनञ्च । बाह्योर्धृतं मानवानां प्रशस्तं भूतापहं कामदेवप्रियं स्यात् ।
 चतुर्दशास्यं शिवनेत्रजातमारोग्यदं शान्तिकरं नराणाम् । सन्दर्शनात्तारदते दि-
 दृक्षन् धृत्वा स्वयं लोकपूतः प्रतिष्ठः । एतेषां नामोच्चारणेन गोप्रदानफलं भव-
 ति । दर्शनस्पर्शनाभ्यां तद्विगुणं त्रिगुणञ्च स्नानविधिना । स्नात्वा शुचि-
 ग्नेयस्नानं त्रिपुण्ड्रधारणं ब्राह्मं च ब्रह्मतेजोविधानं कृत्वैकवक्त्रादिचतुर्दशवक्त्रान्तं
 शिरसि । ईशानेति कण्ठे । तत्पुरुषेण हृदये । बाह्येऽध्याधोरेण पञ्चाभिर्ब्रह्म-
 न्क्षैर्हामालां धारयेत् । पदे पदे सोऽश्वमेधफलं प्राप्नोति । तानि ह वा एतानि
 त्रयो वेदा धारयन्ति । तद्यो विधारयन्गच्छँस्तिष्ठन् स्वादन्वदन्श्वसान्मिपक्षि-
 पन्वसन्सर्वेभ्यः पापेभ्यो विमुक्तो भवति सिद्धोऽपासनो भूत्वाऽऽत्मनः कृतकृत्याम-
 ८६ एव द्वाशोप-
 निपदा तद्धारण-
 तमहाफलमुपनि-
 षुपवृहणमूर्तेर्देवी
 मागवन्वाग्भ्यो
 र्दक्षिण्यते सवि-
 रतरम् ।

शुनत आत्मनः कृतकृत्यामशुनत इत्युपनिषदि, ति सामवेदे रु-
 द्राक्षोपनिषदो वचोनातम् । ऋणुर्क्षरार्थः । वचनेरेतद्गतैरनिवि-
 शदमाहात्म्यप्रकाशनेरुद्राक्षाणां धारणमभ्यनुज्ञायते । एतदुप-
 धृहणरूपा वाचो देवीमागवन्स्यैकादशास्कन्धे सदाचारवर्णने
 तृतीयाध्याये परिगणिताः “ स्नानाद्गतर्पणं कृत्वा देवार्थवितृनो-

पकम् । शुद्धे वस्त्रे परीवाय जलाह्नहिरुपागतः । विभूतिधारणं कार्यं रुद्रा-
 क्षाणाञ्च धारणम् । क्रमयोगेन कर्त्तव्यं सर्वदा जपसाधकैरिति । एताम्यो हि स्ना-
 नतर्पणवस्त्रपरीधानविभूतिधारणमिव रुद्राक्षधारणमपि श्रोत्रियाणां कीर्त्तितं भवत्य-
 त्यादरात् । न चेदं धारणविधानं शैवान्नेवोद्दिश्य संवृत्तं न नो वैष्णवानन्याह-
 शसमाचारानिति भावितव्यमुपपत्त्याभासवद्भिर्जातु चित् । शैववैष्णवादिप्रदायि-
 गोत्रश्रुत्यादिप्रमाणाभाव एव प्रागत्रावधारितो यतो यतो वा ब्राह्मण्याद्यवच्छेदेनैव
 शैववैष्णवाद्युपद्रवसंस्पर्शाभाववता ऽवगाहनतर्पणादिक्रियाविशेषप्रवाहान्तःपातितया
 परिकीर्त्तनं धारणस्य रुद्राक्षाणा यथावत् । न चापि शिवविष्ण्वादिदेवतोपासन-
 परतैव शैववैष्णवादिव्यवहारव्यपदेश्यतायां तन्त्रमिति मन्तव्यम् । एव तर्ह्य-
 न्याराधकानामानेयपदव्यपदेश्यताप्रवृत्त्यापत्तिः । नो खल्वग्निहोत्रं सायंप्रात-
 र्जुहन्तो निर्वृत्ताशेषसोमसंस्थाका वाऽऽग्नेया इति साङ्केतिकप्रत्ययभानोऽजायन्त वा
 जायन्ते । तत्रैव निर्भरभरा अपि श्रौतक्रियासु ब्राह्मणत्वात्मनो न भिद्यन्ते वि-
 शिष्टव्यवहारात्क्वचिदपि वा यतः । एवञ्च शिवविष्ण्वादिदेवताराधनवतामशे-
 पाणामेव ब्रह्मसत्रादीनां रुद्राक्षधारणस्य सकलमाङ्गल्यसम्पादकतायां सिद्धावाराध-
 कदेहे तद्धारणदेशास्तज्जन्यं पावित्र्यं तत्कृतमहिमा तदधारणकृतदौर्गत्यमित्यादयो
 विशेषास्तदुत्तरश्लोकेभ्यो विज्ञातयन्त इत्येवं यावदध्यायपरिसमाप्तिं “रुद्राक्षान्कण्ठ-
 देशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशतिद्वे पद् पद् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वाद-
 श द्वादशैव । बाह्योरिन्द्रोः कलाभिर्नयनयुगकृते त्वेकमेकं शिखायाम् वक्ष-
 स्यष्टादशं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठ ॥ ब्रह्मा स्वर्गेन रुद्राक्षं रजतेनाथ वा
 मुने । शिखायां धारयेन्नित्यं कर्णयोर्वा समाहितः । यज्ञोपवीते हस्ते वा क-
 ण्ठे तुन्देऽथ वा नरः । श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेन तथाऽपि वा । निर्व्याजभ-
 क्त्या मेधावी रुद्राक्षं धारयेन्मुदा । रुद्राक्षधारणं साक्षाच्छिवज्ञानस्य साधनम् ।
 रुद्राक्षं यच्छिखायां तत्तारतत्वमिति स्मरेत् । कर्णयोरुभयोर्ब्रह्मन् देवं देवीञ्च
 भावयेत् । यज्ञोपवीते वेदोश्च तथा हस्ते दिशः स्मरेत् । कण्ठे सरस्वतीं देवीं पा-
 षकं चापि भावयेत् । सर्वाश्रमाणां वर्णानां रुद्राक्षाणाञ्च धारणम् । कर्त्तव्यं
 मन्त्रतः प्रोक्तं द्विजानां नान्यवर्णिनाम् । रुद्राक्षधारणाद्बुद्धो भवत्येष न संशयः ।
 पद्मपत्रपि निषिद्धोश्च तथा शृण्वन्नपि स्मरन् । जिह्वन्नपि तथा चाशम्भ्रलपत्रपि
 संतनम् । कुर्वन्नपि सदागच्छन्विसृजन्नपि मानवः । रुद्राक्षधारणादेव सर्वपापै-

न लिप्यते । अनेन भुक्तं देवेन भुक्तं यत्तु तथा भवेत् । पीतं रुद्रेण तर्पणीतं घृतं
 घृतं शिवेन तत् । रुद्राक्षधारणे लज्जा येषामस्ति महामुने । तेषान्नास्ति विनिर्मा-
 क्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः । रुद्राक्षधारणं कृत्वा परिवादं करोति यः । उल्-
 लसी तस्य साङ्कर्यमस्त्येवेति सुनिश्चयः । रुद्राक्षधारणादेव रुद्रो रुद्रत्वमाप्नुयात् ।
 मुनयः सत्यसङ्कल्पा ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः । रुद्राक्षधारणाच्छ्रेष्ठं न किञ्चिदपि
 विद्यते । रुद्राक्षधारिणे भक्त्या बलं धान्यं ददाति यः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
 शिवलोकं स गच्छति । रुद्राक्षधारिणं श्राद्धे भोजयेत् विमोदतः । पितृलोकम-
 वाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । रुद्राक्षधारिणः पादौ प्रक्षाल्याद्भिः पिबेन्नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते । हारं वा कटकं वाऽपि सुवर्णं वा द्विजो-
 त्तमः । रुद्राक्षसहितं भक्त्या धारयन् रुद्रतामियात् । रुद्राक्षं केवलं वापि यत्र
 कुत्र महामते । समन्त्रकं वा मन्त्रेण रहितं भाववर्जितम् । यो वा को वा नरो
 भक्त्या धारयेत्तज्जयाऽपि वा । सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।
 अहो रुद्राक्षमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याद्रुद्राक्ष-
 धारणम् ” ।

पुनरपि रुद्राक्षाणां पूज्यामिपूज्यतायां निदानगोचरनारदजिज्ञासया तत्की-
 १० तत्र रुद्राक्षपू- स्तनपुरःसरमश्वरवदनाराविन्दात्तदुत्पत्तितद्विभेदतद्धारणफलविशे-
 ज्यतायां कारणक- पादिनिरूपिकाः खल्वनुशासनवाचो विनिर्याता, नारद उवाच
 यनपूर्वकं तेषामक्षे- पमुत्तमाहात्म्यवर्ण- “ एवंभूतानुभावोऽयं रुद्राक्षो भवताऽनव । वर्णितो महतां
 नम् ।
 पूज्यः कारणं तत्र किं वद । नारायण उवाच । एवमेव पुरा पृष्टो भगवान्गिरि-
 शः प्रभुः । पण्मुखेन च रुद्रस्तं यदुवाच शृणुष्व तत् । ईश्वर उवाच । शृणु पण्-
 ख तत्त्वेन कथयामि समासतः । त्रिपुरो नाम दैत्यस्तु पुराऽऽसीत्सर्वदुर्नयः ।
 हतास्तेन मुराः सर्वे ब्रह्मविष्णवादिदेवताः । सर्वेस्तु कथिते तस्मिन्स्तदाऽहं त्रिपुरं
 प्रति । अचिन्तयं महाशस्त्रमघोराख्यं मनोहरम् । सर्वदैवमयं दिव्यं ज्वलनं
 घोररूपि यत् । त्रिपुरस्य वधार्थाय देवानां तारणाय च । सर्वविघ्नोपशमनम-
 घोरास्त्रमचिन्तयम् । दिव्यवर्षमहसन्तु चक्षुरुन्मीलितं मया । पश्चान्ममाकुला-
 क्षिभ्यः पतिता जलविन्दवः । तत्राश्रुविन्दुतो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः । ममा-
 ज्ञया महाभेन सर्वेषां हितकाम्यया । समुद्युक्ते च रुद्राक्षा अष्टाधिशतप्रभेदतः ।
 सूर्यनेत्रममुद्भूताः कपिला द्वादश स्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्ते षोडशविधाः

क्रमात् । वह्निनेत्रोद्भवाः कृष्णा दशभेदा भवन्ति हि । श्वेतवर्णश्च रुद्राक्षो जा-
 तितो ब्राह्म उच्यते । क्षात्रो रक्तस्तथा मिश्रो वैश्यः कृष्णस्तु शूद्रकः । एकवक्रः
 शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विवक्रो देवदेव्यौ स्याद् द्विविधं नाशयेदधम् ।
 त्रिवक्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां
 व्यपोहति । पञ्चवक्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः । अमश्वमसृणोऽद्भूतैरग-
 म्यागमनोद्भवैः । मुच्यते सर्वपापैस्तु पञ्चवक्रस्य धारणात् । षड्वक्रः कार्तिकेय-
 स्तु स धार्यो दक्षिणे करे । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्युच्यते नात्र संशयः । सप्तवक्रो
 महाभागो ह्यनक्रो नाम नामतः । तद्धारणामुच्यते हि स्वर्णस्तेयादिपातकैः । अ-
 ष्टवक्रो महासेनः साक्षाद्देवो विनायकः । अन्नकूटं तूलकूटं स्वर्णकूटं तथैव च । दु-
 ष्टान्वयस्त्रियं वाऽथ संस्पृशंश्च गुरुस्त्रियम् । एवमादीनि पापानि हन्ति सर्वाणि
 धारणात् । विघ्नास्तस्य प्रणश्यन्ति याति चान्ते परं पदम् । भवन्त्येते गुणाः
 सर्वे ह्यष्टवक्रस्य धारणात् । नववक्रो भैरवस्तु धारयेद्दामबाहुके । भुक्तिमुक्तिप्रदः
 प्रोक्तो मम तुल्यबलो भवेत् । मरूणहत्यासहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च । सद्यः
 प्रलयमायान्ति नववक्रस्य धारणात् । दशवक्रस्तु देवेशः साक्षाद्देवो जनार्दनः ।
 महाश्वैव पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराक्षसाः । पन्नगाश्चोपशाम्यन्ति दशवक्रस्य धा-
 रणात् । वक्रत्रैकादशरुद्राक्षो रुद्रैकादशकं स्मृतम् । शिखायां धारयेद्यो वै तस्य पुण्य-
 फलं शृणु । अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । गवां शतसहस्रस्य सग्यगदत्त-
 स्य यत्फलम् । तत्फलं लभते शीघ्रं वक्रैकादशधारणात् । द्वादशास्यस्य रुद्राक्षस्यैव
 कर्णे तु धारणात् । आदित्यास्तोपिता नित्यं द्वादशास्ये व्यवस्थिताः । गोमेधे चा-
 श्वमेधे च यत्फलं तदवाप्नुयात् । शृङ्गिणां शस्त्रिणां चैव व्याघ्रादीनां मयं न हि ।
 न च व्याधिमयं तस्य नैव चाधिः प्रकीर्तितः । न च किञ्चिद्भयं तस्य न च
 व्याधिः प्रवर्तते । न कुतश्चिद्भयं तस्य सुखी चैवेश्वरो भवेत् । हस्त्यश्वमृगमा-
 र्जारसर्पभूयकदर्दुरान् । त्वरांश्च श्वशृगालांश्च हत्वा बहुविधानपि । मुच्यते नात्र
 सन्देहो वक्रद्वादशधारणात् । वक्रत्रयोदशो वत्स रुद्राक्षो यदि लभ्यते । का-
 र्तिकेयसमो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धिदः । रसो रसायनञ्चैव तस्य सर्वं प्रसिद्धय-
 ति । तस्यैव सर्वयोग्यानि नात्र कार्या विचारणा । मातरं पितरं चैव भ्रातरं वा निह-
 न्ति यः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो धारणात्तस्य, पण्डित् । चतुर्दशास्यो रुद्राक्षो यदि
 लभ्येत पुत्रक । धारयेत्सततं मूर्ध्नि तस्य पिण्डः शिवस्य तु । किं मुने बहुनोक्तेन

वर्णनेन पुनः पुनः । पूज्यते सततं देवैः प्राप्यते च परा गतिः । रुद्राक्ष एकः शि-
रसा धार्यो भक्त्या द्विजोत्तमैः । पञ्चविंशद्भिः शिरोमाला पञ्चाशद्बृद्धयेन तु ।
कलासैर्वाहुवलये अर्काक्षैर्मणिबन्धनम् । अष्टोत्तरशतेनापि पञ्चाशद्भिः पद्म-
नन । अथ वा सप्तविंशत्या कृत्वा रुद्राक्षमालिकाम् । धारणाद्वा जपाद्वाऽपि ह्यन-
न्तं फलमश्नुते । अष्टोत्तरशतैर्माला रुद्राक्षैर्धार्यते यदि । क्षणे क्षणेऽश्वमेधस्य
फलं प्राप्नोति पण्मुख । त्रिसप्तकुलमुद्भृत्य शिवलोके महीयत,, इत्यधिगम्यन्ते ॥

अथापि रूपान्तेरेण रुद्राक्षधारणमाहात्म्यं ब्रह्मविष्णुब्रह्माद्या देवता ऋ-
५१, पुनरप्येषां पयो मुनयश्चाशेषा एव भवन्ति रुद्राक्षाणां धारिणो धारणपु-
माहात्म्यधारण-
फलयोर्निरूपणम् । ष्यातिशयान्मानवा वा देवताभावं सम्मनेरन्नित्येवमादयो विष-
यविशेषाः “विष्णुः पुच्छं भवेच्चैव भोगमोक्षफलप्रदम् । पञ्चविंशतिभिश्चाक्षैः
पञ्चवक्त्रैः सकण्ठकैः । रक्तवर्णैः सितैर्मिश्रैः कृतरन्ध्रविदर्भितैः । अक्षसूत्रं प्रकर्त्तव्यं
गोपुच्छवलयकृति । वक्त्रं वक्त्रेण संयोज्य पुच्छं पुच्छेन योजयेत् । मेरुमूर्ध्वमुखं
कुर्यात्तदूर्ध्वं नागपाशकम् । एवं सद्भ्रथितां मालां मन्त्रसिद्धिप्रदायिनीम् । प्र-
क्षाल्य गन्धतोयेन पञ्चगव्येन चोपरि । ततः शिवाम्भसाऽऽक्षाल्य ततो मन्त्रग-
णान्यसेत् । स्पृष्टा शिवास्त्रमन्त्रेण कवचेनावगुण्ठयेत् । मूलमन्त्रं न्यसेत्पश्चात्पू-
र्व्ववक्त्रकारयेत्तथा । सद्योर्जातादिभिः प्रोक्ष्य यावदष्टोत्तरं शतम् । मूलमन्त्रं समुच्चार्य
सिद्धभूमौ निधाय च । तस्योपरि न्यसेत्साम्बं शिवं परमकारणम् । प्रतिष्ठिता
भवेन्माला सर्वकामफलप्रदा । यस्य देवस्य यो मन्त्रस्तां तेनैवाभिपूजयेत् । मूर्ध्नि क-
ण्ठेऽथवा कर्णे न्यसेद्वा जपमालिकाम् । रुद्राक्षमालया चैवं जप्तव्यं नियतात्मनः ।
कण्ठे मूर्ध्नि त्वदि प्रान्ते कर्णे बाहुयुगेऽथवा । रुद्राक्षधारणं नित्यं भक्त्या पर-
मया युतः । किमत्र बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः । रुद्राक्षधारणं नित्यं तस्मादेत-
स्मशस्यते । स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे मुरार्चने । प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे
दीक्षाकाले विशेषतः । अरुद्राक्षवरो भूत्वा यतिकञ्चित्कर्म वैदिकम् । कुर्वन्निप्रस्तु
मोहेन नरके पतति घृह्यम् । रुद्राक्षं धारयेन्मूर्ध्नि कण्ठे सूत्रे करेऽथवा । मु-
वर्णमणिसंभिन्नं शुद्धं नान्यैर्धृतं शिवम् । नाशुचिर्धारयेदक्षं सदा भक्त्यैव धार-
येत् । रुद्राक्षतरुमभूतयातोद्भूतवृणान्यपि । पुण्यलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदु-
र्लभम् । रुद्राक्षं धारयन्पापं कुर्वन्नपि च मानवः । सर्वं तरति पाप्मानं जानाच्छु-
तिराह हि । पशवो हि च रुद्राक्षधारणाद्यान्ति रुद्रताम् । किमु ये धारयन्ति

स्म नरा रुद्राक्षमालिकाम् । रुद्राक्षः शिरसा खेको धार्यो रुद्रपरैः सदा । ध्वंसनं
 सर्वदुःखानां सर्वपापाविमोचनम् । व्याहरन्ति च नामानि ये शम्भोः परमात्मनः ।
 रुद्राक्षालङ्कृता ये च ते वै भागवतोत्तमाः । रुद्राक्षधारणं कार्यं सर्वश्रेयोऽर्षिभि-
 नृभिः । कर्णपाशे शिखायाञ्च कण्ठे हस्ते तयोदरे । महादेवश्च विष्णुश्च ब्रह्मा
 तेषां विभूतयः । देवाश्चान्ये तथा भक्त्या खलु रुद्राक्षधारिणः । गोत्रर्षयश्च
 सर्वेषां कूटस्था मूलरूपिणः । तेषां वंशप्रसूताश्च मुनयः सकला अपि । श्रौत-
 धर्मपराः शुद्धाः खलु रुद्राक्षधारिणः । श्रद्धा न जायते साक्षाद्देवशुद्धे विमुक्तिदे ।
 बहूनां जन्मनामन्ते महादेवप्रसादतः । रुद्राक्षधारणे वाञ्छा स्वभावादेव जायते ।
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं जाबालैरादरेण तु । पठ्यते मुनिभिः सर्वैर्मया पुत्र । तथैव
 च । रुद्राक्षस्य फलं चैव त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । फलस्य दर्शने पुण्यं स्पर्शात्कोटिगुणं
 भवेत् । शतकोटिगुणं पुण्यं धारणात्प्रते नरः । लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिश-
 तानि च । जपाच्च लभते नित्यं नात्र कार्या विचारणा । हस्ते चोरेसि कण्ठे च
 कर्णयोर्मस्तके तथा । रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः । अवध्यः सर्व भू-
 तानां रुद्रवाद्धि चरेद्भुवि । सुराणामसुराणाञ्च वन्दनीयो यथा शिवः । रुद्राक्ष-
 धारी सततं वन्दनीयस्तथा नरैः । उच्छिष्टो वा विकर्मस्वो युक्तो वा सर्वपात-
 कैः । मृच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् । कण्ठे रुद्राक्षमावध्य श्वापि
 वा म्रियते यदि । सोऽपि मुक्तिमवाप्नोति किं पुनर्मानुषोऽपि सः । अपध्यानवि-
 हीनोऽपि रुद्राक्षं यदि धारयेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् । एकं
 वाऽपि हि रुद्राक्षं कृत्वा यत्नेन धारयेत् । कुलैकार्षंशतिमुद्धृत्य रुद्रलोके महीय-
 त” इत्यन्तैः किल पद्यैस्तदुत्तराध्याये निरूपिता भवन्ति ॥

पुनरपि तद्धारणेनालौकिकमहिमाऽवबोधकाः प्रश्नोत्तरपुरस्सरम् । ईश्वर

१२ पुनरप्येत- उवाच । “महासेन कुशग्रन्थिपुत्रा जीवादयः परे । रुद्राक्षस्य
 देव ।

तु नैकोऽपि कलां नार्हति षोडशीम् । पुरुपाणां यथा विष्णुर्गहाणाञ्च यथा रविः ।
 नदीनान्तु यथा गङ्गा मुनीनां कश्यपो यथा । उच्चैःश्रवा यथाऽध्वानां देवानामी-
 श्वरो यथा । देवीनान्तु यथा गौरी तद्वज्रेष्ठमिदं भवेत् । नातः परतरं स्तोत्रं
 नातः परतरं व्रतम् । अक्षय्येषु च दानेषु रुद्राक्षस्तु विशिष्यते । शिवभक्त्या श-
 न्ताय दद्याद्रुद्राक्षमुत्तमम् । तस्य पुण्यफलस्यान्तं न चाहं वक्तुमुत्सहे । धृतर-
 द्राक्षकण्ठाय यन्वज्रं सम्प्रयच्छति । त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य रुद्रलोकं स गच्छति ।

यस्य भाले विभूतिर्न नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् । न शम्भोर्भवने पूजा स विप्र श्रवणा
धमः । खादन्मास पिबन्मद्य सङ्गच्छन्नस्यजानपि । पातकेभ्यो विमुच्येत रुद्राक्षे
शिरसि स्थिते । सर्वयज्ञतपोदानवेदाम्यासैश्च यत्फलम् । तत्फल लभते सद्यो
रुद्राक्षस्य तु धारणात् । वेदैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं पुराणपठनेन च । यत्तीर्थसेवनेनैव सर्वं
विद्यादिभिस्तथा । तत्पुण्यं लभते सद्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् । प्रयाणकाले रुद्रा
क्षं बन्धयित्वा म्रियेद्यदि । स रुद्रत्वमवाप्नोति पुनर्जन्म न विद्यते । रुद्राक्ष धार
येत्कण्ठे बाहोर्वा म्रियते यदि । कुलैकविंशमुत्तार्य रुद्रलोके वसेन्नरः । ब्राह्मणो
वाऽपि चाण्डालो निर्गुणः सगुणोऽपि च । मस्मरुद्राक्षधारी यः स देवत्वं शिवं
वृजेत् । शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि तथाऽभक्ष्यस्य भक्षक । म्लेच्छो वाऽप्यथ चा
ण्डालो युतो वा सर्वपातकैः । रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात्र सशय । शिरसा
धारिते कोटिः कर्णयोर्दशकोटय । शतकोटिर्गले बद्धो मूर्धनकोटिसहस्रकम् ।
अयुत चोपवीते तु लक्षकोटिर्भुजे स्थिते । मणिवन्धे तु रुद्राक्षो मोक्षसाधनकः प
रः । रुद्राक्षधारको भूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकम् । कुर्वन्विप्रः सदा भक्त्या म
हदाप्नोति तत्फलम् । रुद्राक्षमालिका कण्ठे धारयेद्भक्तिवर्जितः । पापकर्मा तु यो
नित्यं स मुक्तः सर्वबन्धनात् । रुद्राक्षार्पितचेता यो रुद्राक्षस्तेन वैधृतः । असौ मा
हेश्वरो लोके नमस्य स तु लिङ्गवदि'त्येवमादयो वाक्यनिकरास्तदुत्तरतराध्याये
विद्योतन्ते । एवजानीयान्युपबृंहणवचनान्युपलभ्यन्ते सहस्रशः कूर्मपाद्मशैववैष्ण
वादिपुराणपरदैवतेषु चेतिहासमारतादिषु । न तावदेतेषां वचनानीवाज्ञायार्थसम्भ
राणि वचासि तु काष्ठमालाधारणार्थानि क्वचिदप्यभिमतानि भवन्ति कृष्णद्वैपायना
चार्याणाम् । काष्ठेतरसामान्यात्काष्ठस्यापि तुलस्यां बिल्वानि वा फलानि तेषां
१३ एतत्प्रसङ्गात् गृह्यमाणान्यपि परिह्रियन्त एव काष्ठानि तेषाम् । उपादीयमा
त्काष्ठमालायां अ नान्यपि कमलकुसुमादीनि न तन्नालिका उपादीयन्ते । ससे-
नावश्यक्त्वाप्रयो नान्यपि शमीपत्राणि न तत्काष्ठचयं परिसेव्यते । न च
जक्तव्योर्व्यवस्था पनम् ।

शमीसमिद्धिराहुतयो दीयमाना गम्यन्त इति वक्तव्यम् । समिधामधिकारे परि
पठितानां तावत्तासां मालाधारणाधिकारे निर्मानत्वात् । न वा मालामधिकरोति
तुलस्याः श्रुतेर्गीर्वा स्मृतेरिति पराहर्तं प्रागेव । अमी हि सम्प्रदायिनो मोक्षमेव मा
लामिमामात्मसेवकाङ्क्षाम् विद्याविचारहीनवाणिज्यादिजीवनान्तराङ्गान्भावयमाना
अविभ्रान्तान्तामेतान् वेदवेदाङ्गादिविद्याविशाखानपि ब्रह्मण्यनपवित्रतया ग्राहयन्तो

वैरं पुनः पुरुरं तेन्यः प्रयोजयन्तः कृतकृत्यनमिन्द्रियारामा आत्मनो मन्य-
 न्ते । परमेने व्यर्थमेव जीवन्तो भवितारो निरयवर्त्मानः । दुर्मागोपदेशर्ष्वहत्वा-
 दनमिद्वानवान् । यत्र हि पवित्राणामधिकारे काष्ठमात्रा न व्याहृता तामेतां कथ-
 इकरं त्रिमृयुर्नना नः शुद्धिकामाः । पवित्राणि तु “जपस्तपो होम उपवामो दान-
 मुनिपदो वेदान्ताः सर्वेच्छुद्धःसु संहिता मधून्यवमर्षगमपर्वशिरो रुद्राः पुरुषमूक्तं
 राजनरोहिणे सामनी बृहद्रथन्तरे पुरुषगनिमहानाम्न्यो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं
 ५-
 ष्टेष्टसामान्यनमद्वाहिव्यमानं कूष्माण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति . पावनानि ।
 पवित्रं वा आपः । पवित्रं वै दर्मा” इति श्रुतिस्मृतयो ज्ञापयन्ति । नेह वाऽन्यत्र
 पवित्राधिकारे काष्ठस्यास्त्यनुप्रवेशः । दाहकर्मण्येव तेषां नियतोपयोगित्वात् ।
 नह्युदितवाक्येऽनुदाहृतमपि यज्ञोपवीतं ध्रियमाणमानुभविकं भवर्नात्युपपद्यते ।
 “यज्ञोपवीत्यवाचीर्यात । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं संवीतमि” त्यादिश्रुतिभि-
 रेव गीयमानत्वाद्यज्ञोपवीतस्य । स्मृतिरूपमूलाणि तु सन्त्येव स्वप्रकरण इति
 कोन्वेनेन सम्बन्धो यज्ञोपवीतेन च श्रौतनरेण काष्ठधारणस्य जवन्यनमनार्तायसे-
 व्यमानस्य पुनरकिञ्चित्करस्येत्येतरपि विज्ञायते । न चैवं सति रुद्राक्षधारणम-
 प्युदिनाऽऽशङ्कमित्याशङ्कनीयम् । मर्वविधादेव मानात्तन्मान्यतायाः संस्थापिनाया
 अप्रस्मर्त्तव्यत्वात् । काष्ठाकारव्याकीर्णतया व्याहृतमपि तत्र तत्र मूलाभावाद्गुरावेश-
 चेतश्चाप्यत्यक्तुःनाहमं हन्त क्षेपकवचनमावातिमावाच्छासनगोचरमेवादिशान्ति
 सन्तः सर्वे एव सार्वदिकाः । एतेन मर्व एव काष्ठमात्रावरा वय्यवसम्प्रदायमानिनो
 निर्बूता वेदितव्याः । काष्ठप्रदेशकृत्वाकरम्प्रयोननानिरिक्तप्रयोजनाभाव आनुभ-
 विको मन्दात्मनामपि विचारेणार्थार्थसर्व ॥

न्धस्य वादरायणसम्बन्धायितत्वात् । एवञ्च शब्दतो वाऽर्थत ऋगोषा पांमुलामि-
मामर्षव्यक्तिमस्पृशन्ती स्तवमेव वृत्रघ्नो विधत्ते तथाहि “ तिग्ममायुधं मरुता-
मनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष । अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण ता अपवत्र
ऋजीपिन् । हे इन्द्र ते तव स्वभूतं तिग्मं तीक्ष्णमायुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं
घनुः । तत्र मरुतां त्रयः पटिसंख्यानां त्वत्सहायानामनीकं सङ्घन्ते त्वदीयं
वज्रञ्च कः को वा देवो मनुष्यो वा प्रतिदधर्ष प्रतिकूलमभिमवति । अभिमावुक्त्रो
नास्तीत्यर्थः । धृप प्रसहने । आधृपाद्वा । धा. पा. ३४ इति विभाषित णिच् ।
तदभावे लिटि रूपम् । अत एवानायुधासो घनुराघ्नायुधवर्जिता अदेवा देववर्जिता
देवद्विषो येऽसुराः सन्ति हे ऋजीपिन् । अपार्जितोऽभिपुत्यः सोम ऋजीपी तद्व-
न्निन्द्रे तानमुराञ्चक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वापवत्र । अपगता-
म्कुरु अपनुदेत्यर्थः ॥

एवञ्च विष्णोरेवात्र प्रसक्त्यभावे तदायुधानां प्रसङ्गानवराशात्तद्व्यानेन

१५ अपार्थदर्शिनो तसायसपिण्डिकाकृताद्गदाहप्रयुक्तात्महत्यायाः सुतरामनवसर
वादिनो दुर्गतिवि- एवेति तत्त्वम् । न च देहदाहलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तास्ततो वि-
शेषोपदर्शनं यथा- वत् । निवृत्ता यथाक्रमं भगवदाज्ञानुवर्तिनो देवास्तदाज्ञाऽतिलङ्घिन-
श्चासुरा भवन्तीति दुर्वचनं वादिनः फलायावकल्पते । दग्धतनुरयं दहनक्रियाया
एव दासो भवन्प्रेतात्मा न जन्मनां सहस्रैर्वा भगवदाज्ञास्वरूपस्य ज्ञातोपपत्स्यते ।
तदाज्ञास्वरूपाज्ञानतमोवर्धनानुकूलायसपिण्डिकाकैर्द्रव्यस्थैवानेन परं स्वीकृतत्वात् ।
देवासुरपदाम्यां प्रकृते प्रेतात्मनः श्रुतिघटकाम्यामावेशवशंवदकुत्सितार्थस्यानवकाशः
एवादावासमन्तात् । नो खलु दग्धाज्ञा देवपदव्यपदेश्या भवेयुर्न वा तदङ्कनहीनाः
असुरपदव्यपदेश्याः कथञ्चित् । तत्त्वतस्तत्पदाम्यामधिगम्यमानयोर्देवासुरयोरि-
न्द्रादिवृत्राद्योर्विरूपातस्वेऽन्यथा नयनमुन्मादसन्तानमेव वक्तुर्व्यक्तीकरोत्युच्चैः ।
न ह्यनन्ततार्थविष्वक्सेनादीनामङ्कितगात्रता स्वप्नेऽपि सम्भाव्यते । ज्ञानातिशयप-
र्यङ्कितान्मप्रभावाणां तावत्तेषां प्रेतस्वरूपापादकतसाङ्कनक्रियागन्धस्य क्वचिदप्यव-
स्थायामात्ममनःकुहरसमारोहानर्हत्वात् । न हि पुन “देवपय” इति पदं दग्ध-
गात्राम्यूहितदेवानां भागवताप्रेसराणां पन्थानमभिधत्ते । दग्धतनूनां हन्त तेषां
प्रेताप्रेसराणान्वात्महननफलभागिनां पिशाचपथस्यैव स्वरूपानुरूपत्वात् । यद्येता-
दृशैपिशाचिक्रयोनीनेषोत्तेनयेयुर्भगवन्तोऽपि भाव्यभागे तदा प्रेताप्रयागिन एतस्मै

त एत उपादेयव्याख्याना उपजायेरन्कयञ्चित् । व्याख्याने तु तस्मिन्नुत्तमवर्गी-
यतया दिवि देवाधिकृताधिकाराः सन्तः कुतस्ते तत्सकाशात्प्रस्वेदजात्मनस्तद्या-
ख्यापरात्मतमहास्वादः सम्प्रतिपन्नस्वरूपसत्तावानुपतिष्ठेत् । गरलरसास्वादवासना-
परिवासितानां तु गरलधारापारम्पर्या एवात्मानुगुण्येनाभिनन्दनभूमित्वादिति ता-
वत्यैव मोदितव्यम् । प्राग्बदेव नीरसचर्चा पुनः पौनरुक्त्यादिदूर्पणगणग्रस्ता लेख-
नत्राहुल्याभियाऽऽप्युपेक्ष्यते । पूतिगन्धमुपर्युपर्युपाददानस्यापि निर्हानगतिमत्तया
परिलक्ष्यमाणत्वात् । यद्यप्येवं तथापि व्यलीकोदाहरणैर्भूयोभिर्देवपितृपदे श्रुतिव-
र्तिनी वैष्णवमन्यदग्धाङ्गपरतया नेतुं प्रयतते कृतायासातिशयोऽयं दग्धतनुस्त-
थाऽपि “तपः श्रुतञ्च योनिश्चे” त्यादिमहामाप्यवचांस्युदाहरणभावायाकृष्टतराणि
नोदाहरणाभासभावायापि प्रभवेषुः । नापि “ये वै के चास्माँल्लोकात्प्रयन्ती” त्या-
दीनि प्रत्युदाहरणभावाय प्रकल्पन्ते न वा “वसुरुद्रादितिमुता” इत्यादीनि प्रकृ-
तार्थपरिकरामासमंशालिनाय वाऽलं कयञ्चित् । द्वयोरप्येतयोः पयोरस्मदभ्युदित-
कल्पसूत्रोक्तीतामलाभ्यायार्थानुष्ठायिनामेव देहदाहादिपांसुलव्यापारविद्भ्रगानामधि-
काराधिकृततया प्रेतात्मनाममीपामनुव्यवहारं धूत्कारकारित्वात्समन्ततः । अमीपान्तु
यपोदितपदद्वयीनिरधिकारतया पदङ्किल तृतीयमेवावच्छंसं प्रतिपद्यते । तथा
चान्नायते । “अथैतयोः पथोर्न कत्रेण च न तानोमानि क्षुद्राप्यसकृदावर्त्तानि भू-
सानि भवन्ति । जायस्व त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि” ति । ननु “कर्मणा पि-
सृलोको विद्यया देवलोकः” इति बृहदारण्यकश्रुत्या कर्मविद्याविभूतियोगानां नो न
९६/अद्वितानां तृतीयस्थानमावत्वामिति नैप दोषः । तप्ताङ्कनादितामससम्भार-
देवत्वादिप्राप्ति- सम्भृतात्मनां वो विद्याकर्मणोर्वा तामसमहामहीरुहफलविभेदप्र-
रिखादिदुरालप- सवतया तामसान्तस्थावरभावस्यास्वरूपाननुरूपत्वात् । न ह्य-
परीहारपुरस्सर धानिन सर्वाथ- ध्वगत्यां हि यस्येच्छा तस्योर्ध्वं पुण्ड्रमुच्यते । ऊर्ध्वं गत्वा तु
घानिरेवेति सप- रिकर निरूपणम् ।
देवत्वं प्राप्नोतीह न संशय” इतिनारदपुराणवचनतयोदाहृतं वचोऽङ्कनकर्मवतां
परमपदप्राप्ति वा देवत्वप्राप्ति वाऽऽख्यातुं क्षमते । एतदर्थप्रत्याख्यानबद्धप्रतिज्ञस्य
द्याश्वलायनवचसो “देवलोकं रिरंसूनां गायत्री तप उत्तममि” त्यादिकस्य जाग-
रूकत्वात् । न च तपोऽप्येतदस्मास्वस्त्येवेति वाच्यम् । दग्धतनूनां तावद्युष्माकं गाय-
त्र्याद्यनुष्ठानयोग्यताविलोपत्राहुल्यामेवाद्यावध्यस्माभिर्निरयङ्कि प्रमाणपटलीमिर्षतः ।
“तिर्नामुठी” “तमळ” प्रबन्ध एव वो जघन्यजातीयचाञ्चल्यशालिनि धर्मानुष्ठानयो-

ग्यतायाः पर्याप्तत्वात् । न चैकत्र पर्माप्तमन्यत्र सङ्क्रमणायार्हति वस्तु वस्तु-
 च्या । निपतानियतप्रवृत्तयोरितरेतरस्वरूपसंस्थानपरिवाधात् । एवञ्च देवत्वं तत्र
 तप्तायसपिण्डिकास्वेव निवसत्यजस्रं प्रेतधर्मसञ्चोदनाधीनसमयातिशयामुना । न
 हि “अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः । विधिप्रयुक्तान्पूजां च गृह्णा-
 ति भगवान्स्वयमि” त्यारम्य “एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदमि” त्या-
 दयो वाक्यसङ्घाः शान्तिपर्वस्या देहतापं नावबोधयन्ति । तद्ग्राहकपदाभावात् ।
 न च पदोपस्थितिमुते पदार्थप्रतिपत्तिः कुहस्मिद्वास्तवी । तदवश्यम्भावितालक्षण-
 वाचकतानियमस्यैवात्सादनात् । “अर्थगत्यर्थः शब्द” इति महाभाष्यवचनव्या-
 कोपापत्तेश्च । तस्यैवेहात्यन्ताऽनृततया “येन देवाः पवित्रेण” ति श्रुतेरुपबृंहण-
 वचनानां कोऽवाऽवकाशोऽस्त्यलीकभावव्याविद्धानाम् । न ह्यस्या उपवर्णनानिरु-
 क्तनिर्वचनविरोधिव्याख्यानमुपबृंहणैः शक्यते विधातुम् । विनिवेद्यमानं वा तदे-
 तत्प्रागेव निरुक्तनिर्वचनसमालोचनादापातरमणीयम् । तत्स्वतस्त्वयमपार्थः “पवित्र-
 न्त” इति वेदार्थनिरूपणप्रस्ताव एव समूलमुन्मूलिनोऽस्त्यत्रैधेने भूयो रोदनं वा-
 दिनो नासकृद्विनिवारणमर्हत्यग्रे प्रतिपन्नाधियाम् । न हि “चक्रालिङ्गधराः सर्वे
 समयवृत्तनिष्ठिताः । चक्रालिङ्गधरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्त्तुमर्हति ! तेन प्रतिष्ठितस्तत्र
 ९७ चक्रचक्रादि- सन्निधत्ते सदा हरिः । गृहस्प्यः श्रोत्रियो विप्रो नित्यकर्मरतः
 मिषेणाऽऽयस्य- शुचिः । शान्तश्चक्रधरो दान्तः सद्भक्तो दोषवर्जितः । शास्त्र-
 क्लेशैरेवात्मदेह- ज्ञः कर्मदक्षश्च प्रतिष्ठां कर्त्तुमर्हति । सर्वपापविनाशार्हं रथाङ्ग-
 ह्यतां पुनः प्रेता- स्य तु धारणम् । सर्वकल्याणदमिह पञ्चात्संसारनाशनम् । च-
 यात्मतामापन्नानां ष्टात्सर्वस्वरूपो- ऋं शङ्खं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः । सुदर्शन नमस्ते-
 पवर्णनम् । ऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते । इति मन्त्रं समुच्चार्य नमस्कुर्यात्पुनः पुनः । चक्रञ्च
 पाञ्चजन्यञ्च तस्मिन्मग्नौ विनिक्षिपेत् । य एतेन विधानेन शङ्खं चक्रं च धार-
 येत् । त्रिषु लोकेष्वसंदिग्धं मद्भक्त इति गीयत” इति विष्णुतत्त्वसंहितापराशर-
 संहितानारदीयपद्धतिविहगेन्द्रसंहितादिवचनतयोपदर्शितवचनकूटं नालङ्कितं ले-
 शतो वाऽङ्कनकर्म किञ्चित्करतयाऽपि भावयितुं अपिस्वकिञ्चित्करतयैव । वर्णित-
 विधया मानसामान्यपरिदूषितमिदं वचोनालं दग्धाङ्ककिरातारातिमिरेवावकल्पितं
 यतो यतश्च कल्पान्तेऽपि कार्णायसविकारकृतमेव दहनं बाह्यादौ त्वचञ्च कि-
 स्त्रिपविशेषवासिनीं प्रेतधूमदुःसहदुर्गन्धिनीं चाऽऽनिधनं विभ्राणः शिष्टसमूहै-

स्त्रिरस्त्रिक्रयमाणपिशाचाकारतां धारयमाणो जीवन्निरयदशां भुञ्जानश्चावधार्यसे
 मृत्यर्यम् । न खल्वत्र शङ्खं वा चक्रं किञ्चिदस्ति यस्तुसत् न वा वसिष्यते ।
 अपि तु कार्ण्यासशकला एव सन्तापितास्तत्र तन्त्रम् । त एवैते एतैः स्वसे-
 वकैर्विष्णवमानिभिः शङ्खतया च चक्रतया सेव्यमानाः स्वस्वरूपानुरूपमेव फलं भू-
 तप्रेतादिजननार्हं प्रयच्छेयुः । शकलाः किलैते स्वकाले दर्व्यादिभावमापन्नाः पा-
 कादिकरणनामनुभवन्तः परोपकारितया परिगीयन्ते । दग्धाः पुनरैतैस्तु प्रेतात्म-
 तया विप्रियमेवाचरन्ति प्रतिमृत्ययन्नेषां सेवका इति सेव्यसेवकयोराकारावैरूप्ये-
 ऽपि वर्त्तनवैरूप्यमविप्रतिपन्नमेव प्रतिपद्यते । शङ्खचक्रादीनि हि भगवदायुधान्येव
 सन्त्यनन्यलभ्यान्यामुत्तमानववांमुल्लेखेष्टागोचराण्यात्यन्तिकविडम्बनाभूमयो न भ-
 वेयुर्वा कल्पकल्पान्ते । मन्युत विडम्बनाकारिभ्यो हनैर्वाविधेभ्यः कोपायमाना
 अमाङ्गल्यकालकालानलमेवैतेभ्यः प्रतिपादयेयुरत्यर्थम् । मा त्वं शाङ्खं वा तेजश्चा-
 ष्टुमायसशकलेष्वाविर्भेनेन्मन्त्रसामर्थ्यादिति श्रूयाः । तत्तेन प्रादुर्भावप्रत्यायकम-
 न्त्राणाममीषाममत्वात् । न च “मुदर्शन महाज्वाल कोटिमूर्त्यसमप्रभे” त्यादयो
 मन्त्रा एवेति सन्तोष्यम् । प्रागेवैवमादीनां मन्त्रतायाः प्रतारकमानवमावितायाः
 परामृतत्वात् । तदेतच्चया सर्वत्रैवाप्रस्मर्त्तव्यमायुष्मता । न ह्याविर्भावयितुर्दोरा-
 त्त्योपनीतोत्कण्ठाठूनमाविर्भावात्मीयं सहन्ते मुदर्शनादयो यस्तुपु तेषु स्वान्य-
 त्राविर्भावाभावादेव स्वाधिष्ठाने स्वेषां भगवद्देहेऽप्रतिहतवास्तव्यत्वात् । न चापि
 शङ्खादीनां छाया वा शकलेषु तेषूपपद्यते । शकलानान्त्वायसानां भगवद्विष्यदेह-
 ङ्छायाया अपात्रतमत्वे तानेतानधिष्ठाय शङ्खादिच्छायाया अवभासे वा नीचतमस-
 माश्रयदूषणगणमागित्वात् । अस्मैवैवं ह्युदर्शासहस्रसञ्चरणे त्वचि पुनस्त्रिषा-
 तुमालिन्यसमावृतायां ननु मानवानां तयोश्छायाया वा पुनरनुप्रवेशो निरात्मैव
 कैमुत्येनोपजायते । वस्तुतस्तु अङ्कनमेतन्मूले प्रतारकजनावकल्पितं सद्देहदाह-
 लक्षणस्फुटतरचिह्नं कस्मिंश्चिदप्याहि विन्यासविभेदैरन्यादृशं पन्थानं निरातिशयम-
 पि न शक्नुयुः प्रवेष्टुं नोत्सहेरन्ननुष्ठानं घर्मान्वाऽन्यादृशान् । प्रत्युताङ्कनसा-
 मर्थ्यात्प्ररूढदुरावेशवासनाविहङ्गमा महाभागेभ्योऽपि सम्प्रदायवैधर्म्याद् द्रागित्येव
 स्पर्धेरन्नमेवाम्युपायोऽस्मत्सम्प्रदायस्याभिवृद्धय इत्यादिदुर्भावनाशतेनायं तसा-
 ङ्कनमार्गः परिचोदितो विपशाखीवावर्द्धते दिने दिने तथाऽपि सिर्मतीनामेवास्मि-
 न्प्रवेशो न तु तावन्मतिमतामात्मवत्तया । प्रवृत्तप्रज्ञास्तु जवन्यजातीया अपि

तप्ततनून्मत्या शश्वत्पशुमायानेव जानानाः स्थित्या पुनः शृगालप्रेतात्मतया निश्चि-
न्वानाः प्रसङ्गतस्तिरस्कुर्वाणाश्च राजन्ते साटोपमित्यसावर्थः श्रेयस्कामानां चेतोम-
ञ्चान्नावरोहमभ्यागच्छतु कदाचिद्वा । यदपि बृहद्ब्रह्मसंहितागततया “ऽना-
युधासो असुरा” इत्यारभ्य “आसुरो विद्यते भावो यावदेपां द्विजन्मनां, न ताव-
दधिकारोऽस्ति ममारोपनकर्मणी” ति मध्ये पुनः परामृश्यान्ते “श्रद्धया धार-
यिष्यन्ति मम चक्रं सुदर्शनम् । ज्ञात्वा सर्वपदार्थेषु शुद्धिस्तेषां पदे पदे । शा-
लायां माजने वस्त्रे ग्रहोपकरणेषु च । चमसोलूखले पीठे पक्वान्ने चरुमुल्लिखेद्दि”
त्यादिकं वचनजालमपाङ्क्तेयजनविशेषसञ्जल्पितं तदपि “पतितं चक्रलिङ्गाद्यं च-
क्राङ्कितमथापि वा । वाङ्मात्रेणापि नाचेत पाखण्डाचारतत्परमि” त्याद्युपदर्श-
तसिद्धार्थवचोराशिनाऽनुपदं पराहतं वेदितव्यम् । विशेषतस्तु जिह्वोपस्थयो-
समस्तमानवादिभ्यो दुस्तरखेदप्रदायितया भगवत्प्राप्तिहेतुमूतयमादिरमानिर्मानक-
तया चामन्दप्रमादसन्तानसमावहत्वेन शतकृत्वस्तयोस्तप्ताङ्कने सर्वानर्थनिवृत्त्या
सान्निध्यं भगवतो नारायणस्याञ्जसा प्राप्नुयादेव दग्धाङ्गभक्तः स्वच्छन्दम् ।
बाह्योस्त्वरूपतरापराधपान्नत्वेन न तयोर्निगृह्य दहनं कार्यकार्यालक्ष्यते शेषिणौ ता-
वपेक्ष्य जिह्वोपस्थौ शेषयोः पुनरेतयोर्निर्हीदशाविशेषजुषोः । नापि देहाद्वाहिर्भा-
विनां तावच्छालामाजनवस्त्रगृहोपकरणचमसोलूखलपीठपक्वान्नानामङ्कनेनानापन्नचेत-
नानां प्रियं किञ्चिदुपजायते । प्रत्युत विप्रियमेव यथावस्थितभोग्यभावसमन्वि-
तानामङ्कनविकारादवगतं सत् भोक्तारो विकृतफलपर्यवसानाः सङ्गम्यन्ते ।
किञ्चैयमविस्तराविहम्बना वस्तूनामदोषोपहतानां धर्मापदेशेन दग्धतनुव-
साऽवसीयते ॥

नष्टृपथो यन्नाम्ना वाचो विकीर्त्तितास्त एतेऽत्र दग्धतनवः । किन्तहि

२८ पाञ्चरात्रा-
दिप्रणेता नासी-
देव नारायणः
अपि त्वाधुनिक
एव य' कश्चिदि-
ति स्थिते तन्मि
वेणप्यङ्कनसिद्धि-
विरह इति प-
र्यवधानम् ।

नाम्ना तेषां वचनप्रकरूपयितारोऽर्वाचीना एव वैष्णवमन्थ-
निगम्यन्ते । न हि पाञ्चरात्रमभ्युपेयते श्रीमन्नारायणमुक्ता
विर्मूततया कथञ्चिद्वा शास्त्रस्यैः । तत्र खलु वादानां वेदवा-
दपराहतानां हन्त प्रायेणातत्त्वविज्जनमनोव्यामोहापस्मारसम्भा-
राणां प्रतिप्रकरणमध्यवसीयमानत्वात् । यदि नारायण एव
स्य स्यात्प्रणेता तर्हि प्रणयनमेतन्मन्वादीनामिवाप्रतिपन्नप्रमेय

ग्रामसम्भरेमवासम्भ्रमं स्यात् । आद्वियेत चाशेषैरेवाविशेषेण शिष्टगणैः सार्धं

दिकैः । न ते सुतरामुपाददते तदिति किमात्मिकाऽस्य पाञ्चरात्रस्य नारायणकर्मकृता । स्यादेतत्केनचिद्योगेन नारायणनामा कश्चिदाधुनिको दग्धतनुर्वस्तुगत्या तदुन्नेतेति । ननु न च ब्रह्मविद्याभागनिरूपणैदम्पर्यप्रवृत्तपाञ्चरात्रे हन्तासौ दुःसम्भावना युज्यते । नेत्युच्यते । सम्भावनायाः किलास्या मान-देवतासत्तासामान्यविशेषसत्कारपुरस्कृताया वस्तुसत्या अतथात्वात् । तदिदमुदितानां तत्त्वं वचनानां वेदितव्यम् । एवञ्च यावद्देहदाहादिदुराचाराननुवर्तनं यावच्च हरिहरयोरितरेतरभावानुरोधिसमाराधनसम्प्रत्ययो यावदेव योदाहृतकल्पितवाक्याननुसरणं तावदेव प्रत्याशा काचिदम्युदयपारम्पर्या उपादीयते वेदैर्वा वेदविद्धि । इतरथा तु विष्णोरपि करुणार्णवस्य कारुण्यवैमनस्यातिशयपुरःसरं निरयथातनावशवर्त्तितैवाम्युक्ताङ्गनादिद्वर्वर्त्मनामप्रत्यूहेति स्थिते पाञ्चरात्रादितोऽपि तप्ताङ्गनादिकर्माणि दुष्कर्माण्येवेति कृतमेतावता ॥

इति पाञ्चरात्राद्युपकल्पितस्यापि तप्ताङ्गनदुराचारस्य तद्देव तिरस्कारः ॥

नन्वेवमपि साक्षात्परब्रह्मभूतनारायणोपासनलक्षणमोक्षकारणवेदभागनिरूप-

६६ विशिष्टधर्म-
शास्त्रीयवचनव्या-
जेनोपस्थापिता-
या अप्याशङ्का-
यास्तदप्रामाण्य
प्रतिपादनमाह्वारा
पराहारः ।

णैदम्पर्यप्रवृत्तानां तावद्विशिष्टधर्मशास्त्राणां प्रायस्तप्ताङ्गनकर्मणः प्रतिपादकताऽस्त्येवेति । मैवम् । मोक्षस्तूपासनालक्षणो नास्तीति नापि तथा स सेत्स्यतीति ज्ञानैकतन्त्र इति च श्रीमाप्यदुरालापनिराकरणपुरःसरमतिविशदासिद्धान्तमहाधाम्नः

प्रागेवेह प्रतिपादनात् । न हि मन्वन्निमैत्रावरुणियाज्ञवल्क्यपगौतमादिस्मृतिभ्यः स्मृतयो विशिष्टाः कुहस्वित्प्रथन्ते । प्रथमानाः खल्वमूस्तद्भावं बाधमाना एवान्यगनं महीयन्ते । तेन च तथाविधप्रथावर्तरेव ताः प्रभवन्त्यमूस्तंस्थापयितुम् । न हि धर्मशास्त्रस्य सामान्यविशेषभेदाभिन्नता कुतश्चित्प्रतीयते । प्रसङ्गवशवर्त्तितं नस्तत्रत्यासर्व एव विषया. सामयिकतया तमेतमसहमानाश्च भेदं स्वकाले स्ववृत्तौन्नत्यमहिम्ना विशेषतयैवाभिप्रेयन्ते यत् । सामान्यं वा विशेषं द्रुवाणेन भेदिका तत्सामग्री प्रदर्शनीया स्यात् । समान एव विषये सामान्यविशेषभावो नियतरनिरूपणो न त्रिपमे विषये । अत्रापि किमपेक्ष्य सामान्यं किं वाऽपेक्ष्य विशेष इति साहजिका जिज्ञासा । अपेक्षागोचरवस्तुन खल्वभावं किलात्यन्तिकमवसाय ओमिति चेत्तदा स्मृतिविषयसामान्यविशेषोपारूढो दुरावेशो जगामास्तमत्यासन्नतयेत्यत्रापि च्युततरवाद एवासि त्वं साहसिन्नुदिताङ्गोऽपि दग्धाङ्गः ।

मा च कुर्वेवं वचनचेष्टां हरिकिशोर इवास्थाने । जानीहि मनोर्माहात्म्यं वि-
 निवेदयन्तीं श्रुतिं च स्मृतिं “यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्वेषजम् । यः कश्चित्कस्य
 १०० मनुयास्तव- चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्व-
 श्चादिधर्मेशा- ज्ञानमयो मनुरि” ति यथावद्वृद्धसेवया । मनोः सार्वज्ञे च
 छं भवति हि नि- सकलवेदार्थप्रवक्तृत्वे तदत्यन्तासङ्कीर्तिताङ्कनकर्मणस्तदन्वया-
 देशपधर्मनिर्भासक दिस्मृतिकारासंस्पृष्टस्य वेदाङ्गैरनभिहिततरस्य शिष्टैर्वा शिष्टाशी-
 निखिलदेवतोपा- क्षावद्भिस्तिरस्क्रियमाणस्य धिकार एवोचितो वर्तते प्रतिप्रस-
 सनाप्रमापकं चे- ङ्गम् । न च मनुगौतमादिस्मृतयस्तत्तद्देवतोपासनाविशेषं न
 ति निरूपणेन द- निरूपणस्य वि-
 श्याङ्गाभ्युपेतक-
 र्णितविशेषशास्त्र-
 वचनतिरस्कारः ।

निगदन्तीति वास्तवम् । तत्र हि हरिहराद्युपासनानिर्वाहकवाक्यकदम्बस्य “दे-
 वार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा । वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य एतस्य तैरि” ति ।
 “अर्धयेद्वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्राहमुपेक्षते । वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदश्चित्करणेन तु ।
 ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शङ्करं स्वकैः । अन्यानपि तथा देवानर्चयेस्त्वी-
 धमन्त्रकैः । मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च । गायत्र्योङ्कारन्य-
 स्ताङ्गः पूजयेदीशमव्ययम् । न्यस्त्वा तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण
 तु । ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेदि” त्येवमाद्यस्य पराशरयाज्ञव-
 ल्क्यगौतमाद्युपनिबद्धस्य स्मृतिष्वेव स्वासु विस्पष्टोपलम्भात् । यावता विधानेन
 च श्रौतेन विष्ण्वादिदेवतोपासनानिर्वर्त्तनमभिप्रेतं तदेतस्मृतिभिरेताभिरेव गतार्थ-
 म् । नातः परतरं स्मृतिव्यपदेशभागाश्रयणीयम् । तदाश्रयस्तु पाखण्डिना
 मारुमेच्छानुरुत्पेणापप्रक्रियासंयोजनायैव केवलं कियते न तु वस्तुवृत्तसमाश्रयाय ।
 यस्तु तु वेदवचनैरेव प्रयोगनिबन्धपरिष्कृतैरन्यूनानतिरिक्तव्यवस्थाकैश्चकास्ति हि
 स्तिमिततरम् । तदेवेदमुपाश्रितव्यं निश्चलधर्ममार्गानुरागिभिरिति स्थिते स्मृति-
 प्वेतासु तप्ताङ्कनकर्मणो निहीनचतुष्पाद्वृत्तस्याभावाच्च उद्भूतो वाऽर्धतस्तद्विषयवि-
 पयिणी दुराशा दूरापास्तेव सहजगत्या तथाऽपि दुर्हृदयाम्यूहितार्थविभेदस्तद्गामी
 निराक्रियते वस्तुतत्त्वपरिशुद्धये तथाहि यदत्र “एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा वि-
 १०१ मादिना क- मो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः ।
 तस्य मनुवचना- ऋषिभिर्वाङ्मणैश्चैव गृहसंघैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वद्धर्ष
 नामर्षस्यापार्यता- शरीरस्य च शुद्धय” इति श्लोकद्वयं मनोः पष्ठाध्यायगतता-
 प्रतिपादनेन ता- मुदाहृत्य “दीक्षा विविधा औपनिषदीः श्रुतीश्चात्मसंशुद्धये
 श्यायैनिबन्धनेन च
 तस्योपनिषद्गुण-
 क्षीरमरंनम् ।

सेवेतेति पदपारम्परौ सङ्क्षेपतस्तापादिपञ्चमंस्कारादिलक्षणमोक्षान्तरङ्गसाधनप-
रविद्याङ्गभूतमगवद्धर्मदीक्षास्तदाङ्गिका उपनिषत्पठिताः श्रीमदष्टाक्षरादिमन्त्रलक्ष-
णापरविद्याश्च मोक्षार्थं ब्राह्मणतया विधीयन्त इति महता यत्नेन व्याकारि त्वया
तत्तुच्छम् । नापादिदृष्टसंस्काराभिप्रायकशब्दस्यैकतमस्य वा श्लोकयोरमुयोर-
त्यन्तानुपलम्भात् । नत्तं पदप्रतीतिमर्थप्रत्यय उत्पत्तिमापद्यते शब्दस्थाने पा-
पाभिनिवेशं विनिवेश्य प्रतीतिमापादितोऽर्थः पापात्मैवानुजायते न तु जातु पुण्या-
त्मा । तस्य तु शुचिशब्दसमवायसञ्जननाधीनत्वात् । प्रकृते तु स्मृत्योरमु-
योरयमेवार्थो महर्षिमेधातिथिमारम्य कुल्लूकभट्टान्तैर्व्याख्यातो “वानप्रस्य एता
दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्यशास्त्रोक्तानम्यसेत् । औपनिषदीश्च श्रुतीः
उपनिषत्पठितानि ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रन्थ-
तोऽर्थतश्चाम्यसेत् । यस्मादुक्तमृषिभिर्ब्रह्मदाशीभिः परिव्रजकैर्गृहस्थैश्च वानप्र-
स्यैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्वैष्टुद्धचर्चमुपनिषच्छ्रुतयः सेविता. तस्मादेताः सेवेतेति पूर्व-
स्यानुवादः, इति । सकलेतरश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशिष्टाचारसम्मतो नित्यानिर-
वद्यो ऽध्यवसीयते । स्मृत्योर्भृषिविप्रब्राह्मणशब्दाः प्रयुक्ताः । त एते ब्राह्मणा
ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः परमहंसपरिव्रजकाः प्रसिद्धयन्ति । त्वदीया हि त्रि-
दण्डिनो विष्णोः सेवकास्त्वमिव शिवादिविद्वेषिणो नार्हन्ति ब्रह्मणः प्रसादाय क-
स्यान्तेऽपि भिन्नमातिकर्दमाः । नापि यूयं वैष्णवमन्या ऋषिविप्रब्राह्मणशब्दैः
प्रयोगमर्हथ । त्रयाणामप्यमीषा शब्दाना त्वदुक्तरित्या सामान्यधर्मशास्त्रियश-
ब्दतया त्वदादीनामवाचित्वात् । त्वदादेस्तु त्वत्कथनानुगुण्येनैव कल्पितविशेष-
वैष्णवधर्मशास्त्रानुयायितया स्मृतिम्यस्तावदेताभ्यो बहिष्कृता व्यर्थात्मानः पर्य-
वस्यथ । तत्त्वतस्तु यत्र कुत्रापि स्मृत्यर्थं वा न व्यज्ञासीर्यदेवं प्रत्यपत्पाः ।
यद्वा जिज्ञासतिर्विपरीतार्थवादितया शिषयितव्यस्त्वं यथापराधम् । यदवोचस्त्व-
मुपनिषत्पठिताः श्रीमदष्टाक्षरादिमन्त्रलक्षणाः परविद्याश्च मोक्षार्थं ब्राह्मणतया वि-
धीयन्त इति । तदसत् । नष्टाष्टाक्षरमन्त्रः परविद्या । न वा निःश्रेयसाय
सन्नियतः । विष्णुदेवताकतया तस्य तावन्मात्रफलदत्त्वे ज्ञानैकनिगम्यमानकैव-
स्याफलकत्वात् । न हि देवतागोचरा मन्त्रा. परविद्यायां प्रवेष्टुमीशते । नि-
र्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिलक्षणाखण्डार्धरीवाञ्छितमहिमावमासिनी यतः । अ-
न्यथा पञ्चाक्षरीपुरोगमा मन्त्रार्थवादेतिहासकल्पसूत्रादिप्रमाणनिचयैर्महीकृताः

“किं जप्येनैवामृतत्वमश्नुते ब्रूही” ति प्रश्नं ब्रह्मविदां प्रस्तुत्य “स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः शतरुद्रीयेणेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति । एतैर्ह
 वाऽमृतो भवती” त्युत्तरवचनं याज्ञवल्क्यवक्त्राम्बुजातान्निर्यातं जाबालोपनिषदा-
 श्रातं सत्कैवल्यान्तरद्गहेतुभूतनिर्विशेषधीजननास्तावच्छतरुद्रीययाश्च मन्त्रा व्याकु-
 प्येष्टुः । न चैते शिवदेवताकास्तथा विधातुं नालमिति शक्तोप्याख्यातुम् । वि-
 ष्णुदेवताकानां तेषामष्टाक्षरादीनामपि तथात्वापत्तेरप्रत्यूहात् । एवमन्यासामपि
 देवतानां समापादितैर्विधापादना एव सन्तो मन्त्रास्त्वदभिप्रेतं निर्भिन्दन्तीति भव
 त्वं तृष्णीमासमन्तात् । वस्तुतस्तूदितोपनिषद्वचनाभिसन्धिरनपायो निरपायं स्वार्थं
 सफलिकरोत्येवेति सन्तुष्येः । मा स्मगमः स्ववैमनस्यं सिद्धेऽर्थे जातु चित् ।
 सति चैवं पशुप्रायसमाचारार्हाणि कर्माण्यङ्कनादीनि वैदिकविज्ञानकर्मसन्निधाने
 साद्गुण्यगन्धमप्यविजानन्ति वैगुण्यदुर्गन्धधारामेव सर्वस्यां खलु क्रियायामापाद-
 यन्तीत्यसकृद्दुपवर्णितवचनानिचयैर्विजानन्तु विद्वांसः । यदपि “शुचित्वं निषतं
 तस्य यो विभर्त्यायुवानि मे । सुदर्शनाग्निना तप्त्वा शरीरं यद्विशोध्यत,, इति मा-
 रद्धान्धीयादिनयोदाहृतं वचनं तदपि तन्नाम्ना ख्यापितमात्रं न तु तदीयम् । कि-
 न्त्वङ्कितमनखलिपतमेवेति पराहृतं प्रागिहाप्यवधेयम् ॥

यस्य “ततो धर्माणि धारयन् विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि प-

१०२ “ततो ध-
 र्माणि” ति म-
 न्प्रवर्णन्याजेन त-
 साङ्गन प्रमापय-
 तो वादिनोऽपार्थ-
 तरमन्ताङ्गेन स-
 र्धप्रत्यवभासनेन
 च तद्वाङ्मन्य-
 वकारप्रदर्शनम् ।

स्पश,, इत्यर्थेमुदाहरता ‘धर्माणी’ ति पदं पुनार्दिव्यायुधला-
 ङ्कनादिरूपाणीति विवृण्वताऽऽत्मच्छलनं निरदेशि तदेतदस्त्ये-
 व ताडनविशेषभाजनं यथावत् । कृत्स्नप्रमाणधिविक्रयागोच-
 रत्वादायुधलाङ्कनरूपस्यार्थस्यास्य सर्वशः । इह हि ‘धर्माणि’
 पदमग्निहोत्रादीनेव धर्मानभिधत्ते । एषामेव कल्पसूत्रप्रणेतृ-
 निर्धारितत्वात् । प्रकरणमप्यन्यान्यविषयं नास्त्येव ‘यज्ञेन यज्ञ-

मयनन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्ति,, त्यत्र “धर्माणि,, पदमेवमर्थनया
 “चोदना” सूत्रे विवृतत्वाद्भाष्यकृद्भिः । यद्यप्यनुष्ठेयमामान्यविषयोऽगम्यते
 धर्मशब्दस्तथाऽपि प्रकृतेऽनुष्ठेयविशेषविषयोऽयं “धर्माणि,, शब्दः प्रकरणगतवा-
 क्यपूर्वापर्येष्यलोचनया वस्त्वन्तरं न द्रष्टे कथमपि वा । ऋच्येतस्यां वा
 पूर्वार्द्धे “धर्माणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोवा अश्वाम्य,, इत्येतद्विचक्रमातारधारि-
 णो भुवनप्रयीपादसङ्क्रमणमव्याहतमभिदयत्तान्येवालोकेकावश्वरूपधरत्वीदिनि

कर्माण्युत्तरार्द्धेनाभिधीयन्ते यथायोगं न तु स्तुतिपूजादीनि । एतैस्तु नानुमोद्य-
ते विष्णुः स्वयमन्येषामेवाराधकानां कृत्यत्वात् । न हि सेवककृत्यं सेव्ये स्वी-
यंतयाऽवेति । कृत्यं हि स्वं स्वं तयोः स्वात्मानमेव गोचरीकरोति य-
तः । न च तप्तलाञ्छनधरा ननु मानवाः प्रेतात्मानो यथोक्तान्यन्यानि च ज-
गत्पालनादीनि कर्माणि विष्णोः साक्षात्कर्तुमनुष्ठान्तुं वा शक्नुयुः । न हि वि-
ष्णौ विराजतां तावद्धर्माणामपरिमितानामेकतमं वाऽनुपादितसता सर्वथैवाप्रसक्तम-
विद्यमानं तप्तलाञ्छनमधर्मभूतं तत्सम्बन्धितया धारितुं शक्यते मानवयोनिना । न
हि लोके धर्मशब्दं शृण्वन्व्युत्पन्नस्तप्तलाञ्छनमवगच्छेदभ्रान्तो वा ऽजिह्वः ।
“ धर्मिष्ठमानय ! धर्मिष्ठं पृच्छस्व । धर्मिष्ठं सेवस्वे ” ति वाक्यश्रवणसमनन्त-
रमनधिगतार्थगोचरा मतिरूपद्यमाना इष्टापूर्तादिमन्तं पुनरुपासितसत्यादिवृतमव पु-
रुपपुङ्गवं गोचरीकरोत्याञ्जनस्येन । तदुत्तरं तथाविधानेवानयन्ति च पृच्छन्त्य-
संशयं सेवन्ते प्रेशावन्तः । न मनागपि तप्ततनुमानयेयुः पृच्छेयुरूपसेवेरन् भ्रा-
न्ततरा वा प्रतिपत्तारः । उपस्थितेरेवास्या लोकप्रत्ययविषयत्वात्षष्ठगोचरवदप्रा-
माणिकत्वाच्च । अत एव “ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उ-
पसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ती ”
ति श्रुतिस्त्रैत्तिरीययाज्ञिकोपनिषद्गता इष्टापूर्तसत्याद्यात्मानमेव धर्मपदाभिधेयतया
रूपापयन्ती तद्वन्तमेव धर्मिष्ठतया प्रत्याययति न तु जातु पापजन्मानमायसशकल-
विदग्धदेहावयवं भगवती । एतेन न कथञ्चिदप्यधर्माग्रयायितया तिरस्क्रियमा-
णस्तप्ततनुधर्मादिपदाभिधेयव्यवहारार्हस्वप्ने वा युज्यत इतिस्थिते देहदाहलक्षण-
पशुधर्मासंस्पर्शा हि प्रकरणभेदोऽयं भगवद्दामनापरनामात्रिविक्रममहिमानमवबोध-
यन् “ वामनो ह विष्णुरास ” इत्यादिशतपथाम्नानानुगृहीतो वरीवर्त्तीति यास्क-
च्यालुषाना “ दिदं विष्णुर्विचक्रम ” इतिपूर्वधर्मोचरादधिगम्यते । तथाहि । “ च-
दिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं क्षेत्रा मावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्गवामः समूढमस्य पासुरे-
ऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेर-
त्त इति वा पंसमीया भवन्तीति वै ” ति । अत्र “ पृथिव्यामन्तरिक्षेदिवी ” ति
पदत्रयी हि भूर्भुवःस्वर्लोकानामाक्रमणमात्मदेहेनावगमयति त्रिविक्रमस्य । तत्प्र-
तिकृतिपदतुल्यतया “ समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसी, ति पदत्रयं गयादिस्थ-

लीभ्रितयं निर्माह्यत्यवतारानुगतप्रतीतिकृते जगत्यामुत्तरोत्तरम् । तद्व्याख्यान-
बललभ्योऽयमर्थः समाश्रीयतां यतस्तप्तायसचिह्नानां कोन्वञ्चावसरः पैशाचि-
कयोनीनाम् । प्रागेव शाण्डिल्यवचनतयोपदर्शितानां विशिष्टधर्मशास्त्रीयतया
सङ्केतितानाञ्च पराकरणा "त्वशुपुत्रादिकं सर्वं गृहीर्षेकरणाणि" च । मुद्गयेच्छ-
ख्वचक्राम्यां नाम कुर्याच्च वैष्णवम् । कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः ।
बन्धीयात्कण्ठदेशे तु बालानां सूतिकागृह" इत्यादीन्यपि कुटिलवर्चांसि पराकृ-
तानि वेदितव्यानि ॥

ननु "विना यज्ञोपवीतेन विना चक्रस्य धारणम् । विना द्वयेन वै
१०३ पुनरपि विप्रश्चाण्डालत्वमवाप्नुयात् । विधिना शङ्खचक्रादिधारणं
तप्ताङ्कनपरदुर्वा-
क्यतिरस्कारः । चोर्ध्वपुण्ड्रकम् । उपवीतं शिखाबन्धं विप्रस्य सततं स्मृतम् ।
चक्रलाञ्छनहीनस्य द्विजत्वं निष्फलं भवेत् । अचक्रधारिणं विप्रं यः श्राद्धे मो-
जयेत्तरः । रेतोमूत्रपुरीषादीन्स पितृभ्यः प्रयच्छती" त्यादिवचननिचयं पराश-
रविशिष्टधर्मशास्त्रीयमुपसेवमाना भवामो वयमेव पूतात्मानो महात्मानश्च । मैव-
म् । स्मृतौ पाराशर्या प्राचीनार्वाचीनानेकवृत्तिपरिशोभितायामुक्तानाममूपाभ-
टकत्वात् । उचितं चैतस्मृत्यन्तरासङ्गृहीतैतदर्थानभिधायिवाक्याघटकत्वमस्या-
मपि तद्गर्गान्तर्वर्त्तितया स्मृतौ सर्वशः । इतरथा विकृताकारव्यक्तीकारव्यापार-
मिदं वचनजातमर्पाविभेदप्रत्यासत्या निगृहीतं स्यात् । निगृहीतं चातितरां प्र-
सङ्गसङ्गत्या वृत्तिकृद्भिस्तत्र तत्र । न च स्मृतेरेतस्या विशिष्टधर्मशास्त्रमवशिष्यते
किञ्चिद्वा । विद्वत्प्रतीत्यविषयत्वात् । न हि बालिशप्रतीत्यास्पदं वस्तु कार्या-
य प्रमवेत्कस्मै चित् । अकार्यकारित्वादेवासमन्तात् । कार्यकारितावैपरीत्यन्तु
दुष्कृतविभेदाधायकचोष्टितशरीरतयाऽध्यवसीयते । "आयसाङ्कनयोगेन तापये-
द्विजगात्रकम् । मतिहीनो मनुष्येषु पैशार्ची योनिमाप्नुयात् । आयसाङ्कनयु-
क्तस्य मनुजत्वे तु निष्फले । द्विजत्वं स कथं विन्देज्जन्मजन्मान्तरेऽपि वा ।
यस्तं श्राद्धे नियुञ्जानो देवे वा कर्मणि क्वचित् । श्राद्धादिकन्तु तस्यैतदासुरबन्ध-
भवेद्भुवम् । ते शपित्वा पितृगणाः पातयेयुरसंशयम् । गुणान्तरयुतं वाऽपि
तसाङ्गं न स्मृशेच्छवम् । शवादिपि निहीनोऽयमसंमाप्यो द्विजन्मनामि" ति का-
त्यायनवचनान्यश्रावगम्यन्तान्तावत् । एवमाग्निवै तु सन्ततं चक्रमादाय वै
द्विजः । उपवीती शिखा विप्रश्चक्रलाञ्छनसंयुतः । उपवीतादिवद्वार्याः श-

ञ्चक्रगदादयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः । द्विजातिरेकना-
 तिश्च विभृयादग्निसंयुतम् । चक्रञ्च पाञ्चजन्यञ्च विभृयादग्निसंयुतमि"त्या-
 दिवृद्धपराशरयमशङ्खवृद्धमनुविष्णुव्यासादिचचनतयो दास्यताः कृत्रिमवाचस्सहै-
 वैताभिरपाकृता वेदितव्याः । वस्तुत एषां स्मृतिषु तास्वत्यन्ताभावाद्बचनानामनुपा-
 देयतमार्थावगाहित्वाच्च । सनकवचांस्यप्यतद्भावाभावीन्येव तिरस्कारगोचराण्या-
 पतन्ते । ब्रह्मात्मैकत्वपरितुन्दिलत्रैकालिकप्रज्ञाभरणामेव तेषां हेयाकारदेहावमा-
 सकृतोपद्रवशतादनिशमपरामृष्टस्वरूपाणां मन्त्रार्थवादेतिहासादौ सङ्कीर्त्यमानत्वात् ।
 तत्त्वतस्तु धारणं यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मचारिणमारम्य हंसपर्यन्तानामेव विहितं भव-
 त्याश्रमिणाम् । न तु ब्रह्मात्मैकत्वविदां महाभागानाञ्च श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
 कानाम् । तेषान्तु कृत्स्नाया अप्याश्रमप्रक्रियाया ज्ञानात्मतया तस्मिन्नेव कुं-
 तकृत्यत्वात् । "ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं ते-
 षा पवित्रं ज्ञानमुच्यते । अग्नेरिव शिला नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शि-
 स्तीत्युच्यते विद्वान् नेतरे केशधारिण" इत्याथर्वणिकास्नानयसर्वस्वं खलु गम्यते
 यतः । इदमत्र विस्तरशो निरूपितं पुरुषार्थसन्जीविन्यां च यथासम्भवंम् । चक्रधारणं
 त्वापसतप्ताङ्कनापरपर्यायं जयन्यजस्यापि मनुजस्थाननुष्ठेयमश्रेयोवहमपुरुषार्थप्रद-
 मिनि स्थिते तयोरावेदनं वाक्यावष्टम्भेन वादिनस्तदादिधारणवशात्सैनः कर्मभा-
 षण्डालंत्वादिवुरुद्धरपरिणामोन्नायकमधिगम्यते । शुचीन्खलु विप्रान्निमन्त्रणामन्त्रणादि-
 म्यः प्रच्यावयितुं तदौपाधिकशङ्काविभेदोपस्थापनेनात्मप्राक्रियासम्मुखीकरणस्य च
 कृते दुष्कृतिवचनोपन्यसनं प्रकृतमदसीयमवसीयतान्तावत् । इत्यञ्च केनापि स्मृ-
 तिवशसा कयाचिदपि वृत्त्या तप्ताङ्कनस्यासिद्धौ तदर्थां पुनर्योजनां वादिनो निराकु-
 र्वाणाः सद्युक्तीरुपदर्शिताः प्रमाणसहभाविनीर्विभावयन्तु सुधीवराः ।

नन्वितिहासवचनानि " भवतां भ्रमतामत्र विष्णुमंश्रयमुद्रया । विनाज्ञा-

१०४ इतश्च त- मङ्गकृत्रैव भविष्यति नरः कश्चिदि" त्येवमादीनि विष्णुधर्मव-
 ज्जातीयवचननि- र्त्तान्यात्मकिङ्करान्प्रति यमोक्तानि चकाङ्कनं नो निरूपयन्तीति
 राकरम् ।

चेत्तत्र । अस्यापि च वचनस्य यथोपन्यस्तदुरितात्मनः कुशिम्भरत्वाद्यापादकतपैव
 गतार्थत्वान् । अतिपातकमहापातकोपपातकादिवशात्सैनानामेव यमालयार्हस्वे तेषु
 त्पङ्कनस्यासङ्ख्यानात्कर्मविपाकेऽप्यस्याकथनाद्वाक्तिरेपाऽपार्थिका पर्यवस्यति । अ-
 र्थोऽयमपार्थनर इत्येतावना भूयो निरूपणेन पराकृतः । किञ्चा"ङ्कितः कश्चिदप्यङ्गे

क्रमेणैकेन केवलमि"त्यादिना भरद्वाजीयवचनतया सङ्कीर्तनमत्र प्रतिज्ञातेतिहासप्र-
माणोपन्यसनाननुवर्तनप्रयुक्तव्याघातपराहृतं प्रसिध्यति । नेहास्त्यपूर्वता शब्दतो
वाऽर्थत इति पराकरणमप्युपावृत्तजातीयमेवानुसन्दध्याः ।

यच्च "मघक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं घृ-

१०५ इतोऽपि स्योरप्याज्ञामङ्गकुलरः । नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्ष-
तवाधिष्ठीना- येत् । नान्यप्रसादमारोहेजान्यदायतनं विशेषत् । चक्राङ्कित-
मुपमर्दनम् ।

सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दने" ति मात्स्थीयतया च यमकृष्णाङ्गनसंवादात्मकत-
या विनिवेदितं तदसाधु । आनुशासनिकपर्वावगततण्ड्युपदिष्टशिवसाहस्रीपर्षुपास-
नामद्वादरस्यं हि यदुनन्दनस्यैवंविधवचनप्रवक्तृताऽनुपपत्तेः । न हि तावच्छिवमा-
राधितवतो देशवर्मजातिधर्मकुलधर्माश्चास्त्रायैरविरुद्धानादरमरैराश्रितवतो यथोदित-
पदपटली समुपपद्यते । दुर्वाससो महर्षेः शिष्याग्रयायिनो भूतिरुद्राक्षधारिणश्च हि
भगवतो वामुवेषस्य तस्माङ्कनानुज्ञानशिवादिदेवतान्तराराधननिरीक्षणायतनप्रवेशनापा-
करणउत्सोच्छ्रास्त्रमवृत्तिरयुक्तियुक्ता । अन्यथा ऋषिपित्रतरासु च मजास्वनापवि-
च्छिमहरिहरादिदेवताराधनवद्भ्रष्टासूपादेयवचनैतवासंनारं तस्य सद्यः समुच्छि-
येत । एवञ्च महेशादिदेवतान्तरबहिर्मुखानां पुनर्जिज्ञेप्रत्ययानामन्यदाह्वयेवासी
कुटिलगतिर्दग्धाङ्गानां प्रतिपद्यते । एतेन "चक्रादिवारणं पुंसां परसम्बन्धवेदनम् । प-
तिवृतानिमित्तं हि बलयादिविभूषणमि"त्यादिविष्णुतत्वसंहितागततयोदाहृताः कुटि-
ला वाचो निरर्थकवैष्णवजनमहिमावगाहिन्यः पराभूता वेदितव्याः । यमयातनावि-
दूरवर्तितायां करणग्रयशुद्धघतिशयसम्भावितायां कायिकशुद्धौपधिकतया ह्यनदा-
नसदाहारादेरेव सन्नियततया प्रेतरूपापादकतप्ताङ्कनकथायाः पशुप्रायजनस्तोम-
व्यमोहमात्रजननत्वस्यानुभविकत्वात् । वस्तुतस्तु न तावत्तप्ततनवो मानश भवन्ति
भगवद्भक्ता न वा वैष्णवा न वा सार्विका अपि तु तेभ्य ऐवैतेभ्यो घर्मेभ्योऽस-
म्बद्धतरा अनीपरकरास्तामसतरा अशुद्धतरा दुर्गतिधरा आसुरकराः वैशाविकभा
आपद्यन्ते । नातः परतरं किमप्यस्त्येषा महेशादिदेवताविद्वेषवतां विभूतिबहिर्भूता-
नां मतमारस्यैदावताण्डवविह्वनानां पुनर्विष्णोः वा रूपान्तरेण समर्जितदृष्यमाव-
सम्मीलितनयनानां सकलास्तिकप्रथाविधाविधानाम्युदयविहीनानां परिणामसौमर्ग
मनागप्याऽप्रतौक्ष्यम् । तदावेदकमानवचनानां ननु सोऽपत्तीनां प्रत्यर्थमाप्रदाश्रित-
त्वान् । यदपि भीष्मेण " ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वेरि" त्यादिना तप्ताङ्कनमप्यपा-

यीति तदप्यनुपपन्नम् । विष्णोर्महिम्न एवात्रभवता तेन प्रतिपादनादङ्कनावगाहिव-
चनस्यैव तत्रात्यन्ताऽनुपलम्भाच्च । यत्पुनरुक्तं “ कृतादिषु नरा राजन्कलावि-
च्छन्ति सम्भवम् । कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः । कचित्कचिन्महारा-
जद्रविहेषु च भूरिश ” इत्याद्येकादशस्कन्धस्थवचनजातमङ्कनं निर्माहयतीति तदपि
दुरुक्तम् । अङ्कनावेदकवचस एवाभावे तथाविधभावनाया मुधाप्रतीतिविषयत्वात् ।
पद्यप्यत्र “ नारायणपरायणा ” इति पदमवगत्य तत्परायणताऽवगतिरुदिताङ्कना-
द्यनुवर्तनरूपाऽभिप्रेयेत तथाऽपि नारायणगोचरभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानात्मिकैव
परायणता साऽवगन्तव्या । न मनागप्यङ्कनावगमः । तदावेदकवर्णावर्या एव
पद्येषु तेष्वभावात् । न ह्यात्महत्यासहोदरायमाणदेहदाहप्रक्रियया नारायणो निर्धूत-
वेहेन्द्रियाद्युपाधिः परितुष्येत् । तोषणं त्वहिंसासत्यास्तेयव्रह्मचर्यापरिमहा-
विकृतमेव प्रतिपत्तव्यं प्रमाणतो युक्तितश्चेति स्थिते बालिशजनार्थोऽसावज्ञैरपि
निप्राप्त उपजायते ।

यच्च तप्तचक्राद्यङ्कनादिलक्षणाऽस्ति वैष्णवदीक्षेति तस्या आवश्यकत्व-
मिति च तच्च समुच्चैवानुपपन्नम् । भावनाप्रकर्षवञ्छादुपादीयमानविष्णुदेवताकमन्त्रा-
राधनादेरेवोपासनादशायां विवक्षितत्वात् । न हि विष्णुदीक्षेत्युच्यमाने तप्तला-
म्बनसहभाविनी साऽधिगम्यते । न हि गायस्वेत्यादेशे तत्करणभूतवीणादण्डेन
तन्त्र्या वा तुम्बीफलेन गातुर्देहे मुद्गणपुरःसरं गानं कश्चिद्विजानीयात् । न वा
तेरैर्गाता स्वयमात्मानं मुद्गयेत् । अकार्यकारित्वाद्विकल्पप्रवृत्तिपर्यवसायित्वात्प्र-
त्युत पामर्षप्रत्यनुसन्धानस्थिरीभावाच्च । इदमेवमज्ञैरपि विज्ञायते । भारद्वाजीपत-
योदाहृतवचनानां प्रागेव पराकृतत्वात् “ जनमेजयेन तच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ।
युं हि तप्ततनवः सर्वे च चरितवृत्ताः । शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विनो-
त्तमाः । यन्ध्वं सुहुतैर्धनैः शाश्वतं परमेश्वरमि ” त्यादिकमपि तद्वततयोदाहृतं
कृत्रिमवाक्यजातमनादेयमासमन्तात् । यैशाचिकव्यवहारस्यास्य जनमेजयादिभो राज-
र्षिभिर्द्विनोत्तमैश्चाहृतत्वकथनस्य प्रमाणकात्स्न्यपराहृतत्वादत्यर्थम् । संस्काराधि-
कारे तप्ताङ्कनस्य श्रुतिस्मृतिरूपसूत्रेतिहासपुराणादापत्यन्तासंश्लेषत्वव्यवस्थापनस्य
प्रागज्ञैव वृत्तत्वात् । इत्यञ्च नारायणीयोपाख्यानमारुपाति केवलमात्मनो महिमा-
नम् । न मनागपि तप्ताङ्कनायासुरचेष्टितं कथन्निद्रा । “ न चक्राङ्का न ब्रह्माङ्का न
पद्याङ्का यतः प्रजा । लिङ्गाङ्का च भगाङ्का च तस्मान्माहेधरी प्रजे ” त्यादिना तप्ता-

इनाद्यासुराचिह्नानां पुनः प्रेतभावपारम्परिसमापादकानां महाभारतेऽप्यतितरापुन-
 धितत्वात् । महाभारतस्य मान्यत्वेऽपि पाण्डुरात्रादीनां तावत्तप्ततनुपरम्पराप्र-
 क्षिप्तानां प्रतिष्ठापिनमप्रामाण्यं प्रागेव यतो न काश्चिदपि वाचं तत्रत्यां गृह्णाति
 शिष्टगणो जगत्याम् । तद्गृहीतारो हन्त मानवाः शिष्टविगर्हितापार्थाऽचारचारिण
 एवेत्यवधेयम् । तथा च “ केचिच्चक्राङ्कितास्तत्र प्राणिनः पुण्यदर्शना ” इत्यादिकं
 वचः पुण्डरीकारुयानगमपि ताद्रूप्येण निरस्तं वेदितव्यम् ।

इति इतिहासेभ्योऽपि तस्माद्भङ्गदृष्टिक्रियातिरस्कारः ।

अथैवम“पुण्ड्रिहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं

१०६ अदितार्ये तप्तचक्राङ्गधारणमि, त्यादिपाद्यादिपुराणवाचो नोऽग्निहोत्रवेदा-
 नुत्तरदुर्वाक्या- ध्ययने इव तप्तचक्राङ्गनमत्यासन्नतया विदधत इति । तत्र । न
 नामुपमर्शनम् ।

हि तावदग्निहोत्रवेदाध्ययनाद्यवधानुष्ठेयवस्तुष्ववस्थापकमन्त्रब्राह्मणकल्पसूत्रादाव-
 ङ्गनमेतत्सहपठितम् । यदि ताभ्यामस्य तुल्ययोगिता स्यात्तदधिकारेऽधिकृतमिद-
 मवश्यं स्यात्तप्ताङ्गनविधारणम् । तथा सत्यग्निहोत्रवेदाध्ययनसम्पादादवितारस्तत्स-
 मानप्रत्यासत्याऽत्यादरेणैव तनुमप्यात्मनः प्रदाहयेयुः । नो खल्विदं तत्र सहपठितं
 न वाऽग्निहोत्रस्य होतारोऽभ्येतारो वा वेदानामादिमध्यमान्तावस्थासु वयसस्त्वेवाम-
 नुतिष्ठन्ति । न वा तानेतान्वितृषाध्यायाऽदयोऽनुष्ठापयन्ति । नापि तत्कथां प्रव-
 र्त्तयन्ति । न वा वस्त्वेतदनुभवन्ति भावयन्ति स्मारयन्ति च । प्रत्युत तत्कर्त्रनुभवि-
 त्तनुसन्धातुसंसर्तृमानवान्भवत दुष्कृताचारचारितया विगर्हन्ते कृपावन्तोऽपि श्रोत्रियो-
 संसा अथ पुनस्तदेतरसाहसमात्रेण विदधानानात्मश्रेण्या बहिष्कुर्वाणाः संश्रूयन्ते च प-
 रिदृश्यन्ते समन्ततः । शूद्रा अप्यात्मजातेरेवंरूपान्दुर्मागीतया निष्कासयन्तो विनिन्द-
 न्नाधिगम्यन्ते । सति चैवमलीकार्थप्रणेतृताप्रयुक्तधाष्ट्यातिशयः किमूल इति विचार-
 णायां निर्मूल एवेति वदामो यथावत् । न चोदाहृतपुराणान्तर्हृदयमेतद्वचोनातममू-
 छं यथोपन्यस्तं पवित्रन्त, इत्यादिमन्त्राणामेव तन्मूलत्वादिनि मन्तव्यम् । मन्त्राणाम-
 मीपामेतदर्थसंपर्शगन्धस्वाप्यभावः प्रपञ्चेन भूयसा प्रागेव प्रतिष्ठापितो यतः ।
 एवञ्च पुराणान्तर्हृदयवचननिचयतपोदाह्रियमाणपदपङ्क्तैर्मन्त्रार्थदादेतिहासपुराण-
 राशेरावेप्रतिपक्षप्रत्ययार्थानाम्युपगममावाभ्युपेतादङ्गनकर्मसुदूरपराहतमध्यवस्थामो
 व्यवस्थापितवन्तश्च प्रतिप्रकरणमध्वारोपितविकृतवाक्यकदम्बमविप्रतिपक्षप्रमाणग-
 नैरुपशंसितसहमाविभिरङ्गम् । यद्यप्येतावन्तैव निष्कृष्टार्थप्रत्ययोस्वतिराङ्गनी

क्तविभेदनिर्भराणां तथाप्यङ्कनदुरावेशदूषितहृदयेनेतेतरविजातीयवाङ्मिकरमुपद-
 क्षितमापातप्रतीत्याऽपि न प्रतिपद्येरन्तमीक्षका इति स्थालीपुलाकन्यायेन तान्यपि
 वाक्यानि निर्धारयित्वा यथार्हं, तथा हि । न तावत्पाद्मपुराणोत्तरखण्डे वमिष्ठ-
 दिलीपसंवादे नारायणब्रह्मनारदसंवादरूपे “ सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुवर्णेन प्रकारये-
 त् । रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कास्येनापि प्रकारयेत् । तस्मिन्नमौ शिपेच्चक्रं शङ्ख-
 च्च द्विनसत्तमः । षडक्षरेण जुहुयादाज्यं विंशतिसंख्यया । प्रतप्तं चक्रमादाय
 मन्त्रेणैवाङ्कयेद् गुरुः । शङ्खैर्वाङ्कनं कुर्याद्वाहोर्दक्षिणसव्ययोः । एवमुक्त्वा विधा-
 तारं देवदेवो हरिः पिता । स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तं तस्य मन्त्रं ददौ स्वयम् । सर्व-
 लोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः । ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ।
 तस्माद्यं मुनिश्रेष्ठा धारयित्वा सुदर्शनम् । नारायणपदद्वन्द्वं गच्छध्वं शरणं द्वि-
 गाः । इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे नारदेन सुरार्पणा । द्वयाधिकारिणो भूत्वा याता वि-
 ष्णोः परं पदम् । तस्माच्चमपि राजर्षे निष्पुसायुज्यमिच्छसि । दीक्षामार्गविधानेन
 धारयित्वा सुदर्शनम् । नारायणपदद्वन्द्वं तदेकं शरणं ब्रज । सर्वलोकेश्वरः सा-
 साद् ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । ममापि नारदस्यापि प्रोक्तवान्मन्त्रमुत्तमम् । शौनकादि-
 महर्षीणां नैमिषारण्यवामिनाम् । नारदः प्रददौ मन्त्रं प्रपत्ति शरणागतिम् ।
 एतद् गुह्यतमं राजन्न जानन्ति महर्षयः । देवताश्च न जानन्ति सिद्धसाध्याश्च
 दानवाः । मत्तश्च प्राप्तवान्मन्त्र शक्तिपुत्रः पराशरः । इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीना-
 रायणं द्वयम् । रानेस्तत्रापि वक्ष्यामि प्रपत्ति शरणागतिम् । द्वयात्परतरं मन्त्रं
 नास्ति सत्यं ब्रवीमि त ” इत्यादिवाक्यसमूहो वाद्यदाहृतो वास्तवो मन्यते । नो
 बलु नारायणो ब्रह्मा नारदो वसिष्ठो दिलीपः शौनकादयो महर्षयो देवताः सिद्ध-
 साध्या वा दानवाः शक्तिपराशरादयो वाऽर्वाचीना अप्यासादितसदाधारशिक्षा-
 र्थातुर्गणिकास्तप्ताङ्कनप्रक्रियामाद्भ्रयन्ते स्म समधिगताशेषवेदार्था आनानसिद्धा
 श्रौतस्मार्तक्रियानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठाः करतलबद्धरमिवात्मतत्त्वं साक्षात्कुर्वाणाश्चराच-
 रबाह्याभ्यन्तरतत्त्वकोविदा आत्महत्यासमानपाप्मजननीं बीभत्साप्रत्ययविभेदोत्पा-
 दिनीं भ्रैवनाऽऽपादकविशदतररूपोत्पादनप्रपावतीं चापामरमसद्यस्वशब्दश्रवणदौ-
 र्भाग्यां सुभृशंते । ते सत्स्वते वसिष्ठादय आसुरमेतदङ्कनाह्वयं वस्तु क्वपिदप्यात्मसृ-
 निषु वा प्रयोगसन्दर्भेष्वपि न ह्यनयन्ति स्म । न वा शौनकनारदादयो वि-
 श्रुतप्रयोगावगाहीनीषु हन्त स्मृतिषु स्वास्वमुमर्ष्य वषमा मन्त्रेकेनापि कुहम्बिद्रा

निवन्धुः । नापि पुनर्नारायणब्रह्मणावध्यात्ममाहात्म्यपरिस्फुरस्वरूपसत्ताव-
न्तावध सर्वात्मानावमुमर्षे विशाचभावावभासिनं प्रतिपादयेतां जनाविभियमेव
सुभृशमभियोजयमानौ । परिशेषादमुष्यार्थस्य निर्मातारो रामानुजीयाद्युपजीव्योप-
जीवकभावावलम्बिन एव मानवा नारायणब्रह्मवसिष्ठशौनकनारदादिकृत्रिमनामानो
ऽध्यवसीयन्ते । नर्ते तानेतान्दुर्मागालोचनशीलाः केचित्प्रयन्ते पृथिव्यामिन्यपि
नापूर्वं यत एते देहदाहा मन्त्रतिलकादिमिषेण वैकुण्ठावाप्तिभगवत्सान्निध्यादिसप-
वाप्तिर्षवन्घत्नादिसंप्राप्तियमावश्यत्वादिसुकीर्त्तिपूरोगमानलीकार्थान्प्रमाहयन्तस्त-
मसेव शर्वरीमज्ञनतामाच्छादयन्ति च परं व्यामोहयन्ति प्रत्यर्थम् । न ज्ञानीभिः
परिकल्पितं मन्त्रजात दीक्षायै कस्यै चिद्वा मोक्षमार्गविधायिन्या अवकल्पते । गा-
यत्रीपञ्चाक्षर्यष्टाक्षरीद्वयसूर्यादिपञ्चदेवतामहामन्त्रदीक्षया एव ऋषयः वा सप-
ष्टया ऽनुष्ठानविधामभिवजायाः समाश्रयणीयत्वात् । न त्वमी पढस्यार्थाद्यस्ताङ्केति-
कंप्रक्रिययाऽऽवद्धाः श्रेयोविशेषसम्बिभ्रदुदितमन्त्रनिर्घपेक्षाश्च श्रेयःपदमाधातुनी-
शते । तत्पदाधायकप्रधानमन्त्रानुष्ठानादरवैमुख्यादेव फलोदयवैमुख्यममुख्यानामा-
ञ्जसं यतः । एवञ्चैषां मन्त्रा वा तद्ब्राह्मकप्रकारा वा प्रमाणवाद्या इति स्थिते प्रा-
गिह पुनः पुरुषार्थसन्नीविन्यां च विस्तरोऽस्या अवसीयताम् । न हि “ वासुदे-
वाङ्गनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । ये
केचिद्यत्र पुरुषा विष्णुचक्राङ्गमुद्रिताः । तेषां दर्शनमात्रेण महापातकनाशनम् । मू-
तप्रेतपिशाचाश्च चाकिन्यश्च वसुन्धरे । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसे-
दि ” ति वाराहपुराणस्थतयोदाहृतवधनजातं वास्तवमुपपद्यते । “ मूतप्रेतपिशा-
चादेर्हाकिन्यादेश्च मूर्त्तिमान् । यत्र कुत्र वसेद्भूम्यां तप्तगात्रो नराधमः । ईक्षणा-
देव तस्याऽऽशु मास्करं समुदीक्षयेत् । अन्यथा पञ्चगव्याद्यैः स्नानमेव समाचरे-
दि ” त्यादिब्राह्मपुराणवचनानामुपस्थितत्वात् । न वा “ चक्राद्यायुधमन्त्रेण जु-
हुयान्चोदशाहुतीः । विष्णुचक्राङ्कितं गात्रं पवित्रमिति वै श्रुतिः । चक्राङ्किताय
दानव्यं हव्यं कव्यं द्विनोत्तमैरि ” त्यादिगारुडीयतयाऽऽनेदितं वचनं सुवचनं
प्रतीयते । गुणिजनविदूषणद्वारेण हव्यकव्यादावात्मोदरपूरणार्थमेव दुरितकारैरुच्चा-
ङ्कितैर्भूर्भुवःत्रयगणस्यैवभूतस्य शतशो निर्माय जत्र तत्र तदा तदा प्रक्षिप्यत्वात् ।
नापि “ दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोदयसिद्धय ” इति वा वाग्यास्तवी । “ अङ्कि-
तावयमान्तु सालोक्यं स्यात्पिशाचक ” इति वावा पुनः सत्यावगतिवादिन्या वै-

अथवा पराहतत्वात् । नापि पुन "वसति मनसि यस्य सोऽन्ययात्मा पुरुषवरस्य
 न तस्य दृष्टिपाते । तत्र गतिरथवा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्य ।"
 इति विष्णुपुराणगततयोपदर्शिनत्रचनार्थो न्याय्य आपद्यते चक्राङ्कितमानवमाहा
 त्म्यपर्यवसायी । विष्णोर्ध्यानैकपर्याप्तस्वान्तस्य विगलितदेहादिवासनस्यैव पुरु-
 षपुङ्गवस्य स्वरूपपर्यावेदने तत्प्रसङ्गात्सुदूरपराहतस्यात्यन्तमेवाविषयीकरणाद्गवा-
 ङ्गस्य च न प्रेतपिशाचादिसमानयोगक्षेमवतः । न च 'चक्रप्रतिहते' त्यादिपदसा-
 मर्थ्यात्सोक्तार्थसिद्धिरिति मन्तव्यम् । स्वाधिकारे ज्ञानस्यैवेह चक्रपदविभवावि-
 षयत्वात् । पश्वादिवदायसशकलैर्बाह्यादावङ्कनवतां कल्पान्ते वा सुदर्शनसम्बन्धा-
 सम्भवाच्च पैशाचिकयोनीनाम् । 'अन्यलोक्य' इत्यस्य देहेन्द्रियातीतात्मलोकै-
 कसाक्षात्करणवानित्येषा अर्थव्यक्तिर्युक्ता । " अनन्याश्चिन्तयन्तो मामि "
 त्याद्यामिः स्मृतिभिरस्मदानेदितार्थस्यैव निरूढत्वात् । न हि सङ्कल्पसार्थप्रतीतिम-
 वस्थाप्यैच्छिकार्थव्युत्पादना कचिदपि प्रमाणसहा । इतरथा समुच्चृङ्खलप्रत्ययाना-
 मेव सम्प्रसारणे प्रक्रिया किल कृत्स्ना वातपुत्रीया प्रसज्येत ।

यस्तु " स्वपुरुषमभिवीक्ष्यपाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर
 मधुमुदनप्रपञ्चान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानामि " तिवचनं वैष्णवेतरनरमात्रमधु-
 स्वमेवात्मनो न तु वैष्णवमानवकर्मकं तदिति तात्पर्यबोधकमुपवर्णितं तन्तु तूष्णी-
 मात्मशान्तागोचरमेवास्ति वैष्णवमानिनः । तप्नाङ्कनाहयष्टुक्रियायाः कायिकदो-
 षविशेषमूर्धन्यायाः सुस्पत्वे स्वप्रयोज्यवाचिकमानसिकदोषविभेदरूपितात्मना ताव-
 द्वैष्णवमानिनां यमानुशासनवशात्तैस्तस्य निरूपितप्रमाणशनेभ्योऽवाधात् । न
 हि " तप्तचक्राङ्कनं विष्णोरेकादश्यामुपोषणमि "ति हारीतगी. स्वघटकैकादश्यु-
 पशामानृशंस्यसत्सद्भादेः सकलेतरस्मृत्यन्तरसमुदाहृतस्यावगाहिनी च स्वार्थे सम्प्र-
 निषत्ता चक्राङ्कने विप्रतिपत्ता पुनरप्रतिपत्तोपजायते । दर्शितगत्या स्वस्यारव स्व-
 बोध्याया मुहुरङ्कनक्रियायाः प्रमाणश्रृण्वत्वाद्दकार्यकारित्वाच्च । वचनानामलीकानाम-
 लीकमानससमुपस्थापितानामर्थाङ्गाहित्वेऽप्यलीकार्यभावाल्ल मुच्यन्ते गिर एता हा-
 रीतस्य । यथाहु "रत्यन्तामत्यपि ज्ञानमर्थे शब्द करोति हीति" । एतेना-
 र्यनादेयभिधेयविषया वाक्किमात्मिकेति विवेकचयम् । न चाम्बरीपारिमवोपुक्क-
 र्त्तमननिरसनकृते सुदर्शनदेशोत्पिनिरमुदिरपुक्तिर्युक्तिवदा । वामुदेवदेशिकनयां
 मर्वत्र गीयमानस्य हि भगवतो दुर्धामस एकादशकद्राशाववरणवत्तया प्रथमानस्य

पराभूतेरेव सुदर्शनसकाशादत्यन्तमनुपपत्तेः । नो खलु यदुनन्दनसमस्तार्थाशिक्षा-
वनो दुर्वाससस्तदायुधभून्सुदर्शनतेजोऽभिभावकतायां निष्पद्यन्ते वाऽऽलक्ष्यते ।
एवञ्चात्महत्याऽपरपर्यायतप्नाङ्कनदुराचारो यमकिङ्करापरवश्यैकनिरूपणो भवन्नेव
निरयगमननिर्णेता सम्पीयते । यच्चा “न्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ।
घनन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्यैकमूर्तिकामि”ति दशमस्कन्धेऽकूरस्तेन गम्यमान-
षनयत्कपदं हन्त ‘संस्कृतात्मान, इति तप्नाङ्कनपरतया न्यवेदयत्तत्तुच्छम् ।
“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरि”ति गौतमस्मृत्या ब्रह्मज्ञानप्रयोजकस-
त्त्वब्रह्मचापादकपञ्चमहायज्ञयज्ञान्तराणामेवेह संस्कारपदाभिधेयमूतत्वात् । न मना-
गपि चतुष्पादवत्काष्णायसतत्पत्तप्लव्णमन्तापनोपनीतदुष्टिक्रियावन्तस्तथोच्यन्ते । प्रस्तु-
तविषयविशेषपनीचत्वावाप्तेरपरिहार्यत्वात् । न चेह ‘बहुमूर्त्यैकमूर्तिकामि’ति वाक्पा-
सुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धादिमूर्तिद्वारकनारायणमूर्ति तदाभिधेतां ब्रूते । “एको
विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । क्षीन् लोकान्याप्य भूतात्मा मुहुक्ते विश्व-
भुगव्यय” इति पैपलादभृत्या त्रैलोक्यस्य भगवन्मूर्तिमत्त्वावधारणेन वासुदेवादि-
वारिभाषिकमूर्त्युत्प्रेक्षाया भगवदाकारसङ्कोचचेष्टाविधानदौरात्म्यप्रज्ञापकत्वात् ।
दुर्नयेन नतानेन वैष्णवम्भयेन नारायणस्वरूपविडम्बनं क्रिङ्किन्न विधीयेतेत्याऽस्त-
वास्तिक्यम् । यदुक्तं “पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जेष्वपङ्कनोपेषु सरित्सरस्सु । अ-
नन्तलिङ्गैः समलङ्कनेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्य” इत्यादितृतीयस्कन्धवार्तिवि-
दुरतीर्थयात्राप्रकरणगतवचने ‘ष्वनन्तलिङ्गै’ रित्यादिपदानां सुदर्शनादीदिव्यायुधवि-
ज्ञानीनि तद्गुरुक्तम् । पुरोपवनाद्रिकुञ्जतोपसरित्सरस्सु किञ्च लिङ्गानां पुनः प्र-
तीतानामितोऽन्यानमेव सुप्रहत्वात्तथाहि । पुरलिङ्गानि हि चतुरङ्गवलादीनि पा-
ण्डुराभ्रनिमानि पुनर्हर्म्यानि समस्तसम्पत्समृद्धान्यन्यान्युद्यानादीनि गम्यन्ते । उ-
पवनलिङ्गानि नानाविधफलपलाशकुमुमसौरमादीनि । आदिलिङ्गान्यौजस्यगुहातल-
भुगेन्द्रादिसञ्चारार्थीनि । कुञ्जलिङ्गानि बर्हिपुरोगमनिहङ्गममधुररवाः । तो-
षलिङ्गानि स्फीतस्वच्छत्वमधुरत्वशैत्यादीनि । सरिलिङ्गान्यनिशमुपनापमानप्र-
वाहगाम्भीर्यादीनि । सरोवरलिङ्गानि तोयसौन्दर्यकुशेशयमरालादिविहाररूपा-
ण्येव । न मनागप्यन्यतमे वा तेषु देहदाहादयो लिङ्गान्युपपद्यन्ते । प्रेयादि-
ष्येव तेषां सुप्रहत्वान् । न क्षेत्रविधमीकत्प्रेतपरीतदेशेषु तत्तार्थविदो विदुरस्य
सम्बरणमुपपद्यते न्याय्यम् । नर्ते तस्य तादृगनावलोकनेन सुगुप्तात्पादनामि-

अस्तिमप्यर्जनाहं तदादौ स्यात् । न वा तदादीन्प्रत्यकृत्वा मर्त्सनं तस्य ततः
 प्रतिनिवृत्तिः स्यात् । वृत्तं चेदं विदुरस्यादेहवासनात्मकं मलिनतमसंस्कारपरा-
 हतप्राणिनिरीक्षणसमं स्वप्ने वा सम्भवेत् । न हि तावत्तप्ताङ्कनं भगवाद्दिव्यायुध-
 अम्बुधनम् । किन्तार्हं पशुबल्लोहलङ्घनमेव । तेन तु लाल्बिता जनाः प्रेता-
 षात्मानो यथार्हमध्यवसीयन्ते न तु जातु देवसञ्ज्ञाः परमैकान्तिनः । इमे चे-
 देवाः स्युस्तार्हं पिशाचयोनयो देवाधिदेवाः किन्न स्युः । एवञ्च देवत्वं क्रीडन-
 काकारं यथेच्छं व्याकुलीक्रियेत । तथाचैवंविधतप्ताङ्कनदूपितैः प्रतिष्ठापितदेवता-
 षतनानि वा प्रतिमा अपाविध्यैकसङ्कलिताः स्युः । तन्माप्रापन्नम कालुष्यमिति
 वैविव्यादिकार्येषु पिशाचादिधर्माणो दग्वाङ्गा विपद्यपि घोरायां न प्रवेशयितव्याः
 श्रेयस्कार्मैः । ननु “ श्रोत्रियो विष्णुमक्तस्तु गृहस्यः शास्त्रवित्तमः । चक्रलिङ्ग-
 धरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्त्तुमर्हति । तेन प्रतिष्ठितस्तत्र सन्निधत्ते सदा हरिः । देव-
 तान्तरमक्तो वा समबुद्धिरथापि वा । नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाच-
 रेत् । वर्ज्याः पापण्डशैवाद्यैः स्थापिताश्च तथाऽर्चिता ” इत्यादिविष्णुतत्वमर-
 द्धानसंहितावचनेभ्यो नोदीरितदूपणगणप्रस्ता भवामो वयम् । मैवम् । दग्वा-
 ङ्गानामुक्तलक्षणाऽनाक्रान्तत्वस्यैव वास्तवत्वात् । आदरमराच्छतरुद्रीयाद्यध्यय-
 नमकुर्वणाः प्रत्युत तदादिवेदमागालिन्दमाना वैष्णवम्मन्या न स्युः श्रोत्रियाः । उ-
 पासकान्तरपूज्यमानप्रतिमां वा शालग्राममनर्चयन्तः प्रत्युत विद्विषन्तो नना वि-
 ष्णुपक्ता नोच्येरन् । शास्त्रप्रतिपाद्यशिवादिविद्रोहिणः शास्त्रज्ञातारो नाभिमन्ये-
 रन् । चक्रलिङ्गधरा ननु जीवत्प्रेताकाराः शूद्रमात्रायाप्यनर्हा न कथाञ्चिद्वि-
 मत्त्वायावकल्पेरक्षिति सर्वतन्त्रसिद्धान्ते तद्गर्हितवृत्तिमद्वैष्णवमभिकृता प्रतिष्ठा ना-
 ष्ठेत्पादनायालङ्घयिष्यत् । मालिन्यादेरेव तत्र परम्प्रसक्तौ दूरोपास्तमेवास्ति
 साभिष्यं हरेः सर्वशः । वैष्वान्दिमतिकर्दमानवलिष्णानुष्यवहारनातानामेव
 सर्वप्राण्यन्तर्यामिणः प्रेमभागमागितायाः सम्प्रतिपन्नत्वाद्विष्टरश्रवसः । “ नमो
 गिरिनाय च शिविविष्टाय च । विष्णुः शिविविष्ट ” इत्यादिमन्त्रवर्णितरेतरात्म-
 ताया हरिहरयोर्गम्यमानत्वात् । न हि गम्यमानस्याग्नि कुहम्बिदगम्यमानता ।
 भेदस्य तयोरुपरिष्ठाभिराकरिष्यमाणस्य भेदप्रत्यवग्यानस्य प्रत्याख्यानदेवास्वरूप-
 पिद्धत्वात् । इह तु लिप्ताया परं यथा श्रेयमाणवाङ्मनःकायाः स्थानुरूपप्र-
 वृत्तिप्रयुक्ताः पर्याधीयन्ते न ते निवरां स्थाधिकारविशेषादाग्नायनिष्पिनाद्धीय-

न्त इत्यैकात्म्यकनकाचलशिखरमधिरोहतां देवतान्तरगोचरान्तरप्रत्ययविभेदस्यैव मृ-
 ग्यतया तत्प्रयुक्तपरमाहात्म्यसंस्थानवद्विरेव कृतायाः किञ्च प्रतिष्ठायाः पुनरर्चाया
 ह्योर्निरतिशयप्रीत्यास्वदत्वं सुस्थमस्ति शास्त्रसर्वस्वात् । न च सममत्यां वस्तुव्य-
 त्ययलेशो वा वास्तवः । विद्वानुस्वरूपसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभावस्यौपाधिक-
 विरूपप्रत्ययसन्तानासहस्य निर्वाधान् । न हि निर्वावं दुर्बुध्या वस्तु काश्चिद्भावि-
 तुं प्रमथेत् । न हि तावद्दिग्देशाद्यनवच्छिन्नचैतन्यसत्ताऽसूयकादस्ति काश्चिन्ना-
 स्तिको वैष्णवमन्यात् । नो खल्वीर्ष्या यथाकथञ्चिदधिगतवेदो वा तदुक्तानु-
 ष्ठानन मान्यहीनः पुनरसौ वेदहीनसमानयोगक्षेमतां नातिशेते । न वा पापण्ड-
 शैवपूर्वभ्राताऽसौ तादृशानपि शैवानर्हति वञ्चयितुम् । इत्यञ्च नासीद्विदुर-
 स्त्वादृशो विष्णुर्चयिता । अपि त्वखिलव्यापिरूपैकसंस्कृतमना भक्तिमसंस्कारां
 नाचकार सार्वैक्यवित् । वित्तं चास्योद्योगपत्राणि परञ्च वा प्रसङ्गैर्भूयोभिर्यथा-
 पदबगम्यते वचनैरेव स्वीयैः । तथाच मात्वं मौर्ख्यमात्मनस्तत्त्ववित्स्वनपवदनीय-
 संविन्माहात्म्यवियोतमानेष्वध्यारोपय कृत्रिमवाग्भिर्मनाम्वा । मा च तन्मिषेणा-
 पुरधर्मैरनभिज्ञान् व्यामोहय । मा हि पुनः पैप्पलादश्रुत्यवष्टम्भेनास्मन्निरूपित-
 मूर्त्यैकमूर्त्तैकगितिपदव्याख्यानपर्यादृतश्रीधराविद्भ्रतननिरूपितरसातिशयमबुध्वा हा-
 रोदकरसविकासैरात्मवचनैरात्मानमभिकत्ययेः । एवञ्च निराकृतवाच्यसहोदर-
 वाक्यगणाः कृत्रिमदेहाः सर्व एवोपरितना दर्पणमता मुद्गरघातन्यायेन प्रत्याख्या-
 ता वेदितव्याः ॥

पुण्ड्रसंस्कारः समनीते दूषित एव ग्रन्थे यथावत् । अनः परं नाममन्त्रया-
 १-७ परिभाषिक- गसंस्कारा मितार्शरर्वेदब्राह्मणतया परिह्रियन्ते तथाहि वेदप्रदेशो-
 नाम्निदिशस्कारा- पु च स्मृतिषु “ द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यादि”त्यवमादिवचो-
 क्तमपि यथाशास्त्र निराकरणम् । मिर्नामकरणं सलु सऋदेव विधीयते । नासकृत्कुलचिद्वा ।
 आचारोऽप्येवमेव सार्ववर्णिको महामनप्रचारशाली सार्वदिकः सप्रथते । अतएवा-
 प्रमत्रद्रामादीन्पुरोहितपुङ्गवो वसिष्ठः सकृदेवोदितेऽहनि नाम मद्गतमयं निरदिश-
 त् । न चोत्तरकाळं तेषां वा परेषां नामसंस्कारवादि पश्यामः प्रमाणं कुहस्वि-
 त् । न च हारीनस्मृतावसां संस्कारो वार्णितोऽस्तीति सन्तोषव्यम् । तस्य म-
 न्वाद्यनेपस्मृतिकारासंश्लेषैकतमेनाप्याम्नायवचसा हन्तासंगृहीतस्य प्रामाण्यं नो-
 पार्थने । यद्यपि नामसंस्कारं प्रकृत्य “ वृत्तिहरामकृष्णारुषं दासनाम प्रकल्प-

केत् । शक्या दशम्यताराणा वर्जयेन्नाम वैष्णवः । नाम दद्यात्प्रयत्नेन वैष्णवं
 पापनाशनम् । यस्य वै वैष्णवं नाम नास्ति चेत्तु द्विजन्मनः । अनामिकः स
 विज्ञेयः सर्वकर्मसु गार्हित ” इत्यादिना वाङ्मिकरेणाकल्पयन्नामसंस्कारमृषिर्हारीत
 इति गम्यते तथाऽपि स्वसजातीयविजातीयस्मृतिकारानभिप्रेतविरूपवस्तुविशेषनिर्दे-
 ष्टया नोपादेयवचनतामापद्यते । स एष प्रस्तुतेऽर्थेऽपि वा परमार्थः । “ शू-
 द्रो दास इति स्मृत ” इति सकलस्मृतिकृन्मतव्यपेतकार्ये तन्नाम ननु नामान्तं पु-
 नरशेषगृहकारसरणिसमतिक्रान्तोद्यतप्रयोगप्रसाधनाविधायिश्रुत्येकतममर्यादयाऽप्य-
 सम्बद्धमनादेवविषयतामाभिधायाद्यतः । न च नृसिंहरामकृष्णादीनामुपासकत्वे
 ऽप्युपासकस्वरूपवेदकतया पर्थ्यवस्थेद्दासनाम न्याय्यम् । तादृशवेदनस्य दा-
 म्भिकप्रचाराकारतयाऽदाग्भिकमक्तिप्रक्रियाप्रवणस्य हि नृसिंहादेरभिमतत्वासिद्ध्या
 ऋणात् । प्रत्युत भक्तमन्यानामत्यल्पमतिमसैवाध्यवसीयते स्वस्वार्थवियो-
 निका । न हि तद्यत्स्विकामुपाददाना मक्तिं दासत्वादिरूपिताभिधानसामग्री
 कपञ्चिद् गृह्णीयुः । गृह्णानाः पुनस्तदामासा एवोपजायन्ते निजप्रकृत्या । दाता-
 रस्तु दासपदव्या गुर्वामासा दासजनार्थापहर्तृतयाऽभ्युपायमधिकमेवाम्यूहितवन्तो
 विकृतकरणाः । न चेदमभ्यूहनमस्ति हि हारीतस्यैव न तु नोमनागपीति सा-
 म्प्रनम् । स्मृतावस्य क्षेपकनाऽवधृतेः प्रागेवोद्गाहिताया ऋष्यभ्यूहनाचीनशङ्का-
 सम्पर्कविमर्दकत्वात् । न हि जातकर्मसमनन्तरभाविनामसंस्कारमनुष्मृदितप्रक्रिया-
 षट्कमुन्मार्जितसामग्री काचिदुपतिष्ठते या खलु श्रुत्या वा स्मृत्यन्तरेण स्यादिह स-
 षट्कमुन्मार्जिताया चेनामन्यादृशी नामसंस्कारसम्पदमुरीकुर्यात् । न चेमां वाचं
 ज्ञाननीया या चेनामन्यादृशी नामसंस्कारसम्पदमुरीकुर्यात् । न चेमां वाचं
 ज्ञाननीया पश्यामः कूहस्वित् । न वा द्वितीयनामसंस्कारविधानमक्तस्ना कचिद-
 प्युदानहार । यदीदं नाम प्रामाणिकं स्यात्त्वदुदीरितरीत्यवच्छम्बिनयाऽऽवेद्यमा-
 नमुनिगणनाम्नामशेषाणां पुरुषान्तरनिरूढानान्च नामान्तरमसहमानानां षसिष्ठव्या-
 नवैशम्पायनादिरूपाणां व्याकोपः स्यात् । साङ्केतिकेन च नाम्ना किलैवमूतेन
 दिशीयेन प्राथमिकं नाम माधिनं नाम स्यादप्रत्यूहम् । न चेयं बाधिनप्रतीति-
 रनुभविषया युक्त विद्वेषपद्यते । न चानुत्पद्यमाना सा बाधकप्रतीतिं कचि-
 दपि वा सरेणे परार्थप्रतिपत्तये । स्वार्थप्रतिपत्तिर्ना तथ्यमूना निराश्रयवेति के-
 षाश्च प्रन्याशा तद्विषयिणी स्यात् । एवञ्च “ एतं हि नामसंस्कारं कुर्यात् द्वि-
 जमत्तमः । गुणयोगेन चान्यानि निष्कार्णानि लीकितेः । विदिष्टं वैष्णवं नाम

न्त इत्यैकात्म्यकनकाचलशिसरमधिरोहतां देवतान्तरगोचरान्तरप्रत्ययविभेदस्यैव मृ-
 ग्यतया तत्प्रयुक्तपरमाहात्म्यसंस्थानवद्विरेव कृतायाः किञ्च प्रतिष्ठायाः पुनरर्चाया
 हरोर्निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वं सुस्थमस्ति शास्त्रसर्वस्वात् । न च सममत्यां वस्तुव्य-
 त्ययलेशां वा वास्तवः । चिद्धातुस्वरूपसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभावस्यौपाधिक-
 विरूपप्रत्ययसन्तानासहस्य निर्वाधान् । न हि निर्वाधं दुर्बुध्या वस्तु कश्चिद्वाधि-
 तुं प्रभवेत् । न हि तावद्दिग्देशाद्यनवच्छिन्नचैतन्यसत्ताऽसूयकादस्ति कश्चिन्ना-
 स्तिको वैष्णवमन्यात् । नो सत्त्वीर्ष्या यथाकथञ्चिदधिगतवेदो वा तदुक्तानु-
 ष्ठानन मन्यहीनः पुनरसौ वेदहीनसमानयोगसेमतां नातिशेते । न वा पापण्ड-
 शैवपूर्वभ्राताऽसौ तादृशानपि शैवानर्हति वञ्चयितुम् । इत्यञ्च नासीद्विदुर-
 स्वादृशो विष्णवर्चयिता । अपि त्वखिलव्यापिरूपैरुत्तरकृत्वमना मक्तिमसंस्कृतां
 नाचकार सार्वैक्यवित् । विश्वं चास्योद्योगपर्वणि परत्र वा प्रसङ्गभूयोमिष्या-
 यद्वगम्यते वचनैरेव स्वीयैः । तथाच मात्वं मौर्ख्यमात्मनस्तत्त्ववित्स्वनपवदनीय-
 संविन्माहात्म्यवियोतमानेष्वध्यारोपय कृत्रिमवाग्भिर्नान्वा । मा च तन्निषेणा-
 सुरधर्मरनभिज्ञान् व्यामोहय । मा हि पुनः पैप्पलादश्रुत्यवष्टम्भेनास्मन्निरूपित-
 मूर्त्यैकमूर्त्तिकगितिपदव्याख्यानपर्यादृतश्रीचरात्रेद्रत्ननिरूपितरसातिशयमबुद्ध्या सा-
 रोदकरसविकासैरात्मवचनैरात्मानमभिकृत्यथे । एवञ्च निराकृतवाक्यसहोदर-
 वाक्यगणाः कृत्स्नमदेहाः सर्व एवोपरितना दर्पणगता मुद्गरघातन्यायेन प्रत्याख्या-
 ता वेदितव्याः ॥

पुण्ड्रसंस्कारः समतीते दूषित एव ग्रन्थे यथावत् । अतः परं नाममन्त्रया-
 १-७ परिभाषिक- गसंस्कारा मितार्त्सरवेदबाह्यतया परिहित्यन्ते तथाहि वेदप्रदेशे-
 नान्दिसंस्कारा- पु च स्मृतिषु “ द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यादि”त्यवमादिवचो-
 न मपि यथाशास्त्र निराकरणम् । मिर्नाभिकरणं सल्लु सकृदेव विधीयते । नासकृत्कुलचिद्धा ।
 आचारोऽप्येवमेव सार्ववर्णिको महाननमचारशाळी सार्वदिकः सम्प्रयत्ने । अतएवा-
 ध्रमवद्रामावीन्पुरोहितपुद्गवो वसिष्ठ सकृदेवोदिनेऽहनि नाम मङ्गलमयं निरादिश-
 त् । न चोत्तरकालं तेषां वा परेषा नामसंस्कारवादि पश्यामः प्रमाणं कुहम्बि-
 त् । न च हारीनस्मृतावसौ संस्कारो यार्णतोऽस्तीति सन्तोऽप्यम् । तस्य म-
 न्वाद्यनेपमृतिगारासंश्लेषैकनमेनाप्याग्नायवचसा हन्तासंगृहीतस्य प्रामाण्यं नो-
 प्याद्यने । यद्यपि नामसंस्कारं प्रकृत्य “ नृसिंहरामकृष्णार्यं दासनाम प्रकृत्य-

येत् । शक्त्या दशशताराणा वर्जयेन्नाम वैष्णवः । नाम दद्यात्प्रयत्नेन वैष्णवं
 पापनाशानम् । यस्य वै वैष्णवं नाम नास्ति चेत्तु द्विजन्मनः । अनामिकः स
 विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हित ” इत्यादिना वाङ्मनिकरेणाकल्पयन्नामसंस्कारमृषिहारीत
 इति गम्यते तथाऽपि स्वसजातीयविजातीयस्मृतिकारानभिप्रेतविरूपवस्तुविशेषनिर्दे-
 ष्टव्या नोपादेयवचनतामापद्यते । स एष प्रस्तुतेऽर्थेऽपि वा परमार्थिः । “ शू-
 द्रो दास इति स्मृत ” इति सकलस्मृतिकृन्मतव्यपेतकार्ये तन्नाम ननु नामान्तं पु-
 नरशेषगृह्यकारसरणिसमतिक्रान्तोद्यतप्रयोगप्रसाधनाविधायिश्रुत्येकतममर्यादयाऽप्य-
 सम्बद्धमनादेयविषयतामाधिवायाद्यतः । न च नृसिंहरामकृष्णादीनामुपासकत्वे
 ऽप्युपासकस्वरूपावेदकतया पर्यवस्येद्दासनाम न्याय्यम् । तादृशवेदनस्य दा-
 ष्मिकप्रचाराकारतयाऽदाम्भिकमक्तिप्रक्रियाप्रवणस्य हि नृसिंहादेरभिमतत्वासिद्ध्या
 कालामात् । प्रत्युत भक्त्यन्वयानामत्यल्पमतिमत्तैवाध्यवसीयते स्वस्वार्थवियो-
 निका । न हि तय्यात्मिकामुपाददाना मक्तिं दासत्वादिरूपिताभिधानसामग्रीं
 कपञ्चिद् गृह्णीयुः । गृह्णानाः पुनस्तदामासा एवोपजायन्ते निजप्रकृत्या । दाता-
 रस्तु दासपदव्या गुर्वाभासा दासजनार्थपहर्तृतयाऽम्युपायमधिकमेवाम्यूहितवन्तो
 विकृतकरणाः । न चेदमम्यूहनमस्ति हि हारीतस्यैव न तु नोमनागपीति सा-
 म्प्रतम् । स्मृतावस्य क्षेपकनाऽवधृतेः प्रागेवोद्गहिताया ऋष्यम्यूहनाधीनशङ्का-
 संपर्कविमर्दकत्वात् । न हि जातकर्मसमनन्तरमाविनामसंस्कारमनुम्यदितप्रक्रिया-
 षट्कमुन्मार्जकसामग्री काचिदुपतिष्ठते या खलु श्रुत्या वा स्मृत्यन्तरेण स्यादिह स-
 म्माननीया या चेमान्यादृशीं नामसंस्कारसम्पदमुररीकुर्यात् । न चेमां वाचं
 प्राग्गीं पश्यामः कुहस्वित् । न वा द्वितीयनामसंस्कारविधानमक्तस्ता कचिद-
 प्युदानहार । यदीदं नाम प्रामाणिकं स्यात्त्वद्दुदीरितरीत्यवलम्बितयाऽऽवेद्यमा-
 नमुनिगणनाम्नामशेषाणां पुरुषान्तरनिरूढानाम्च नामान्तरमसहमानानां वसिष्ठव्या-
 सवैशम्पायनादिरूपाणा व्याकोपः स्यात् । साङ्केतिकेन च नाम्ना किलैवम्भूतेन
 द्वितीयेन प्राथमिकं नाम बाधितं नाम स्यादप्रत्यूहम् । न चेयं बाधितप्रतीति-
 रनुभूतिविषया कुत्र चिद्व्योपपद्यते । न चानुत्पद्यमाना सा बाधकप्रतीतिं काचि-
 दपि वा सहते परार्थप्रतिपत्तये । स्वार्थप्रतिपत्तिर्वा तथ्यभूता निराश्रयैवेति कै-
 पात्र प्रत्याशा तद्विषयिणी स्यात् । एवञ्च “ एवं हि नामसंस्कारं कुर्यात् द्वि-
 जमत्तमः । गुणयोगेन चान्यानि निष्णोर्नामानि लौकिकेः । विशिष्टं वैष्णवं नाम

सर्वकर्मसु चोदितमि"त्यादिपदनातं हारीतस्य प्रमाणान्तराननुगृहीतमयुक्तियुक्त-
मकिञ्चित्कराशरनिकरमेवेति विज्ञायते । यदीदमृपावसम्मतं स्यात्तर्हि प्रसेप्तयेव
तदेतदसंशयमभिमन्यतां तावत् । तथा च नायं नामसंस्कारः श्रुतिसम्मतो न
वा समस्तेतरस्मृतिसम्मतः । स्मृतौ हारीतस्य घटकोऽपि न स्वयं स वाक्याना-
ममीपां प्रमाणमृगानां निर्माताऽस्ति किन्तार्हि हारीतनामा रामानुजीय एवैषां कश्चन
प्रसेप्ताऽऽसीत्संस्काराणामिति स्थिते । " नातकस्यान्वर्थकं नाम कुर्यादि"ति
धर्मसूत्रबलाद्देवज्ञसम्मत्याऽर्धकस्य जीवनवर्षामवधार्यान्वर्थमेव नाम नामान्तरसङ्की-
र्तनासहं सकृदेवेति कर्त्तव्यतामापद्यते । तावतैव सर्व एव नामवन्तः कृतकृत्या म-
वन्ति न तु नामान्तरपरिग्रहो हविर्यज्ञसोमसंस्थासमच्छकृतपुरुषधौरेयादीक्षितपौ-
रुपनामधेयभाजः प्राप्नोत्यन्यत्र । यथा चाज्ञायते । " तस्माद्दीक्षितो द्विर्ना-
मे"ति । न चायमपि प्रक्रियामन्यादृशीमास्थाय नामदीक्षावानेव सन्न ततो
व्यतिरिच्यत इति साम्प्रतम् । हविर्यज्ञसोमसंस्थावतामेव दीक्षितपदमागित्वात् ।
इदमेवाभिसन्धाय " एवं दीक्षितो भवती"ति- व्यपदेशास्तथाविधप्रक्रियावन्तमेवा-
भिदधते । नेतरान्हन्त साङ्केतिकाचारदूषितात्मनो मनागपि । इतरथा सर्व एव
स्वावेशवशवर्त्तनो व्यापारमात्मीयमास्थाय दीक्षितपदव्यपदेशाः स्युः । सति चैवं
विनिर्दिष्टदीक्षितारत्मानो न विशिष्येरन् । इत्थञ्चानिष्टम् । तथा च हविर्यज्ञसो-
मसंस्थागोचरदीक्षाधरेष्वेव दीक्षितपदाभिधेयभूतेषु तथा व्यवहारः नेतरे निरुक्तवे-
दवाङ्माचाराः कथञ्चित्तदादिपदबोधयतामर्हन्ति ।

यत्तु " अवैष्णवादिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् । अवैष्णवाद् गुरोर्मन्त्रं यः
पठेद्वैष्णवो द्विजः । कल्पकोटिसहस्राणि पचयते नरकात्मना । अचक्रधारिणं
यस्तु मन्त्रमभ्यापयेद् गुरुः । रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयादि"ति
दृश्यते हारीतवाक्यजातं तच्चनिवार्यमनोमलोत्थापितकूरतरकृत्यानामेव मानवा-
घमानां स्मृतौ तस्यां सद्ग्रथितमवधार्यते न मनागप्येतद्वैपरमुष्योपपद्यते । यदी-
दमस्यैवेति साहसमात्रेणाभ्युपेतं स्यादविचारमतिभिस्तदा ऋषित्वं वा स्मृतिकार-
भावो वाऽस्य स्वकाळ एवर्ष्यन्तरेणोपमर्दितः स्यात् । वस्तुतस्तु श्रुपाकादिसप-
क्षभूतमनुष्यवर्चास्यमून्याभिनात्यमात्मनो निर्ग्राहयन्ति किञ्चिदत्यर्थम् । नातः पर-
तरं मूलमस्योपजायते प्रतिपदप्रयोगवैसरीपर्यवेशयेति स्थिते कृतममीभिः संस्कारैः
श्रुतिस्मृत्यादिगर्हितैरतिवेद्यम् ॥

इति श्रीवैष्णवम्पन्वानां पुण्ड्रादिसंस्कारपरीहारः ॥

अथात्र निस्सीमदौरात्म्यनिष्पादनानिदानभूताः श्रीभाष्योक्तीः समासतः प्र-
 १०८ श्रीभाष्यप्र- त्याख्यास्यामो यथाशास्त्रं, तथा हि । अथ “ मीमांसापूर्वमा-
 तिपादितस्य तु क गज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपांरितनमागावसेयस्य ब्रह्म-
 मैत्रह्यमीमांसयोरे- गज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव
 कशास्त्रस्य नि- रकरणम् ।
 हेतोर्ब्रह्मज्ञातव्यमित्युक्तं भवती”ति निष्कृष्टार्थमावेदयन्नामानुजो निजार्थश्रद्धाद्-
 दिग्ने ‘ वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ’ ब्रह्मविविदिषेत्युदानहार वृत्तिकारवचनं तन्नो-
 पपद्ये । कर्मब्रह्मणोरितरेतरविरुद्धस्वभाववतोरभिधायकप्रत्ययव्यक्त्योरन्योन्यविलक्ष-
 णप्रकृतिकत्वे कर्माधिगमब्रह्मविविदिषयोः पूर्वापरीभावस्यास्वरूपसिद्धत्वात् । न
 चाल्पास्थिरफलत्वमपेक्ष्यानन्ताक्षयफलत्वप्रतिपत्तिरुदितार्थे तन्त्रम् । ताद्रूप्येण
 तयोर्ज्ञातत्वेऽपि न तावता कर्मज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मज्ञातव्यतोपजायते यतः । नो
 सत्त्वेतद्वृत्तिकृद्ब्रह्मचः प्रकृतार्थमनुगृह्णाति । तस्याप्यस्य यथाकथञ्चिदुपपन्नेऽधिका-
 रिण्युपपत्तावप्यतथामावमविनि नियन्तुभवमक्षमत्वात् । न हीह कर्मपदम-
 ध्वरमीमांसाप्रतिपाद्यमेव वस्तु कर्माख्यं द्रूते । ततोऽतिरिक्तब्रह्मचर्यतपस्तत्त्वव-
 दनशमदमार्हिसादीनामसङ्कीर्णानामत्याश्रमैकसंसिद्धानां पुनस्तन्त्रान्तरप्रतीतानामप्य-
 भिधायकत्वात् । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपि कर्मात्मनां तत्र पुनः प्रयोजनमप-
 श्यतां निवृत्तिरेव तेभ्यः कुहस्वित्स्यात् । यथा चाम्नायते “ किमर्था वयमध्ये-
 प्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । प्रवृजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्यानादस्मी”ति
 बृहदारण्यके । यथा पुनः स्मर्यते “ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारादिदृश्यया ।
 प्रवृजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिता ” इत्यद्विरसा । एवञ्च प्रागेव गार्हस्थ्य-
 प्रतिपत्तेरात्यन्तिकवैराग्यवतः पारिव्राज्यप्रतिपत्तौ गार्हस्थ्यसन्नियतकर्मणामनुष्ठितेरे-
 वात्यन्तमनुपपत्तौ च ‘ वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषे’त्युक्तिवृत्तिकाराणा-
 मनुपपन्नोपजायते । तथा च किमभिप्रेत्यायं भाष्यकारमन्यो वृत्तिकारवचनमुप-
 नीवेदुज्जीवेद्वा यतो ये च केचिज्जन्मनैव विरक्ता अभिगम्यन्ते । परे तु कर्मसु
 प्रवृत्ता अप्याविरक्ता विद्याविद्वेषिणो विलोक्यन्ते । एवञ्चाधिकारतारतम्य-
 वैषम्ये चाविमृश्य प्रवृत्तं वचो वृत्तिकाराणामसुप्रार्थरहस्याशंस्येनावेहि । त्वङ्किल
 तन्मतमनुवर्तमानः कुतो न भ्रान्ततरोऽस्यासमन्तात् ।
 अथैवमपि वक्ष्यति च “ कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रं संहितमेतच्छारीर-

कं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वासिद्धिरित्यतः प्रतिपिपादायिपितार्थभेदेन पट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेद” इति । तदपि न । कर्मब्रह्म-
मीमांसयोरैकशास्त्र्याभावात् । कर्मब्रह्मणोर्विशदतरस्वरूपसतोरितरेतरानिर्व्यपेक्ष-
योः शेषशेषिभावामावितयोरैकशास्त्र्यवार्त्तवानादेयतरा स्यात् । न च तयोः
समुच्चिचीपया शेषशेषिभावो वृत्तिकृन्मान्य इति मन्तव्यम् । आलोकतमसो-
रिव नकुलीव्याल्योरिव च सुधागरलयोरिव समुच्चय एव तयोरसम्प्रतिपन्नो यतः ।
नो स्रुत तयोः स्वरूपपरिणामविवक्षया वा तथाभ्युपगमो न्याय्यः । आरम्भे त-
दसम्भवे परिणामे तत्सम्भवस्यानुभूतिबाह्यत्वात् । न तावद्विरूपाभिसन्धिसन्धा-
नशालिनोर्जैमिनिवादरायणाचार्ययोरन्योन्यविसदृशानुभूतिभावनास्मरणादिसामग्रीस-
मवेतात्मनोः स्वानुरूपाभिधेयप्रयोगपारम्परीप्रसूत्यैकनियामकयोः क्वचिदप्यैकशा-
स्त्र्याभ्युहनमैकान्तिकं स्यात् । न हि जैमिनीया षोडशलक्षणी कुहस्त्रिद्वस्तवी ।
द्वादशलक्षण्या एव तदीयतयाऽधिगमात् । प्रकृते त्वस्या एवोपेयात् । यदि षोड-
शलक्षण्येव जैमिनीया स्यात्तर्हि चतुर्लक्षण्या संहिता नन्वेषा विंशतिलक्षण्येव जा-
येत । न तु जातु षोडशलक्षणी । यदि पुनरैकशास्त्र्यमेव स्यात्पृथक्कृत्य
द्वादशलक्षणीसंहितमेतच्छरारिकं तयेत्युक्तिरेवासङ्गता स्यात् । न च पट्कभे-
दवदध्यायभेदवच्चास्ति तयोर्भेद इति वा वाच्यम् । पट्काध्यायपादभेदानां
स्वान्तर्गतानामेव प्रकृतत्वे स्वेतरगतानां नूनमेवामप्रकृतत्वात् । स्वेतरभावस्तु सं-
हितमेतच्छरारिकं जैमिनीयेनेति पार्थगध्यविदेकस्वीयवचनेनैवावगम्यते । न हि
द्युवाणो भेदमभेदमाख्यातुं क्षमते । प्रीतात्मनो वा तयोरभेद उपायवैकल्याद्वैक-
ल्यवानेवोपेये पर्यवस्येत् । न च पुनः प्रतिपिपादायिपितार्थभेदेन पट्कादिभेदव-
दित्युक्तिर्युक्तिपुक्ता । न हि स्वप्रकरणे प्रतिपिपादायिपितार्थभेदः साधयेदप्रकर-
णे ग्रन्थभेदं कृच्छ्राद्वा यतः । इतरथा दर्शने कस्मिंश्चिद्दर्शान्तरविषयमुदाहर-
न्वतात्मदर्शनेनैकात्म्यतयोपादद्यात् । एवं तर्हि तथा तथा प्रत्यासत्या ते तेषां
शास्त्रान्तराणामुपादीयमाना हेकशास्त्र्यमेव भजेरन्निति न मनाग्वा भिद्येतात्रेतर-
तरं शास्त्रजातम् । एवञ्च तद्भेदप्रतीतिगोचरैः सर्व एवाध्ययनाध्यापनानुष्ठाना-
नुष्ठानादिव्यवहाराः परस्परविरूपसंभारसमास्पदाः सर्व एवोच्छिद्येरन् । शा-
ब्दिकवृद्धिशब्दनदीशब्दार्थावाधिकस्मार्त्तन्त्रगताभ्यां नन्वेताभ्यां पुनश्शब्दार्था-
भ्यामैकशास्त्र्यमापद्येयाताम् । न च “ वृद्धिरादैच्युस्यास्यौ नदी”त्येवंलक्ष-

भावम् शब्दार्थावुत्तरकालीनात्मावयवोपचयादिसंस्थानलक्षणशब्दार्थम्यामत्यन्तास्वरूपाभ्यां क्वचिदप्यन्वितौ वर्तेते । न चापीयमसङ्गताऽस्ति कल्पना परस्परानन्वितशास्त्रविषया इह तु मीमांसयोरैकप्रत्ययाविषयतामापन्नयोरस्त्वनपायमैकशास्त्रमिति साम्प्रतम् । मीमांसयोः शब्दगाम्येकप्रत्ययाविषयतामापन्नत्वेऽप्यर्थगाम्येकप्रत्ययाविषयतापत्तेरप्रत्ययहत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय कर्ममीमांसाब्रह्ममीमांसेति प्रयोगभेद उपपद्यते । मीमांसापदार्थस्यैकत्वेऽपि तद्वोचराभिधेययोर्भेदस्य कर्मब्रह्मात्मनोरपरिहरत्वात् । न हि “ दूरं पूर्वोत्तराद्योर्ही ” त्यत्र विवक्षितयोः पूर्वापरशैल्योरैकात्म्यमाभिधेयते । तयोस्तावदाधारनामरूपाणामितरेतरपार्थक्यसम्पादकानामन्योन्यं समुपस्थितत्वात् । न हि “ पुनश्चरणं पूर्वोत्तरभ्रात्रोरि ” त्यत्र वा ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रोरभ्यार्हतचारिष्यसम्पत्तिपर्यवेक्षया स्वरूपैक्यं वस्तुवृत्त्योपपद्यते । नापि “ पूर्वोत्तरपथोर्ज्ञाता नाहमस्मि विशेषतः ” इत्यत्रापि परस्परविरुद्धदिशेः शब्दवृत्तस्योर्गार्थयोर्विशदाविशदाविन्यासवैरूप्यप्रतीतयोरैकमार्ग्यमुपपद्यते । तथैवैह कर्मब्रह्ममीमांसयोः परस्परव्यतिभिद्यमानानुबन्धचतुष्टयसमाश्रितयोरैकशास्त्रमप्रामाणिकमन्याय्यं च स्यात् । प्रणेत्रोरप्येतयोर्मीमांसयोर्जैमिनिवादरायणयोः परस्परपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नवस्तुत्वात्प्रसाधनानियन्त्रोरनुभूतिभावनास्मरणादिसामग्रीभेदविशेषप्रतिपत्रोदकैकशास्त्र्यामात्रे विशदतरं हेतुभावं प्रतिपद्यामहे । अत एव “ द्वाविभावय पन्थानौ यन्न वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विभाविते ” ति भगवद्वादरायणोक्तिर्महाभारते प्रवृत्तिनिवृत्त्याहयवर्त्मद्वयावबोधिनी च तत्स्वरूपाभिवातृतया द्वयोरपि मीमांसयोरवगाहयन्ती शुकाचार्यं प्रत्युज्जृम्भते । यच्च “ सम्पत्तेरिति जैमिनिः । अन्यार्थन्तु जैमिनिः । परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । ब्राह्मेण जैमिनिरि ” त्यादिब्रह्मसूत्रैरेव जैमिनेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणतदुपासनतत्फलाद्यभ्युपगमस्य प्रतिपन्नत्वमस्तीति तत्र साम्प्रतम् । “ धर्मं जैमिनिरत एव । पूर्वन्तु वादरायणो हेतुष्यपदेशात् ” इत्याद्यैर्ब्रह्मसूत्रैर्यागादिलक्षणस्य धर्मस्यैव फलदातृत्वं जैमिनेराचार्यस्याभिमतं यतो यतश्च वादरायणाचार्यस्य त्वीश्वरादेवामिमतं तदेतत् । एवञ्चैतयोराचार्ययोः कर्मब्रह्मलक्षणेतरविभातीयाम्युपगमवत्त्वस्य साम्प्रतीत्या स्वकाले जैमिनेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणतदुपासनतत्फलाद्यभ्युपगमस्याप्रतिपन्नत्वात् । न हि निर्विशेषपन्नत्वात्मैकत्ववादिनो निवृत्तिवैलायां समुणोपासनतत्फलाद्यभ्युपगमो जैमिनेरानुभविकः । तदाद्यभ्युपगमस्य तन्त्रान्तरेणैव मन्दाधिकारिणः प्रति संवृ-

तत्वात् । न च “ सम्पत्तेरिति जैमिनिरि”त्यादिभिर्वा सूत्रैरस्याभिप्रेतार्थासीद्धि-
 र्वादिनः । तेषामपि बादरायणाचार्याद्वैमत्याविशेषानिरूपणपरत्वादाविवादम् । अ-
 नुवादो वा तेषां पूर्वतन्त्रामिप्रेतपार्थगर्थमेवैकशास्त्र्याविघटनानुरूपव्यापारपरायत्वं
 प्रत्याययति । इतरथाऽनुवाद एव तेषामकिञ्चित्करः स्यात् । न हि महामा-
 र्ते ह्यग्रविद्याख्यानादावत्रभवद्दद्यात्साचायैर्षदेशेप्राप्तपरमात्मतत्त्वज्ञानवत्ता जैमिने-
 स्त्वदाख्याताऽभिप्रेता । निरस्तसमस्ताविशेषे पुनः सच्चित्सुखात्मनि निमज्ज्य-
 ज्यतः परमर्षेरस्य त्वदम्पूहितविष्णुतत्त्वज्ञानत्वानावश्यकत्वात् । त्व“न्त्वस्मि-
 न्शब्दे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगु-
 णात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतये”त्यादिकां पदावलीं व्याहृतवानसि । व्याहर-
 णमेतथावत्प्रमाणगर्हितमिति “ ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधि-
 कातिशयात्तद्भूयेयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयत ” इत्यस्य माप्यस्य ख-
 ण्डनावसरे निरधार्यस्माभिः । यत्तु “ धूर्तस्वामिकर्पादिकर्तृकापस्तम्बसूत्रव्या-
 ख्यानस्य व्याख्येयैक्यादेकप्रबन्धकत्वं हि दृष्टं पाणिनिसूत्रपूर्वोत्तरवृत्तयोश्च वामन-
 जयादित्यकर्तृकयोर्व्याख्येयैक्यादेकव्याख्यानत्वं दृष्टं तस्मादुपपन्नमैकशास्त्र्यमि”त्यु-
 क्तं तद्गुरुक्तम् । भगवदापस्तम्बसूत्रप्रस्थानस्य पाणिनिसूत्रकदम्बलक्षणव्याकरण-
 प्रस्थानस्य आनाकाङ्क्ष्यानन्यतालक्षणतन्त्रात्मकतया वृत्त्योस्तयोर्विशदतरन्यूनधि-
 कभावभाविन्वेऽपि व्याख्येयभूतयोस्तन्त्रयोस्तयोः पूर्वोत्तरभेदप्रत्ययामागित्वात् ।
 पूर्वोत्तरार्थादिप्रक्रियायास्त्वध्येतृमतिस्तौकर्यमात्रनिर्वाहिकायास्तत्र तत्र प्रत्युक्तत्वे-
 ऽप्यापस्तम्बसूत्रतायाञ्च पाणिनिसूत्रतायां तद्भेदगन्धस्याप्यप्रत्ययात् । इह तु
 कर्मब्रह्ममीमांसे इतीतरेतरविभिन्नप्रस्थानकयोरेव शब्दयोरभिलाषरूपोः प्रतीत्या-
 भिन्नप्ययोरप्यभिवेययोर्विधोश्च तयोर्भेदप्रतिपात्तेरेव सुतरां सूत्रपादा । तस्मा-
 दनुपपन्नमेव तमामैकशास्त्र्यमिति स्थिते मीमांसाशास्त्र“मथातो धर्मनिज्ञासे”त्यार-
 म्य “ अनावृत्तिः शब्दादि,त्येवमन्तं सद्भूतिविशेषेण विशिष्टकममि”त्युक्तिर्वा
 श्रीभाष्यस्थासङ्कतिक्रतयाऽविशिष्टकमे मीमांसे स्वस्वोपक्रमपरामर्शोपसंहारौपयिक-
 भेदमूर्त्ता अधिकृत्यापार्थिकाऽवस्यते । यदि मीमांसयोरुभयोरैकशास्त्र्यं स्या-
 त्तदा पूर्वोत्तरयोः पट्कयोरन्यतराध्ययनेनान्यतराध्ययनावशेषेणापरिपूर्तिमध्ययनस्य
 मन्यमाना अधिगम्यन्तेऽध्येतारस्तथैवानध्ययने“नाथातो ब्रह्मनिज्ञासे”त्यारम्य
 “ अनावृत्तिश्शब्दादि,त्यन्तब्रह्ममीमांसाया अमीमांसकतामात्मनोऽविध्नं मन्थेर-

न तथा मन्यन्ते हि शास्त्रान्तरतया प्रेक्षावन्तः । न वा तानेतानध्येतृ-
 ष्वशिक्षामीमांसाध्ययनानाचक्षते शास्त्रविदः । इयमेव सरणिर्ब्रह्ममीमांसाया अ-
 ष्वविशिष्टा प्रतिपद्यते । इतोऽपि तयोरैकशास्त्रमनुपपन्नतरं प्रतिपत्तव्यम् । एता-
 वताऽविमृश्यमानमुन्दरे श्रीमाप्यश्रुतप्रकाशिकानिरूपणे हन्तैकशास्त्र्यपौर्वापर्यनि-
 यमशास्त्रारम्भणीयत्वगोचरे पराभूते वेदितव्ये । अथ पुनः प्रथमं तावत्“स्वाध्या-
 योऽध्येतव्यः” इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते । तच्चा-
 ष्ययनं किंरूपमित्यादिकं प्रवृत्तमुत्तरवाक्यं श्रीमाप्यस्यं तदप्यसङ्गतप्रायं प्रतीयते तथा
 हि । “मानपूजायाः,मित्यस्माद्धातोरभिनिष्पन्नोऽयं मीमांसाशब्दः पूजितविचा-
 रशास्त्रवचनोऽधिगम्यते । सेयं विचारणा वेदवाक्यानामेव । तानि तु “स्वा-
 ध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यध्ययनविध्यापादितार्थवद्वेदराश्यपरपर्यायाण्याऽऽसते । त-
 दध्ययनं नाम गुरुपादोपसर्पणपुरःसरमर्थावगत्यलङ्कृतविशिष्टवर्णपदवाक्यादिवेद-
 शास्त्रापरिग्रहः । सोऽयं पूर्वभावी सन्परिग्रह उत्तरभाविर्नी नामार्थावगतिमभि-
 युक्ते । सेयमवगतिः कर्मावबोधकवाक्यानामेव प्रायेण सामिप्रायम् । न तु
 विशेषेण ब्रह्मस्वरूपावबोधकानां नाम तेषाम् । तथा स“त्यधीत्य स्नायात् ।
 अनधीत्य गुरुकुलात् समावृत्तितव्यमि”त्यादिप्रमाणबलभ्यगार्हस्थ्यप्रत्यापत्तिरभी-
 प्सागोचरा प्रतिबध्येत । किञ्च “आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मान्यवत्सेत्सी-
 रि,ति श्रुतिर्व्याकुप्येत । तस्वरूपावबोधकवाक्यार्थपरिचिन्तया ननु विशिष्टसंस्का-
 रसञ्चीनया गार्हस्थ्यमिमुखप्रवृत्तिवैमुख्यसम्भावनायाः प्रत्यासन्नत्वात् । ननु “वेदः
 कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने,ति स्मरणं तावद्ब्रह्मस्यपदवेद्योपनिषदर्थवि-
 चारणापरायणता युगपदेव बोधयति । न । अध्ययनविध्यापादितार्थव-
 त्वस्याविशिष्टत्वेऽप्यात्मपरिपाकाकलिना तावद्दशविशेषव्यक्तिं पुरस्कृत्यैव विचार-
 णायान्तस्याः कृतकृत्यत्वात् । अत एव तादृशदशविशेषसमलङ्कनपुरुषधौरेययो-
 ग्यतातिशयपर्यालोचनया नाम प्रमाणसर्वस्वसम्मानितया साधनचतुष्टयसम्पत्सम्प-
 न्यानन्तर्यमेवाथशब्दाभिधेयभूतं तदुत्तरञ्च ब्रह्मजिज्ञासा उपतिष्ठते सप्रमाणम् ।
 न तु जातु श्रीमाप्यकृदुक्तगत्या “वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषे,त्यु-
 क्तिर्वृत्तिकारस्योपपद्यते । उपनयनोपाकर्माध्ययनादिप्रक्रियाया गृह्यसूत्रप्रत्या-
 नैकसन्निवृत्तया न कर्मब्रह्ममीमांसे समास्थाप विचारणानर्हत्वाच्छरीरकश्रीमाप्य-
 ष्वे वा स्वस्मिन्निशिष्टकर्मं तथा हि प्रथमं तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्युक्त-

यो यथाप्रकरणं सङ्खदन्ते । “ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासान्नि, त्याद्यया श्रुत्या यज्ञारुयस्य कर्मण एव श्रौतस्या “धातो धर्मनिज्ञाते,
ति पूर्वमीर्मांसया श्रुतीरवतार्य पूर्वकाण्डगता जिज्ञास्यत्वात् । “ब्रह्म त्वं विद्धि ।
आत्मानं विजानीया,, इत्याद्यया च श्रुत्या परिनिष्पन्नात्मनो ब्रह्मणो निरस्तसम-
स्तोपासनादिविशेषस्य च श्रौततमस्य श्रुतिप्रकाण्डानवतार्योत्तरकाण्डगताम्परं जि-
ज्ञास्यत्वात् । इतश्चानैकशास्त्र्यं पूर्वोत्तरयोर्मीमांसयोः । यच्च “ सत्सन्तान-
प्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य धृतनियमविशेषपयुक्तस्याचार्यो-
च्चारणानुच्चारणमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यत” इत्युत्तरश्रीमाप्यस्थवच-

१०९ अच्ययन-
न्वर्थव्यवगतिपर्यव-
सायेव । न स्वक्ष-
रराशिग्रहणमान-
मिति निरूपणम् ॥

स्तदस्यसाम्प्रतम् । अर्थपारम्परीसमुद्ययसम्पादनाधिनाधिप्रेतफलप्र-
काण्डपयविदेकत्वादध्ययनप्रवृत्तेः । अत एव “विद्वान् यजेतेविद्वा-
न्याजयती,, त्याद्यामिः श्रुतिभिर्विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रहश्यते ।

किञ्च “ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवती,,ति श्रुति-
रपि पुनश्चन्द्रोदानामतिशयिताधिप्रेतार्योपधिकयोग्यताकत्वमर्यावासिबिभूतिव्यापा-
रपरायत्तमभिपमयति तराम् । इतरथा गिर इव कीराङ्गनानामापद्येन्वाचस्ता
वेदानामुपनयनोपाकर्मसंस्कारपुरस्सरमासादिता अप्युपाध्यायसकाशादादरमरैः ।
यद्यपि “ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं
गच्छती,, त्यादितैत्तिरीयारण्यकश्रुतिरध्ययनमात्रादप्यध्येतुरध्यायादिप्रतिपाद्य-
मानार्थफलभागित्वं गमयति तथाप्यपौरुषेयवेदमहिमैवैतावताऽधिगन्तव्यो न-
त्वर्थव्यवगतिगोचरादराभावो विज्ञायताम् । तथा सति “स्थाणुरयं भारहारः किलामू-
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूत-
पाप्मा । यदधीतमविज्ञातं निषदेनैव शब्धते । अनग्नाविव शुष्कैघो न तज्ज्वल-
ति कर्हिचिदि,, त्याद्याः श्रुतयो ऽर्थापरिज्ञानवन्तमपुरुषार्थैकपर्यवसायिनं ननु छिन्न-
शास्त्रमिव चानद्वाहं विदूयन्तस्तद्व्यतिरेकेणार्थज्ञानवन्तं तावत्सकलश्रेयःपदपा-
रम्परीपराधिकारितयोद्योतयति । नचेदन्दिन्दनं निन्दामात्रपर्यवसायाधीयते । अपि
तु विधेयभूतार्थाधिगमप्रवर्त्तनद्वारा कृतकृत्यानेव प्रेक्षावतो विदधाति । सति चैव-
मक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनामित्युक्तिः श्रीमाप्यकारस्यापार्थिका पर्यवस्यति । नो-
खलु पञ्चावस्थां सत्सन्तानादिविशेषणयोग्याचार्यकर्तृकोपनयनसंस्कारकर्मीभूतत्वं
माणवकस्थापपाद्यमानं निरूढप्रमाणसहमुपेयते । “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्या-

मैद् द्विनः । साङ्ख्य सरहस्यञ्च उपाध्यायः स उच्यते,, । इति स्मृतिर्हि गौतमा-
 धीनामुक्लक्षणक्रान्तोपाध्यायाधीनमेवाध्ययनादि माणवकस्याभिधत्ते न त्वाचा-
 र्थानिम् । तस्य “त्वाचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते
 कस्यात्तमाचर्य विदुर्बुधाः,, । “ आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमि-
 ति वे ” ति गौतमयास्कार्थनिर्वचनमहिम्ना विशिष्टार्थप्रशास्तृत्वमध्यवसीयते ।
 न तावदुच्चारणानुच्चारणमात्रमेवालं विशेषणमध्ययनाय । स्वरवर्णमात्राबलादिविशि-
 ष्टविशेषणयोगित्वस्यापि तत्रावश्यकत्वात् । यथा च । तैत्तिरीयकैराम्नायते “शी-
 ष्ठां व्याख्यास्यामः वर्णस्वरः मात्रा बलं साम सन्तान” इति । शिक्ष्यते वर्णाद्युच्चा-
 रणलक्षणमनयेति शिक्षा । शिक्ष्यन्ते ऽनया वर्णा इति वा । शिष्यैव शीक्षा दैर्घ्यं
 हि छान्दसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामः विस्पष्टमासमन्तास्त्रिरूपयिष्यामः ।
 षसिञ्जे वा ख्यात्रादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तत्वात्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णः
 अकारादिः । स्वर-उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं- प्रयत्नविशेषः । साम च
 वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सन्तानः सन्ततिः संहितेत्यर्थः । एष ह्यध्ययनवे-
 क्षयां शिक्षितव्यो ऽर्थो माणवकानाम् । न, चोच्चारणानुच्चारणमात्रादध्ययनमर्थस्ते-
 शुभर्हतीति मन्तव्यम् । उच्चारणानुच्चारणयोरध्यापकाध्येतृगतयोः प्रायेण प्रामा-
 दिकत्वस्याप्यानुभविकत्वान्न तथा । एतदेवाभिप्रेत्य “ मन्त्रो हीनः स्वरशो वर्णशो वा
 मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्ब्रह्मो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽप-
 राबादि” ति श्रुतिरुदाहारि शिक्षायां परमर्षिणा पाणिनिना । न “चाध्ययनं
 स्वाध्यायसंस्कारः । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य । कर्मत्वाव-
 गमात् । संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यत्वञ्च स्वाध्याय-
 स्य युक्तमिति युक्तम् । अर्थस्यास्य प्रमाणत्वात्त्वात्तयाहि । न तावत्स्वाध्यायः
 संस्कारकोटौ प्रवेष्टुमीष्टे । संस्कारेष्वस्य त्वपाठात् । ते हि “ गर्माधानपुंसवनसीमन्तो-
 ज्यनजातकर्मनामकरणाप्रशानचौलोपनयनं चत्वारि वेदजातानि स्नानं सहस्र-
 चारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यमृतब्रह्मणामेतेषां चाष्टका-
 पार्षणश्राद्धश्रावण्यप्रहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्नि-
 होत्रं दर्शपूर्णमासावाप्रयणं चातुर्मास्यनिरुद्वपशुबन्धसौभ्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसं-
 स्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशिवानपेयोऽतिरात्रोऽन्तोर्षाम इति सप्त-
 सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः,, इति सङ्ख्यानाः । नैत्रेष्वेव स्वाध्यायसंस्कारः

परिपठितः । न चाशेषार्थावबोधकस्वाध्यायस्य स्वातन्त्र्येण संस्कारता किञ्च स्यादित्याशङ्कनीयम् । अस्य तु प्रमाणान्तरप्रतीतोपाकर्मसंस्कारकार्यत्वेनैवावगमात् । संस्कारः किञ्च सकृदेव प्रयुज्यमानः सन्नियतकृत्यन्तरोत्पादनाऽऽपादको विशिष्टक्रियाविशेषः । न तु कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । अनुमितिं प्रति कार्यात्मिकामसंस्कारभूतायां बत व्याप्तावतिव्याप्तेः । स्वाध्यायस्तु “अहरहः स्वाध्यायमधीयीत । मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत । वृज ५ स्तिष्ठन्नासीनः शयानोरण्ये ग्रामे वा यावत्तरस ५ स्वाध्यायमधीत,, इत्याद्याभिस्तैत्तिरीयारण्यकादिश्रुतिभिः स्वाध्यायाध्ययनस्यान्वहमनुक्षणं च कर्त्तव्यतयाऽऽदरेण विहितत्वाच्च । यदि स्वाध्यायः संस्कारवर्गीयः स्यात्तर्हि सकृदेवासावुपनयनादिसंस्कारान्तरवत्सम्प्रयुक्तः स्यात् । न ह्युदीरितमानेनानुक्षणमासंस्तवविषयोऽसावाञ्जनैसासंस्कारतामावहन्मनाग्वा संस्कारपदवाच्यतां मज्जेते । किञ्च “ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनः । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च । गर्भेर्होमैर्जातकर्म नाम चौडोपनायनैः । स्वाध्यायैस्तर्पणैश्चैव विवाहः स्नातकव्रतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरि,,तिस्मरणेन परं गौतमीयेन संस्कारसानान्यनिर्वर्त्तनां प्रति वेदमन्त्राणां प्रयोजकतमतया न तन्मन्त्रापरपर्यायः स्वाध्यायः स्वप्रयोज्यभूतसंस्कारपङ्क्तावर्हति प्रवेशयितुम् । अन्यथा प्रयोज्यप्रयोजकयोरनन्यतया स्वस्वभावादेवैतौ विमुच्येयाताम् । तथा चानिष्टम् । न च स्मृताविह “स्वाध्यायै,,रिति पदमस्त्येव स्वस्यापि संस्कारभावं प्रतिग्राहकमित्याशङ्कनीयम् । पदस्यास्य ब्रह्मयज्ञपारायणविशेषप्रक्रियामाश्राहिस्वात् । तस्मादेव श्रीमाप्यार्थः प्रत्याख्येयो वेदितव्यः सैहोक्तिभिः श्रुतप्रकाशिकाकारस्याऽम्बरैकपर्यवसायिनीभिः ।

यस्तु कर्मब्रह्मीमांसयोरशयातिशयमजानानो दुरावेशग्रहाकारवशवर्त्तो सन्वावन्मानावलीपर्याभिषिक्तसाधनचतुष्टयारुख्यं षस्तु वृत्तिवचनच्छन्नना पुनः सूत्रार्थभ्रंशनप्रवृत्तिप्रकृतिसहसाविना निराधिकीपुठत्तरोत्तरमविद्यानिवर्त्तकं विज्ञानमल्लपडार्थाह्वयमपनिनीपु“श्चैतदुक्तं भवति-ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाऽविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम् । बन्धश्चापारमार्थिकः स च सम्भोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यत,, इत्यारम्भा“तः कर्मज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति षक्तव्यमि,,त्यन्तेन यथाकथञ्चित्परतत्त्वमुपन्यस्याप्रोच्यते । यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः सा च ब्रह्मज्ञानादेव भवतीति तदभ्युपगम्यते । अ-

विद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सतं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम् । किं वा-
 क्यार्थाज्ञानमात्रम् उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति स्वमतमारममाणो
 विकल्प्य पुनरनूदितार्थे किञ्चिज्जगज्ज च रामानुजः श्रीभाष्ये तदेतदजाराजविजा-
 तीयचाञ्चल्यसहोदरायमाणमुपनायते तथा हि । अविद्यानिवृत्तिलक्षणो हि मोक्षो
 ब्रह्मविज्ञानमात्रसमधिगम्योऽभ्युपगम्यत इतीमां महतीं हि प्रतिज्ञां प्रवर्तयन्नयं
 प्रष्टव्यः किमायुष्मानेतावतैवात्मानमयं चरितार्थयत्याहो पुनर्विकलतामात्मनो वैदि-
 क्कराद्धान्तरहस्योवेदनमतिमान्द्याविशेषसाक्षिणीं शमायित्वाऽपि वा । नाद्यः । अज्ञा-
 नारूपानिग्राहस्थानदूषणगणप्रस्तत्वात् । नान्त्यः । प्रतिज्ञासंन्यासशस्त्राघातपराह-
 तत्वात् । न तावत्परपक्षं निष्कृष्टाभिधेयसंशीलितात्मानमनवसाय लेखन्याः प्रवृत्तिः
 पण्डितमन्यस्य युज्यते जातु चित् । सोऽयं निष्कृष्टाभिधेयः प्रकृते विज्ञातोऽपि नो-
 पात्तश्चेत्तदनुपादाननिमित्तं किमप्यन्वेषणीयं स्याद्यथायोगम् । तस्य छलनमेवात्यन्तिकं
 परमाहान्म्यासहनसमाश्रयं पर्यवस्यतीति नेदं निरूपकमन्यस्य क्वचिदप्यात्मेच्छा-
 समर्थनयोगयोर्युपपद्येत । प्रत्युत कथकपङ्क्तेः परिवारितव्यक्तिकोटिक एवोपनमते ।
 अन्तु वा तस्य नैसर्गिकमेवंजीवनम् । प्रकृते त्वङ्गतमं तमेतं प्रातिभोष-
 यामोऽऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, इति तैत्तिरीयादिभाष्यादौ भगव-
 त्पूज्यपाददेशिकेन्द्राणां वचनामृतमापीय निजौत्सुक्यापिपासामुपशमयेरिति । नो स्व-
 स्वविद्यानिवृत्त्या केवलया मोक्षं ते प्रत्यपादयन् । किन्तार्हे तानिवृत्तिपूर्वकमात्मन्य-
 वस्थानमात्मसाम्राज्यापरपर्यायमशेषप्रमाणराशिसमर्पितमखिलमहाभागसम्प्रार्थनीयमे-
 वासमन्तान् । नहि प्रतिबन्धक्षयादेवार्थाप्राप्तिद्विः । अपि तु तत्प्रसन्नपुरस्स-
 रमुत्तरकालीनपरिनिष्पन्नदशासमापत्तेरेव । न ह्यामयविद्यानिवृत्तिमात्तमारोग्ये
 स्वात्तत्त्वेण तन्त्रम् । अपि त्वेताभ्यो विसदृशदशासाधकसंयमसाकल्पसम्पत्तिमहि-
 म्नेव । न हि नद्याः परतीराग्रहारमेष्मुस्तस्याः सन्तरणमात्रेणैवात्मेच्छां प्रसाधयेत् ।
 अपि तु परतीरव्यत्रहिताप्रहारात्राप्यौपयिकपरिशिष्टविशिष्टव्यापारमहिम्नेव । इत-
 रथा घटप्रागभावमात्रविनाशादेव घटोत्पत्त्यापत्तिः स्यात् । अस्तु वा तवात्र विपरी-
 तावगमो यथाकथाञ्चिद् । तथाऽपि तावन्मात्रादेव तदभ्युपगमप्रकटयितुस्तद्गोचरविष-
 यैस्वप्रतीतिरनानुभविकी । न च वाच्यमन्युदितार्थप्रतिपत्तेः स्वारसिकत्वेऽप्यन्त-
 राटविचारणयाकथितसाध्यार्थप्रमादनिर्मापिकया न भवितव्यमिति । तथा सत्य-
 म्पुरगमोक्तिर्वातशालीकजननी स्यात् । न ह्यजीकप्रकृतिको विचारकः सत्यायं

प्रतिपत्तुं प्रमवेन्मनावा । न “वाऽविद्यानिवृत्तिः प्रतिबन्धनिवृत्तिः साधनाद्वि-
स्वसाध्यद्वित्वनिरासोऽभिमत इत्यर्थः” इति पदं तदेतद्विवृण्वन्पुनः श्रुतप्रकाशिकाकृ-
न्मूलकारमहाश्लोकात्रेहीनतद्भावश्चकास्ति शब्दाडम्बरदुर्व्यूहे । अत एतयोरलीकार्थ-
विचारणारहस्यमुद्घाटाद्येष्यामः ।

य“त्वविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सतं ज्ञानं किरूपमिति विवेचनीय-
११० शानमेव मो- मि, त्यालोचितं तदसाधु । प्रायशो भेदप्रकारावलम्बिप्राचीनकाण्ड-
क्षे हेतुर्नोपासनमि- गोचरस्यानुज्ञानपरीहारशरीरस्य हि ज्ञानस्य, सविशेषत्वेप्युत्तर-
ति निरूपणम् । काण्डप्रकाण्डगोचरस्य तु तस्य निर्विशेषनाया आर्थिकत्वेन तद्वाक्यवि-
हितज्ञानस्वरूपविवेचनचेष्टितन्ननु वायसदन्तपरीक्षणसंकाशमेव स्यात् । अत्रैवं
पर्यनुयुज्यते किं वेदानां पूर्वोत्तरकाण्डयोरितरेतरभेदं पूर्वोत्तरपट्काध्यायादिवद्वा-
ऽम्युपैपि न वेति । यदि चेत्तथा मन्त्रब्राह्मणारण्यकप्रतिपाद्यवस्त्वनुष्ठानवेलायां
विशेषाश्रिततथा प्रयमानं नाम ज्ञानमभ्युपेयं सविशेषमेव तर्हि । तदाद्यशेषवि-
शेषविहीनस्य ब्रह्मणोऽखण्डाद्वितीयस्यैव वेदान्तागमवाक्यैकगम्यत्वात्प्राचीनाशेष-
प्रमेयेभ्यो विलक्षणत्वादप्रमेयस्य हि तस्य ज्ञानमप्यप्रमेयानर्थान्तराखण्डार्थमेव प-
र्यवस्यत्यप्रत्यूहम् । यद्युत्तरकाण्डप्रमेयविषयस्याप्याग्रहबलात्पूर्वकाण्डविषयज्ञा-
नादनन्यतां मन्यसे तदा काण्डप्रमेयप्रतिपत्ताद्यवैलक्षण्यप्रयुक्त एव वस्तुन्यापतिते
स्वाम्युपेतभेदव्यवस्था सा दुरूपपाद्या स्यात् । न हि तावद्विधाम्यामेताभ्यां वि-
धान्तरानुमाणितं ज्ञानं किञ्चिच्चित्तप्रयामो विद्यासु कामु चिद्रा येन तत्स्वरू-
पपरिचिन्ता कथञ्चित्स्यात् । न च किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रमिति विकल्पो
विचारसहः । शक्तिलक्षणान्यतरतानिर्धारणनिदानोपपदप्रकरणविशेषबललभ्य-
सन्धानमहिम्नोपपद्यमानस्य हि वाक्यार्थस्यातोऽतिशयाप्रसक्त्या तन्मात्रगोचराश-
ङ्का वास्तवी स्यात् । वाक्याद्वि पदकदम्बकात्मन आकाङ्क्षायोग्यतासाभिध्या-
दिसंक्षेपतसामग्रीसघीचीनाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिमविरूपामविवादमन्यन्ते प्रैविद्यवृद्धाः ।
सनि चैवमुत तन्मूलकमुपासनात्मकं ज्ञानमिति विकल्पान्तरमसङ्गतं स्यात् । उपा-
सनेने ज्ञानमिति च प्रख्यामेदापरपर्यायभूत एकात्मतां तयोर्बाधते तराम् । शब्द-
योरभ्युयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य तथाऽभावे गमकत्वात् । वस्तुतस्तुपासनाज्ञानयो-
रितरेतरात्मत्वप्रत्यारुहानपुरस्सरमुदिताखण्डार्थज्ञानस्यैव मोक्षं प्रत्यात्यन्तिकोपायता
प्रागेवेह प्रसङ्गात्सप्रमाणं निबन्धे मतिष्ठापिता । उपासना तु विशिष्टचेतःपरि-

पाकोत्पादकनयेदृशज्ञानोत्पत्तावन्यतमो हेतुरिति च । न च “ ज्ञानं न ताव-
द्वाक्यमननं तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः । तावन्मात्रेणाविद्यानि-
वृत्त्यनुपलब्धेदचे,,ति कृतविकल्पपरीहारोऽस्ति वास्तवः । यथामूत्रघ्नात्मैकत्वविषय-
ज्ञानस्याचोदनातन्त्रता तत्र प्रवर्तकप्रमाणवचनानां ना“मात्मावाऽरे द्रष्टव्य,, इ-
त्यादीनामहेयानुपादेयवस्तुगोचराणामविद्याप्रत्युपस्यापितनैसर्गिकवाङ्मनःकायप्रवृ-
त्तिविषयवैमुख्यैकप्रयोजनानां प्रवृत्त्यतिशयतात्पर्यपर्यवेक्षयैताद्विकल्पपरिहारयोरस-
ङ्गतिर्यतो यतश्च ज्ञानमात्रादाविद्यानिवृत्त्या “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने,,त्यादिस्मृतिभिरनेनैवाविद्यानिवृत्त्युपलब्ध्युपपत्तिः ।
न चैवं रूपं ज्ञानमुपासनामयमेव न मनागपि केवलं वाक्योत्थितमिति मन्तव्यम् ।
उपासनाद्यनेकपूर्वोपकरणोपलक्षितमप्यात्मप्रद्योतनवेलायामात्मन एवापास्तसमस्तक-
रणग्रामस्यात्मात्मना प्रत्ययान्तरमनापन्नस्य रूपमभिसिद्धयेज्ज्ञानारूपं ननु सर्वाप-
बाधकं यस्मात् ॥

यत्तुक्तं “ वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलमयवाऽनुवर्त्तत इति बालिशमाषित-
म् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः पारमार्थ्यतिमिरादि-
दोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा प्रबलप्रमाणवा-
षितत्वेन मयादिकार्यन्तु निवर्त्तते । अपि च भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्प-
त्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति भेदवासनाया अनादिकालो-
षचितत्वेनापारिमितत्वात्ताद्विरुद्धभावनायाश्चारूपत्वादनया तन्निरासानुपपत्तेः । अतो
वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सित-
मिति । तच्छुच्छम् । दुर्मतमतिविभ्रममणालीविगर्हितत्वात्कीर्त्तनस्यास्य यथोद्दे-
शम् । यद्यद्वैतविद्यासु मुशिक्षितात्मा स्यादज्ञानविनृम्भितमेवं निश्शङ्कत्वावश्य-
त् । अवोचच्चासावासिद्धान्तवस्तुजातमिति तदसौ यथाहं शिक्षयितव्यः श्रीभा-
ष्यकृतत्वार्थे । भेदज्ञानं हि जायमानं कस्माज्जन्यत, इति सन्देहे वासना एव
तास्तास्तज्जनन्यो मानानुभवाम्यामवधार्यन्ते । नो खलु नर्त्ते वासना नानाकारा
आकारिगोचरं भेदज्ञानं कस्य चिदुपजायते । जायमानन्तदेतद्वासनाः पुनर्मान-
सीरवगमयति तदात्मनो विशदाविशदप्रतीतिमागन्वर्धम् । वासनाः स्वस्वताः स्वनो
वाऽप्य परतो वा प्रपन्त इति जिज्ञासायामनेकात्मनाममूपाभेकात्मना कया चिद्भ-
वितव्यं मूलव्यक्त्या । सा तूज्जृम्भते यावद्यत्नाप्येति च तावदेवात्मसन्तानं ता-

स्व

परस्वरूपानुरूपं प्रत्याययत्यतिविशदम् । तच्चाज्ञानमित्याविद्येति च मायेति शब्दप्रत्ययमागम्यते । ज्ञानेन तस्मिन्नस्वरूपं याते तत्सन्तानमूतवासनाः पुनर्भेदो मयबन्धनादिसन्धानात्मा न क्वाप्यवतिष्ठेदित्यनुव्यवहारं बाह्यव्यवहारकुशलैरप्यवधार्यमाणं “मथवाऽनुवर्त्तत,, इति स्वोद्भाषितदूषणार्हं न स्यादेव कदाचिद्वा । न च नाहमेवं ब्रवीम्यपि त्वनुवदाम्यर्थमेव तावकीनमिति वाच्यम् । अस्मद्वैदिकराद्धान्तानभिज्ञतरस्वेनानुवदनं वा तावकीन मर्त्सनापात्रं किञ्च स्यात्सति चैवं बालिशमापितमिति ब्रुवाणो योग्य एवासि तद्योनेर्मुहुर्मुहुः । न हि द्विषन्द्रज्ञानादौ मिथ्याज्ञाननिदानतिमिरादेरागन्तुकस्य परमार्थतोपपद्यते । न हीदं त्वत्समयानुसारेण व्यावहारिकसत्यतामापद्यत एवेति वा युक्तिर्युक्ता । राद्धान्ते किलास्माकीने नानाभावविरहितत्वात्मन एव वस्तुनः परमार्थत्वाभ्युपगमे तद्वोचरमेव ज्ञानं वास्तवं पर्यवस्यति । यथा च “ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्वो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतै,,ति समामनन्ति पैङ्गलाः । न च “तिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वामावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धे,,ति वचो वास्तवम् । पूर्वोत्तरकालयोरस्यास्तित्वमाविताबुद्धेरनुद्यस्यैवाविध्नं बाध्यतायां नियामकतया विनष्टिधिपयप्रतीत्यालम्बितया च मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरेवाविरुद्धत्वात् । मा त्वं “ प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन मयादिकार्यन्तु निवर्त्तत,, इति जानीयाः । कारणानिवृत्तौ कार्यावस्थितेर्घ्नोव्यस्यैव सन्नियमात् । एतेन रज्जुसर्पभ्रान्तिमत्पुरुषापेक्षया मयादिकार्यनिवृत्तिरित्याद्युक्तिः श्रुतप्रकाशिकाकृतोऽपि मृत्युका वेदितव्या ।

यच्च “ भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात्तद्विरुद्धभावनायाश्चास्त्वत्त्वादनया तन्निरासानुपपत्तेरि”त्युक्तं तदवद्यम् । नो खलु भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वापरिमितत्वे ज्ञानानुत्पत्तौ तन्नम् । अनादिकालोपचितत्वापरिमितत्वाभ्यां नाम घर्माभ्यामभ्युपेतस्यापि शालिवासीमहाकूटस्य कणमात्रसंयोजननादेव वैश्वानरस्य क्षणमात्रेण यस्मत्सात्करणमुपपद्यते धतः । वासनैव “ वज्रं वज्रेण भिद्यत,, इति न्यायाद्वासनाया अस्त्यपचाधिका । शुभाऽशुभयोर्है वासनयोर्ज्ञानाननन्त्रयोरनादिकालप्रवृत्तयोरप्यन्तं यात्वा बाध्यबाधकभावो भवत्येवातुल्यबलतया । कैपाऽत्र बाधिका कैपा वा बाध्येति चिन्तायां शुभैव नाधिका बाध्या पुनरशुभेति प्रमाणमर्वास्वादवगच्छामो निरपायम् । यथाचाम्नायते

“शुभाङ्गुमाम्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनी-
या शुभे पथि । अङ्गुभेषु समाविष्टां शुभेष्वेवावतारयेदि,,त्युपनिषदि हि मुक्ति-
कायाम् । उपदेशा अप्यनुज्ञापरिहारात्मानो “मित्रमुपसेवितव्यम् । शत्रुः परिह-
र्त्तव्यः । ऋणौ मार्गामुपेयात् । गुर्वङ्गनां नोपगच्छे” दित्येवंरूपा व्यावर्त्तयैव दुर्वा-
सनाभ्यश्शोभनवासनास्वेव प्रवर्त्तयन्त्यभ्युदयवाञ्छिनो वत्सलतया । व्यावृत्तिर्हि
दुर्वासनाभ्यस्ताद्विकृतप्रचारणाविरामप्रकर्षाभ्यासपूर्वकशोभनवासनापरापूर्वभूते वस्तु-
स्थित्या निरुक्तप्रक्रियाविभागाभागिनिज्ञान एवाभ्युदययातनासन्तानातीते सन्निष्ठा ।
तद्वलादेव शिशितात्मनां भेदवासनानिरसनमनायासम् । यथा घाम्नात-
“मध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुसङ्गतिरेव च । वासनासम्पारित्यागः प्राणस्पन्दानिरोधन-
म् । एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ध्याविद्याजये क्लिष्टे” त्यादिकं तत्रैव । दशायां त-
र्हि तादृश्यां ज्ञानोत्पत्तिराञ्जनी । यदप्युक्तं “तद्विरुद्धभावनायाश्चारुत्वादनया
तन्निरासानुपपत्तेरिति । तदप्यसत् । कृतमुकृतातिशयानामुक्तगत्या तद्विरुद्धभावना-
ऽभ्युच्चयप्रकृतिकत्वात्तन्निरासः करतलत्रदरमिवोपजायते । न चाथापि वासनानि-
र्माणनमसम्पाद्यमेवेति शङ्कयम् । दुष्प्राप्यस्याप्यस्य यत्नतः सम्पादनीयतायामे-
वादेशविशेषाणां प्रवृत्तेः । यथा च श्रूयते “लोकं वासनया जन्तोः शास्त्रवासनया ऽपि
च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते” इति । एवञ्च समस्तश्रेयःपदप्रतिप-
न्धिनी तावद्वासनामदूरीकुर्वन्मानवाधमः शिष्य एवामवन् श्रुतिशास्त्र्या नार्हत्येव
मुतरां श्रौतपदवीम् । अतो ध्यानोपासनादिशब्दवाच्याद्वस्तुनो महावाक्यजन्यं ज्ञा-
नमृदिताशेषविशेषप्रक्रियमध्यवस्थामो वासनानिरासपूर्वकं मोक्षलक्ष्मीनिदानमासम-
न्नात् । नातः परतरं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधिसिस्तं न्याय्यं मन्यामहे यतस्तत्र खण्ड-
नयुक्तयो निरुपचारं प्रगल्भन्ते नित्यशः ।

यदप्युच्यते “ज्ञानं तु ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यामित्यत्र विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वी-
त । अनुविद्य विजानाति । ओमित्येवात्मानं ध्यायथ । निचाप्य तं मृत्युमुत्तात्प्रमु-
च्यन्” इति श्रुतीरुदाहृत्य “निदिध्यासितव्य” इत्यादिनैकार्थ्या “दनुविद्य विजा-
नाती” त्येवमादिवाक्यार्थज्ञानस्य ध्यानोपकारकत्वाद्द्वयानमेव विधीयते,, इति तत्प्रत्यु-
च्यते । ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वस्त्यभ्युक्तज्ञानाभ्युपायमूनमेवेति । ध्यानोपा-
सनयोर्नाम क्रिययोर्मानस्योः स्तोच्छ्रित्गतिमत्तामाजुपतोर्ज्ञानं प्रत्येव निदिध्या-
सनकाशीनानिशाभितापूर्वम् तावदन्तरङ्गोपायताऽनिरिक्तभावामागितान् । न

हि प्रत्ययैकतानतालक्षणं ननु ध्यानमसङ्कीर्णतुल्यप्रत्ययसन्तत्यात्माचोपास्तिः परि-
 निष्पन्नब्रह्मस्वरूपानन्यज्ञानं निजप्रयोजकमोवनानुयोक्तुं क्षमेते । न च ब्रह्मावित्प-
 रिनिष्पन्नप्रज्ञाप्रकर्षैकगम्याखण्डार्था हि धीर्भहावाक्यकामदुष्प्रामात्रगम्यमाना लौ-
 किकालौकिकवाक्यान्तरजायमानमतिमात्रसमानेति मन्तव्यम् । तथा सति सून्तो-
 क्यश्चीलोकस्योरनुग्रहामिशापोक्तयोश्चोक्तित्वसामान्याद्विरूपवाक्यार्थापात्तिरपरि-
 हार्या स्यात् । न चेह वाक्येतरार्थज्ञानवन्महावाक्यज्ञानमपि परोक्षमेवेति मन्तव्यम् ।
 तस्य तु नित्यशो निराकारज्ञानवतां नो नूनमत्यन्तापरोक्षत्वात् । न हि निर्विशेष-
 ज्ञानानुभववद्युष्माकमस्माकं सविशेषविषय एवास्त्यनुभवो विजातीय इत्युपपद्यते ।
 सविशेषनिर्विशेषयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिवाज्ञानज्ञानयोरिव पूर्वोत्तरभावितायाः क्लृप्तत्वे
 प्रवृत्ति पूर्वभाविनीमपेक्ष्य प्रतियोगिनीं पुनर्व्युदस्यां निवृत्तिरेवोत्तरकालभाविनी नि-
 रपवदनीयावननीया पुनरेकान्तमतीनाम् । अज्ञानं किल पूर्वभाव्यपेक्ष्योत्तरकालभाविश्रे-
 यः परम्पराप्रसङ्गमभ्यात्तविश्वविशेषप्लवकमिव ज्ञानं सगुणं हन्त स्वाभाविकव्यवहा-
 रास्पदमशान्तिविशेषप्रदमतिच्छब्दनीययोग्यताकमपेक्ष्य निर्गुणमेव निर्मृष्टानाव्यवहा-
 रमपिप्रार्थ्यनिस्तीमशान्तिसुधापयोनिधिमखण्डसत्तासहस्ररश्मिप्रभाभासमानमाद्रिय-
 न्ते ब्रह्म ब्रह्मण्याः समस्ताः । ननु जातु सविशेषमर्वाचीनम् । प्रागेव तैरेतैस्तत्फल-
 तव्यवहाराणां सीम्नो ऽनुभूतत्वात् । यथाहुः संक्षेपशारीरकाचार्याः " निर्विक-
 रूपं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्ते ऽ नुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरि-
 ति । आम्नायते च " दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः । य आस्ते कपि-
 शार्दूलब्रह्मैवासौ न ब्रह्मत्रिदि " त्युपनिषदि मुक्तिकायाम् । तस्मान्निर्गुणमेव ज्ञान-
 मिह विवक्षितम् । न मनागपि सगुणध्यानमुपासनं वेति स्थिते महाब्राह्मण इव म-
 हावाक्यमियुक्तिरपस्माराद्यामयोपभूमिर्शिक्षितात्मनः कस्य चिद्देवानाभिरयस्य प्र-
 त्याख्याता वेदितव्या । ननु "वक्ष्यति चावृत्तिरसकृदुपदेशादिति तदिदमपवर्गोपा-
 यतया विधिस्तितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यत इत्युत्तरश्रीभाष्यादुपासनस्यैव सिद्धा-
 बुदितज्ञानममान्यमि" ति चैत्रैवम् । ब्रह्मसूत्रादमुष्मा " वात्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोत-
 व्य" इत्यादिविषयवाक्यकाच्छ्रवणादीनामेवावृत्तेरवगमे सूत्रे पुनरुपासनपदात्यन्ताभा-
 वे श्रवणाद्यात्मन्तिकोपायपरिलब्धयथाभूतात्मैकत्वविज्ञानमभ्यार्हिततममसंगृह्य त-
 स्माद्वाच्यतरोपासनायाश्चासूत्राक्षरतात्पर्यविषयायाः परिग्रहस्यान्याय्यात् । न न्य-
 नुपासनाप्रकरणे वेदनपदमुपासनापरमुपेयम् । अर्थयोः साङ्कर्यापत्तेरुद्धरत्वात् ।

न चोपासनमनपत्रगोपायमुपायतया तत्र प्रवेशमाघत्ते । धृताति-
शयिनोपायमात्राया अत्रोदीरितप्रज्ञायाः किल विकोपापत्तेः । न चोपासनायां
नाम स्थूलमत्याऽपि प्रयोगयोग्यायामपेक्षा आवृत्तेरुपजायते । तस्याः किलाण्व-
न्तार्थयोगयोगित्वेनैवार्थवत्त्वात् । न च “ विद्युपास्त्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारद-
र्शनान्मनोब्रह्मेत्युपासीत भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वे-
दे”त्यादिस्थलविभेदपरिग्रहबलाद्वा ज्ञानमुपासनमेवेत्युपाळम्भनीयम् । उपासनारूप-
स्वापेक्षवाह्यप्रक्रियायामप्यावृत्तिभूयस्त्वमपेक्षाम्यन्तरतमत्वप्रकाण्डे गुहाहितत्वा-
दिमाहात्म्यमहाधामनि महाभागशीर्षण्यसूक्ष्मतमशेमुपीसुधारश्म्यैकवेद्ये श्रवणाद्या-
वृत्तेः परमाम्यर्हितत्वात् । न ह्युपासनायामेवंविधावृत्त्युपदेशो योगयोग्यः । वि-
जातीयप्रत्ययप्रवाहानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणायाः स्वस्या एव तदात्मक-
त्वात् । न ह्यतदात्मा तदात्मतासिद्धिसम्पादिनी नाम सम्भारधारामधिगन्तुमभ्यु-
त्सहते । न वा स्वयं स्वेतरस्वरूपौपयिकप्रक्रियामुपादाय वस्तुत आधिक्यमुपा-
दत्ते व्यक्तिरभ्युहिता । नाप्यभ्युहवन्तो निजाभीप्सां चरितार्थाकुर्युः । एवञ्चा-
भ्युह्युहादिप्रकारा व्यग्रतरा एव पर्यवस्येयुर्यथोदितधीसाम्राज्यपरिचिन्तयेति कृ-
तमुपासनागोचरकुरूपनामिः ॥

इति वेदान्तानामुपासनं नार्थः किन्तु ज्ञानमेव तेषां परमार्थ इति
व्यवस्थापनम् ॥

ननु “ तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा त्रिविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽना-
१११ ज्ञानस्यैव शक्येनेति श्रुतौ वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्या-
सैवसाधनत्वे साधेयातिशयस्याप्रायणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदु-
प्रागपि ब्रह्मजिज्ञा- त्पत्तये सर्वाण्यभ्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानी”ति श्रीभाष्या-
सायाः समनन्तर- द्वाचानापरपर्यायमुपासनमेव सिद्धयति । मैत्रम् । ‘विदज्ञान’
श्च साधनवस्तु- इत्यस्मा “द्विविदिपन्ती”त्यत्र ज्ञानापरपर्यायस्यैव वेदनस्य व्यक्त-
यस्यसाधनत्वप्रयत्न एवेति छट्टान्त- मुवर्गनम् ।
त्वे तदवाप्तिप्रयोजकयज्ञादीनामेव महोपास्तेरवान्तरात्मनयाऽवैदिकविष्णुपास्तेः श्री-
श्रितादिदेवतावैमनस्यसभ्रान्ताया एकदेशतराया अकार्यकारित्वात् । यज्ञादीनि
त्वशेषदेवतास्वरूपापयिकनिरवच्छिन्नात्मसत्तासमापत्त्वाधायकविशिष्टोपासनां नून-
मभिनयन्ति । न तु नातु श्रीभाष्यकल्पितामत्यन्तामुपासिनं विष्टरभ्रवसः । इत-
रथा देवानन्तरोपास्तेरस्येतरस्वरूपानुरूपाया हन्तापत्तेः । यदुच्यते “ वाचयज्ञा-

रश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पात्तिमाह तल्लब्धेर्विवेकविमोकाभ्यासक्रिया-
 कल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः सम्भवाच्चिर्वचनाच्चेती' इति तत्प्रत्युच्यते ध्रुवानुस्मृतिः
 संस्कारप्रकर्षबलभ्येति । विवेकादीनां निष्कृष्टानुभूतावुपयोगित्वेऽपि ध्रुवानु-
 स्मृतेर्निष्पात्तावन्ययासिद्धत्वात् । “विवेकादिभ्य एव न तु केवलकर्मणा केव-
 लशामादिना चेत्यर्थ ” इति विवृण्वन्ध्रुतप्रकाशिकाकारोऽपि प्रथमाद । शमदमा-
 घ्नात्मनः कर्मण आत्यन्तिकविवेकावश्योत्पत्तिमत्तया तद्धेतुभूतस्य हि तस्य निषेधा-
 नुपपत्तेः सदाचारयमानियमादेः पूर्वतरभूमिकासमारोहयोग्यतासमापादकादेव ध्रुवा-
 नुस्मृतिपर्यन्तगतिमत्तोपपत्तौ विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणादेः परिकीर्तनस्या-
 नावश्यकत्वात् । इतरथा प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्षताविनिवृत्तिपर्यन्तप्रवृत्ते-
 राश्रयितव्यत्वापत्तिः । यदपि “जात्याश्रयनिमित्तदुष्टादन्नास्कायशुद्धिविवेक इ-
 त्यत्र निर्वचनम् । आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरि, त्याद्युप-
 वर्णनमुपदर्शितं तदपि प्राक्काशीनस्वाचारशिक्षणादेव शिक्षिततया “नाथातो ब्रह्म-
 निष्ठासि, ति सूत्रव्याख्यानावसरे प्रसङ्गमापाद्यापीह व्याख्येयम् । यदप्येतदुक्तं
 “निर्वचनविमोकाभ्यासादिकमुदाह्वनं भाष्यकारेण, ति तदप्यनादेयपरिभाषाविषय-
 तया नोदाहार्यम् । न हि “पूर्वोपात्तनिर्वचनान्यपि द्रमिडभाष्योक्तानीति ज्ञाय-
 त, इति ध्रुतप्रकाशिकोक्तिर्वाऽत्र वास्तवी । गुहदेवद्रमिडादीनां भाष्यादिप्रणे-
 तृतया द्रविडशिष्टेष्वप्यत्यन्ताप्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु द्रमिडादीनि तु नामानि तद्दे-
 शीयपूर्वोत्तरप्रणालीसमालोचनया प्रतारकननालीपरिकल्पितानीति विज्ञायन्ते विचा-
 रणापटुभिः ।

यच्चाप्युक्तं “मविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत, इति श्रुतावविद्याश-
 ष्ट्वाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म अविद्यया कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राची-
 नं कर्म तीर्त्वा अपोह्य विद्यया ज्ञानेनामृत्युं ब्रह्माश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थ ” इति तच्चा-
 प्यपार्षम् । न ह्यविद्यापदाभिधेयं भवत्यत्र वर्णाश्रमविहितं कर्म । अग्निहो-
 द्याद्यतिरिक्तस्य हि शमदमाहिसाध्यानधारणाद्यात्मन इतराश्रमसम्पन्नस्यापि तद्वि-
 चारानारूढस्य तत्पदैकवेद्यत्वात् । न हि मृत्युपदं ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राचीनं
 कर्मेति विवरणमर्हति । प्रत्यगात्मस्वरूपभूतस्य हि ज्ञानस्य कर्मेज्जन्मणदशा-
 यामप्यनपायात्सात्त्विकत्तिर्न वा प्राचीनत्वं कर्मणो वस्तुवृत्त्या । सति प्राचीन-
 त्वेऽर्वाचीनत्वस्याप्यापत्तेः । ताभ्यामेव हि धर्माभ्यां कर्मणो नित्यत्वापत्त्या तु-

स्वल्पतया कर्मज्ञानयोर्बाध्यबाधकमावाभानापत्तेरुपपत्तेः । न हि 'तीर्त्वा' पदम-
 पेक्षेति विवरणमर्हति । स्वापलापवेलायामपि स्वरूपानपायशीलिन्येवापोहपदम-
 बोधात् । अतिक्रम्येति त्वारोपितसम्बन्धसामान्यविधुरत्वात्मकमुचितञ्चनु विवर-
 षं यथायोगम् । न हि पुन"विद्ययाऽमृतमश्नुत" इत्युत्तरार्द्धे ज्ञानेनैव सविशे-
 षेण ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थविभेदमाघातुमीष्टे । अखण्डार्थज्ञानस्यैव निर्विशेषब्रह्मात्म-
 प्रतिपत्त्यभ्युपायभूतत्वात् । समुच्चयगत्या तु विद्यया विष्णुवाद्युपास्यदेवताज्ञा-
 नेनामृतं देवतात्ममावं प्राप्नोतीत्येष एतयोर् युज्यते । "विद्यां चाविद्याञ्च यस्त-
 द्वेदोमयं ५ सहे"ति पूर्वार्द्धेन समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण तयो-
 र्निर्दिष्टत्वात् । न चैवम्भूतोपास्यदेवताज्ञानलक्षणा हि विद्या वतात्यन्तिकमृत्युत-
 रणोपायतयाऽभिधीयते । अवान्तरापच्यपोहनद्वारेण विशिष्टलोकदेवतावासिष्-
 लणस्यैव हि फलस्य तस्याः सम्प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा "सूर्यद्वारेण ते वि-
 रजाः प्रयान्ति । स्त्रीमिर्वा यानैर्वे,,त्यादिश्रुतीनां व्याकोपापत्तेः । एतादृशवि-
 षयाः सकाशादभिभेदात्मनः कर्मणः सन्निहितस्वभावमावितया विद्येररद्विहितं क-
 र्मेति विवेकावेदनं तयोर्नोपयुज्यते । न वा "इयाज सोऽपि सुवहूत् यज्ञान्ज्ञा-
 नव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्जुं मृत्युरविद्यये,,त्युदाहरणं वा स्मृतेः प्र-
 कृतार्थमभिव्यञ्जयति । वचनव्यक्तेरेतस्या अभ्युक्तापास्तसमस्तविशेषस्यैव हि
 ब्रह्मणोऽपासिकविद्याविशेषातिगस्य फलाभिसन्धिसन्धानहीनोदीरितयज्ञाद्यनुष्ठानस-
 न्यपेक्षमात्मविद्याया एव प्रत्यायकत्वात् । न च ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्ववि-
 रोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण पापस्य च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वमेव एवासाधुर्कर्म कार-
 यति तं यमघो निनीपतीति श्रुत्यावगम्यते,, इतिकथनमुपपद्यते । पुण्यपापयोर्वा
 ज्ञानं प्रति तयोः साधकबाधकभावस्य वा तयोर्नियमनकर्तृगोचरजिज्ञासाया वा-
 ऽज्ञाप्रस्तुतत्वात् । सत्यामपि तस्यां श्रीमाप्याभ्युपेतज्ञानोत्पत्तिं प्रत्यविरोधित्व-
 मेवास्ति हि पापस्य । "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन
 न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणे,,ति श्रुत्यवहेलिविपरीतज्ञानाभ्युपगमस्य पाप्म-
 न्योऽविशेषात् । इदमेव हन्तासाधु कर्म यस्मिन्नस्य कर्तृत्वमन्तर्यामिणः कार-
 यितृत्वमघो त्रिशीपाविशेषसम्प्रयुक्तमभिज्ञोमते । नो खलु रजस्तमोविवृद्धिमृते
 "नमस्ताराय नमः शम्भवे च मयोमवे च । आराधयेन्महेशानं महादेवं
 महेश्वरम् । नमस्कुर्यान्महादेवममृतं परमेश्वर,,मित्यादिमन्त्रवर्णन्यासवर्णमहीकृतम-

हेश्वरस्य सर्वोत्तमो भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानाद्द्वैमुख्यमुपजायते । नातः पर-
तरं पापं “मत्प्रिय, शङ्करद्वेषी मद्द्वेषी शङ्करप्रिय । तावुभौ नरकं यातो याव-
च्चन्द्रदिवाकरावि,ति स्मृतिवन्दितहरारागनपराङ्मुखानां किं स्यात् । वस्तुत-
स्तु “ कर्मोदये कर्मफलापुरागास्तथानुयन्ति न तरन्ति मृत्युम् । ज्ञानेन विद्वो-
स्तेज अभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः । यैर्देवैर्वस्वंप्राप्नोति तपो-
भिर्वैक्षणः पदम् । दानेन विविधान् भोगाञ्ज्ञानेन मोक्षमाप्नुयात् । धर्मरज्ज्वा
वनेदूर्ध्वं पापरज्ज्वा वनेदधः । द्वयं ज्ञानासिना छित्वा विदेह. शान्तिमृच्छति ।
त्यज धर्मधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्याज्योऽसि
तस्यने,तिश्रुतिस्मृतिविरोधात्कर्मणां बन्धहेतुतानिरूपणपुरस्सरमात्मज्ञानस्यैव मो-
क्षान्तरङ्गोपायताऽधिगम्यते । यदि मोक्षः कर्मादिसाधनश्चतुर्विधक्रियान्तरमा-
वादानित्यः स्यात् । यत्कृतकं तदभित्यमिति व्याप्त्या कर्मादिसाध्यमनित्यमेव
निश्चीयते । मोक्षस्तु नित्य इष्यते । मोक्षावाप्तौ पापकर्मैव पुण्यकर्मापि बन्ध-
नमूलतयाऽधिगम्यते । पुण्यत्वेन च पापत्वेनोपादेयताऽनुपादेयतालक्षणभूयोवैष-
म्यदर्शनेऽपि कर्मत्वेन च रूपेणाविशेषप्रतीत्यालम्बिना साम्यमेव बन्धने पुण्यस्या-
पि फलतो जागर्ष्यनिवार्यं यतः । अत एव निर्विशेषब्रह्मविद्यायामुभयोः पुण्या-
पुण्ययोर्हानमविशेषेण जञ्जन्यते । यथा च “तदधिगम उत्तरपूर्वाभयोरश्लेषविनाशी
तद्वच्यपदेशादि,त्यमूत्रयदन्नमवह्लादरायणाचार्य ।

यच्चाप्येतदुक्तं “तदेव ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षं अतोऽपेक्षि-
तकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामलपास्थिरफलत्वज्ञानञ्च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवा-
पेक्षिताब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्ये,ति तच्चाप्यसत् । न तावज्ज्ञानं ब्रह्म-
प्राप्तिसाधनं सर्वाश्रमकर्मापेक्षमुपपद्यते । सर्वाश्रमकर्मणामानन्त्यात्प्रायेण तेषा-
मनुष्ठानाशक्तौ ज्ञानस्यैवासिद्ध्या ब्रह्मप्राप्तौ साधनभावमेव तदेतन्नोपेयात् । कृत-
कर्मणामपि केषाञ्चिद्यजिन्नाना ज्ञाने विद्वेषविशेष आलक्ष्यते । अकृतकर्मणाम-
प्यन्येषां ज्ञानोदयो निश्चीयते । न चैषां प्रकृतप्रतिबन्धप्राचीनानुष्ठानलक्षणो हे-
तुर्दर्शनीयः । तस्य हि परोक्षतया प्रत्यक्षानुभूतिलक्षणकर्माचरणालापानर्हत्वा-
त् । नो सल्लु कर्ममीमांसायाः सल्लियतकर्मस्वरूपज्ञानप्रदायित्वेऽपि केवलकर्मणा-
मलपास्थिरफलत्वज्ञानसन्धानानुष्ठानात् वास्तवी स्यात् । स्वस्या एवालपास्थिरफलत्वज्ञान-
ने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरेव स्वस्यां न स्यात् । न चोत्साहमञ्जवास्थास्थिरज्ञानदायि-

न्यर्थेऽनल्पस्थिरफलभावितात्मानः पुनरुत्साहशालिनो वर्तेरन् । न चाप्येवमनु-
ष्ठानवेलायामभावेऽप्यन्ते स चासावस्याः परिणाम- कर्ममीमांसाया इति मन्तव्यम् ।
अन्तिमपरिपाकस्यानिष्ठात्मन आदिमप्रवृत्त्यप्रयोजकत्वान् । न तदिदं ज्ञानं क-
र्ममीमांसावसेयं स्यात् । तस्मान्न “सैवापेक्षिता ब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्त-
व्या । सैत्र या त्वया निरुद्धेति निरस्ता सैवेत्यर्थः,, इतिश्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिको-
क्ती शब्दतोऽर्धतश्च प्रत्यारूपाते वेदितव्ये । अनृतेऽर्थेनृतप्रतिज्ञायास्तयोरतिर-
स्कारानर्हत्वात् ।

अथाप्यपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न सम्प-
त्स्यन्ते फलकरणेति कर्त्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्म-वरूपतत्फलतत्स्थि-
रत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीना दुरवबोधत्वादि,,ति श्रीभाष्यकृत्प्रत्यवतिष्ठते युक्त्या-
भासैः पुनः श्रुतप्रकाशिकाकारः । तदेतदपरे न क्षमन्ते तथा हि । मीमांसांश्र-
वणप्रयुक्ता एव नित्यानित्यवस्तुविवेकादय इति यदभ्युपेयं किं तत्तथाऽनभ्युपग-
च्छन्तो विवेकादीनेव नाप्नुयुराहोस्विदासादिता अप्यमी स्वरूपसाकल्ये वैकल्य-
लोलीमवनविभेददूषिता इति । नाद्यः । पूर्वोत्तरमीमांसयोस्सम्प्रत्यकृतश्रवणा-
नामपि शुकाचार्यपुरोगमानां जनिमात्रादेव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टय-
सम्पत्तेः परिपूर्णाया उपपत्तेः “शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः । दर्श-
यित्वा प्रमावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवदि,,त्यादिविशिष्टवचनेभ्यो भारतादिगतेभ्यस्तस्य
सिद्धत्वावगमात् । वामदेवस्य तु परमर्षे “गर्भ एव तु शयानो वामदेव एवमुवा-
चे,,ति श्रुत्या तत्सम्पत्तेरतिशयितत्वाच्च । नान्त्यः । प्राग्भवीयसंस्कारविशेष-
योनीनाममीमांसा विवेकादिस्वरूपसाकल्ये वैकल्यापादकसामग्रीगृहीतशङ्काया एव प्रा-
यशोऽनुदयात् । सत्यप्येवमुत्तरकालीनब्रह्ममीमांसाविचारणावशंवदकरणत्रयस-
म्प्रवृत्तेरनन्यनिष्ठाया अहानिः । हानिर्हन्तान्यथावृत्तावेवोत्तरकालम् । कृतमी-
मांसाश्रवणानामपि विजातीयसमाचारसमाकृष्टमानसानां नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्य-
नुत्पत्त्या भूयसामुपलम्भेनोभयतो व्यभिचारात् । एवञ्च विवेकाद्युदयं प्रति मी-
मांसाश्रवणत्वावच्छिन्नस्य हेतुता न सार्वत्रिकी । काचित्की किलासी न भावे-
नात्मीयेनाशेषानेवाधिकारिणोऽविशेषेण व्यापारयितुमीष्टे । न चासावधिकृतज-
नामासथीदोष एवेति वाच्यम् । अधिकृतमानवमतिवैचित्र्यमनुपमृद्य निजवात्स-
र्यं यमार्थयन्त्या ननु शास्त्रव्यक्त्या नियतानियतव्यवस्थावदधिकारिसमुद्धारहेतवे

नित्यानित्यवस्तुविवेकादय एवाञ्जनाऽभिप्रेयन्ते पूर्ववृत्ततया । न मनागपि क-
 र्मस्वरूपतदल्पास्थिरफलत्वज्ञाने । तयोस्तावत्तावत्येव रूपे पर्यवसानात् । न हि
 फलकरणादिविशेषनिश्चयमृते कर्मस्वरूपादीनां दुरवबोधत्वमैकान्तिकम् । मानैक-
 मितेऽर्धे प्रमातृसन्देहसम्भवेऽपि मेयतत्त्वव्यवस्थानस्यानपायात् । यद्यप्यलोक-
 सिद्धार्थावगतिहेतव एव प्रवृत्तिः शास्त्रस्येप्यते तथाऽपि लौकिकालौकिकमतिवि-
 भेदाकलिताभिवेयप्रतिनियतपूर्वापर्यसन्धारणामुपजीव्योपनीवकमात्रपरिग्रहप्रसादशा-
 ल्दिनीयमन्दिग्वाविपर्यस्तप्रयोगकलिनीमुपादत्ते सौत्रो नन्वयशब्दः साटोपम् । न
 ह्यायुर्वेदस्याधीतिमृतेऽप्यौपधेसवेननात्मनो जाड्यं प्रतिहन्यामिति विवेकादयो हि
 रुग्णस्य स्वस्वेतरानुभूत्यारूढा अपहोतुं पार्यन्ते । न वा तेनोत्तरकालं परिपाल-
 यिष्यमाणपट्यादिविशेषा “आरोग्यकामः पथ्यमश्रीयादि”ति शास्त्रमश्रुतवताऽप्य-
 मान्या वा अनिष्टजननाः मुस्यात्मागिरमिप्रेयन्ते । नो खल्वशनायापिपासाभ्या-
 माह्वितात्मानो हन्तार्थकगणाः प्रसविष्याद्युपदेशमन्तराऽप्यान्सैवाम्युदिताभ्य-
 वहारादिगोचरविवेकादिमन्तो विगर्हन्ते कौटुम्बिकैर्वा खेडकसस्त्रिभिः । न हि श्रीका-
 मैः क्लिष्टवणिङ्मानवैर्नान्याद्यधिभिर्वा कृषीवटैरास्मेच्छामिरेव वाणिज्यकृप्यादौ
 विवेकादीन्स्वकार्यक्षमोश्च पूर्वभाविनो निजनिबन्धश्रवणादिना विनाऽप्यर्जयन्तः स्वे-
 तिकर्त्तव्यतां कृतार्थयन्तश्चापवादादिपराहताः स्युर्जगत्यां जातु चित् । तपाचा-
 शेषविषा एवोद्यमिनो निजोद्यमनसञ्चालनानुकूटविवेकादीनाम धीनैकस्थानीयान्पू-
 र्वभाविनः समुपाददानाः पुनरङ्कुरपलाशफलस्थानीयानुत्तरभाविनस्तानव्यग्रं भाव-
 येयुरिति स्थिते प्रकृते वेदान्ताधिकाराधिकृताः स्वप्रवृत्तिसम्पिपादयिपाममुज्जायक-
 नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसावनचतुष्टयमनपाद्युपादायोक्तयोग्यताकमात्मसाक्षात्का-
 रनिस्सीमसामुज्यफलपर्यन्तं तावद्ब्रह्मविद्यामर्धयेयुर्यधार्थम् । नेदरे कदाचिद्वा
 कपञ्चिदेतत्सावनचतुष्टयवैकल्पहता बत मन्दात्मान इत्यनवद्यम् । सति चैत्र “मस्मि-
 ञ्चतुष्टये सिद्धे ब्रह्मविचारः ब्रह्मविचारत्तरिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादतः पश्चाद्भा-
 विनः पूर्ववृत्तत्वमनुपपन्नमि”स्युक्तिः श्रुतप्रकाशिकायां प्रस्युक्ता वेदितव्या । उपा-
 योपेयमावाभ्युपेतयोर्वस्तुनोरितरेतराश्रयत्वस्यात्यन्तमनुपपत्त्या पूर्ववृत्तसाधनचतुष्ट-
 यसम्पत्तिनिगृहीतकरणत्रयाः कल्पान्ते वा नाधिकोपरन्द्ब्रह्मविद्यापामिति सुप्रसि-
 द्धोऽयं वैदिकः पन्थाः ।

यत्तु “साङ्गाध्ययनजापातप्रतीतिरिहामूत्रकृत्तमोगविरागमुमुक्षुस्वयोरहेतुर्नित्या-

नित्यवस्तुविपर्ययप्रतीतिरि, तद्युक्तं तदयुक्तम् । साङ्गाध्ययनजापातप्रतीतेः शाब्द-
तया 'दशमस्त्वमसी' ति वाक्यजन्यज्ञानवत्प्रत्यक्षप्रमाविशेषहेतुत्वेन ततो विपर्यय-
प्रतीतिरतितरामनुपपत्तेः । यद्यापातप्रतीतेः कार्यकारिता न स्यात्प्रतीतिरेव सा नो-
दीयात्तार्हं । उदयमासादयन्ती तु सा स्वकार्यनिर्वाहायैव प्रभवेन्न मनात्वा ततो वि-
रामहेतवे तूष्णीम्भावाय वा । आपातप्रतीतिरपि प्रतीतिरेव । सा हि निरूढप्रतीतेः
पूर्वाकारा गमयत्येवोत्तरां दशामविसदृशीम् । न तद्यापातप्रतीतिरुभयभागाविचार-
साधारणी । उत्तरभागाविचारणाया एवेह प्रकृतत्वात् । न वा समुदितविवेकादिम-
न्तः कर्मतत्त्वं बुभुत्सन्ते । विवेकादीनाममीपान्तु ब्रह्मतत्त्वैकबुभुत्साप्रयुक्तप्रसूतिम-
त्वात् । न तावदुत्तरकाण्डाधिकारिणः पूर्वकाण्डमर्वाचीनं कटाक्षेणापि वीक्षन्ते ।
इतरथा सर्वस्य सर्वत्रातीते वस्तुनि निष्पीडनात्मनि प्रवृत्त्यनुवृत्त्यापत्तेः । जन्मनि
वर्त्तमाने वा व्यतीते समनुष्ठितवेदार्थानां नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्युदयस्यावश्यंभा-
वित्वाच्च । अनध्ययनविधिवश्यो ऽपि पुरुषविशेषो विना शास्त्रमुत्पन्नविवेको ऽनुभू-
यमानो न पार्यते निवारयितुम् । शास्त्रान्तरजन्यो नित्यानित्यविवेको वेदान्तविरु-
द्धो ऽत्र प्रकृत इति केन तुम्यमम्यधायि । अप्रकृतमपार्थमेवोपादाय रोदिष्यन्व-
र्थमत्युच्चैः । "आत्मन्येवात्मानं पश्येदि" ति श्रुतिरुपासनाङ्गतया शमदमादीन्नो-
पदिशति । किं तर्हि ज्ञानाङ्गतयैवाभिप्रायात् । न ह्युपासनाद्युत्थितसद्भावा नाम
शमादयं उपासनायामङ्गभावमापद्यन्ते । न हि प्राग्भवीयानुष्ठानलभ्याः शमादयश्च-
र्वितर्चवर्णनीत्योपर्युपरि श्रवणसरणिमपेक्षन्ते । " बहुशास्त्रकथा कन्या रोमन्येन
वृथैव किम् । "अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुने ज्योतिरान्तरमि" ति निदिध्यासनैकसन्नि-
ष्टां बोधयन्त्या हनूमन्तं वाचो जानकीजानेः सम्प्रत्ययात् । "प्रशान्तचित्ताये" त्या-
द्या श्रुतयो मननोत्तरकालीनपरिपाकातिशयमेवाभिष्टुवन्ति निष्कृष्टदृष्ट्या । "अवाप्त-
नत्वात्सततं यदा न मनुते मनः । भमनस्तात्सदोदेतिपरमोपशमप्रदे" त्यूचो मुक्ति-
काया आधिगमात् । "प्रशान्तचित्ताय शमान्विताये" ति विशिष्टलक्षणवन्तं ताव-
त्पुरुषमुपदिदेश ब्रह्मविद्यामिति मन्यमानस्त्वं प्रागपि मीमांसाश्रवणादास्तित्व निश्चि-
नुयांः शमदमादीनाम् । पूर्वकाण्डविचारादेवैतदिति मन्यसे तदा तत्काण्डप्रतिपा-
द्यात्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्याणां किल शमादिसाक्षात्प्रसूत्यहेतूनां स्वमावं विभावयेः ।
इतिहासपुराणादिभ्यो ऽपि ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यार्थविचारणाशालिभ्यो नित्यानित्यवि-
वेकादयो यत्र कुत्र वा भवन्तः फलनो ऽविशेषात्तत्र विरोत्स्यन्ते । न हि तावता नार-

भ्रमीयता ब्रह्मविचारस्योपजायते । नो खलु मुरधुन्याः पिपासुरन्तराले सलिलं-
 हि पिबन्सरोवरस्य पिपासामात्मनो नोपशमयेदुपशान्ततृपो वा गर्हापदं काचिदुच्य-
 ते । यदुक्तं “मितिहासपुराणयोरपि संशयविपर्ययबाहुल्यादेव नित्यानित्यविवेको
 ऽपि तत्र दुःसम्पाद इति न साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तमिति” तदुक्तम् ।
 साधनचतुष्टयस्यापूर्ववृत्तत्वे इतिहासपुराणयोर्नित्यानित्यवस्तुविवेकः संशयविपर्ययसम्-
 लक्षश्च दुःसम्पादो न तन्नम् । संशयविपर्ययसपराभूतमानसानां मीमांसायामपि तादव-
 स्थ्यात् । अत एव श्रवणे तस्याः प्रवृत्ता अपि निवृत्ता वा दृश्यन्ते मूरिशः । प्राग-
 पि विनिवृत्तसंशयविपर्ययासा दाढ्यायैव प्रतिपत्तेर्वर्त्तमानास्तत्रोद्दीक्ष्यन्ते । दृढा हि
 दृढतरा दृढतरा हि दृढतमा भवन्तो निजार्थेष्वध्वानमेतमेवोपाददते । एष्वन्धाम्य-
 र्हितमीमांसाश्रवणादावुपायभूतेचतस्तसाधानलक्षणशमादेरम्यर्हिततरतया प्रागेव नूनं
 ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयसम्पत्तेरभ्युपेयतोपनमते । एतेन “तस्मात्कर्मब्रह्मविचा-
 रानन्तरभावी नित्यानित्यवस्तुविवेक ” इति श्रुतप्रकाशिकालेखावली निर्युक्तिका-
 ऽथ निर्माणा प्रत्याख्याता वेदितव्या । एवमुपपत्तिमिरुपमार्दिते सत्यास्मिन्नर्थे श्रुति-
 मपि प्रमाणयामः । यथा चास्त्रायते । “मुमुक्षवः पुरुषाः साधनचतुष्टयसम्पत्ताः
 श्रद्धावन्तं सत्कुलभवञ्श्रोत्रियं शास्त्रवत्सलं गुणवन्तमकुटिलं सर्वभूतहिते रतं दया-
 समुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपसङ्गम्योपहारपाणयो ऽष्टोत्तरशतोपनिषदो विधिवदधीत्य श्रव-
 णमननानिदिध्यासनानि नैरन्तेर्यण कृत्वा प्रारब्धक्षयाद्देहप्रयमङ्गं प्राप्योपाधिनि-
 र्मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णता विदेहमुक्तिः सैव कैवल्यमुक्तिरिति” स्युपनिषदि मुक्ति-
 कायाम् । अष्टोत्तरशतोपनिषदध्ययनोद्दिष्टगुरूपसत्तिस्वावाच्छिन्नं प्रत्येव साधनचतु-
 ष्टयसम्पत्सम्पन्नानां नाम पुरुषाणां विहितत्वे मुमुक्षुणां तदर्थः श्रवणादिलक्षणब्रह्म-
 जिज्ञासायां साधनचतुष्टयसम्पद्विहीनाः सुतरामेव नाधीक्रियन्त इति कैमुत्येन ग-
 भ्यत इत्येतदुक्तं भवति । “इतश्चाधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां षरिष्ठां सदा साङ्गिः सेव्य-
 मानां निगूढां यया ऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वानि, तिकै-
 वर्योपनिषदारम्भवाक्यगविशेषणैर्वा साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्जिज्ञासापूर्वभावित्वमध्य-
 वस्यामो यत एतदर्थनिर्वाहकवाक्यगणा अष्टोत्तरशतोपनिषत्सु तदुपबृंहणरूपेतिहा-
 सपुराणयोरुज्जृम्भन्ते ।

यदपि सुदर्शनेन “यत्तु नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्मानित्यस्य धर्मिणो
 नित्यत्वं सत्यत्वं तत एवोपादेयत्वमनित्यस्य धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वं तत एव हेय-

त्वमित्येवं नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणाञ्च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः इति-
 श्रीशास्त्रातिमिश्राणां विवरणतात्पर्यगन्धमप्यबुद्धवता “अनित्यस्य तावदसत्यत्वं
 वक्ष्यमाणप्रकारेण निरस्तं वेदितव्यं यन्नित्यं तदुपादेयं यदनित्यं तद्धेयमित्युभयम-
 प्यनुपपन्नमित्यादि” प्रजल्पितं तदपि शिष्ययितव्यम् । वस्तु वेत्ति तावाच्चेत्यत्वस-
 त्वस्योपादेयत्वानि पुनरनित्यत्वासत्यत्वहेयत्वानि । न पुनर्वेत्ति निरूपणममीपामी-
 पद्वा । यथानित्यस्यासत्यत्वामावो भाव्येत तर्हि नित्यस्य सत्यत्वामावो ऽपि तन्न्या
 यादेव त आपतेत् । नित्यानित्ययोरुपादेयताऽनुपादेयते यदि यथाक्रमं न स्यातां
 तदा को नु स्रष्टातिशयः स्याद्धर्मिणोरितरेतरप्रत्यनीकभूतयोः । न तावत्सुखदुः-
 खनिवृत्तितत्साधनतदुपयोगिनामवोपादेयत्वबुद्धिदर्शनमथ तद्यतिरिक्तस्यैवानुपादे-
 यतानुद्धिदर्शनमित्यतद्वा ऽत्र हेतुप्रदर्शनमस्ति साध्यासिद्धिजननम् । नित्यं नहि
 दुःस्वरूपं दुःखनिमित्तं वा स्यात् । अनित्याद्वैरूप्यविलोपापत्तेः । अनुभयं चेन्नवे-
 द्याद्यतैवाञ्जस्येन । नह्यनित्यं वस्तु सुखरूपं वा सुखनिमित्तमुपजायेत जातु चिदि-
 त्युपादेयतायां तस्य को ऽवकाशः । न वा निरूपकस्य स्वलक्षणशालिनो ऽनित्ये-
 निहीनमुखाभासादत्यन्तदुःखसाध्यत्वदुःखोदकत्वस्यैव स्वाभाव्यादुपादेयतानुद्धि-
 वस्तिवी स्यात् । नात्र क्षीरौदनलाभात्कणः सन्त्यज्यत इतीदमुदाहार्यं प्रकृ-
 ष्टमुखान्तरदर्शनाय । साध्यसाधनभूतयोरेतयोः सुखाभासतालक्षण-
 स्वात्मसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वविरहात् । न वाऽत्यन्तदुःखसाध्यत्वस्यान्धकूपपति-
 ता वराटिका तदुद्धरणकेशस्य तल्लामसुखातिशायित्वात्त्यज्यत इत्युदाहरणं भवे-
 बुचितम् । आदिमध्यावसानेषु क्लेशप्रदानैकस्वभावायाः कामं वराटिकायाः स्व-
 कार्यवेलायामपि व्यसनप्रदानस्वभावभागिताया अनुज्झनात् । नापि दुःखोदक-
 त्वस्य विषमिश्रमन्त्रं मरणमयादित्युदाहृतिर्वा वास्तवी । अत्रेऽपि वाऽसङ्कीर्ण-
 ऽन्नप्रपवत्वान्नजीवनत्ववदन्नप्रलयत्वस्यापि प्रजानां स्वारसिकत्वात् “दहमन्नमन्नमद-
 न्तमन्नी”ति मन्त्रवर्णेन हि संहर्तृत्वलक्षणोपल्लवाद्यव्यनिष्टस्यैव निहितत्वात् । न
 च “स्वक्चन्दनादि तु ततः प्रकृष्टसुखलाभादाद्यन्तयोस्तीन्द्रदुःखानुबन्धामावाच
 परिमितमप्युपादीयते तस्मादनित्यस्य, हेयत्वं नानित्यत्वमात्रप्रयुक्तमि, ति साम्प्र-
 तम् । न तावत्स्वक्चन्दनवनितादैः प्रकृष्टसुखलाभभावितात्मानः पृथग्जनेभ्यो
 वस्तुस्थित्याऽतिशेरेते । आगमापायिनाममीपामनित्यत्वेन हेयत्वस्यैवोपादिष्टत्वा-
 ङ्गवता हि गीतासु । प्राक्तु स्वक्चन्दनाद्यवगतेरवगत्यभाव एवानुभविकः सम-

नन्तर ध्वंसप्रतियोगितासहभाव्यन्तराल एवोन्मिषंश्चानुन्मेषप्रत्ययमाधत्त इति की
 न्वन्न प्रधासो निश्वासैकवासनासम्भिलितात्मनाममीषा सूरिमत्या । वस्तुतस्त्वा
 न्तरा खल्वमी भावा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्य-
 त्तिरिक्ताः क्षणमात्रमध्यक्षमीक्ष्यमाणाश्च देशकालव्यसनादिभेदमिन्नमित्तत्राहुल्य-
 मुपादाय विनश्यदवस्यावन्तो नैरात्म्यमेवात्मनामुद्योतयन्त्यत्युच्चैरिति विश्वजनीन-
 म् । सति चैवमनित्यत्वमात्रप्रयुक्ते हेयत्वे नानित्यत्वमात्रप्रयुक्त तदेतदित्युक्ति
 रचोषोऽज्जम्भितैव । न वयं तु स्वात्मभिन्नसुखरूपत्वं नित्यत्वस्य वदामः । सुख-
 स्य हि विषयविषयिसन्वन्धजनितस्य च लौकिकस्यैव प्रतियोगिनो दुःखस्यापेक्ष-
 णात् । तत्सम्बन्धातीतस्य तु स्वरूपभूतस्यैवानन्दो ब्रह्मेति व्यजनादि,,त्या
 न्नायमौलिमन्दारसुमन सौगन्ध्याभिषिक्तस्य विवक्षितत्वेन नोक्तदुःशङ्काकलङ्कावका-
 श । न हि “नित्यस्य दुःखात्मभिन्नसुखरूपत्वं किं व्याप्त्याऽवगम्यते उत
 शास्त्रादिति विकल्प्य नित्यस्य कालादे सुखरूपत्वाददर्शनादि,,ति हेतुप्रदर्शनेन
 सिद्ध्यत्यात्मनो मनोरथः । “आत्मन आकाश सम्भूत,, इत्यादिश्रुत्याऽनित्यत्व-
 स्यैव कालादेरस्माभिरभ्युपगमाद्यावद्विकारन्तु “विभागो लोकवदि,,ति न्यायाच्च ।
 नैयायिका-प्रत्येवैव रूपे तदा तत्रैव क्षीरौदनलाभात्कण सन्त्यज्यत इत्याद्युदाहर
 णाभाष्यग्रहगृहीतशाब्दिनस्तेषामभ्युपगमस्यावैदिकस्य भगवद्विर्भाष्यादौ सुशिक्षि
 तत्वात् । न हि पुनः“नित्यस्यात्मनो दुःखात्मभिन्नसुखरूपत्वाददर्शनाच्च आत्म
 नो हि दुःखमुपलभ्यतेऽहं दुःखीति,, कथनमुपपद्यते । सुखादेरन्त करणधर्मस्या
 त्मन्यनुपपत्तेः । अहमित्यनाधितप्रतीतेर्विषयतयाऽऽत्मनो ममेत्यन्यादृशप्रतीते-
 र्गोचरतया च दुःखादेरुपपत्त्या विविक्तता तयोरभ्यवसातव्या । ममायं गज
 इति वन्ममेदं दुःखमित्येवम् । न चाहं दुःखमस्मीत्यात्मतया दुःख कश्चित्प्रत्येति
 मानव । एवञ्च ममतागोचराणा तावत्करितुरगादीना निर्ममत्वदशाया स्वस्वा
 मिभावो वा सम्बन्धो विश्लिष्यत्येवमेव तत्सामान्यात्सुखादितम्बन्धेऽपि सन्निधत्-
 साधनसाक्षि-धमहिन्ना निःशेषमपयातवति नाहं दुःखीति प्रत्ययानुवृत्तिरुपपद्येत ।
 दुःखादयो नैवात्मगुणतया परिगणिताः कथं तस्माद्वियुज्येरनित्युच्येताश्रित्या
 भ्युपगमं काणादाना तदाऽप्यात्मातिरिक्ततायास्त एते नातिवर्तन्ते तत्राप्यात्मनो
 दुःखमित्येव न मनागपि दुःखमात्मेति । एतस्मादेव पराकृतमायत्वाद्गुण शास्त्रा
 दिति कल्पान्तरमकिञ्चित्करम् । तत्रापि वेदाद्वेदजन्य किमापातज्ञानमुत प्रमि-

तिरूपमिति मतिकौशलं दर्शयसि श्लाघनीयप्रज्ञो देवानाम्प्रियः । इदमादौ वि-
नानीयाः सद्गुणानफलीभूतसाधनचतुष्टयसम्पत्तावुक्तगत्या निह्वस्तपूर्ववृत्तस्य नि-
रवकाश एवेति । निह्नुपे यदि सहसा तर्हि कर्मब्रह्ममीमांसयोर्वृत्तवर्तिप्यमाण-
योर्भावलवं बोधनीयमानातिशयप्रकारपर्याप्तयोर्निर्वघ्नास्यत्यर्थम् । पूर्ववृत्तसाधन-
चतुष्टयलक्षणफलानाश्वासादेव कर्मतत्त्ववैनाशको भवन्नापद्यसे यावत्तत्त्ववैनाशिकसेना-
नीर्निर्विशङ्कम् । न हि नित्यं वा सुखमुपादेयश्रेण्यां प्रवेशं प्राप्नोति । अहेया-
नुपादेयात्मयाथात्म्यभूतत्वात्तस्यास्य सप्रमाणम् । न खल्वनिशमेव सुखं भृशम-
नित्यमर्थयमानेन पुनर्नित्यनिरन्तरसुखसाधनानुष्ठानपराङ्मुखेन शिवालापैरेवालाप-
वता भवितव्यं कृताकृतप्रक्रियासङ्करीकरणयोजनावता नूनं भवता । न हि नि-
त्यानित्यफलविवेकमजानानं त्वां नित्यफलोपादिस्साप्रवचनमण्वप्युपकुर्यात् । न हि
बुद्धिविषयतामनापन्नश्चासन्निधीयमानोऽर्थः साधनभावमापद्यते कस्मिंश्चित् । त-
स्मान्निर्वर्णितरीत्या साधनचतुष्टयसम्पत्तेरेव पूर्ववृत्तत्वमशेषमानावलीसङ्कल्पमा-
स्थाय प्रवर्त्तते ब्रह्मजिज्ञासेति स्थिते श्रीमति वाचस्पतिमिश्रव्याख्याने नन्वशेषगु-
णनिवहमहाधामनि पुनरपारप्रज्ञामरे वताक्षरदरिद्रैरविज्ञाते विज्ञप्रशासनप्रहाररश्मि-
भिरात्मानं पावयस्व चान्योन्याश्रयादिदूषणमतिकर्दमादस्थाने विक्रान्तादस्वरूपस-
न्धानसम्भ्रान्ताच्च विरमेति कृतमलीकालापचाहुल्येन ॥

॥ इति कर्मविचारार्देर्ब्रह्मजिज्ञासापूर्ववृत्तत्वतिरस्कारपुरस्सरं

साधनचतुष्टयसम्पत्तेरेव तज्जिज्ञासापूर्ववृत्तित्वसंसिद्धिः ॥

अर्थाद्वैते स्वगोचररहस्यविज्ञानव्यक्तीकरणकृतगरिमाणमात्मनो भावयन्नतित-
रामुदितार्थक्रीत्तनाभासशेषत “यैषां साधनत्वञ्च विनियोगवसेयं विनियोगश्च
श्रुतिलिङ्गादिभ्यः स च तार्त्तीय” इत्यादिकं ब्रुवँश्च “यदप्याहुरशेषविशेषप्रत्यनी-
कं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थस्तदतिरेके नानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादिसर्वं त-
स्मिन्नेव परिकल्पितामित्युपक्रम्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीय-
मित्याद्याम्नायादिवचोनिचयमुदाहरन्नुक्तार्थे मिथ्यात्वम् “ मिथ्यात्वं नाम प्र-
तीयमानत्वपूर्वकयथावास्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा रज्ज्वाद्याधिष्ठानं सर्पादेः ।
“दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनमि” त्येवं निराह रामानुजस्तैत्रयम् । विनियोज्यविनि-
योजकादिभेदभिन्नक्रियाकलापफलात्मनां तावच्छमादीनामसन्दिग्धस्वरूपातिशयशा-
लिनां विनियोगादिगोचरचिन्ताया अप्रयोजकत्वादन्याय्यत्वाच्च । स्वस्य च देहे-

न्द्रियादिरहन्ताममताभाप्रप्रयुक्तकर्मावेशभूतवेशदूषितचेतस्कता हन्त न परमपार्थसन्तानजननी ब्रह्मविचारपरिवाप्तनामुदितार्थनिर्वापिकामाधातुमीडे । अत एव “भेदवासनाननकत्वेनैक्यज्ञानविरोधस्तु पृथगात्मानमिति पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वश्रुत्या परिहृतः । अयं विरोधो वक्ष्यमाणवस्तुसामर्थ्यान्तरगतश्च मोक्षस्य सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपतायाः अपञ्चमिध्यात्वोपपादनसापेक्षत्वादिक्यज्ञानस्योपायत्वेऽपि कर्मणामदृष्टद्वारेणोपयोगादानिरोधः । अप्रमाणत्वं किं “क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इत्यादिसन्निहितविनियोजकप्रमाणदर्शनात्परिहृतं विविदिपार्थचित्तशुद्ध्युपयोगस्तु वेदनोत्पत्त्युपयुक्तमनोर्नैर्मस्यहेतुत्वोपपादनेन विविदिपार्थत्वेऽपि तस्याहरहरूपत्येषोपपादनेन च प्रत्युक्त” इत्यादि व्यञ्जिते च श्रुतप्रकाशिकाकारेण तदेतदस्ति पराभूतं तथा हि । न ह्यसौ “पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मन्वा जुष्टस्तत्स्तेनामृतत्वमेतीति” श्रुतिः श्वेताश्वतराणां पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायतां ब्रूते । अपि तु सुरनरतिर्यगादिभेदभिन्नानानायोग्यवच्छेदेन जन्मनरामरणप्रबन्धलक्षणनिष्ठहेतुतामेवामिधत्ते । संसरतामशेषाणामस्यैवांसंशयं प्रत्यासन्नत्वात् । एष हि मन्त्रवर्णस्यार्थः । आत्मानं जीवं प्रेरितारश्चेत्परं पूयग्भेदेन मन्वा ज्ञात्वा अन्यो ऽसावन्यो ऽहमस्मीति जीवेश्वरभेददर्शनेन संसारे परिवर्तत इत्यर्थः । तर्हि को ऽयमभ्युपायो मुक्तेरिति चिन्तायामात्मैकत्वविज्ञानमेवं तमेतमाह । जुष्टः सेवितः तेनेश्वरेण चित्तदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना ऽहं ब्रह्मास्मीति समाधानं विधायेत्यर्थः । तेन तादृशपेश्वरसेवनेनामृतत्वमेति लभते । यस्तु पूर्णानन्दब्रह्मात्मनात्मानभुवगच्छति स मुच्यते । यस्तु परमात्मनो ऽन्यतया ऽऽत्मानं जानाति स एष बन्धनभागभवति । यथा च वाजसनेयिनःसमामनन्ति “य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यो ऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामि” ति । स्मरन्ति च “पश्यत्यात्मानमन्यन्तु यावद्वै परमात्मनः । तावत्समूह्यते जन्तुर्मोहितो निजकर्मणा । सङ्क्षीणाशेषकर्मात्तु परं ब्रह्म प्रपश्यति । अभेदेनात्मनः शुद्धं शुद्धत्वादक्षयो भवेदि” ति कृष्णद्वैपायनाचार्यो विष्णुधर्मादौ । मन्त्रवर्णान्तरञ्च तत्रैव “भोक्तामोक्षं प्रेरितारञ्च मन्वा । सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदि” ति व्यवहारकालीनमोक्तृमोक्ष्यान्तर्यामिभेदमिन्नप्रबन्धप्रविष्टापनादेव ज्ञानेन त्रिविधमप्येतास्त्रिविधोपब्रह्मात्मानं जानीषादित्यादिशस्यत्तितराम् ।

यथोक्तं "त्यक्त्वा सर्वविकल्पांश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः । कृत्वा शान्तो मवेद्योगी
 दग्धेन इवानल" इति कावपेयगीतायाम् । न ह्यसौ "क्रियावानेप ब्रह्मविदां व-
 रिष्ठ,, इति मुण्डकश्रुतिर्वा लालसां ते कचिदपि पूरयेत् । ज्ञानध्यानवैराग्या-
 दिल्क्षणाक्रियातिरिक्तक्रियाया एवात्र विवक्षणात् । "आत्मक्रीड आत्मरति" रि-
 त्यव्यवहितपूर्वविशेषणाभ्यामस्यैवार्थस्य सम्प्रधारणात् । आत्मन्येव क्रीडा क्री-
 डनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । आत्मन्येव रती रमणं प्रीति-
 र्थस्य स आत्मरतिः । साधनसापेक्षा प्रीतिः क्रीडा । तन्निरपेक्षा तु सा रति-
 रिति तयोर्विवेकः । तथैव क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं
 क्रियावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुषर्थ-
 योरन्यतरोऽतिरिच्यते । न हीहाग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मोपासनयोः समुच्चयार्थतोप-
 पद्यते । "एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ,, इत्युत्तरविशेषणेन मुख्यार्थाभिधायिना विरो-
 धात् । न तावद्ब्राह्मक्रीडो भवितुमात्मरतिः क्षमते । कश्चिदेव ब्रह्मविदां म-
 हानुभावो बाह्यक्रियाविनिवृत्तो भवति ह्यात्मक्रीडः । बाह्यक्रियाऽऽत्मक्रीडयोरि-
 तरेतरविरोधात् । न हि तावत्प्रकाशतिमिरयोर्युगपदेकत्रावस्थानं युज्यते । तस्मा-
 दङ्गजनसङ्केतितमेवेदं ज्ञानकर्मसमुच्चयसङ्कीर्तनम् । "अन्यावाचो विमुञ्चय । न
 कर्मणा न प्रजया । सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा,, इत्याद्याः श्रुतयोऽप्र वि-
 ज्ञातव्याः । तदिदमुच्यते अयमेवेह क्रियावान् यो हि ज्ञानध्यानादिक्रियावान-
 सग्निमन्त्रार्थमर्यादः परिघाद् सम्प्रयेन । य एवं विशेषणो नातिवाद्यान्मक्रीड आ-
 त्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः सर्वब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः । "सत्येन
 लभ्यस्तपसा ह्येप आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्यो-
 त्तिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा,, इत्युत्तरविशेषणम्योऽपि कर्मणः
 सम्बन्धासम्भवात् । न हि निवृत्तिप्रधानानि सम्यग्ज्ञानसहकारिसाधनानि कर्म-
 मिर्वा कर्मिभिः संयुज्यन्ते । सत्येन मृषामापणत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः । अपि
 च तपसा मनःसमाधानलक्षणेन "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्येकाग्र्यं परमं तपः । त-
 ष्ज्यायः सर्वधर्मोभ्यः स धर्मः पर उच्यते,, इति स्मरणात् । इदमेवेह प्रकृतम् ।
 आत्मदर्शनाभिमुखीभावात् । परमं साधनं तप एवोक्तविशेषणं नेतरच्छान्द्राय-
 णादि । सम्यग्ज्ञानेन यथामूलात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण उपस्यसंयमलक्षणसमाधा-
 रानिश्चयेन । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति नि-

त्यशब्दः सर्वत्रैवान्तरदीपिकान्यायेनानुपक्तव्यः । को नु खल्वत्मा य एतैः सा-
धनैः प्राप्तव्य इत्युच्यते । अन्तः शरीरे शरीरमध्ये पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्प-
यो रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यं आत्मानं पश्यन्ति साक्षात्कृन्ति यतयो यतनशी-
लाः पारहंस्यलक्षणपारिवाज्यालङ्कृता न तु जातु कुटीचरवहूदकहंसाख्याः ।
तेषां बहुतरमेदवात्मनासमुपस्थाप्यार्वाचीनप्रज्ञामात्रपर्याप्तमानसत्वात् । क्षीणदो-
षाः प्रविनष्टक्रोधादिवेतोमलाः । सोऽयमात्मा नित्यमेव सत्यादिसाधनैः साधन-
चतुष्टयसम्पत्सम्पन्नैः सन्न्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थो न कादाचित्कैः सत्यादिभिः प्रा-
प्यते । न काचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ।
इत्येव मन्त्रार्थः ॥

यस्तु “अशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैवे,,ति वाक्यकुशौ ब्रह्मविशेषण-
तया प्रायुञ्जि ‘प्रत्यनीकपदं’ तन्नोपपन्नम् । “अनीकं यक्षसेनयोरि,,ति हला-
युधकोषादन्यतरार्थविषयलक्षणाभिधेयमेदस्य प्रतीत्युपसर्गसामर्थ्यबलव्यस्यानप-
ह्वार्हसत्तामात्रगोचरताया महिम्ना किलाखण्डार्थप्रज्ञागमस्तीनामञ्जसैवानस्तिता-
प्रत्ययसन्तानसाक्षिकावगतिप्रत्यापस्या सिद्धवद्भावावमोधिप्रत्यनीकपदप्रयोगायोगा-
त् । न चैव तवाम्युपगमप्रतीतोऽप्यर्थस्तादृश्रूपेणैव प्रयोक्तव्यो मयापीति पार्यते
नियन्तुम् । प्रक्रियाया ननु मदीयायाः प्रतिपिपादयिषोर्विधान्तरेण वस्तुसाम्पि-
पादाधिपाया अनुबदनप्रतिबदनादिसमयातिलङ्घननिहतत्वात् । न चापि निरस-
नीयपूर्वरूपदर्शितयेदमदर्शं सम्प्रत्यपि मयैवमिति वा सङ्गच्छते । निरसनप्रति-
निरसनादिव्यापारधाराया अविश्रान्तया विश्रमणीयमास्माकीन एवानुपद्रुते वस्तुनि
श्रद्धामापाद्य त्वया विश्रामममीप्सता यतः । एतेन “तत्प्रत्यनीकं स्वज्ञानेनैव निव-
र्त्तकं शुक्तिरिव रजतस्येत्यर्थ,, इति विवरणं वा मूलान्वकारानुविधायिश्रुतप्रकाशि-
कायामपाकृतं वेदितव्यम् । न च नानाध्यासा नानाऽधिष्ठानका दृष्टास्त-
त्कथमेकाधिष्ठानकत्वमिति विरोधं स्वयंप्रकाशवस्तुनोऽधिष्ठानत्वविरोधञ्च स्फोरय-
त्येवकार इति वा विवरणमुपादेयम् । परपक्षानुवादे स्वकृतास्तानुकारिशब्दार्थयोः
सन्निवेशस्य मूलकारवृत्तिकारयोरनुपादेयैकवचननाम्नाहितत्वात् । सिद्धान्ते समुदा-
हृतश्रुतिस्मृत्यादिवचनानामिहोदाहरणचेष्टितमात्मनस्तदर्थरहस्यवेषुत्त्वामिमानाऽवेद-
नपरमपि प्रत्यक्षसमीक्षयाऽध्यवसीयमानं तयोः सिद्धान्तसञ्चालनवेलायामेवाग्रे
प्रायेणापाकरिष्यते ॥

यथापि “मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथाऽवस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्व-

११२ रामानुजा-
नूदितमिथ्यात्वल-
क्षणनिरस्कारः ।
पज्ञाननिवर्त्ये
यमुपपत्तेः ।
चित्तासि ते
अनारूढानामपि
दूषणानां
मतिमत्तरमानवकलनासमाक-
लितानामपहरणस्यात्र सम्प्रतिष्ठितशोचिष्केशरोचिःपुञ्जसंप्रयुक्तस्य सदा सन्नद्ध-
त्वात् । दोषा हि ते अतिव्याप्यव्याप्यसम्भवान्योऽन्याश्रयात्माश्रयचक्रकाद-
योऽनुसन्धातव्याः । गलिताशेषदोषविशेषस्थानमिदमत्यल्पमेवात्तमवत्पूर्वाचार्यक-
र्तृकं लक्षणमस्मत्सकाशाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रात्मकमवगत्य भवतु तावन्मातिमान्वा
भवान् । दर्शितदूषणार्धव्यग्रीकरणाय मानविषययावद्विषयविशिष्टरूपापहारित्वं
ज्ञाननिवर्त्यत्वशरीरे विनिवेशनीयम् । परिशिष्टदूषणार्द्धस्याप्यपाकरणाय परि-
निष्पन्नार्थत्वमपि तत्रैव विशेषणं देयम् । यावद्विषये मानविषयत्वञ्च आत्म-
निष्ठविशिष्टसत्ताविरूपसत्ताकत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च सत्तायां सार्वकालिकाविरूप-
स्वरूपप्रत्ययधारासमायत्तानियत्ताकविभूतिमत्वसम्बन्धेन । सत्तायां पुनर्वैरूप्यञ्च
स्थोपनीव्यसमुदितसत्तासमाधानाधीननिर्वाह्यप्रक्रियासमशीलित्वसम्बन्धेन । अर्थे
परिनिष्पन्नत्वञ्च सर्वत्राम्यस्यमानप्रातिपदिकानतिरेकित्वसम्बन्धेन । अम्यासे पुनः
सार्वत्रिकता च ज्ञेयनिचयगोचरमत्तासमारोहविहारपरिचायकतासम्बन्धेन । स-
त्तायां पुनर्ज्ञेयनिचयगोचरत्वञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकाऽन-
वच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन । न च सत्तावैविध्यविद्योतकमानस्यैवामाव इति भ्र-
मिन्यम् । जाग्रदाद्यवस्थानामनुवृत्तेरेव स्वावस्थावद्विषयावमासवैविध्यात्ताप्लिग-
मकत्वे स्वनियामकसत्तायास्तथात्नस्याधिकत्वात् । व्यावृत्तौ च तासां स्वगोच-
रानुभूतिभेदो वा यथायोगमस्ति हि तन्नम् । न ह्यस्तित्वमन्तरा सत्तामर्थानां
णवटादीनामाधिष्ठानतया सत्ताऽपरनामा सदंश आलक्ष्यते । प्रतीतिरेवाधेयस्या-
धारं ज्ञापयत्यतिविशदम् । अत एवास्ति नास्तीत्यादयः प्रत्ययाः सर्वार्थविषया
उपपद्यन्ते । तथाविधव्यवहारानुवादिन्यः श्रुतिस्मृत्यादिवाचः सर्व एव “तत्स-
त्यमित्याचक्षते । सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अन्नीत्येवोपलब्धव्यः, इत्याद्याभिः
सहैव वाग्भिरिममर्थमावेदयन्त्यतिव्यक्तम् । एवञ्च व्यावहारिक्या पुन प्राति-

भासिकया सहैव सत्ता हि पारमार्थिकी सर्वोपजीव्या च समुज्जृम्भते यथाशास्त्र-
म् । प्रकृते च मिथ्यात्वप्रतिपत्तिः शक्तिविमृशिसामान्यविहीनमानसस्तद्योगोपगतव्यु-
दसिपिपया कथङ्कारमिहोपरिप्याद्वा वर्त्तयते । न हि तापैतदण्डिकी कथां जल्पां
वाऽऽलम्ब्य व्युदासोऽस्य वाऽन्यस्य वस्तुन- कृतास्पदः स्यात् । वादकथा तु
ते पुरैव वनान्तरान्तरमाविशत्प्रमाणसत्तर्कसमुपबृंहिता । तथा च न कया चिद-
पि कथया ते विचारहतया प्रतिष्ठानमर्हति वस्तुतत्त्वमित्यवेहि मन्दात्मन् । नो खलु
किमन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातत्वं मिथ्यात्वमुतात्यन्तासत्त्वं पूर्वस्मिन्करणे कश्चित्पा-
रमार्थ्यमभ्युपगतं स्यात् । द्वितीये तु निवर्त्यत्वमेव नास्तीति शास्त्र्यवैयर्थ्यम् ।
अत्यन्तासत्त्वञ्चानुपपन्नम् । स्वयंप्रकाशस्य वस्तुनो भ्रमाधिष्ठानत्वं नोपपद्यते ।
स्वयाधात्म्याप्रकाशमूलो ह्यध्यासः पराधीनप्रकाशस्य जडस्यैव तत्सम्भवः इतीदं
विकल्पनाकौशलं श्रुतप्रकाशिकाकृतो वस्तु न गृह्णाति वा ग्राहयति । कमपि
परमार्थं ग्राहयित्वाऽपारमार्थिकस्यैव वस्तुनस्तित्याजयिपया प्रवृत्तायाः परस्याः
परमान्नायशास्त्र्याश्च स्वस्याः शास्त्रभूताभियुक्तोपदेशसाहस्य्याः प्रतीतरायाः स-
र्वदैव सत्त्वमिथ्यात्वयोर्ग्राहकसामर्थ्यास्यानपायित्वे तदभुरूपसम्यक्प्रवृत्तिमत्त्वे च
प्रतिपत्तृणां किमित्यसौ मोहनमतिशयितमापद्यते मोहनप्रकृतिद्वैतध्वान्तचण्डार्कस-
न्निधावद्यत्वेऽपि वा । सद्भिन्नस्य निवर्त्यस्य निवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वपदोपधानल-
ब्धप्रत्ययमाजो नास्तीत्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन सार्थक्या-
देव शास्त्रस्य वैयर्थ्यकलनानवकाशात् । ख्याते व्योमकमलिनीवदत्यन्तासत्त्वेऽन-
भिहिते तच्चेदमनुपपन्नमित्युक्तम् । स्वयं प्रकाशस्य वस्तुनः स्वसाक्षात्कारम-
हिम्ना भ्रमापहारित्वप्रत्यासत्त्या भ्रमाधिष्ठानत्वे नानुपपत्तिः । न ह्यध्यासः स्व-
याधात्म्याप्रकाशमूलः । तस्य स्वप्रत्ययविसदृशप्रत्ययविशेषोदयैकानिदानत्वात् ।
न वा जडे तत्सम्भवे पराधीनप्रकाशत्वं हेतुः । प्रकाशस्य तु स्वविभूतिमात्रम-
हीयमानत्वात् । जडम्यापि प्रमूर्त्यनुरक्ततया सैवास्य सम्प्रवर्त्तते सत्ता हि वा-
स्तवी । अन एव प्रपञ्चमिथ्यात्वं ब्रह्मणो भ्रमाधिष्ठानत्वञ्चायुक्तमित्येतदयु-
क्ततरमेव । युक्तताया उक्तगत्या समाराध्यत्वे मिथ्यात्वं नामेति
तद्विद्वत्क्षयिपाप्रवृत्ती रामानुजस्य दाम्भिकमावात्र मुच्यते । सति चैवं यथा
रज्ज्वाद्यधिष्ठानं सर्पादिरस्युदाहरणादिदर्शनमब्रह्मस्यै रुदेशपरिचयत्तंशीलं वेति
रिपनम् ॥

॥ इति श्रीभाष्यश्रुतमकाशिकाधृतसोपस्करमिथ्यात्वलक्षणमणयनचेष्टातिरस्कारः ॥

अ“थैवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्था-
 ११३ श्रद्धेयार्था- वरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधवाध्यं मिथ्या-
 नुवादे वादिनोऽज्ञा- रूपं दोषश्च स्वरूपतिरोधानविचित्रविशेषकरी सदसदनिर्वचनी-
 नन्यकीकारपुर- यानाद्यविद्ये”त्याचकारोपपादनं रामानुजस्तदसाधु । न हीदं
 स्वरमुदितार्थपरि- क्षिप्तम् ।
 जगद्दोषारूप्यवस्तुत्पादितमिति राद्धान्ताभिप्रायोऽवगम्यताम् । दोषाणां तावत्स्व-
 दम्युपेतरूपाणामनुगुणहेयभावैकनिदानानामुपादेयांशोपस्थापनसामर्थ्यानुपपत्तेः ।
 माहं केवलमनुवादकस्तवाम्युपगमस्येति वा भाषिष्ठाः । एवं तर्हि विशिष्टावि-
 द्यामेव तां मायापरपर्यायभूतां बुध्यस्व तावत्त्वं वृद्धसेवया । माया च यथाभू-
 तब्रह्मात्मनाविषमिद्वेहेन्द्रियादिदृश्यजातानर्थान्तरयावदनात्मप्रतिभासहेतुभूतः स्व-
 प्रकाशचैतन्यानन्दानिर्विभागमहेश्वराश्रयत्वविषयत्वप्रत्ययभागुणत्रयामयश्च भूरिवि-
 भूमसम्भरात्मा व्यक्तिविशेषः । इदं पुनरावरणादिरूपं तदधिष्ठानकञ्चाज्ञानना-
 मधेयगोचरं चकास्ति च भूमप्रमादाद्यात्मसन्तानचरम् । “मायान्तु प्रकृतिं वि-
 द्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत ” इत्यादयो मन्त्रव-
 र्णा अत्र मानम् । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रप-
 द्यन्ते मायामेतां तिरन्ति ते ” इति स्मृतिश्च गीतायाः । स्वाश्रयत्वविषयत्वल-
 क्षणविलक्षणसम्बन्धावच्छिन्नाऽम्युक्तमायात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव-
 त्वमुल्लसत्यत्र तावन्महेश्वरे । अल्लण्डार्थधीविभेदप्रत्यासस्युपरागोपहितत्वात्मक-
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नमहेशानन्यप्रातिपदिकार्थत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्र-
 कारिताशालिता पुनरस्ति हि मायायां यथोपवाचनसम्बन्धावच्छिन्नायाम् । न
 ह्येवं छशणायाः किलाविद्याया दोषापरपर्यायता कुहम्बिदम्युक्ता यतोऽयमर्थः स-
 णमात्रं वाऽवतिष्ठेत् । गुणमामान्यसंसर्गानवच्छिन्ना चेत्मा स्यात्तदापि कार्यरू-
 पगुणमङ्गानात्कारणात्मनस्तस्याः स्वनिरूपिनव्यापकभूमिकासमाख्याया वैषम्यमेव
 दुष्परिहरं स्यात् । दोषत्वांशोऽप्यविशिष्टवैतदेवमवगम्यताम् । स्यादेतदेवं
 तथाऽपि स्वरूपतिरोधानविचित्रविशेषं वा तत्कर्त्रीमदन्यमानोऽविद्यां विज्ञायमेव प-
 रमेषा नृत्यत्येवाविद्या शीर्षे ते सदा मूनं, ससन्ताना भगवदिच्छादिरूपान्तरमाया-
 यापि निर्दोऽदुमेनामीदृसे तर्हि तत्स्वरेऽप्यनुक्षणमनुभूयमानावगमवदस्कारानिरिक्त-

चमत्कारवत्तायास्तस्याः समादरे मानामाव एव । नानाविधोपादेयानुपादेयप्रचार-
 चारिण्याः कमप्यंशमस्याः समासाद्य ह्यविद्यायाः पारमार्थ्यापारमार्थ्ययोरन्यतर-
 स्याप्यस्वरूपसिद्धिरानुमविकी । न हि स्वरूपतिरोधानं किं स्वतः परत इति
 विकल्पः प्रयोजनपर्यवसायी । क्षुधः किं हृदयादूर्ध्वदेशादाविर्भाव उताधोदेशात्किं
 वैषा श्वेताऽथश्यामेति प्रयुक्तेष्वपि विकल्पेषु नैकतमेन वा तेन कश्चिदर्धः संसि-
 च्येत् । सिच्येदेव तर्हि यथासमयं समुचिताहारप्रयोगयोगादेव यथाक्रमं तन्निवृ-
 त्त्या काममाप्यायसम्पत्त्या च । तादृश्रूपेण तां त्वं विकुर्वाणः सदसदनिर्वचनीय-
 तां वा तस्याः कथङ्कारं विजानीयाः । न पुनर्विक्षेपो भण्यतेऽध्यासः । द्विवि-
 धविषयविकटपरिभ्रमणलक्ष्मणस्तस्य परिनिष्पन्नलक्षणेनाध्यासेनासम्बन्धात् । न
 चाच्छादिकाऽविद्या विक्षेपेऽपि काऽविद्येत्यविद्याया एकस्या एवावस्थाद्वयं तदभि-
 तमित्याभिप्रायवर्णनमप्युचितं भवति । उक्तरीत्या मूलमेवामिप्रायस्याजानन्नयं
 मध्यमान्तिमरूपयोरतितरामेवाज्ञाना यतः । नो खलु मूलं तरोरप्रतिपद्यमान-
 स्कन्धपलाशकुसुमफलानां तावत्समुचितावस्थां प्रतिपद्यते कश्चिदुत्तरोत्तरविपाक-
 भाविनीम् । किं “ञ्जाच्छादिकाऽविद्याविक्षेप” इत्यसावसाधुः प्रयोगः । आ-
 च्छादकविद्याविक्षेप इति पुंश्रवणस्यैवोचितत्वान् । व्यस्तपक्षस्त्वहाप्रकृतो न
 साधुतायामस्योपयुज्यते । न ह्यनृतेन हि प्रत्युदा इत्युदाहरणवचनमुपशृण्वता-
 ऽपि त्वया सेवाश्रुते गुरोरभिधेयगौरवं तस्य बाधितानुवृत्तिप्राकट्यप्रकाराकारमर्या-
 दमभिपद्येत मनात्वा । न वा “नासदासीन्नोसदासीदि”ति सूक्तस्येवं मन्त्रवर्ण-
 मुदाहरन्नुपक्रमपरांशोपसंहारानभिन्वक्तानामरूपभेदाभिन्नप्रपञ्चव्यावर्तनपुरस्तरमा-
 त्मयापात्म्यमात्रावधारणतदुत्तरकालीनविचित्रजगद्रचनापुरोगमप्रस्थानगोचरां जा-
 नीषे । नापि “किमासीदित्यत्राह । तम आसीदि,,ति निवरणनाञ्चल्यं यु-
 क्तम् । “किमावरीषः कुहकस्य शर्मन्नि,,ति भावविशेषप्रादुर्भूतेराविरूपयोग्यता-
 कत्वस्यैव स्वान्तर्वर्तिसामयिकप्रभेदधीविभेदसाक्षिणस्ततोऽधिगमात् । एवञ्च
 “मायान्तु प्रकृतिमि,,त्याद्या उदाहरन्नापि श्रुतिस्मृतिगिरो “निर्विशेषचिन्मात्रं ब्र-
 ह्मैवानाद्याविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगननानात्वं पश्यतीत्य-
 वगम्यत,, इति छुनाणो भ्राम्यसे नूनं प्रत्यर्थम् । नो खलु “ निर्विशेषचिन्मात्रं
 ब्रह्मैव तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगननानात्वं पश्यती,,ति कुहस्विद्धा कीर्तितम् । अपि
 तु त्रिष्वपि कालेषु भेदसन्तानसामान्यमुद्गरे सदपारमनन्तमद्वयं नूनं महीयते स्वा-

यामेव सत्तायामनितराधारस्वरूपचारिण्यामिति । तिरोहितस्वरूपस्तु स्वकाले जीव एव सन्पश्यन्नपि च नानात्वं न पश्येदेव स्वरूपपरिप्राप्त्येति कौवाऽन्तावका-
शस्त्रिलोकीवन्दितराद्धान्ते मृषामाभायास्ते । वस्तुतस्तु पश्यतीत्यस्माज्ज्ञानमेव
गम्यमानं “प्रज्ञानं ब्रह्मे,ति महावाक्यपरार्थप्रत्ययभूतं सदाच्छादकसामग्रीविरहित्वादे-
वाच्छाद्यप्रतीतिप्रभवं हन्त न सहते नानात्वम् । न चाहमात्मीयमण्वपि ब्रवीम्यपि तु
तावकमेव समयमनुवदामीति साम्प्रतम् । न हिनो राद्धान्तमप्रवृत्तधिपणस्त्वं क-
स्यान्ते वा कपिलकमलासनादिसेवितं शक्नोपि प्रतिपत्तुम् । त्वं तु नास्त्येव पन्था
विचारकमतिमान्यः । गृहीत एव वाऽसौ विचारोज्झितचेतोभिः कुपथ एवेति
क ते सम्प्रति सुमतिगतिप्रत्याशा ॥

यदुक्तं “यथोक्तमित्युपक्रम्य ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषभूतिर्न तु
वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाज्जानानीहि विज्ञानविजृम्भितानि । यदा
तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः । तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्काचित्कदा-
चिद्द्विजवस्तुजातमि, त्याद्युदाहृतमवहेलामतिमत्तया तत्प्रत्युच्यते वाक्यवदेव तद-
र्धमपि सम्यङ्मत्या प्रतिपद्यस्वेति । किमिह वाक्यगणे विप्रतिपत्तिराहोस्वित्त-
दर्धपरिभावनाम्यासपरिपाकभुवा ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ । न ताव-
दाद्यः । न ह्यसावुपदेशविशेषं प्रति प्रमाणभूतामियुक्तशार्दूलवचोराशिरर्वाचीनह-
रिणालीविरूपाकन्दनमनुमन्यते । नान्त्यः । साक्षात्कारेण हि तेन तन्निवृत्तेः
“तमेव विद्वानतिमृत्युमेति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । मृत्युपाशाञ्छिन-
त्ति । निचार्यं तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते,, इत्याद्याभिः श्रुतिभिः सिद्धत्वात् । उत्ताना-
र्था भव्यमूर्ध्वचनव्यक्तयो ह्यग्रे ते सिद्धान्तार्थपरीहारप्रसक्तावर्षतोऽनुभावयिष्यन्ते ॥

यथापि “सकलभेदानिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कपमिव शास्त्रजन्यज्ञानेन कि-
यते कथं वा रज्जुरेवा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते ।
तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः । इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति
वेस्तुत्ययोर्विरोधे वा कथं बाध्यवाच्यकमाव,, इति शङ्कासमाधानगोचरमन्यावतरणं
तथाप्यनुपपन्नम् । समये प्रत्यक्षेणानुभूयमानानां तावद्भेदानां पुनः समयान्तरे
पराहण्यमानानां व्यावहारिकाणामपि प्रत्यक्षेणैवोपलब्धी तन्निवृत्तेः शास्त्रजन्य-
ज्ञानाधीनत्वपर्यन्तानुभावनस्यातदर्पाऽऽधस्तानामकिञ्चित्करत्वात् । न हि स्व-

काले स्वरूपेणोन्मिषन्त परस्परानात्मानो ननु भेदाः परं वियोजकसम्भारधारास
 म्पातायातसासार्गिकधोरणीमुषाश्रित्य विनश्यन्निजाकारकलना श्लाशतिकृत्वमात्मन
 कृच्छ्रेणाप्यविभूणाश्च क्वचिदपि स्थेमान निजमाभजन्ते । रसालसादादिमध्या-
 वसानदशास्वितरेतरव्यतिभिद्यमानरसविशेषा यथास्व संस्थान स्वमापन्ता गुणाः स-
 ममेव गुणवता पुनरप्ययं प्रतिपद्यमानाः पारमार्थिकतामात्मन आख्यातुमीशते ई-
 दाना वा न प्रकचन्ति ते प्रतीतिमन्त्वाय वा धीर्यवत्त्राय । नापि तानेनान्मुस्थात्मा
 कश्चिद्विकृतक्रियाकलापयुजो निजकाले चक्रमे वा कामयते । न चैतद्वस्त्वेव
 विनश्यदवस्थावदपि प्रवाहमहिमारूढमनादिभावस्वभावा अननुव्याधवदेवत्याशङ्क-
 नीयम् । अविप्रतिपन्नप्रविलोपप्रतीत्यास्पदतयैव तेषामपारमार्थिकत्वे तत्सामा-
 न्येन सर्व एव भावाः सन्तानसन्तानिभेदभिन्नप्रतीतिसमारोहिणो वाक्यप्रभववि-
 शिष्टधीमभावाद्धिनश्या स्युर्निरवशेषं यत । तदिदमुक्त पद्वभ्यासाऽदराऽहित-
 भावनापरायत्तमुन्मूलयत्यात्मसन्तान तावत्समूलमेवेति युक्तमुत्पश्याम । रज्जुरेवैषा
 नायमहिर्माभैषीर्मा च पलायस्वेति प्रबोधित समवाप्तधैर्यो व्यपेतवेपथुर्निजानुभवव-
 लदेवाद्धा सर्पावभासोपद्रवाद्धिनिर्मुक्त इवात्मानं मेने । अयं पुनरयमर्थो विश्वज-
 नीनप्रचारसात्तिकोऽप्यत्रार्थे प्रत्यक्षप्रतीतिमपह्नोतुकाम प्रत्यक्ष पुनरात्मनो निरूढ-
 प्रमाणभूत सहसैवासाधुपरुन्ध्यात् । उच्छिन्त्याच्च बाध्यबाधकभावापन्नानशेषा-
 नेव प्रमेयविशेषानेवजातीयान् । उदाहरणान्यप्येवरूपाणि श्रौतानि च स्मार्त्ता-
 न्यैतिहासिकान्युन्मत्तवचनसहोदराण्येवापद्येरन् । “शास्त्रजन्यज्ञानेन क्रियते ।
 सर्वनिवृत्ति क्रियते ,, इत्यत्र प्रयोगदारिद्र्यमपि गम्यते नून श्रीमाप्यकारम्भन्य-
 स्य । “यत्सम्भाव्यमानान्यथासिद्धि तद्वाध्यम् । अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्वा-
 धकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनर्णय,, इत्यनुवदन्नय सद्ख्याक्त्सार्वभौमकिरी
 टप्राणिकयश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रलेखनगभीरतात्पर्यविज्ञानादैदेशिको वरीवर्च्येव । “स-
 मानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । दर्शनादर्शनयोर्लोकासिद्धत्वेन मुख्यबलतया
 बाध्यबाधकभावामावेन विषयव्यवस्योपपत्तेरिति बलतत्त्वसमीक्षातत्त्वाविद्भोः पू-
 र्वापरमन्वन्नाधीनार्थविभेदं परिचर्ययाऽऽचार्याणामवबुध्यस्व । यस्तुनस्तु अनाहा-
 र्याप्रामाण्यज्ञानानास्वन्दितनिश्चयशालि हि बाधकम् । बाध्य तु विपरीतमेवा-
 स्ति तस्मात् । स्वविरुद्धधर्मधार्मितावच्छेदककल्पप्रकारज्ञानत्वरूपमाहार्यत्वम् ।
 तद्विन्नमनाहार्यत्वम् । आहार्यमनाहार्यन्वेति द्विविधमिह ज्ञानम् । प्रमाण-

प्रमाणरूपञ्चोभयमेतत्प्रतिपद्यते । तत्राप्रमाणरूपमाहार्यज्ञानं यथा “योषा वाव-
 गौतमाग्निरि”ति । यथोपपन्नदेवतास्वरूपध्यानन्तु प्रमाणलक्षणमाहार्यम् । द्वि-
 रूपमप्येतद्व्यावहारिकम् । अनाहार्यभूमलक्षणन्तु परिनिष्पन्नपदार्थस्वरूपानुरू-
 पमपि दोषविशेषवशात्सिनया वस्तुसत्तां न पर्याप्नोति । न हि घटादिविषय-
 विशेषविषयन्तु ज्ञानमनाहार्यतया कृतिसाध्यतालक्षणां तावद्धटनामञ्चति ।
 किन्तर्हि यदाकारोल्लेखशाल्यालक्षणे तदाकारव्यावहारिकसत्तामुपादत्ते । आत्मैक-
 त्वविज्ञानस्याप्येवमेवानाहार्यधीहेतुत्वेनोत्तमद्वाक्यप्रकाण्डप्रभवमपास्तसंस्तकाङ्क्षं
 च प्रमाणप्रमेयाद्यशेषव्यवहारहर्त्रूज्जृम्भते । न “चानादिनिधने,,त्यादिविशेषण-
 संयोजनमुचिनं भवति शास्त्रस्य । पुरैव सिद्धौ हि तेषां साधनेनाद्यत्वे सिद्धमा-
 धनात् । परमेप विशेषो यच्छ्रुतप्रकाशिकाकृ“तानादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा
 स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतय,, इति स्मृत्यक्षराणि म-
 नोर्विनिमयीकृतानि यस्या“मनादिनिधना नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय” इत्येत-
 मेव पाठं परिष्कृत्य मेधातिथिप्रभृतिभिर्योर्याख्यातायां तस्यां पाठसङ्कलितिसंलङ्घने
 नार्थविलोपपरिप्राप्त्याऽपि नार्थसमुत्तजनसमर्थमेतदेवं स्यात् । “वाचा विरूपानि-
 त्यये,,ति श्रुतिरप्येतन्मूर्च्छीभूता व्याकुप्येत यतोऽत्रत्यमपि नित्यपदं नानुसन्धातं
 स्यादनुसन्धातमप्यात्मव्यूहवियोजकतया परित्यक्तं स्यात् । यद्यप्युगादिशास्त्र-
 मुदाहृतश्रुतिस्मृत्युन्नीतविशेषणालङ्कृतमतिविशदं तथाऽपि तदर्थानामत्यन्तानवग-
 न्ना पुनरुपार्धरचयित्राऽप्य दुरावेशिदन्दशूकदेशिकेन निजगरलज्जालावलीभिस्त्वया
 तत्र किं किं न मूर्च्छीकृतं यतः पुनस्तादृशरसपूर्णजिह्वया सद्यः समुपन्यासादिपेण
 व्यकुलीकुर्वाणः सदध्वानं नालिकाञ्छेदं तावत्तस्या अर्हस्यविशङ्कं यतो वा
 ऽप्यमेव परितस्तार सन्नपि भवान्कान्दिशीकः ।

यदप्येत “त्सम्माद्यते च विविधविकल्पभेदप्रपञ्चप्राहिप्रत्यसस्यानादिभेद-
 वासनारूपा ऽविचारुया दोष “इत्युक्तं तदप्ययुक्तम् । सर्वविधप्रमितिननकता-
 वच्छेदकाप्रच्छिन्नानामविशेषणैश्च तथास्ते प्रत्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येक तथा सङ्गी-
 त्ते विनिगमकामाशा । न ह्यम्णां मन्त्रव्यक्तीनामपनोदने ऽमानमेवेति मनिः
 सत्या । तत्र “पिता ऽपिता भवति वेदा अवेदा भवन्ती”ति श्रुतेर्मानमुषेन्यायाः
 समाराध्यत्वात् । न हि स्वकाशीनमत्तःपुञ्जृम्भितात्मनां स्वनिर्वासाभेदविशानिदान-
 सन्दतानुभूतिमरापानो नमु प्रत्यग्योतिषः स्वरूपापत्तिभूते विनाशमरगिरन्या-

दृशी सम्भीयते । तावतैव तेषां हि कृन्कृत्यत्वात् । ये हि यत्सत्ताकप्रतिभासाधी-
नप्रतिभासवन्तः संजज्ञिरे न ते नितरां तत्सत्तातिरिक्तवृत्तां संस्पृशेयुर्जातु चित् ।
दोषाविद्ययोरितरेतरभावः प्रागेव पराकृतः । एतावता “अनादिनिधनत्वेन ^{पञ्चाश-}
मुक्तं तस्यापि शब्दत्वादिना द्रष्टकर्तृकत्वानुमानं हि सुशकमि” त्यादिसुदर्शनाशि-
वालापो ऽप्यपास्तो वेदितव्यः ।

यत्पुनरेतेदुक्तं “नन्वनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य

११४अपच्छेदस्या. ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं-
यावत्सारपरिहारः ।

प्रसज्येते,, त्याशङ्कायाः “पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वा-
त्तेन बाध्यत एव,, त्युत्तररूपं तदप्यासिद्धान्ताभिज्ञानगमकं विज्ञायते । स्वस्वदशा-
सम्प्रयुक्तव्यवहारैकनिर्ग्राहकतयैव तत्तदधिकारस्य क्लृप्तत्वे पुनः क्लृप्ततरसम्बन्ध-
नवच्छिन्नत्वे विज्ञम्नस्यास्य शङ्काया एवानुदययोग्यताकतयोत्तरप्रदानरीतेर-
प्रयोजकत्वात् । नो खलु यौवनवेलायां शिशुकिशोरदशानुभूतधर्माणां
नाम यथोपपादमूत्रपुरीषत्वपुरोगमानां बाधितप्रतीत्यालम्बिनी तावच्छङ्कां व्यवहा-
रकोविदः कश्चन समुद्भावयेत् न वा यौवनदशायां बाधकप्रत्ययविशेषविषयां नापि
पुनरितरेतरदशाऽनुवृत्तिव्यावृत्त्योः प्रवर्तनाप्रयुक्तहर्षविषादजननी जातु चित् ।
एवमेव ज्योतिष्टोमादिविषयो ऽपि स्वाधिकाराधिकृतव्यक्तिविशेषरूपपर्याप्तनिजप्र-
योजना नोचराधिकाराधिकृतव्यक्तिविशेषकर्तव्यतां वेतिकर्तव्यतां प्रति विभिन्न-
विषयविशेषविषयतया प्रत्यनीकभावमापन्नत इति स्थिते नोक्तशङ्कासमाधानगोच-
रप्रयासोऽवकाशं लभते लभमानो वा स्वामिप्रतं प्रम्फोरयन्कुण्टत्येव वस्तुतो निर्भे-
दापे निरन्तरं नूनम् । यत्तु “पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रादित्याद्यु,, क्तं तत्त्रावैशि-
ष्टात्किमावभाविताध्वर्युप्रस्तोत प्रतिहर्षुद्गातृब्रह्मणाञ्च यजमानस्यैकाधिकाराधिकृ-
तानामन्वारम्भणविच्छेदाख्यप्रक्रियाया अप्यनितरप्रकरणपरायत्तत्वे च वैरूप्या-
भावत्वे नोदाहरणार्हं कथञ्चिद्व्यवसेयम् । अत एव “यद्युद्गाता जघन्यः स्वा-
पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यादि,,ति पारमर्पं हि सूत्रं “पूर्वापर्ये पूर्वद्वैतव्यं प्रकृतिवदि,,
त्यस्याव्यवहितोत्तरं विध्यपराधप्रयुक्तमेकविधानाधीनमेव परिणामं सङ्कीर्तयदुदिना-
थे न सहत इत्यवधेयम् । अन्यथा “विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्येन विद्य-
त,, इति पूर्वाधिकरणसूत्रमेरुप्रकरणस्वक्रियाव्यक्तीकारप्रवणमक्तिञ्चिक्करं स्यात् ।
स्यादप्येतन्नीत्यैशोत्तराधिकरणसूत्राशयविशेषो व्यग्रीभावमापन्न आसमन्तात् ।

पुनरप्यन्यथा बाधित्वा परं “ पौर्वापर्यं ” सूत्रार्थावलम्बनमामिप्रायावष्टम्भनं नाम
 “ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदैर्ब्रह्ममर्थविप्रकर्षादि, ति
 सूत्रस्योपकारकं किन्न स्यात्पूर्वार्थस्यैव बलीयस्त्वे । न चैतन्मे साधकमेव तर्हि
 सगुणशास्त्रावलम्बिनो ब्रवीपीति सन्तोष्यम् । बाधकप्रथाप्रत्यायनवस्तुसर्वस्यैव
 साधकताप्रत्याशावियोजकत्वात् । न वयं वियोजकमप्यपि संयोजकं जानीमः ।
 नानानस्त्वेवं त्वमत्रातितरां भवेर्बद्धः सर्वथा । न च मे मामत्यादिनिरूपणानु-
 षादिनो न दोषायेदमित्यैकान्तिकम् । तन्निरूपणाभिसन्धेर्बाह्यतयाऽस्यैकान्तिक-
 त्वात् । एतावता श्रुतप्रकाशिकाया अष्टाडम्बरो मूलानुकारी परास्तो वेदित-
 व्यः । न च पुनर्वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनापराणां शास्त्राणामयमेव
 न्यायो निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः, इति वा कथनं सङ्गतम् । अपच्छेदन्त्यायानव-
 तारहेतोरुपदर्शितत्वात् । वेदान्तेष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां वाक्यानामयमेव
 न्याय इत्येवमेव युक्तत्वे वाक्येष्वपि शास्त्राणामिति लेखनमयुक्तम् । वाक्येष्व-
 नुगतार्षार्थवाचिषु शास्त्राणामतिविस्तरार्थसङ्कलप्तसमाचाराणामसमावेशात्कथ-
 ङ्चिद्वा । वेदान्तेषु त्वनेकशास्त्राभेदाभिन्नावयवसहस्रेषु क्लृप्तानां नाम शास्त्राणां
 समावेशस्य सामञ्जस्यमाञ्जसं नापरमा ॥

यच्चाप्याक्षिप्यते पुनः प्रतिक्षिप्यते “ननु च यस्सर्वज्ञः सर्वविदि” त्यादिब्रह्म-

११५ निर्गुणस्या- स्वरूपप्रतिपादनपराणा कथं बाध्यत्वम् । निर्गुणवाक्यसाम-
 षेद्वदुदपा वा- श्र्यादिति ब्रूमः । “अस्थूलमनषन्धस्वमि” त्यादिवाक्यानि कूट-
 दिनोक्तत्वेऽपि त- स्थानित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति । इतराणि च सगुणम् ।
 स्वैव निरतिशय साप्रदर्शनम् ।

उभयविधवाक्यानां विरोधेऽनेनैवापच्छेदन्त्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन पर-
 त्वाद्बलीयस्त्वमिति न किञ्चिदपहीनमिति, तच्चापि पूर्ववदेवानपूर्वननमुपतिष्ठते ।
 न हीदं महार्णवपरमहिम्नो निरूपणवेलायां केनचुद्नुदतरङ्गाणामनुरूपमाहात्म्यस-
 ङ्गीर्त्तनं वा विशिष्य तत्र परं निर्भरो वा तज्ज्ञापकप्रबन्धबन्धनं वा तन्निरूपिता-
 चारचारिता वा तदननुमन्यमानविवेकिजनदूषणं वा क्वचित्केन चित्तुस्थात्मना प्र-
 युज्यते । न वा पुनः सार्वभौमपराम्युदयसङ्कीर्त्तनदशायां मण्डलेशप्रान्तार्धाशा-
 दीनां विभूतिस्तुनिर्वा तद्गामिविभ्रमविशेषो वा तेन पुनस्तत्समानानुग्रहनिग्रहौ
 वा समुदितसत्त्वौ स्याताम् । प्रकृतेऽपि तत्पर्याये नन्वगुणे ब्रह्मण्यपासनमस्त-
 प्रत्ययधारे तरङ्गमण्डलादिनायकम्प्यानीयमगुणार्थसंपात्तिः किमातिमकेत्यवस्थिनी नो-

दितशङ्कासमाधानचेष्टाया अवकाशः ।

यदपि पुन "ननु च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्र-

११६ कुमल्यनुवादे तीयन्ते नेत्युच्यते । सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतिरिति" ति
वा ब्रह्म षण्णुण गु-
णि चेतदब्रह्मवेति किञ्चिच्छङ्कित्वाऽन्तर्लपिकृतयोत्तरितं यदेव पुनानिमितीकृत्य
निरूपणम् । श्रुतप्रकाशिकाकृता विभृम्भितं तदप्यनादेयमेवातिरां तथाहि ।

न ह्यादित्यप्रमेवात्मस्वरूपभूतानां तावत्सत्यज्ञानादीनां गुणत्वेनाभिव्याहारे मानं कि-
ञ्चित्पश्यामः । नो स्रष्टु गुणत्वावच्छिन्नसामान्यप्रत्यासत्त्या तथात्वमेषां तदमा-
नादेव शक्यसाधनम् । न पुनर्बुध्यादिमदान्मसामान्यदेव गुणवत्ता सा परेऽप्या-
त्मन्यस्तीत्युपपद्यते । तन्न्यायात्तर्हि तस्मिन्नपि दुःखादियोगित्वापत्तेर्दुष्परिहर-
त्वात् । न हीह परमत्वात्तदयोगितावगतिरिति चेद्वन्त तर्हि तस्मिन्तस्यास्ते स्वप-
क्षदृष्टिपातो गाढतर आलक्ष्यते । एवं तर्हि कदर्धप्रवृत्त्यौपयिकव्यामोहापरस्पर-
प्रहाणाय शिक्षयितव्य एवासि त्वं यथान्यार्यं तथा हि । जानास्येव हि गुणाः
कामं स्वस्वभाववर्त्तनाधीनेतरेतरव्यतिभिद्यमानक्रियाविशेषधूर्वहा एकाकारतां गुणि-
नो नाघातुमीशत इति । यथेरुमावनामेवासञ्जयेयुस्तदा स्वनिष्ठस्वभाववैरूप्यं सर्व-
शो मिद्येत । सामयिकस्वरूपनिर्वाहहेतवे तथा ते मवन्त आदरणीया एवात्मन्या-
न्नस्येनेति चेन्नादरणीया एवात्मानमाकर्षन्तो निम्नमात्रानुगुण्येन विक्रियां यथाय-
थमापादयन्तश्च । न चैते प्राकृतगुणाविलक्षणा आत्ममात्रासाधारणाश्च न तन्नि-
तरां परवशीकर्तुमीशत इति वाच्यम् । एवञ्चेदेते स्वरूपभूतत्वाज्जहन्तो हि गुण-
भावमात्मनां दधाना एवैकात्म्यमात्मना समं पर्यवस्येयुः । न ह्यस्वरूपभूता अप्ये-
तेऽङ्गानीव देहस्य चारा इव च राज्ञो न विकुर्वन्तीत्युपपद्यते । सत्यप्यङ्गिनि देहे
स्वावयवानामविकारवति विकारवत्तया सञ्छेद्यतायाः पुना रामन्यभिद्रोहितायाश्चा-
राणांमात्मवैकल्यसम्पादिकाया आनुभविकत्वात् । अत एव "ममात्मा मद्रसेन"
इत्यावचारिकी वास्तैतिकमनुजविशेषे "चाङ्गुष्ठं मे निरामयमि"ति प्रयुज्यमाना सङ्ग-
च्छते । मन्यमाना हि ब्रह्मण्यमी गुणाः किमवच्छेदेन । अनवच्छेदकमनेकं ननु
गुणगतनानात्वसमावेशाप कल्प्यमानमितरेतरव्यवहितप्रकाराक्रान्तं सत्सन्निहितस-
माचारापरिचायकं पुनर्भृगुत्पिण्णकोदकस्थानीयमाश्रयद्रूपकं चित्यविशेषकं प्रत्युत
विहावकमात्मानं विकुर्षात् । एकदेशावच्छेदेन चेत्यटगतरूपादय इव परिच्छिन्ना-
श्च विनाशविषयाः स्युः । सर्वदेशेन तर्हि साधर्म्यविधुरास्ते परस्परवैमत्येन सप्त-

ममिमात्र्यामिभाषकभावविशेषपरिवासितया न कश्चिद्वा तेषां स्थायिभावमापद्येत । साधर्म्यमेव तेषां मनुषे तदा एकेनैव गुणेनोपपत्त्या परिशिष्टानामस्त्रेव वैयर्थ्यम् । नरनराधिपयोरिव धनुर्बन्धिनोरिव जालजालवतोरिव वा प्रकृतेऽपि सत्यज्ञानादीनां क्विञ्च गुणानां तद्रूतश्च ब्रह्मणो नियम्यनियामकभावावगत्या तन्निरूपितस्वायत्तता-यासुमयोर्न न्यूनतेति चेन्न । निमित्तानामनुगतानां समवधाने वैरस्योत्पत्त्या नि-यम्यनियामकभावभङ्गप्रसङ्गस्य प्रजाप्रनेधरयोर्वीशिष्टसम्प्रयोगोचरकौशलाभावप्र-युक्तवैकल्यवन्त्वेन जालिकजालयोर्वा धनुष्मद्दनुषोरनुभूयमानत्वात् ।

ननु सत्यज्ञानादीनामपलपति गुणमात्रं मवाननुमोदते किम्भूततां तर्हि नि-रूपकम्भयो या चास्माभिर्न मन्यते कलया वा विचारणाकुशलैरिति । मैवम् । प्रागेव विचारणाया अपह्ववचेतास्तस्यास्तमप्राप्तमतिरेव सन्नर्होऽस्यासमन्ताद्यतः । निरस्तायां हि गुणात्मिकतायां धर्मधर्म्याद्यात्मिकताया अप्यर्थादेवापाकृततया प-रिशेषात्तदादिकलनामाब्धिन्यसंसर्गसामान्यहीना चिदेव पर्यवस्यन्ती शङ्कामिमामन-षकाशीकरोति हि मन्दमतिप्रसूताम् । ननु श्रुतप्रकाशिकाकृता “सत्यज्ञानशब्दौ सत्यत्वादिपरौ यथा द्वयेकयोर्द्वैवचनैकवचन इति पाणिनीयसूत्रस्यद्वयेकशब्दौ द्वि-त्वैकत्वपरौ अन्यथा द्वयेकेष्विति वक्तव्यमि” ति तन्न । वार्णितगत्या सत्यज्ञानश-ब्दौ लक्षणया सत्यज्ञानसामान्योपलक्षितचिन्मात्रस्वरूपपरौ न तु जातु सत्यत्वादि-सामान्यपरौ । स्वरूपसतः सत्यत्वादितरस्य भावसाधनभूतस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्य-साप्तेः । नहीह ‘द्वयेकयोर्द्वैवचनैकवचन’ इति पाणिनिस्मरणमप्यननुकूलम् । सा-मान्यतः प्रतीतयोरेव द्वित्वैकत्वयोर्वाचिनावम् द्वयेकशब्दौ लक्षणावृत्त्या क्विञ्ची-यमानौ प्रवृत्तिमसाधारणीं कथञ्चिद्वा नाधेते । एवञ्चान्यथा द्वयेकेष्विति वक्तव्य-मित्यापत्तेरनवकाशः । आपत्तेन्त्वप्रयोजिकया अपि मत्या केन चिदुपस्थाप्यमा-नत्वान् । न च “तथा श्रीवत्साङ्गमिश्रा गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उतेती” ति विकल्पोपन्यसनमृपपलम् । विकल्पोपन्यासामासस्य त्वस्य संवृतास्मन्निरूपणेन प्र-त्युक्तत्वात् । न ह्यमौ श्रीवत्साङ्गमिश्रः कुहस्विद्वा विद्यावतां वार्त्ताविषयः । सति चैवं कुनस्त्यं तस्य प्रशंसाविषयत्वम् । न चार्वाचीनकतिपयगौडामासननाविभेदमृते सामानाधिकरण्येन वा गौडेपु कश्चिद्वा जग्राह मतं रामानुजीयम् । विद्याविशेषर-हस्यपारदर्शित्वात्प्रायेण प्रभूतास्त्रेवेत पूर्ववृत्तपञ्चविधगौडब्राह्मणश्रेणीप्ववच्छेद-कावच्छेदेन भगवन्पूज्यपादपरम्परापरिप्राप्तवैदिकराद्धान्तैकानिष्ठागरिष्ठासु प्रत्युतै-

त्सिद्धान्तातिरिक्तशिवद्रोहिदैत्ययोन्युपस्थापितदुर्मतसामान्यपरीहारबद्धश्रद्धामु ।
 यदुक्तं प्रमेयमालायामुपन्यस्तं सामानाधिकरण्यामिति तदेतन्निर्युक्तिकमिति च नि-
 प्रमाणकामिति रामानुजमुखमर्दनादौ दीक्षितादिभिः सुशिक्षितमस्त्येवेत्यस्मादुपरमा-
 मः । न हि “लटः शतृशानचौ तत्पुरुषः समानाधिकरण,, इत्याद्यधिकृत्य सू-
 त्रविभेदं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यत्र
 भगवता पतञ्जलिना परिष्कृतं सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यामहे । कैयटभट्टैरेव भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते
 इति तु व्युत्पादितमुपलभ्यते । अस्तु तावदेवं तथाऽपि “विशेष्यभूतप्रधानार्थाविष-
 या वृत्तिः प्रवृत्तिः विशेष्यप्राधान्यं च गुणानां प्रतिपत्तिरपि गुणिप्रतिपत्त्यर्थेत्यनेन
 सिद्धं तस्याः प्रवृत्तेर्निमित्तं द्वारं “निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि,, त्रितीदमादि वा
 न शोभनम् । गुणगुण्याद्यभेदप्रतिपत्तितारपर्यपर्यालोचनया सिद्धान्ते सुपरिनिश्चित-
 स्यार्थस्य “निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि,, त्रिति प्रयोगं पुरस्कृत्य द्वारत्वप्रति-
 प्रादनानुपपत्तेः ।

यदप्युक्तं “मत्र मृषावादिन आहुः समानाधिकरणं वाक्यमलण्डार्थं त-
 धाहि सामानाधिकरण्यस्य तावदेकार्थपरत्वमङ्गीतमित्यनूद्य तत्र सामानाधिकरण-
 पदानि किं विशेषणमात्रपराप्युत तत्तद्विशेषणविशिष्टपराप्युत स्वरूपमात्रपराणीति
 विवेचनीयमिति,, विकल्प्य न तावद्विशेषणमात्रपराणि विशेषणानामनेकत्वादेका-
 र्थत्वासिद्धेः नापि विशेष्यपराणि विकल्पासहत्वात् किं क्रमेण युगपद्वा विशिष्टा-
 र्थप्रतिपादनं पदानामित्यादिनाऽवान्तरविकल्पमुखेन तदप्यलण्डार्थयाथार्थ्यशिक्षा-
 विशेष्यगुणानवाप्तिनिबन्धनम् ।

अलण्डार्थतामावेदयन्त्याः श्रुतिशिरोवाचो विकृतार्थप्रत्यापनायत्तत्त्वेनशा-
 रस्य त्वदादेरेव मृषावादित्वात् । जगन्मृषात्ववादिनस्तु वस्तुतो वेदा एव । वय-
 म्पुनस्तन्निरूढामिसन्धिप्रख्यापनाधीनामियुक्तसामितिकर्तव्यताकास्तदात्मान ए
 वामवामसम्पत्या ननु परया वैष्णव्या । एवञ्च मृषात्वं जगतामननुभवस्तनु-
 भवन्वा चर्चया परमामुर्या तद्धारणाविषटनाऽनुकूलविरूपप्रकृत्या पराभूतकरणप्र-
 यो विद्वेषामग्रे वा मृषामाप्येवाप्ति घाटीमुखेन । यद तावत्त्वं किमलण्डार्थतामेव
 नाम्युपैष्युत सलण्डार्थतामपि तत्रापि द्वे अपि ते शङ्कतो वाऽर्षतः । न द्वितीयः ।
 सलण्डार्थतायामभिमतयां ते प्रतियोगिमुदयाऽलण्डार्थतायासिद्धेराप्येकत्वात्समे-

दनिर्भेदशब्दप्रत्ययवत् । नापि प्रथमः । सखण्डपक्षाम्युपगतेरेव ते तिरस्कार-
कारित्वादनभिमतरेतस्य । न वा तृतीयः । शब्दत उररीकार ऊरीकरणस्यै-
वार्थनत्त्वप्रत्यन्तसा गम्यमानत्वान् । न हि ते कुहेतवोऽत्र वाङ्माहिन्यमात्र-
फलिनो विज्ञेयव्यक्तीकारलेशाय वाऽवकल्पन्ते । अपि तु “ स्वयन्नष्टः परा-
न्नाशयती,,तिन्यायस्य परमुदाहरणभूनाश्चलच्चेतोवज्जनमात्रवृत्त्यपहारका आपद्य-
न्ते । युक्त्यनुभूतिप्रकर्षपरिपाकरमावद्वेदशिरोरहस्याविदान्तु ज्ञानज्ञामाखण्डार्थ-
मेव ततोऽतिरिक्तपुनरज्ञानमेव । विषयविषयित्त्वन्वयसमास्पदत्वात्तस्याऽसम-
न्तात् । न हीदृशं वस्तु ज्ञानतया शास्त्रमभिधत्ते । शास्त्रादृतेऽपि प्राकृताना
वा तदवगतेः । वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तालौकिककार्यप्रतिपत्तिव्याकोपप्रसङ्गाच्च । य-
दाहुः “ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेद-
स्य वेदते,,ति वार्त्तिककारपादा मीमांसायाः । कारिकाया एतस्याश्रुतिः किल
मूर्त्तमूता “नावेदविन्मनुते तं बृहन्त,,मित्याद्या आलक्ष्यते । अत्र ह्यलौकिक-
त्वमखण्डार्थत्वाभिप्रायकम् । एवं हि “कनरः स आत्मा येन वा पश्यति येन
वा शृणोति येन वा गन्धानानिघ्नूनि येन वा वाचं व्याकरोती,,त्यारभ्य “सर्वं त-
त्पज्ञानेन प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मे,,त्यन्तरेयिभिराम्नायते । अत्र
हि ‘प्र, इत्युपसर्गसमभिव्याहृतज्ञानशब्दो जातिगुणक्रियाविशेषलक्षणोपाध्यनव-
च्छिन्नमेव धियन्तावद्विद्योतयन्व्यवच्छिन्नत्यत्यादरात्तद्वच्छिन्नम् । न चेह न-
हिर्मुखाभ्युपेतमूर्त्तिविशेषविषयं ज्ञानमिष्यते मनागवा । तस्यापि मूर्त्तत्वेनापार-
मार्थत्वात् । अत एव “दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषस्त बाह्याभ्यन्तरो ह्यज,,इत्याद्या
वा श्रुतिकाली चकास्ति नूनं त्वद्ब्यूहकरालाकारप्रकारविध्वंसिनी । न खल्वस्ति-
त्वभाविता धीरखण्डार्थाऽभिमन्यते नेत्युक्ति क्वचिदपि कृत्तकीर्त्तिकल्पदीव्य-
द्विधायन्तिसमस्मीकारासहाऽऽन्यते । खण्डप्रत्ययप्रसारभाग्यत्रातावच्छेदेन
स्वानुभूतिसञ्जीवनप्रयोजनैकहेतवे स्थितसत्तासमृद्धसंराधनकलिने प्रतिपदमखण्ड-
प्रतीतिघारायास्त्वानुगतायाः स्थिततरत्वात् । सा पुनरनिच्छनोऽपि स्वां नूनं
जनानात्मेच्छानीयमानयोजनावतो निजेच्छाभिरनुगताकारप्रकारपर्यवसायिनी धीर-
हस्यमावेदयन्ती विविक्ततया सम्प्रतीयते । नर्ते स्यात्पूर्वभाविहस्यपुनर्निरा-
बाधं व्यक्तं हन्त वस्तुत्तरभावि प्रतीतिमभ्यागच्छेज्जातु चिन् । सेयं प्रतीति-
स्वस्या निदानदशान्तामखण्डार्थापरपर्यायभूतान्तावत्सर्वशो निरवशेषं लक्ष्यी-

करोत्येवाञ्जस्येन । इदमेवोदितमानोपपत्यनुभूत्यातिशयितामभिप्रेत्याखण्डार्थतां
 “ संसर्गासङ्गसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रा-
 तिपदिकार्थते, ति तत्त्वप्रदीपिकाकारास्तस्या लक्षणं जगुरत्रातिविशदम् । अम्यु-
 चिरे च पञ्चपादिकाचार्याः “पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामनन्याकाङ्क्षाणा-
 मव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वयः, इति । वाच्यतासम्बन्धेनतरेतराविशे-
 पितार्थानामितरेतरवाच्यवानकानां पर्यायातिरिक्तानामित्यर्थः । यस्मादनति-
 रेकिंविशेषणाविशिष्टं तस्मादेकरसम् । संसर्गसमास्यदीभूतप्रतीतिसामान्याविष-
 यम् । एवमात्मनः प्रातिपदिकार्थमात्रस्य वा अन्वयः उपलक्षणविधया विशिष्टा-
 नुभूतिसम्पादकतावच्छेदकयोग्यताशानयमन्वयः ॥

ननु न क्वाप्येवमात्मा पदान्वयः पदपदार्थमर्यादाप्रकारावलम्बी तद्रूपामिहै-
 रालक्ष्यते । नैष दोषः । विना शक्तिं विना लक्षणां विना च सम्बन्धान्तरं
 निद्रितोत्थापकनिर्व्याजवाक्यवन्महावाक्यकदम्बकैरखण्डार्थस्यानितरस्वरूपसत्ताप-
 र्यवसायिनस्तमादरैकयोग्यत्वात् । न चेहाप्युदितापत्तिरप्रत्यूहेत्याशङ्कनीयम् ।
 पदपदादिप्रतिनियतसामग्र्याः प्राक्कालीनकृतिसिद्धिभेदमारूढायास्तसामान्यमुखेनात्र
 विचारणाविषयत्वेऽपि साधकप्रज्ञायास्तदादिनिरपेक्षया अविवादमनुभूयमानत्वा-
 त् । न ह्यवमनुभूतऽर्थे पूर्वाम्यस्तवस्तुसन्तानगोचराभाकाङ्क्षां स्वयं वा तटस्थ-
 जनः कश्चन कुर्यात् । चारितार्थस्य तावतैवोपपत्तावाशङ्कासामान्यस्य स्वतो
 निरस्तत्वात् । नो खलु निह्वार्हमर्थं निर्व्यग्रप्रज्ञाः कुहस्वित्प्रक्रमन्ते । प्रक्रम-
 माणा ह्यनाकलितवस्तुतत्त्वा एवेत्यास्तान्तावदिपं बाह्यचेनाश्चिन्ता ॥

निबन्धोऽयं भागद्वयमिताविगर्हार्थमिचयो
 यशोराशेर्वाऽपि प्रथितजनपास्ताण्डिवचसाम् ।
 निहन्ता निस्सीमामृतमयमुमानावलिभिर-
 प्युदारार्थप्रोतस्थितिभिरभिरसेत्मुहृदयान् ॥ १ ॥
 तदिह निहतवस्तुन्यज्ञविज्ञानघाम्नि
 व्यग्रहितमतिमत्तामाप्य धीराः सुमत्या ।
 यदि वदनविनोदव्यापृताः स्युः समन्ता-
 रकुगतिमतिविभाषाः क्षावयासान् छमेरन् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-
त्पाथनेकपदाङ्कितजगद्गुरुश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधी-
श्वरश्रीमत्केशवाश्रमस्वामिदेशिकवरकरकमलसञ्जातजगद्गुरुश्रीमच्छङ्करा-
चार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वरश्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामि-
विरचितायां त्रिदण्डिमतविभेदिन्यां प्रथमो भागः ॥

श्रीमच्छङ्करमगवत्पूज्यपादाचार्याणामवतारशकाब्दाः २३६२

मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां भौमे विक्रमशकाब्दा. १९४८ उज्जयिन्यां नः

शिष्यसञ्चारशालिन्या राजते वसतिः श्रीमहाकालनाथमन्दिरे ॥

अस्माभिरारचिनस्य हि निबन्धस्यास्य व्यवस्थितविषयविशेषाणामनुकूलस्यापि
 व्यवस्थाविभेदस्य श्रीमज्जिमवपुरादिद्वयनीतमहीपात्रममामादितनिर्गयातिशयात्मनः
 श्रीमत्या यथाशास्त्रं काशिकायाः समवाप्तनन्मनः प्रनिरूपकमिह जिज्ञासूनामनुमहा-
 ष गुर्नरदेशीयपाटगनगरान्नैतपुस्तकालयात्तत्रत्यनारायणभारतीमहोदयेनाधिगतस्यो-
 दाद्वियने तथा हि ॥

श्रीविश्वेश्वरो जयतु । जयति श्रीतयमार्कः स्मार्तवर्माहोदयः । सत्पुराणै-
 रुत्तमानः पापण्डव्यान्ननाशकः ॥ १ ॥ इदानीं बहवो सुप्रथमा रामानुजीयानां
 दम्भमत्याचारञ्चाविलोक्य तैर्विप्रञ्जवाः सन्तः शास्त्रसम्मतमपि स्वरुद्रधर्ममहाय
 वन्मार्गे प्रविशन्ति । स च मार्गः श्रुतिस्मृत्यादिमूत्रविधुरोऽत्यन्तनीचनान्युद्भूतपुरु-
 षप्रवर्तेन इति । तत्र प्रविष्टा वर्णाश्रमधर्माधिकारच्युता भवन्तीति । तेषामेव
 प्रत्ये प्रोक्ता तन्मूत्रपुरुषोत्पत्तिस्तावदुच्यते । श्रीनिवासाचारिकृते दिव्यसूरिचरिते
 चतुर्थे सर्गे । अस्ति पूर्वपयोराशेः कापि पश्चिमगेषसि । मण्डले पाण्ड्यभूपस्य
 नगरी कुरुकाहया ॥ तत्रासीत्पादनातेषु कश्चिद्भागवनाग्रणीः । श्रीमत्पल्लीविना-
 रीन्द्रः सीमानीतगुणोत्तमः ॥ तस्य धर्मधरो नाम तनयः समजायत । चक्रपाणि-
 स्तनो जातश्चक्रपाणिरारायणः ॥ अजायत सुनस्तस्माद्रत्नराजेति संज्ञितः । सुमतिं
 सुपुत्रे सोऽपि सुनं पाटललोचनम् ॥ पुत्रं प्राप्तुं पार्कारिं पुत्रं पाटललोचनः । का-
 रीवितनयो जातः कारीतिरहिष्मन्तः ॥ ततो जातः सुनस्तस्माच्छठकोप इतीरि-
 तः । तमाहुः कारिजं सन्तः शठकोपं पराङ्कुशम् ॥ बकुडाभरणारुयं च तमेव का-
 रिनन्दनम् ॥ इति ॥ अत्र शूद्रः स्वात्पादनो दास इति त्रिकाण्डशेषकोशे शूद्रवर्गा-
 रम्भे प्रोक्तत्वात्पल्लीसंज्ञकस्य शूद्रस्य वंशे जातः शठकोपः स च रामानुजीयमार्ग-
 स्य प्रथमप्रवर्तकश्चाद्याचार्यः । तथा हि रामानुजीयानां गुरुपरम्परायामुक्तम् । अ-
 स्वदेशिकमस्मदीयपरमाचार्यानशेषान्गुरुन् श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
 यामुनम् । रामं पद्मविलोचनं मुनिवरं नाथं शठद्वेषिणं सेनेशं श्रियमिन्दिरासहचरं
 नारायणं संश्रये । इति । अत्र पूर्वं स्वकीयगुरुपरमगुरुपरत्परगुरुप्रभृतींश्चाश्रित्य रा-
 मानुजप्रभृतीन्क्रमेणाश्रयति तदुपासकः । तत्र लक्ष्मणयोगिपुङ्गव इति रामानुजस्य
 संज्ञा कृता । रामानुजस्य गुरुर्महापूर्णः । तस्य गुरुर्यामुनः । यामुनस्य राम इत्येवं
 क्रमो ज्ञेयः । पद्मविलोचन इति पुण्डरीकाक्षस्य संज्ञा । शठद्वेषीनि शठकोपस्य
 संज्ञा । अयमेवास्य मार्गस्य मनुष्येषु प्रथमं प्रवर्तक इत्यस्मादेव श्लोकान्निश्चीयने ।

अनन्तरञ्च सेनेशो विष्वक्सेन श्रीलक्ष्मी नारायणश्चेत्यन्ते त्रयो देवविशेषा ।
 तेषाञ्चरित्रं चार्थग्रन्थसम्गतमेव प्रमाण नान्येनोक्तमिति । शठकोपान्तैवेयं पर-
 स्परेति । वेदान्ताचारिकृताया दिव्यसूरिप्रभावदीपिकायाञ्च । परः पद्मामर्तुः प्रथ-
 मपतिरन्यावयववान् प्रपत्तौ भक्तौ च प्रतिनियतचित्तः कविवरः । हरिर्नित्यो य-
 द्वाजनिमदवरो दैशिकवर प्रतीत पूज्योसावमृत इह वेदातिगमति ॥ नित्यो नि-
 त्यजीव पञ्चप्रकारेषु जीवेषु कदाचिदप्यप्राप्तससारो नित्यजीव इत्युच्यते । श्री-
 मान्नेच्छटनाथार्य कविताार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तासदा हरि ॥
 जनिमन्तो जीवा यस्मात्स जनिमवरः जनिमत्सु ब्राह्मणादिषु अवर कनिष्ठ शूद्र-
 इत्यर्थे वेदमतिगताऽतिमान्ता मति र्यस्य स वेदातिगमति । इत्यत्र असौ शठ-
 कोप इह जगति पूज्य इत्यन्वय अन्यत्सर्वं शठकोपस्य विशेषणम् । प्रथमपतिरि-
 ति मार्गस्य प्रथम प्रवर्तक इत्यर्थे । अत एव दैशिकेषु आचार्येषु च श्रेष्ठ इत्यर्थः
 अन्यावयववानिति, अन्ये भक्तिसारादयो द्वादश आलवारसङ्गता रामानुजीयाः
 नामाचार्या अवयवाः सन्ति यस्य सोऽन्यावयववान् । भक्तिसारादयोऽपि नीच-
 जातोया एव । तथाहि दिव्यसूरिचरित्रे द्वितीयसर्गे ५२ श्लोके भक्तिसारस्य स्व-
 रूपवर्णनम् । विचक्षणो विश्वविमोहहेतो कुत्रोचिताचारकलानुपक्त । पुण्ये महीसा-
 रपुरे विधाय विक्रीय शूर्पं विचचार योगी । इति । एव भिल्लजातीय परकालः ।
 चाण्डालजातीयो मुनिवाहन इत्याद्य येषामपि वर्णन तस्मिन्नेव ग्रन्थे कृते भार्ग-
 वपुराणे प्रपञ्चामृते च द्रष्टव्यम् । पुनर्वैशा ताचारिणा, नित्योऽथ मुक्तनृनद्गणशो-
 मुमुभ्युर्यासादिवद्भगवता किमनुप्रविष्ट । अत्र्यादिसूनुरिह वर्णयुगक्रमात्किमासी-
 तपुराणपुरुष शठवैरियोगी । इत्याचार्योक्तेरित्युक्तम् । अत्र वर्णक्रमो युगक्रम-
 श्चेति कृते ब्राह्मणस्यात्रे पुत्रो दत्तात्रेयः । त्रेताया क्षत्रियस्य दशरथस्य पुत्रो
 रामः । द्वापरे वैश्यस्य नन्दस्य पुत्र कृष्ण । कलौ च शूद्रस्य कारिण-
 शठकोप इति स्पष्टमायाति । नेतु द्वाविडता वेदान्तवैवाणिक्या गत । मद्भक्तः
 शठकोपाख्यो भविष्यति मदिच्छया इत्युदाहरणे च त्रैवर्णिकातिरिक्त एवात्रैवर्णि-
 क इति स्पष्टम् । अस्य तुरीयवर्णावतारोऽपि नाचार्यत्वमन्जकः । तुरीयवर्णो
 मगवत्पादज-मष्ट तसकलेतरवैलक्षण्ययुक्तः परम्परायाः प्रथमप्रवर्तकत्वात् । गुरु-
 रम्परामध्येऽप्यस्यैव निवेश इत्यादि वेदान्ताचारिणा बहुश सिद्धान्तितत्वात् ।
 विस्तरावलोकनेच्छा चैतत्कृतदिव्यसूरिप्रभावदीपिकाया द्रष्टव्यम् । यद्यपि क्वचि-

दत्राभिनायन्ते योगिनः सर्वयोनिषु । प्रत्यक्षितात्मनाधानां नैषां चित्रं कुलादिक-
मिनि तेनोक्तं तथाप्यस्य श्लोकस्यार्थत्वाभावात्तद्वाचिनभारद्वाजसांहितास्थत्वात् ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिनायत इत्याद्यार्थशास्त्रनिरोधादप्रामाण्यमेव । य-
द्यपि च भागवतादिषु “त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन् । सलिलान्नाश्रमां-
स्यक्त्वा चरेद्विधिगोचर इत्यादिषु वर्णाश्रमवर्मानादरः श्रूयते तदपि वर्णाश्रमा-
धारवता पुरुषेण परः पुमान्विष्णुमाराधयते पन्था नात्यस्ततोपकारणम् । वर्णाश्र-
मेषु ये धर्माः शास्त्रोक्ता नृपसत्तम । तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमाराधयति कश्चनेति वच-
नसद्भावे कथं संस्कारमयूक्तेऽन्यत्र चोभयद्विवान्यपि वाक्यान्युपन्यस्यैतेषां विधि-
निषेधानां वैष्णवपरतया व्यवस्थेति केचित् । बहवस्तु द्विविधानामपि निर्मू-
लतामाहुरिति बहवइति निर्देशेन निर्मूलनैव सम्मता तेषामिति ज्ञायते । अस्मा-
मिरपि बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति तथैव स्वीकर्तव्यम् । तच्चासत्यपि विनियोजकत्वा-
व्येऽस्मिन्नेव वाक्ये विविः कल्प्यते तन्मन्दम् । न धार्य देवनाचिन्हमित्यादिना
निषेवात् । न च सामान्यनिषेधस्य विशेषविधिना अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति
विशेषविधिना भूनिर्हिसानिषेधकसामान्यवचस्येव सङ्कोच एवेति वाच्यम् । पुराणेषु
अङ्गेषु नाङ्गयेद्विभो देवनायुवलाञ्छनैः । अङ्गयेद्यदि वा मोहात्पतयेव न संशयः ।
तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्भिता पुरा । भूदेवस्तप्तमुद्रान्तु चिन्हं कृत्वा विमूढ-
धीः । इह जन्मन्यशुद्धः स्यान्प्रेत्य श्वा च भविष्यतीत्यादिना विशेषतोऽपि निषेवा-
त् । न च पौराणनिषेधेन कथं श्रौतस्य धारणस्य बाधः स्यात् । विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादमति ह्यनुमानमिति मीमांसासूत्रोक्तविरोधाधिकरणाविरोधादिति
वाच्यम् । श्रुतेरन्यपरत्वस्योक्तत्वात् । अस्तु वा श्रुतिस्तरारा तपापि सृष्टिः
पुरुषवाक्यानुसारेण कुण्डगोलादिरेव तत्राधिकारी । इष्यते हि । प्रनिपादन-
मस्ति एतदीयधर्मस्य गन्वोऽपि नास्ति अत एनैरुदाहृतं वचनज्ञानमुपलभ्य सद्भिः
सहसा प्रामाण्यग्रहो न कार्यः । किन्तु कुप्रत्यमेतदिति पूर्वं तस्य मूळान्वेषणं
कर्तव्यं कृते च मूळान्वेषणे कृत्स्नप्रत्यक्षमेव तद्भाविष्यति आर्षग्रन्थस्यं चार्थप्रक-
रणादिभिरन्यार्थमेवेति निश्चयः । इदानीं धर्मं प्रमाणमूनानां शास्त्राणां कृत्रिम-
ग्रन्थैः सङ्कीर्णत्वात्तन्निर्धारणोपाय उच्यते । यावतो वेदस्य तदङ्गोपाह्वानां च
सोपबृंहणानामध्ययनाध्यापने प्रनुरव्यवहारो वर्तने गेपान्च सर्वैः प्रामाण्यवत्वेना-
ङ्गीकृता व्याख्यास्ति तत्र नास्ति सन्देहः तदितरतरस्यं सन्देहासादमेव सन्निवृत्त-

ऋचासन्दिग्धाद्विद्वक्षणधर्मप्रतिपादकं चैत्कृत्रिममेवेति निश्चयः । प्रकृतौ तु रा-
 मानुजमते तन्मतस्याद्याचार्यैः शङ्कोपादिभिः पूर्वं स्वभाषायामेव ग्रन्थं निर्माय स्व-
 शिष्या उपदिष्टाः स च ग्रन्थो द्रविडभाषायामेवास्ति । तदनुयायिभिस्तु तस्य द्र-
 विडवेदसंज्ञया व्यवहारः क्रियते । पश्चाद्दुत्तरोत्तरमुत्तमनास्त्युद्भूता अपि तन्म-
 तप्रविष्टा बभूवुः । ते चाधीत्याधीत्य संस्कृतोऽपि व्युत्पन्ना भूत्वा द्रविडवेदस्य सं-
 स्कृतभाषायां व्याख्याञ्चक्रुः सा च व्याख्या तदनुयायिभिर्द्रविडभाष्यसंज्ञया
 व्यवह्रियते । अनन्तरञ्च श्रीभाष्यप्रभूतयो बहवो ग्रन्थास्तन्मतपोषकास्तैर्निर्मिताः ।
 किञ्च आर्षशास्त्रेषु तन्मनस्य मूलमनुपलम्ब्य मूलारोपणार्थं बहवो ग्रन्था आर्षनाम्ना
 रचितास्तेषु च बहूनामपरिशीलितश्रुतिस्मृतीनां सत्यत्वभ्रमो जायतेऽतः पापण्ड-
 भीरुभिः पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां निर्धारणं कर्तव्यम् । अर्थतैर्लिखितानि शिष्यमुनि-
 ब्राह्मणादिनिन्दावाक्यानि यथा एतैर्निर्मितायां वसिष्ठस्मृतौ तापादिपञ्चसंस्कारा
 महाभागवताः स्मृताः । चक्रादिहेनिभिस्तप्तं ताप इत्यभिधीयते । संस्कारः प्रथमः
 प्रोक्तो द्वितीयः पुण्ड्रधारणम् । तृतीयं नामकरणं वैष्णवं पावनं परम् । सार्धज्ञानं
 चतुर्थस्तु मन्त्राध्ययनमुच्यते । पञ्चमस्तु हरेः पूजा पञ्चरात्रोक्तमार्गिनः । त-
 दीयार्चनपर्यन्तं हरेराराधनं स्मृतम् । इत्येवमादिसंस्कारो महाभागवतः स्मृतः । अन्ये
 स्ववैष्णवाः प्रोक्ता हीनास्नापादादिभिर्द्विजाः । तथा ह्यवैष्णवा ज्ञेयाः प्राकृताः
 पापकारिणः । वादशास्त्रेषु निपुणास्ते वै नरकगामिनः । अवैष्णवत्वं विप्राणां महा-
 पातकसंज्ञितम् । अवैष्णवस्तु यो विप्रः सर्वकर्मसु गार्हितः । रौरवं नरकं प्रा-
 प्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयात् । चतुर्वेदा च यो विप्रो वैष्णवत्वं न विन्दति ।
 वेदमारमराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः । पापण्डिनञ्च पतितमुन्मत्तं शवहारिणम् ।
 अवैष्णवं द्विजं स्पृष्ट्वा सत्रामा जलमाविशेत् । चक्रादिचिह्नहीनेन स्थाप्यते यत्र
 कर्मणि । न सान्निध्यं हरिर्याति क्रियाकोटिशरैरपि । अवैष्णवस्थापितानां प्रति-
 मानाञ्च वन्दनम् । यः करोति स मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् । शूद्रादीनान्तु रु-
 द्राद्या अर्चनीयाः प्रकीर्तिताः । रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रञ्च यस्पुराणेषु गीयते । तदत्रा-
 हण्यविषयमेवमाह प्रणापतिः । तस्मात् त्रिपुण्ड्रं विप्राणां न धार्यं मुनिसत्तमाः ।
 यद्यज्ञानात्तं विधियुः पतिनास्ते न संशयः । अवैष्णवस्तु यो विप्रश्चाण्डालाद-
 घमः स्मृतः । न तेन सह भोक्तव्यमापद्यपि कदाचन । इत्यादि । एषां हारीत-
 स्मृतौ च चक्रादिचिह्नरहितं प्राकृतं कलुषान्वितम् । अवैष्णवस्तु तं दूराच्छ्रव-

पाकमिव सन्त्यजेत् । रुद्रार्चनाद्ब्राह्मणस्तु शूद्रेण समनां व्रजेत् । न मम्म धार-
येद्विप्रः परमापद्रवोऽपि वा । मोहाद्वै विभ्रियाद्यस्तु स सुरापो भवेद् भ्रुवम् । इत्या-
दि । एतेषां पराशरभृतौ च विना यज्ञोपवीतेन विना चक्रस्य धारणात् । वि-
ना द्वयेन वै विप्रश्चाण्डालत्वमवाप्नुयात् । अचक्रधारिणं विप्रं यः श्राद्धे भोज-
यिष्यति । रेतोमूत्रपुरीपादि स पितृभ्यः प्रयच्छति । शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो
ब्राह्मणाधमः । स जीवन्नेव चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः । इत्यादि । ये चैतेषां
पापण्डशास्त्राणाम्प्रामाण्यमधिगच्छन्ति ते कथञ्चिच्छूद्रशिष्यस्वगर्हामगणयित्वापि
चक्रादिधारणं कृत्वा स्वस्य चाण्डालत्वं दूरीकुर्वन्तु नाम किन्वेतद्धर्मस्य स्वरूप-
कालावधिप्रचलितत्वान्मृतपूर्वपुरुषाणां तद्धारणाभावादिदानीं धारयितुमशक्यत्वा-
त्तेषां चाण्डालत्वमेवाङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च सति चाण्डालानां सप्ततय एव
एते इदानीं तप्तचक्रादिधारणेन ब्राह्मणोत्कृष्टजन्मानो भवन्तीत्यत्याश्चर्यपर्यवसानं
भवति । वस्तुतस्तु १२ अध्याये १५ श्लोके मनुः, या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च
काश्च कुहृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः । उत्पद्य-
न्ते च लीयन्ते यान्यतोऽन्यानि कानिचित् । तान्यर्वाङ्गालिकतया निष्फलान्यनृतानि
च । इति । प्रेत्यतमोनिष्ठाः परलोके नरकनिष्पादका इत्यर्थः । तस्मान्मन्वादि-
भिर्निषिद्धान्याधुनिकवचनानि नरकभीरुभिर्हेयान्येव । किञ्चैतैः कल्पिनेषु ग्रन्थेषु
श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः परमाराध्यत्वेन प्रतिपादितस्य भगवतः शिवस्यापूज्यत्वप्र-
तिपादनं दृश्यते । स्वयन्त्वेते शूद्रशूर्पकारभिल्लचाण्डालादिजातीयानां शठको-
पभक्तिसारपरकालप्रुनिवाहनादीनां द्वादशानामालवारसंज्ञया प्रसिद्धानां तन्मतप्रव-
र्तकानामाद्याचार्याणां प्रतिमास्थापनपूर्वकं पूजनं तदुच्छिष्टभोजनञ्च कुर्वन्ति । तत्र
प्रमाणं चैतैः स्वमतानुसारेणैव दिव्यसूरिप्रभावदीपिकायां बहुलतरं लिखितम् ।
विष्णुपुराणे त्वेतादृशानां निन्दा स्पष्टतया श्रूयते तथा हि ६ अंशे १ अध्याये
१४ श्लोके सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज । देवताश्च कलौ सर्वाः
सर्वः सर्वस्य चाश्रमः । इति । किञ्च एतेषां नारायणसारसङ्ग्रहे पञ्चोत्तरख-
ण्डे च कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मूकण्डञ्च
वृहस्पतिम् । मार्गवं जमदाग्निञ्च दशैतांस्तामसान् ऋषीन् । मात्स्यं कौर्मं तथा
लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च पडेनानि तामसानि प्रचक्षते । मानवी
पाङ्कवक्त्र्यी च आत्रेयी दाक्षिणी तथा । कात्यायनी वैष्णवी च राजसी स्वर्गदा

स्मृतिः । गौतमी भार्हस्पनी च सार्वर्षी च यमस्मृतिः । शाङ्खी चौशनसी देवि ताम-
सी निरयप्रदा । इत्याद्युपक्रम्य सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदा मताः ।
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतव इत्युक्तम् । अत्र स्त्रीश्लोकादिङ्गाम्यां निर्दिष्टानां
स्मृतिपुराणानां सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता इत्यादिपुंलिङ्गेन सह सम्बन्धासङ्गतेर्वालं र-
चिनान्येवैतानि वचनानि वायुपुराणादिषु विशुद्धसत्त्वप्रधानत्वेनोक्तानामृषीणां ता-
मसत्त्वेन कीर्तनमपि पापण्डत्वसूचकमेव । येचैनानि मात्स्यपुराणादीनां नरकप्रद-
स्वप्रतिपादकानि वचनानि सत्यानीति स्वीकुर्वन्ति तैर्मत्स्यपुराणादिकर्तारो मुनयो
वञ्चका इति वक्तव्यम् । मुनिभिस्तत्तच्छास्त्रस्य फलस्तुतिषु श्रेयःसाधनत्वेन प्रशं-
सितत्वात् । तथा हि मात्स्ये वाराहचरित्रे इदं पुराणं परमं पुण्यं वैदैश्च सम्म-
तमिति । अन्तिमाध्याये च यदेतत्सर्वशास्त्राणां पुराणं मूर्ध्नि संस्थितमिति । वागव-
पुराणे १२ अध्याये श्रुतिर्वरायद्वादेहागमेषु मुख्यं पुराणेषु यथैव मात्स्यमिति भागव-
तेऽपि ८ स्कन्धे २४ अध्याये मात्स्यमधिकृत्योक्तम् । पुराणसंहिता दिव्या सा-
ङ्ख्ययोगाक्रियावतीमित्यादि । एवं सर्वेषामार्षशास्त्राणामुपादेयत्वप्रतिपादकानि श-
तशो मुनिवाक्यान्मुपलभ्यन्ते । तानि तु विस्तारानुभेयानि । तथैतेषां भारद्वाजसं-
हितायां । नातिसङ्गं परिचरेत् । पित्रादीनप्यवैष्णवान् । ब्रह्महृद्दिगीशार्कतच्छ-
क्तिप्रसवांदयः । नित्यमभ्यर्चने वर्ज्याः कामोपि स्यात्तन्मूर्खः इत्याद्युक्तम् ।
तन्तु मन्त्रादिभिरतीव विरुद्धं, तथा हि । २ अध्याये २२९ श्लोके मातरं पितर-
मुपनेतास्त्वाधिकृत्याह मनुः । तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न
तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । सर्वे तस्मादृता धर्मा यस्यैते त्रय आ-
दृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः । इति । योगी याज्ञवल्क्यः
ब्रह्मवैष्णवरात्रैस्तु सावित्रैर्धर्मवारुणैः । तद्धिङ्गैरेव मन्त्रैस्तान् पूजयेन्नित्यमादरादिति
ब्रह्महृद्वादीनां पूजा मत्स्ये कथयति विदधाति । तथा न शूद्रा भगवद्भक्ता वि-
प्राः भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये न मक्ता जनादने । श्वपचोपि
महीगल विष्णुभक्तो द्विजाधिकः । विष्णुभक्तिविहीनस्तु द्विजोऽपि श्वपचाघम इ-
त्यादयः श्लोकाः स्वमाहात्म्यप्रतिपादनार्थं तदविरोधिब्राह्मणनिन्दनार्थं चैतेर्निमित-
तेऽपि मनोः प्रथमाध्यायस्य ९८-९९ श्लोकाभ्यां तथा ९ अध्यायस्य ३१७-
३११ श्लोकाभ्यां निरसनीयाः यथा । उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मोऽमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधि-

आधते । ईश्वर सर्वभूताना धर्मकोशस्य गुप्तये । अविद्वाश्चैव विद्वाश्च ब्राह्मणा
 दैवत महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतं महत् । एव यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते
 सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणा पूजया परमं दैवतं हि तत् । इति । किञ्च न
 शूद्रा इत्यादिवचनाना तात्पर्यान्वेपणे क्रियमाणे श्रुतिस्मृत्यादिषु विष्णुभक्तेरभक्ते-
 र्वा इहैव जन्मनि ब्राह्मणत्वशूद्रत्वापादकत्वेनानुक्तत्वात्तथा व्यवहारादर्शनाच्च ।
 चातुर्वर्ण्यसाङ्कर्यप्रतिपादनपरत्वमेव तद्वचनप्रामाण्यवादिषु तथा व्यवहारदर्शनात् ।
 तादृशानाञ्च विष्णुपुराणे ३ अंशे ७८ अध्याये चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्प-
 न्तसङ्कर । तत्रास्थासाधुवृत्तीनामुपजातोपजायते । ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा स्वध-
 र्मादन्वतोमुत्तमम् । यान्ति ते नग्नसंज्ञान्तु हीनकर्मस्ववास्थिता । तस्मादेतान्नरोन-
 र्वाञ्चर्षीसन्त्यागदूषितान् । सर्वदा वर्जयेत्प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु । इति नि-
 न्दैव कृत्वा तथा श्वपचोपि महीपाल इत्यत्र पूर्वार्द्धे विष्णुभक्तेभ्यो द्विमेभ्यो
 विष्णुभक्तस्य श्वपचस्याधिक्यम् । उत्तरार्धे च विष्णुभक्तिहीनेभ्य श्वपचेभ्यो
 विष्णुभक्तिहीनस्य द्विनस्याधमत्वं विनक्षितम् । अन्यथा अर्धापत्तिरेव । पूर्वार्द्धे
 द्विनस्याधमत्वे उत्तरार्द्धे च श्वपचस्योत्तमत्वे प्राप्ते पुनरुक्तत्वं स्यात् । तदेतादृ-
 शवचनरचने कस्यार्थस्य प्रवृत्ति सम्भावयते । यद्य ये कण्ठलभ्रतुलसिन्धुलिनास
 माला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः । ये वा ललाटपटले लसदूर्ध्वपुण्ड्रा ते वै-
 श्वना भुवनमाशु पवित्रयान्ति । इत्यादि वचनानि स्वकीयलिङ्गधारणकारणत्वेन नि-
 र्भितानि । तदपि मत्स्यपुराणे १६ अध्याये वर्जयेच्छिङ्गिन सर्वाङ्घ्र्याद्वक्षाले तु
 धर्मवित् । इति । मात्स्ये एवमेव प्रतिष्ठाप्रकरणे च नैताद्वि शीलेन न दाशिकेन
 न लिङ्गिना स्थापनमत्र कार्यम् । विभेण कार्यं श्रुतिपारगेण गृहस्थधर्माभिरतेन
 निन्यामिनि लिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वापादकत्वेनोक्तत्वाद् दूषितान्येव । वास्तवन्तु वि-
 ष्णुभक्तलक्षणे विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्याये प्रोक्तम् । न चलति निमग्न-
 र्भवेनो य समतिरात्ममुहूर्द्धिपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति त्रिष्टिपदुर्ध्वमितमनस
 न्तमनेहि विष्णुभक्तमिति । एवमेतेषां सर्वमप्याचरणं शास्त्रविरुद्धं प्रदर्शितम् ।
 उपासनाप्येतेषां विना द्वयेन वै विप्रदनाण्डान्त्वमवाप्नुयादित्यत्रोक्तो द्वयमन्त्रो
 यथा । श्रीमन्नारायणपरणौ शरणं प्रपद्ये । श्रीमते नारायणाय नम इति । अय-
 मेवैतेषां परमोपास्यो मन्त्रः । अस्यातीव महिमा स्वप्न-धेप्येनैरुक्तः किन्त्वभ्या
 भानुपूर्वार्था आर्षं मूर्धं नात्स्येनेति निश्चयः । मिद्वान्नोऽप्येतेषां विनिष्ठानामिद्वे

ति । तस्यार्थस्तु चिच्छब्दवाच्या जीवा अचिच्छब्दवाच्यो जडप्रपञ्चः तदुभय-
विच्छन्नं ब्रह्म तत्र स्थूत्रचिदाचेद्विशिष्टं ब्रह्मकार्यं सूक्ष्माचिदाचिद्विशिष्टं ब्रह्मकारणं
विशिष्टञ्च विशिष्टञ्च विशिष्टे विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति । एतच्चाद्वैतवादि-
भिर्वद्भुशो निराकृतमित्यस्माभिरुपरम्यते । वस्तुतस्तु विशिष्टाद्वैतशब्दस्यापत्त्वाभा-
वात् एतादृशाविचारस्य च वेदान्तविषयत्वात् रामानुजमतस्य च शूद्रादिभ्यः प्रच-
लितत्वात् शूद्रस्य च श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधादिति वेदान्तसूत्रे १ अध्याये ३
पादे २ अधिकरणे ब्रह्माविचाराधिकारानिषेधात् । मनुना च ४ अध्याये ८०
श्लोके न शूद्राय मतिं दद्यात्तोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य
व्रतमादिशेदिति शूद्रं प्रत्युपदेशमात्रस्य निषिद्धत्वात्किमुत वक्तव्यं शूद्रानुपदेशप्र-
हणस्य निषेध इति । तथा पराशरस्मृतौ १ अध्यायान्ते कपिला क्षीरपानेन ब्रा-
ह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां वृजेदिति वेदसम्पर्कमात्रं यत्र
निषिद्धं तत्र तद्रहस्यविचाराविकारः कथं सम्भाव्यते । तस्मादस्य सिद्धान्तस्य
युक्तत्वायुक्तत्वविचारो बन्ध्यामुतस्य सौन्दर्यासौन्दर्यसम्भावनवच्छशाविषाणस्य तै-
क्ष्ण्यतैक्ष्ण्यसम्भावनवत्स्वपुष्पस्य सुरभित्वासुरभित्वसम्भावनवच्चासम्भावित एव ।
अथ वा शूद्रेण क्रियमाणे वेदपाठे ज्योतिष्टोमादौ वा शुद्धाशुद्धसम्पन्नासम्पन्नवि-
चारवदनावश्यक एवेत्यलं विस्तरेण । तोताद्विस्थं मुख्यमास्थानमन्यद्यस्मान्मान्यं
नास्ति रामानुजानाम् । श्रेष्ठो यो भूतत्र पट्टामिपिको जीरोपाख्यो विष्णुचित्तस्त्रि-
दण्डी ॥ १ ॥ रामाभूद्भूक्ष्णामिते विक्रमाब्दे प्राप्तः काश्यामाश्विने शुक्लपक्षे । सो-
न्धेवादौ दीर्घमुल्काचतुष्कं प्रज्वालयात्रे प्राविशद्गजमार्गम् ॥ २ ॥ सत्सिद्धान्ता-
भावज्ञं ध्वान्तमत्रव्याप्तं प्राहोल्काचतुष्कस्य हेतुम् । अन्यद्यास्याकर्ण्य शिष्यैस्त-
दीर्यैर्गर्वोत्कर्षाद्भोपिनं तत्र तत्र ॥ ३ ॥ ये सन्त्यत्र सद्भक्तियुक्तिपटवो राद्धान्त-
पारङ्गताः शक्ता द्रूपयितुं श्रुतिस्मृतिनृतं रामानुजीयं मयम् । तेऽसीतीरविनिर्मिते
सलु जगन्नाथाश्रिते मन्दिरे शुक्रोज्जासितपञ्चमीयुतदिने वादार्थमायान्तिवति ॥ ४ ॥
श्रुत्वेतेषां तत्र जग्मुर्द्विनेन्द्रा धर्मश्रीत्रम्मातेमालम्बमानाः । तैराहूतास्ते च रामानु-
जीया भीतानैवेषि युरकेपितत्र ॥ ५ ॥ तदा द्विनैः सर्वाजगद्धितार्थं सद्धर्मरक्षाकर-
पत्रमेतत् । प्रकाशितं यस्य बिलोरुनेन रामानुजीयादनाकितः समुद्रुः ॥ ६ ॥
निरुचराशोवदनाः स्वकीयं विज्ञाय पापण्डमतं निवृष्टम् । स्वीकृत्य सर्वं द्विनमा-
विन ततो गताग्निदण्ड्यादय इत्यमेवम् ॥ ७ ॥ शुभं भूयारसर्वगताम् ।

श्रीविश्वेश्वरो विनयतेतराम् । अप वाराणसीपूर्वतो वरवसरसन्निधौ वीरपुरे
 निवसतोऽसन्त्यास्यङ्कितवेष्णवयोर्वैवाद सम्मत । तत्र सन्त्यासिना श्रीवाराणसीस्य
 विद्वज्जनसम्मतप्राचीनव्यवस्थापत्रमवबुध्यता शङ्खचक्राभ्याम्ब्राह्मणादेरुत्कृष्टजन्म-
 नः शरीरदाहो न कर्तव्य इत्युक्तम् । तदसहमानेन वष्णवाभासेन स्वमते श्रुतिस्मृ-
 तयो ऽनेकशस्सन्तीति वदना महान्कोलाहलं कृतस्तदर्थमुभयस्या वाराणस्यामागमन
 कृतम् । विवादपरिहारार्थञ्च महादेवाश्रमगौडस्वामितारकाश्रमपाण्डितरामकृष्णा-
 रसाक्षित्वनोपन्यस्तास्तत्र महादेवाश्रमपाण्डितरामकृष्णाभ्याञ्चोभावेव विवादभयास्य-
 क्तौ । उभयस्याञ्च सकलशास्त्रपारगाम्या कथमश्रौतस्य श्रौतत्वमस्माभिर्वेदादापा-
 द्येनेत्युक्तम् । तदुत्तरमङ्गिनैष्णवेन किञ्चिद्द्रव्यव्ययेन काशीनाथादिभ्यस्पाप्तमु-
 द्राधार्यनुपायिभ्यो व्यवस्थापत्र सम्पादितम् । इतरैश्च वाराणसीस्यपाण्डितैर्यथाशा-
 स्त्रनिर्णयं रोचयद्भिर्थाशास्त्रनिर्णय निरूपितं तथेह लिख्यते । तत्र श्रेयस्साधन
 श्रौतस्मार्तद्वयम् । तत्र श्रौतं ज्योतिष्टोमादि स्मार्तङ्गृह्यादि । उभयसम्भेदेनैव सता-
 माचारः प्रवर्तते । तत्र न वयङ्काञ्चिच्छ्रुति स्मृतिं वाऽङ्कितान्तरमुपलभामह इति
 किमित्येतमाचार श्रौतस्मार्तं वा चलादापादयाम । अयमेव निर्णयइशाण्डिसूनवृ-
 त्तिभाक्तचन्द्रिकाव्याख्याने कृत इति तद्वन्धेव लिख्यते । यत्तु लिङ्गवाराणस्या-
 भे, ये कण्ठलग्नतुलसिनालिनाक्षमाला ये बाहुमूत्रपरिचिह्नितशङ्खचक्रा । ये बाललट-
 फलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रस्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्तीत्यादि वैष्णवानाम् । तथा
 शूद्रादिधारणं शैवाना तत्र वेदाधिकारिणाम् । किन्तु तप्तशङ्खादिधारण शूद्राणा
 कुण्डगोलवादीनाञ्च । विष्णुस्मृतौ, शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च गीतनृत्यादिकन्तथा ।
 एकनतिरय धर्मो न जातु स्याद् द्विज-मन । यथा इमशानन काष्ठं सर्वकर्मसु गार्ह-
 तम् । तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गार्हत । शङ्खचक्र मृदा यस्तु कुर्यात्तप्ता-
 यसेन वा । स शूद्रवद्बहिर्कार्यस्सर्वस्माद् द्विजकर्मण इत्यादिना तप्तमुद्राधारणस्य
 शूद्रपरत्वावगमात् । ननु महामारते नारायणीयोपाख्याने प्रशंसितपञ्चरात्रागमप्र-
 सिद्धाचारस्य किमिति विरुद्धमृत्यवष्टम्भेन निन्दा क्रियते इति चेत्सत्यम् । द्वि-
 विधत्वात्पञ्चरात्रागमस्य न वयम्भारतप्रसिद्धपञ्चरात्रागमनिन्दाप्रसक्तस्य वेदानि-
 न्तत्रैव लुप्यमानतया निर्देशात् । तथा हि । उपरिचक्रमुसङ्गं राशानमुपक्रम्य
 स च राजा धिया युक्तो भविष्यति महान्मनुः । सस्थिते तु नृणे तस्मिन्लक्ष्म-
 नेनत्सनातनम् । अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्भूः कथितम्भवेति । यच्चैवदानीमुपलभ्यते

तस्यैव निन्दाऽपि यथा कर्म सात्वतो नाम परमो विष्णुभक्त प्रतापवान् । महा-
त्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदावरः ॥ स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्धने रतः । शा-
ख्यभ्रवर्तयामाम कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥ अत एव वाक्यादमिनवोऽपि पञ्चरा-
त्रागमः कश्चिदास्ति ॥ साम्बपुराणे पञ्चरात्र सात्वतं यत्तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वे-
दभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् । इति पञ्चरात्र सात्वतमिति समानाधिकर-
णम् । तेन प्राचीनपञ्चरात्रागमव्यवच्छेद । ततस्तच्छास्त्रप्रसिद्धतप्तमुद्रादिधा-
रणस्य कुण्डगोलादिपरत्वं निश्चीयते । किञ्च महामारते निर्दिष्टपञ्चरात्रेण श-
ङ्खलादिधारणमभ्यनुज्ञायते । यच्च पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्ये-
षि विश्वतः । अतस्ततनूर्न तदामो ऽश्नुते श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाशतइति श्रुति-
स्तप्तमुद्रादिधारणे प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते यश्च तदर्थं ब्रह्मणस्पतेश्चतुर्मुखस्यापि
नायक प्रभुस्त्वं विश्वत सर्वेषा गात्राणि शरीराणि पर्येषि व्याप्तोऽपि ते व्यापकस्य
तत्र विततम्पवित्रञ्चक्रं सुदर्शनं सहस्रार पवित्रञ्चरणम्पविरीति नैर्षण्टुक ।
अत्र यदस्तीत्यध्याहार्ये तेनातप्ततनू अत एवामः अपक अद्यत्पाप इति यावत् ।
तत्प्रसिद्धं मोक्षलक्षण सुखविशेषत्राश्नुते तत्पवित्र सदावहन्त एव श्रुतास परि-
पक्वास्तत्सुखमाशत अश्नुवत इत्युत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न कैश्चिच्छिष्टैरङ्गीकरणयिम् ।
तत्र प्रमाणाभावात् न हि स्वस्वरूपनया यः कश्चिदेव वेदार्थं सम्पादनीय ॥ तत्वे
च सति कथमुपक्रमोर्देर्वेदार्थतात्पर्यप्राहकत्वेनोपन्यास शिष्टपरिगृहीत सम्पद्येत ।
अतो वेदव्याख्यातृभिः सर्वशिष्टसम्मतैः सायणाचार्यैर्यथा व्याख्यात तथैव म-
न्तव्यमिति तदीयं व्याख्यानं लिख्यते । ऋग्वेदे सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पू-
षमानप्रकरणे पवित्रन्त इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तम् । तत्र प्रथमा पवित्रन्त इति
हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोभकमङ्ग वितनं सर्वत्र विस्तृत स
प्रभु प्रमविता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येषि परिगच्छसि विश्वत सर्वतस्तव
तत्पवित्रम् । अतस्ततनू प्रयोवनादिना असन्तप्तगात्र आम अपरिपक्वा ना-
श्नुते न व्याप्नोति श्रुतासत् श्रुता एव परिपक्वा एव वहन्नो यागं निर्वह-
न्त । तत्पवित्र समाशत व्याप्नुवन्निति तदर्थं । न चेहैतेन मन्त्रेण शङ्खलपक्वाङ्क-
न कुर्यादित्येवं स्मार्तविनियोगो ऽपि विनान्यत्र विनियुक्तस्याप्येवदर्थमज्ञानमपि
ज्ञायेत । सति च कस्मिन्नान्यथा इत्यादिनिष्णुपुराणाय ३ अशस्य ८ अध्याय-
स्य वचनाविरोधान् । ये दैवाद्गर्णाभ्रमाधिकारच्युना व्यात्यवतितादय आधुनिकमार्गा

बलम्बनरूपदोषरहिताः सन्तो भगवद्भक्तिङ्कुर्वन्ति तेषां मोत्साहनपर एव । अथ वा यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिवायिते इत्यादि भगवद्बचनात्तत्तदभिमानत्यागमात्रं विवक्षितं न स्वरूपत एव धर्मत्यागः । किञ्च तेषु वचनेष्वाधुनिकमार्गाश्रयणाम्यनुज्ञानोपलभ्यते । विष्णुपुराणे च तेन तिष्ठन्निति वर्णाश्रमधर्मेषु स्थितिरेव विष्णुवाराधनमित्युक्तं नान्यस्य धर्मान्तरस्यानुष्ठानापेक्षाकृता । प्रत्युत नान्यः पन्थास्तोषकारणमिति मार्गान्तराश्रयणस्य निषेधः स्पष्टतया कृतः । एवमाधुनिकमार्गे प्रविष्टा ये भगवन्नामग्रहणं कुर्वन्ति तदपि तेषां निष्फलमेव । नाममाहात्म्येष्वधुनिकमार्गप्रवेशानुज्ञामावात्तदुक्तनामापराधग्रस्तत्वाच्चास्वीकृताधुनिकमार्गपरमेव नाममाहात्म्यमित्यलं पल्लवितेन । तस्माच्छ्लोकोपादिनीचनातिप्रवर्तितश्रुतिसमृत्यादिविद्वद्वाधुनिकमार्गे प्रविष्टा रामानुजीया निष्फलश्रमा वर्णाश्रमधर्माधिकारच्युता भवन्तीति सिद्धम् । एतेन रामानुजीयानामाचारस्य शास्त्रमूलकत्वशङ्का दूरतोऽपास्ता । न हि शूद्रात्प्रथमं प्रवृत्तः कोऽपि धर्मः शास्त्रमूलको दृष्टः । सर्वस्यापि धर्मस्य वेदमूलकत्वात् । शूद्रस्य च वेदश्रवणमात्रस्याप्यधिकारामावात् । अतो रामानुजीय यानि वाक्यानि स्वकीयाचारे प्रमाणभूतानि वदन्ति तानि सर्वाण्यपि कल्पितानि सर्वथा निर्मूलान्येवेति सुधीभिरवधेयम् । एतच्चास्माभिर्नहुलतरयत्नेनैतेषां ग्रन्थान्स्पृश्याद्यत्र यत्रापिनाम्ना लिखितं वचनं दृष्टं तस्य तस्यान्वेषणं बहुपुस्तकेषु कृतम् । न तु कुत्रचिद्रामानुजीयाचारानुकूलवचनस्य लेशोऽप्यार्पशास्त्रे दृष्टः । किन्वेतैः पापण्डिभिः कल्पिताः कतिचिद्ग्रन्थाः शिवब्राह्मणमुनिशास्त्रादीनां निन्दापराः सन्ति तेष्वेतेषां धर्मप्रतिपादकानि वचनान्युपलभ्यन्ते नान्यत्र । ते ग्रन्थास्तु विशिष्टस्मृतिः हारीतस्मृतिः पराशरस्मृतिः इत्यादयः स्मृतयः । पञ्चपुराणीयोत्तरखण्डप्रमृतीनि पुराणानि । मारद्वाजसंहिता परमेश्वरसंहिता इत्यादयः संहिताः । इत्येवं विधा बहवो ग्रन्था एतैः कल्पिताः प्रचरन्ति । सत्या अपि वाशिष्ठादिमुनिप्रोक्ताः स्मृतयश्च उपलभ्यन्ते तत्रैतैः कल्पितेषु ग्रन्थेषु शिवब्राह्मणादीनां निन्दा एतदीयधर्मस्य प्रशंसा चास्ति । सत्येषु तु केवलं वर्णाश्रमादिधर्ममात्रस्य प्रतिश्रीतस्याप्यधमेधादेः स्मृतिपुराणादिगतेन कलिनिपिद्वपरिगणिनादिना सङ्कोचः । अन्यथा कलावप्यधमेधादिकं स्यात् स्याद्य पतितस्यापि तन् । तस्मात्तद्वैदिकानामिति सिद्धम् । एतेन विशेषनिषेधवाच्यं रागाप्राप्तनिषेधाभिप्रायमिति निरस्तम् । तत्तमुद्राधारणस्य दुःस्वरूपत्वेन रागाप्राप्तत्वान् । न च तर्ह्यप्राप्तस्य निषेधायोगात्प्रापकस्य द्वास्त्र-

स्योपजीव्यत्वेन प्रबलत्वात्तेनैव वाक्येन निषेधस्य बाधाः स्यादिति शङ्क्यम् ।
यज्ञातिषु ये यज्ञामहङ्करोति नानुयाजेष्वित्यादौ सामान्याद्विशेषस्य प्रबलतया अ-
त्रापि प्रापकसामान्यविधितो विशेषनिषेधस्यैव प्रबलत्वात्सामान्यस्यैव बाधनादि-
त्यास्तां विस्तरः ॥ इति श्रीतस्मार्ताचरणविनिविष्टानां काशीस्थविदुषाम्परामर्शः ।
ये च वेदब्रह्माचारास्तान्प्रकल्पेणवास्तैर्वैदिकानपि धनलोभपरवशानतिचपलमतीन-
विश्वसनीयत्वेन लोकप्रासिद्धान्काशीस्थसंस्थेश्वरीदत्तप्रमृतिपण्डिताननुकूलोक्तस्य व्य-
वस्थाभासस्तस्मादितः । न तत्र कश्चिच्छ्रीतस्मार्तो वा विद्वानपक्षपाती सम्मतिमकु-
रुतेति शिवम् ॥ ऋष्याकाशनवेन्दुसंवाति शुर्चा पक्षे सिते वासरे शुके शुक्लकुं-
लंश्रुर्वृषजने' सम्भूय सन्निर्मितः । शास्त्रार्थोऽनलदग्धैष्येणवमतध्वंसीनवान्पास्ति-
यौ प्रासादे च दधातु पण्डितजनस्वान्तप्रसादं चिरम् ॥ श्रीकाशीश्वेश्वराय
नमः ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यकैवल्यानन्दयोगीन्द्रमगवत्पूज्यपादमतानुया-
यितीर्थाश्रमसंस्वरस्युपनामकानां काशीस्थपञ्चशतदण्डनामत्रार्थे सम्मतिः ॥ १ ॥
अत्रैवार्थे सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः सम्मतिः । नतुमत्तवद्वद्याख्यातुर्वैष्णवस्य ॥ २ ॥ सम्म-
तिरत्र महानन्दस्य ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणबहिर्भूतं रामानुजीयानां चक्रादिधार-
णमित्यत्र सम्मतिः शीतलमिश्रस्य ॥ ४ ॥ सम्मतिरत्र कार्तिकेयमिश्रस्य ॥ ५ ॥
सम्मतिरत्र लज्जाशङ्करशर्मणः ॥ ६ ॥ एतदर्थे सम्मतिः शालग्रामोपाध्यायस्य ७
सम्मतिरत्र वैद्यनाथशर्मणः ८ सम्मतिरत्र भोजदत्तस्य शर्मणः ९ श्रीमच्चतुर्वेदी
हीरानन्दशर्मपण्डितस्य सम्मतिरत्र १० सम्मतिरत्र द्विवेदिनो शिवदत्तस्य ११
सम्मतिरत्र बलदेववैद्यस्य १२ श्रीदेवदत्तशर्मणो द्विवेदोपनामकस्य सम्मतिरत्र १३
सम्मतिरत्र गङ्गारामशर्मणः १४ सम्मतिरत्र शिवचरणशर्मणो ज्योतिर्विदः १५
श्रीदुर्गादत्तशर्मणः पाण्डेयोपाह्वयस्यात्र सम्मतिः १६ सम्मतोऽयमर्थः सोमणो-
पाह्वयश्रीनगेश्वरशर्मणः १७ सम्मतिरत्र श्रीहीरारामवैदिकस्य १८ श्रीशुक्ल-
यदुनाथशर्मणोऽत्र सम्मतिः १९ सम्मतिरत्रार्थे शैवोपाह्वनीलकण्ठशास्त्रिणः २०
सम्मतिरत्र हरिमत्कनैदिकस्य २१ पाठक्रीपाह्वहरिकृष्णशर्मणोऽत्र सम्मतिः २२
सम्मतिरत्र बडोमिश्रशर्मणः २३ सम्मतिरत्र गणेशवैदिकस्य २४ श्रीगौरीश-
ङ्करशर्मणो द्विवेदोपनामकस्यात्र सम्मतिः २५ सम्मतिरत्र वनश्याममिश्रस्य २६
सम्मतिरत्र श्रीलक्ष्मणशर्मणः २७ सम्मतिरत्रार्थे अग्निहोत्रविश्वनाथशर्मणः २८ स-

मतिरत्र विश्वम्बरशास्त्रिणः २९ सम्मतिरत्र मोतीरामशर्मणः ३० अत्रार्थे सम्मतिः
 भीतुलसीरामशर्मणः ३१ सम्मतिरत्र गौडअमीचन्द्रपण्डितस्य ३२ सम्मतिर्मोती-
 रामशर्मणो वैदिकस्य ३३ अत्रार्थे सम्मतिर्गणेशमिश्रस्य ३४ अन्वमंस्तामुमर्षे
 हर्डीकरोपामिधो गणेशशर्मा ३५ सम्मतिरत्र श्रीरूपरामशर्मणः ३६ सम्मतिरत्रा-
 र्थे गङ्गाधरशर्मणः पत्रान्तरे तुष्यत्वितिन्यायेन लेखः ३७ सम्मतिरत्रार्थे वेणी-
 रामशर्मणः ३८ अत्रार्थे सम्मतिः श्रीविश्वेश्वरदत्तशर्मणः ३९ सम्मतिरत्र
 दयारामशास्त्रिणः ४० सम्मतिरत्रार्थे जीवनाथपण्डितराजस्य राजगुरानेपाल-
 वासिनः ४१ अत्रार्थे सम्मतिर्लामिच्छान्योपनामकविष्णुशर्मणो याज्ञिकस्य
 पार्वतीयस्य ४२ सम्मतिरत्र कृष्णशर्मणः ४३ रामानुजीयानां मतं निर्मूलमित्य-
 त्र सम्मतिः शितिकण्ठशास्त्रिणः ४४ सम्मतिरत्रार्थे हरिशर्मणः ४५ अत्रार्थे चण्डी-
 शरशर्मणस्य सम्मतिः ४६ एतदर्थे लक्ष्मणशर्मणः सम्मतिः ४७ अत्रार्थे सम्मतिः श्री-
 कृष्णेद्वयसर्वभौममहाचार्याणाम् ४८ अत्रार्थे सम्मतिरमयचरणदेवशर्मणाम् ४९
 सम्मतिरत्रार्थे शम्भुशर्मणः ५० सम्मतो ऽयमर्थो ज्योतिर्वित्कलमकरमणिरामश-
 र्मणः ५१ सम्मतिरत्रार्थे त्रिपाठुघषाहशिवदयालशर्मणः ५२ सम्मतिरत्रार्थे द्विवेदो-
 पनामकवस्तीरामशर्मणः ५३ अत्रार्थे सम्मतिर्भवानीचरणदेवशर्मणाम् ५४
 वस्तुतोऽयमेव सिद्धान्तोऽनुमतो रामेश्वरस्य पत्रान्तरे लेखस्तु केषाम्भित्तसन्तोषमूल
 आहार्यः ५५ सम्मतिरत्रार्थे गोपालशास्त्रिणः ५६ सम्मतिरत्र शिवरामद्राविडस्य
 ५७ अत्रार्थे सम्मतिर्मेचङ्करेत्युपनामकनारायणशर्मणः ५८ तत्र तु तान्त्रिकत्वेना-
 त्र तु वैदिकत्वेन ॥ सम्मतिरत्रार्थे गाढगिलोपनामकरामकृष्णस्य ५९ सम्मतिरत्रार्थे
 विन्नामणिदेवस्य ६० सम्मतिरस्मिन्नर्थे पद्मनिधेः पार्वतीयस्य ६१ सम्मतिरत्रार्थे
 घर्माधिकारिरामचन्द्रशर्मणः ६२ सम्मतिरत्रार्थे गणपतिदीक्षितस्य ६३ सम्मतिरत्रा-
 र्थे गोपालकृष्णयाज्ञिकस्य ६४ सम्मतिरत्रार्थे नन्दरामशर्मणः ६५ अयमेव सि-
 द्धान्तोऽनुमतो हरिचरणस्य ६६ सम्मतिरत्रार्थे रामदत्तशर्मणः ६७ सम्मतिर-
 त्रार्थे मयागदत्तशर्मणश्चिवाठिनः ६८ सम्मतिरत्र राममुखशास्त्रिणः ६९ सम्मति-
 रत्र रामनमनपण्डितस्य ७० सम्मतिरत्र सामवेदिनो दीक्षितोपनामकरकृष्णगणनीश-
 र्मणः ७१ सम्मतिरत्र सामवेदिनो द्विवेदिनो गङ्गाधरशर्मणः ७२ सम्मतिरत्र
 मोलानाथविदुषः ७३ सम्मतिरत्रार्थे पाण्डेयोपनामकमहादेवदत्तशर्मणः ७४ म-
 मतिरत्रार्थे गङ्गारामत्रिपाठिशर्मणो बूर्जालनिशामिनः ७५ सम्मतिरत्रार्थे पाण्डे

योपनामकलक्ष्मीकान्तशर्मणः कूर्माचलवासिनः ७६ सम्मतिरत्रार्थे पन्तोपनामक-
 कूर्माचलवासिनः आदिकेशवशर्मणः ७७ सम्मतिरत्रार्थे पन्तोपनामककूर्माचलनि-
 वासिनः हरिरामशर्मणः ७८ सम्मतिरत्रार्थे चिन्तामणिशास्त्रिणः ७९ सम्मतिरत्रार्थे
 गिरिजाशङ्करपाठकस्य ॥ ८० ॥

ससम्मतेरस्या व्यवस्थायां अशुद्धिबहुलाया अपि पुस्तकान्तरस्य तु परिष्क-
 दस्याप्राप्त्याऽऽकृत्यैव शोधनमुदितावस्थायामेव मुद्रणमाहापितं भवतीत्यत्रत्यस्ल-
 ष्णरूपमवधारयन्तु स्वत एव व्युत्पन्नमतय इत्यलमस्वावेदनेन ॥

